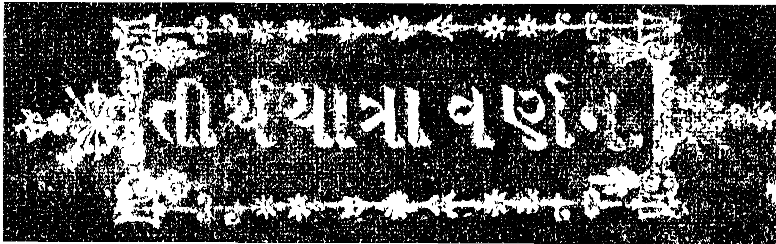

તીર્થયાત્રા વર્ણન.

[illegible]

તીર્થયાત્રા વર્ણન.

(સચિત્ર)

ભરતખંડની ચારે દિશાના ન્હાના મ્હોટા ધામોના
રસિક વર્ણન સાથે.

अन्यक्षेत्रे कृतं पापं तीर्थक्षेत्रे विनश्यति ।
तीर्थक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥

રચનાર તથા પ્રકટ કર્ત્તા,
મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખર, જે. પી.
"શ્રી જગડુ ચરિત" તથા "સુંદર સોદાગરના" કર્તા.

મુંબઇ.

સને ૧૯૧૫. સંવત ૧૯૭૧.

મૂલ્ય. રૂ૦ ૨)

**આ પુસ્તક શ્રી 'સરસ્વતિ' પ્રેસ, નાગદેવી સ્ટ્રીટ, નં. ૩૩૨-૩૩૪ મુંબઇમાં
શા. મગનલાલ જગજીવનદાસે છાપ્યું.**

કર્ત્તા પાસેથી,

ઠેઠ રાવસાહેબ ખખ્ખર બિલ્ડિંગ્સ, કાવસજી પટેલના
તળાવનો રસ્તો,
મુંબઈ, પોષ્ટ નાં. ૪,

તથા

મુંબઈના જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

પ્રીન્ટર—મગનલાલ જગજીવનદાસ.
ઠેકાણું—શ્રી 'સરસ્વતી' પ્રેસ, નાગદેવી સ્ટ્રીટ, ૩૩૨-૩૩૪, મુંબાઈ.
પબ્લીશર—મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર, જે. પી.,
ઠેકાણું—ખખ્ખર બીલ્ડીંગ, કાવસજી પટેલ ટેંક રોડ, મુંબાઈ.
☞ ચોપડી બાંધીને બહાર પાડી તા. ૧૫-૪-૧૯૧૯.

Yours truly
Maganlal D. Khakhar

વૈકુંઠવાસી ગંગાસ્વરૂપ માતુશ્રી દેવકોરમા વય વર્ષ ૭૩.

અવસાન-સંવત્ ૧૯૭૦ ના વૈશાખ શુદિ નૃસિંહ ચતુર્દશી, શુક્રવાર તા.૮-૫-૧૯૧૪.

વૈકુંઠનિવાસી ગંગાસ્વરૂપ પરમપૂજ્ય વહાલા માતૃશ્રી દેવકોરમા પ્રત્યે પુત્રોદ્‌ગાર.

કર જોડીને કરૂં વિનતિ, કરૂણાજી કિરતાર તને,
લખ્યો લેખ **યાત્રા વર્ણનનો,** સ્હાય કરી વિશ્વેશ મને;
દેવતણા પણ દેવ બરાબર, **દેવકોર** માતા મ્હારી,
ભવાટવી ભયથી દૂર કરજો, વિશ્વનાથ! લેજો તારી. ૧

અનારોગ્યથી પડયો બિછાને, પાંચ વર્ષનો હું જયારે,
અશ્રુ ઢાળે ખોળામાં લઈ, નહિ માતા નિંદ્રા ધારે;
મુજ રક્ષાની ચિન્તા ચિતમાં, માતા તૂં નિશદિન ધરતી,
જીવનું જીવતર મુજને સમજી, નેત્રોમાં અશ્રુ ભરતી. ૨

બની બહાવરી ઝબકી જાગે, સ્વપ્ને પણ નહિ નિંદ ધરે,
"ઓ પ્રભુ! ઊગારજે એને તૂં, મમ જીવન છે એ જ ખરે";
અતિ ઔષધ ઉપચાર કરી, ધરી બાધા આખડીઓ કારી,
સંહારી એ સખ્ત બિમારી, ધન્ય જનેતા બલિહારી. ૩

એ રીતે ઊછેરી મ્હોટો, કીધ મને બહુ વહાલ થકી,
નહિ ખબર કોઇ દિન દુનિયાની, માતૃ પ્રેમ છે અતુલ નકી;
પિતા ગયા વૈકુંઠ ચતુર્દશી, શુક્રવારને પુન્ય દિને.
ગઈ માત નૃસિંહ ચતુર્દશી, શુક્રવારને તે જ દિને. ૪

દેવ દિવાળી જન્મતિથિ, હતી માતપિતા મજ બન્નેની,
એક જયોતમાં ગયા સમાઈ, ધન્ય ઐકયતા તન મનની;
બેઊ છત્ર છાયાની નીચે, લીધ અનુભવ મ્હેં સારો,
શુભ આશિષો આપી મુજને, સફળ કર્યો મજ જન્મારો. ૫

દિલે દયાળુ દાનશીલ વળી, પૂર્ણ પ્રતાપી માતપિતા,
માનવંત વિદ્વાન વિવેકી, બુદ્ધિના ભંડાર હતા;
અવસાન સમયનાં વચનો ત્હારા, આજ્ઞાસમ ધારી મનમાં,
લેશમાત્ર નહિ વિસરે મનથી, કરૂં યાચના એ દિલમાં. ૬

" ભગિની ત્હારી **તુલજાગૌરી**, રક્ષા કર ત્હેની સારી,"
વચન માતનું શિરે ચઢાવી, માત સમાન ગણું મ્હારી:
"**બાવાજી** મુજ રત્ન નેત્રનું, **પૌત્ર** ખોટનો છે મ્હારો"
"જાળવજે તૂં અધિક ભાવથી, ભણી ગણી થાશે સારો". ૭

અરે ! માતા ! માતા ! ત્હારો તો, અતુલ પ્રેમ નહિ મળે નકી,
અન્ય પ્રેમ દુનિયામાં દીઠા, મીઠા પણ તે સ્વાર્થ થકી;
તીર્થોની ત્હેં કરાવી યાત્રા, લઈ કુટુંબ સર્વે સંગે,
પિતાની પાછળ બાર માસમાં, ખર્ચ કર્યો બહુ ઊમંગે. ૮

અનેક થયા ઉપકારો ત્હારા, મ્હારાપર શું બયાન કરૂં,
યાત્રાવર્ણન અર્પણ કરીને, હૂં તુજ તન સંતોષ ધરૂં;
દિકર જેટી **મગનલાલ તુજ, પુત્ર** નમે છે શીષ ધરી,
અમરાત્માને શાંતિ અર્પો, પરમાત્મા પ્રભુ ઇશ હરિ. ૯

ત્હારો આજ્ઞાંકિત પુત્ર,

મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખર.

Yours truly
Maganlal D. Khakhar

પ્રસ્તાવના.

બાલ્યાવસ્થા પસાર કર્યા પછી યુવાવસ્થામાં સાંસારિક નાનાવિધની મોહમાયાની પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્યની મનોવૃત્તિ સામાન્યતઃ રોકાયલી રહે છે. તે દરમ્યાન તેને ચડતી પડતી, સુખ દુઃખ, આશા નિરાશા, સારૂં નરસું, સત્યાસત્ય, વગેરેનો યથાશક્તિ અનુભવ મળ્યા પછી તેની ઇંદ્રિયો શિથિલ થવા માંડે છે, અને તત્પ્રમાણમાં તેના વિચારો બદલાય છે. એ તરુણ વયના અંતભાગમાં સદ્વિચારથી તેના મનમાં એમ થાય છે કે આ જુવાની હવે જવાની અને અગત્યનું કરવાનું રહી જવાનું. ગત અવસ્થામાં જાણે અજાણે થયેલા અનિષ્ટ કાર્યના નિવારણાર્થે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ઉત્તરાવસ્થામાં આત્મકલ્યાણાર્થે કંઇક પણ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આવી રીતની ઇશ્વિર પ્રત્યેની કંઇક પણ ભાવના તેના મનમાં પ્રદીપ્ત થાય છે, અને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, ઐશ્વરી લીલા, અને તેના અવનવા ચમત્કારો નિહાળવા તથા તેની સ્તુતિ કરવા તેને લાલસા થાય છે. તદર્થે પવિત્ર ધામોનું પર્યટન જે પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું છે, એટલે યાત્રા કરવી એ એક આપણી ફરજ છે એમ સમજાય છે, અને તેમાં **एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा** એક પંથ ને દો કાજ સરે છે, એક તો જગન્નિયન્તાની પવિત્ર ભૂમિનાં દર્શન, તથા બીજું ચાતુરીના પંચ લક્ષણમાંનું મુખ્ય દેશાટન તે સધાય છે.

આપણી ભરતખંડની ભૂમિ અખિલ વિશ્વમાં સર્વોત્તમ ગણાય છે. તેની હવા, જમીન, વનલીલા, પશુ, પક્ષીઓ, ગંગા, યમુના, સરસ્વતિ ઇત્યાદિ પવિત્ર સરિતાઓ, મહત્ ઉંચ્ચા શિખરવાળા ગિરિઓ, અને જેનું વર્ણન કરતાં પાર ન આવે તેવી અનેક જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે. એવી આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર તીર્થયાત્રાનાં અનેક સ્થળોમાં બદરીકેદાર, રામેશ્વર, જગન્નાથપુરી, અને દ્વારિકાપુરી એ ચાર ધામોની યાત્રા ઉત્તમ ગણાય છે. તેમાં બદરીકેદારની યાત્રા વિશેષ કઠિન હોવાથી વૃદ્ધ અને જર્જરિત થયલા પ્રવાસીજનો માટે તે અતિ ગહન છે. અથાગ પ્રયાસ અને દ્રવ્યના ભોગે જે મેળવવામાં આવે છે તે ઘણું પ્રિય અને મહત્વવાન હોય છે તેમ એ યાત્રાનો મહિમા પણ મહત્ છે. વળી ત્યાં કૈલાસવાસ છે માટે એ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ઉપરોક્ત ધામો અનુક્રમે ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, અને પશ્ચિમ એમ ચતુર્દિશામાં હિન્દુસ્તાનની સરહદે આવેલાં હોવાથી એ

ચારે ધામની યાત્રા કરવાથી આખા ભરતખંડનો પ્રવાસ પૂર્ણ થાય છે, અને પરમકૃપાળુના આપણે કેટલા આભારી છીએ તેનું પણ ભાન થાય છે. સાંપ્રત કાળમાં પોતાની આર્ય ભૂમિનું નિરીક્ષણ કર્યા સિવાય કેવળ મોજ મજાહની ખાતર વિપુલ વિત્તના ભોગે યુરપયાત્રા કરનાઓની સંખ્યા કરતાં આવા ઉત્કૃષ્ટ આશય સાધનારાની સંખ્યા બહુ સૂક્ષ્મ છે એ શોચનીય છે.

મ્હારા પૂજ્ય પિતાશ્રી **રાવસાહેબ દલપત્તરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર**ના પરલોક પ્રયાણ થયા બાદ અમો સહકુટુંબ યાત્રાર્થે નીકળ્યા. તે દરમ્યાન મ્હેં જે જે અવલોકયું અને અનુભવ્યું તે સર્વની મ્હેં તત્રૈવ નોંધ કરી લીધી હતી, અને ત્યાંથી પુનઃ આવ્યા બાદ મ્હારા સદ્ગત ભ્રાતરૌ **રવિશંકર** ઊર્ફે **છગનલાલ** તથા **બળવંતરાવ** ઊર્ફે **ભુજંગરાવના** સ્મરણાર્થે **મેસર્સ આર. બી. બ્રધર્સની** સંજ્ઞાથી મ્હારા તરફથી પ્રકટ થતા **"બ્રહ્મક્ષત્રિય ચક્ષુ"** નામક માસિકના અંકોમાં તેનો કેટલોએક ભાગ પ્રકટ કર્યો, જે વાંચકવૃન્દને અતિ પ્રિય લાગવાથી ઘણા મિત્રોના આગ્રહને લીધે તેને પુસ્તકના આકારમાં મુકવાને શક્તિમાન થયો છું.

આ પુસ્તક લગભગ સાતેક વર્ષ પૂર્વે પ્રકટ થઈ ગયું હોત પરંતુ કેટલીએક અનિવાર્ય અડચણો આવી પડવાને લીધે તે જેમનું તેમ પડી રહ્યું. બદરીકેદારની યાત્રાને માટે ભાગ્યશાળી નહી થવાથી એટલી અપૂર્ણ હકીકત પૂર્ણ કરવા મ્હારા સન્મિત્ર વૈરાગ્યગુણસંપન્ન **શ્રીયુત પ્રાણવલ્લભ પરમાનંદ ધનદે** તથા મ્હારા હિતૈષી **શ્રીયુત રણછોડદાસ જીણાભાઈ** તરફથી પોતાનો જાતિ અનુભવ મળતાં ઊભયનો સાર અત્રે આપ્યો છે, આથી આ બન્ને સદ્ગૃહસ્થોનો ઉપકૃત થયો છું.

જેમ સમય વ્યતીત થાય છે તેમ પ્રતિદિવસે, પ્રતિમાસે અને પ્રતિવર્ષે, કિંવા દરેક પળે, દરેક ક્ષણે, અને દરેક ઘડીએ, મનુષ્યમાત્રના વિચારો બદલાય છે. કહ્યું છે "કાલ કરતો આજ કર, આજ કરતો અબ, અવસર બીતા જાયગા, ફિર કરેગા કબ." તથૈવ મ્હારી જીંદગાનીનું વલણ બદલાતું ચાલ્યું. વ્યાપાર રોજગારમાં વિશેષ ઝંપલાવતા કામકાજનો બોજો એકલે હાથે દિનબદિન વધતો જ ગયો અને તીર્થયાત્રાનું પુસ્તક જાણે તીર્થયાત્રા કરવા ગયું હોય તેમ સ્મૃતિમાંથી દૂર જતું રહ્યું. એ પ્રારબ્ધચક્રની ગતિ દરમ્યાન "કંઇ કાર્ય કર્યાં, બહુ

કાજ સર્યાં, સંતુષ્ટ થઈ, નિવૃત્ત થયા; કંઈ મિત્ર થયા, ઉપકારી થયા, અપકારી થઈ, કંઈ દ્રોહી થયા; વળી વેરી થઈ, વિખુટા જ પડયા, અને દર્શનથી બહુ દૂર ગયા; ઈષ્ટ મિત્ર ગયો, ધર્મપુત્ર ગયો, મણિરત્ન ખરે, ખોવાઈ ગયો; ગૃહ ભંગ થયું, દિલે દુ:ખ થયું, વળી મંડિત થઈ, પુનઃ પ્રાપ્ત થયું; ગયો શોક અને, વળી હર્ષ વધ્યો, શંકર કૃપા થકી પુત્ર થયો; પણ તાતની પાછળ માત ગયાં, સ્મૃતિ માત્ર મહીં અવશેષ રહ્યા."

ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે ટાઇફૉઈડ જ્વરના ભયંકર ગ્રાસમાં સજ્જડ સપડાતાં કેવળ પ્રભુ કૃપા વડે તેમાંથી વિમુક્ત થયો. છેવટે અધુરામાં પુરૂં મ્હારા **પ્રિય પૂજ્ય માતૃશ્રી દેવકોરમા** સંવત્ ૧૯૭૦ ના વૈશાખ માસના શુક્લ પક્ષમાં નૃસિંહ ચતુર્દશીને શુક્રવારને દિને ૭૩ વર્ષની પરિપકવ વયે સ્વર્ગી થયા. એ રીતે આ સુખ દુ:ખાન્વિત દુનિયાની રંગ-ભૂમિપર રંગબેરંગી ચિત્ર વિચિત્ર બનાવો અવલોકયા પછી શાંતિનું સામ્રાજ્ય થતાં વિચારોનું પુનરાક્રમણ થવા માંડયું, અને અનેક પ્રતિબંધનો શનૈઃ શનૈઃ દૂર થતાં અધુરો વિષય પૂરો કરી વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવાને ભાગ્યશાળી થયો છું.

યાત્રીને સુગમ પડે તેટલા માટે પુસ્તકની અંદર દરેક સ્થળના કેટલા માઇલ તથા આગગાડીની ટીકીટનું શું પડે છે તે જણાવ્યું છે. આ પુસ્તક લખ્યા પછી નૈમિશારણ્ય, પંઢરપુર વ અન્ય સ્થળે રેલ્વેઓ થઇ છે.

દરેક ધામનું ઐતિહાસિક વર્ણન, દંતકથાઓ, તીર્થનો મહિમા, પંડયાઓની વર્તણુક, ધર્મશાળા, મંદિર આદિ સ્થાનો વગેરે ઉપયોગી હકીકતો આપી છે, તેથી વાંચકને અરુચિ ન થતાં હોંસે હોંસે વાંચે અને પોતાની યાત્રામાં આ પુસ્તક એક ભોમીઆ અને મિત્ર તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે તેને માટે બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

મ્હારા પરમપૂજ્ય ગંગાસ્વરૂપ માતૃશ્રી દેવકોરમાને કુખે જન્મ ધરવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું. ત્હેમનો સ્વર્ગવાસ થવાથી મ્હને અતિશય ખેદ થયો છે. એ મ્હારૂં દ્વિતીય શિરચ્છત્ર ઉડી ગયું છે, અને તેને લીધે સાંસારિક ભાર મ્હારે શિર આવી પડવાથી મનમાં તેમની સ્મૃતિ હર હમેશ ખડી રહે છે. ત્હેમનો મારાપર વાત્સલ્ય પ્રેમ અતિશય હોવાથી પોતાના હૃદયતારના તાર્તમ્ય વડે એકનિષ્ટ મનથી મને ઉછેરી સારી

સ્થિતિએ મુકયો છે, તથા પોતાના મગજના નિર્મળ ઉમદા વિચારોની છાપ મ્હારાપર ઊંડી બેસાડી છે. વળી તેમણે મને આ તીર્થયાત્રા કરાવી એ મ્હારા વ્હાલા માતૃશ્રીનો આભાર મ્હારાથી વળે તેમ નથી, તદપિ તેમની સ્મૃતિ ચિર સ્મરણીય રહે એવા હેતુથી આ પુસ્તક તેમને જ અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઊં છું. પ્રભુ પ્રત્યે મ્હારી અંતઃકરણ પૂર્વક હર હમેશની પ્રાર્થના છે કે તેમના અક્ષય આત્માને શાંતિ બક્ષે. તે જ પ્રમાણે મ્હારી માતાતુલ્ય સહોદરી ભગિની તુલજાગૌરી સ્વબાંધવ પ્રત્યેના અતુલ પ્રેમને લીધે મ્હારા ગૃહની કાર્યવાહિની થઈ મ્હારાપર જે અનહદ ઉપકાર કરે છે, તે માટે ત્હેનો પણ જેટલો આભાર પ્રદર્શીત કરૂં તેટલો થોડો છે.

આશા રાખું છું કે આ પુસ્તક યાત્રીઓને આવકારદાયક થઈ પડશે અને તેમ થયેથી ઉઠાવેલા શ્રમનું સાફલ્ય થયેલું સમજીશ.

મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખર.

મુંબઈ, તા. ૧ લી જાન્યુઆરી,
સને ૧૯૧૫, સંવત્ ૧૯૭૧ ના
પોષ શુદિ પૂર્ણિમા.

આ પુસ્તકની ઉપજમાંથી સુદામાપુરી ખાતેના શ્રી ગાયત્રિ મંદિરના ફન્ડમાં ધર્માદા ખાતે આપવામાં આવશે.

પૃષ્ઠ ૬૧ ને બદલે ૬૫થી ક્રમ ચાલુ થયેલો છે.

તીર્થયાત્રા વર્ણન.

આ દુનિયામાં રહીને માણુસ સારા નરસાં અનેક જાતનાં કાર્યો કરે છે. પ્રભાતના સૂર્યોદયથી તે રાત્રિના સૂવાના સમય સૂધી આપણે આખા દિવસમાં કેટલું અસત્ય ભાષણ કર્યું. કેટલાં ન કરવાના કાર્યો કર્યાં, સ્વહસ્તે સ્વાર્થ નિમિત્ત કેટલું પાપી કૃત્ય કરી પરસ્વાર્થની હાની કરી, પોતાના ક્ષણભંગુર લાભાર્થે કેટલો છળભેદ કર્યો તેનો ખ્યાલ આપણા હૃદયનેજ પૂછવાથી સહજ આવી શકશે. પણ આ બધું શાને માટે ? કેવળ લક્ષ્મી-દ્રવ્યોપાર્જન માટે. આપણે જાણીએ છીએ કે લક્ષ્મી ચંચળ છે, આજ છે ને કાલે તો જતી રહેવાની પણ એ બધું સ્મશાન વૈરાગ્ય. જ્યાંસૂધી પ્રેતનો અગ્નિદાહ વિધિ સાદ્યન્ત ખલાસ થયો નથી ત્યાંસૂધી આપણા મનમાં એમ થાય છે કે આ જગત્ મિથ્યા છે, અને છળભેદ કરવો એ ખરેખર મ્હોટું પાપ છે. પણ સુવર્ણપુર (સોનાપુર)થી બહાર નિકળી ઘેર ગયા ને દુનિયાની જાળમાં લપટાયા કે મન-અરે ! ચલિત મન પાછું તેજ કૃત્યમાં પરોવાય છે. તમારૂં હૃદય જો કદાચ ના પાડે તો તેનાપર પોતાનો અંકુશ હળવે હળવે વધારી તે મન બલિષ્ટ થઇ પડે છે. આ પ્રમાણે રફતે રફતે દિવસોના મહિના, અને મહિનાના વર્ષો વ્યતિત થતાં મનુષ્યના પાપી કર્મોનો ઢગલો વધતો જાય છે તે એટલે સૂધી કે જ્યારે મનુષ્ય ઉત્તર અવસ્થાએ આવે છે, પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયો શિથિળ થઇ જાય છે, કામ કાજમાં તેનું મન પ્રવૃત્ત થઇ શકતું નથી, જ્વર આદિ અનેક વ્યાધિગ્રસ્ત શરીર નિર્બળ થાય છે, અને યમદૂત કાળનો કાળ (વખત) યમસદન લઇ જવા પાસે આવતો જાય છે, એવા વખતે તે પોતાના મનમાં વિચાર માળાના મણકા એક પછી એક ફેરવે છે. "અહો ! કેવું મ્હારૂં હતભાગ્ય ! કે મેં મ્હારી આખી જીંદગી નિરર્થક લોભ, ક્ષોભ, માયા, મમતા, સ્વાર્થ, અને શત્રુતમાં ગાળી, પણ દેહનું સાર્થક ન જ કર્યું." જ્યાંસૂધી આ દેહ સ્વસ્થ છે, જ્યાંસૂધી ઘડપણ આવ્યું નથી, જ્યાંસૂધી ઇન્દ્રિયશક્તિ પ્રબળ છે, અને આયુષ્ય

આપી ગયું નથી, ત્યાંલગણ વિદ્વાન માણસે આત્મ કલ્યાણાર્થે મહા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પછી આગ લાગે કૂવો ખોદવો તે શું કામનો ? જુઓ.

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
प्रोद्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

"ચાલો, થવાનું તે તો થયું, હવે જીંદગાનીનો જે કંઇ અવશેષ ભાગ રહયો છે તે દરમ્યાન પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા થઇ જાય તો આપણું સાર્થક થાય" એ રીતે જેમ જેમ એ વધારે વ્યાધિગ્રસ્ત થતો જાય છે તેમ તેમ તેની ઉપરઉપર અનેક તર્ક વિતર્કો રાત્રિના સમયે એક પછી એક આવીને બેસે છે. છેવટે સહ કુટુંબ સહ પરિવાર યાત્રા પ્રયાણ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી નિકળી પડે છે, અને તેમાં જો માર્ગમાં શરીર સારૂં રહયું તો તો ઠીક, નહિતર અર્ધવટ ત્રિશંકુની માફક લટકતો રહી પોતાના હતભાગ્યને નિન્દતો સ્વદેશ પુનઃ પાછો ફરે છે; અને જો યાત્રા સંપૂર્ણ થાય તો પોતાના દેહનું ખરેખર સાર્થક થયું એમ માની મનનું શાંત્વન કરે છે, અને કેટલાએક તો યાત્રા જવાનો વિચાર કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પવિત્ર પદસેવનની યાત્રા કરવા પ્રયાણ કરી જાય છે. અસ્તુ.

યાત્રા શાને માટે કરવી જોઇએ અને તેનું બંધન આપણામાં શાને માટે ઘડેલું છે તેનું પણ કારણ જાણવું અવશ્યનુ છે. તરેહ તરેહની હવા, નાના પ્રકારના પ્રદેશો, તેમાં સમાયલા અલૌકિક ગુણો, તથા ત્યાંના લોકોની જૂદી જૂદી રીતભાત, પહેરવેશ, વ્યાપાર, અવનવી સૃષ્ટિ સૌન્દર્યતા, ભિન્ન ભિન્ન ચમત્કારિક વનસ્પતિઓ, આસ્માન સાથે વાર્તાલાપ કરતા મહાન પર્વતો, અને પોતાના પ્રીયતમ રત્નાકરને આલિંગન કરવા જતી ધોધો કરતી નદીઓ વિગેરે સૃષ્ટિ ચમત્કાર આ પૃથ્વીના ગોળાર્ધમાં જૂદા જૂદા આકારમાં જૂદી જૂદી રીતે સમાયલા છે. પણ આપણા ભારતવાસીઓને મગરૂર થવાનું છે કે દુનિયાની ઉક્ત સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો માંસલો યાને નમુનો આપણા આખા હિન્દુ-સ્થાનમાં કોઇને કોઇપણ પ્રદેશમાંથી નિકળી આવ્યા વગર રહેતો નથી. માટે હિન્દુસ્થાન છોડીને જેમ આધુનિક સમયમાં વિલાયત અમેરિકા વ ઇતર પ્રદેશો-માં ગમન કરવા તરૂણ યુવકો ઉદ્યુક્ત થઇ રહ્યા છે, અને ત્યાં પોતાના દ્રવ્ય અને

ઉત્સાહનો વ્યય કરે છે તેમને એટલુંજ કહેવું બસ છે કે પ્રથમ તમો તમારી પોતાની માતૃભૂમિકા જે હિન્દુસ્થાન તેનું પૂર્ણપણે પરિક્રમણ કરી તેમાંથી ઉદ્‌ભવતા વ્યવહારિક, ધાર્મિક, અને સામાજીક વિષયોનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જો તમો વિલાયત આદિ દૂર સ્થળોનું અવલોકન કરશો તો દેશ કલ્યાણ સાથે તમોને આનંદ થશે. તથાપિ આપણામાં જૂના વિચારનો જન સમુદાય એટલો છે કે તેઓ પોતાના ઘર આંગણા છોડીને માંચીના માંકડની પેઠે બહાર દેશાવરોમાં ફરવા જવાને બહુજ કંટાળો ખાય છે. આપણી માતૃભૂમિકાનું અવલોકન કરવા તેમને જો બોધ આપવામાં આવે તો તેઓ કોઇ કાળે માને નહિ; અને તેજ કારણ માટે આપણા પૂર્વજોએ તેગના પછીનો જમાનો દેશાટન અવશ્ય કરે તેટલા માટે તીર્થયાત્રામાં ધર્મનું બીજ એવું તો સબળ રોપી દીધું છે કે આજ દિન સુધી ગાડરીઆ પ્રવાહની માફક ધર્મની લાગણીને લીધે, અને વંશપરંપરા ચાલતી આવેલી રૂઢી પ્રમાણે હજુ પણ લોકો વર્ત્યા જાય છે. જો ધર્મનો અંશ રાખ્યો નહિ હતે તો હું નથી ધારતો કે કોઇ એટલા દ્રવ્યનો વ્યય કરી યાત્રાએ જતે. એ નિયમ બાંધવામાં આપણા પૂર્વજાનો બીજો હેતુ એ હતો કે મનપર ધર્મનાં પવિત્ર પ્રતિબિંબ પડવાથી છળ વિકળથી સંચિત કરેલા નાણાનો અંતે ધાર્મિક કાર્યમાં ઉપયોગ થાય, વિદ્વાન વિપ્રોને ટેકો મળવાથી તેમની વિદ્વત્તા જળવાઇ રહે, અને કોઇ ધનાઢ્ય હોય તો એવું અપૂર્વ કાર્ય પણ કરે કે જેથી પરદેશમાં પોતાનું નામ ચિરકાળ સ્થાયી રહે વિગેરે વિગેરે ઉદ્દેશોને લીધે આપણા પૂર્વજોએ યાત્રાગમન એ મનુષ્ય માત્રની જીંદગીની સાફલ્યતાનું એક મુખ્ય સાધન બતાવેલું છે.

આટલું કહ્યા પછી મુસાફરી કરવામાં શું શું સાધનો જોઇએ, કેવી રીતે વર્તવું જોઇએ વિગેરે થોડી સૂચનાઓ યાત્રિકોને ઉપયોગી થઇ પડે તેટલા માટે અત્રે જણાવવી અગત્યની છે. પ્રથમ તો જેમ બને તેમ થોડાં માણસો સાથે હોય તેમ વધારે સારૂ, અને સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષની સંખ્યા વધારે હોય તો માર્ગમાં અડચણો થોડી પડે છે. આઠથી દશેક માણસનો સંગ હોય તો વ્યાજબીજ કહેવાય. જો સ્ત્રી વર્ગ સાથે બાળકો હોય તો વધારે નડતર થાય કારણ તેમને લીધે યાત્રા સંપૂર્ણ થવાનો સંભવ થોડો, પણ જો કદાચ હોય તો કંઇ તેને પડતા મુકાતા નથી. આપણી સાથે જે જે સંગના માણસો હોય તે સર્વથા એવા હોવા જોઇએ કે એકમેકને હરેક કાર્યમાં મદદ કરે, મન મળેલાં હોવા જોઇએ, અને ભિન્ન ભાવ શું છે તેની વ્યાખ્યા તો જાણતાજ ન હોય. તેમાં જો કોઇ સગું વહાલું હોય ને રસ્તામાંજ કંઇ નજીવા કારણસર ઝઘડો થયો તો પછી સાપે છછુંદર ગળી, ન મુકાય કે ન ખવાય, મ્હારે પણ તેવુંજ થયું હતું. માટે સંગમાં

સાથે કોને કોને લઇ જવા તે પહેલાં સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઇએ છે. હવે સામાન સાથે શું શું લેવો. આજે માયાળુ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યામલમાં આગગાડીના વાહનો થવાથી દૂરદેશોમાં પણ જે ચીજો જોઇએ તે મળી આવે છે, માટે સુજ્ઞ પુરૂષે પોતાની સાથે જેમ બને તેમ થોડો સામાન લેવો. વધારે સામાન સાથે લઇને તેના લગેજના નાહક પૈસા ખરચવા તેના કરતાં જે ગામમાં જઇએ ત્યાના ગોર યા ધર્મશાળાના રખેવાળ યા બીજા તેવા પાસેથી ભાડાનો સામન લઇ લેવો, અને કામ થયે તે તેને પાછો આપી દેવો, એટલે આપણે કોઇ વાતે પંચાતજ નહિ. સાથે મનુષ્યની સંખ્યા હોય તેના પ્રમાણમાં ગાદલાના વિટા રાખવા, ટ્રન્કો વિગેરેમાં પોતાના ઉમદા કપડાં વગેરે રાખવાં, અને તેમાં જોખમ ન હોય તો બ્રેકમાં સામન નખાવી દેવો એટલે આપણે સંભાળવાની, કે ઠેક ઠેકાણે બદલતી વખતે ઉપડાવવાની કડાકૂટ મટી જાય. જોખમની ચીજ આપણી પાસેજ રાખવી. આપણી સાથે ભાતાનો કરંડીઓ ફ્રુટ, લીલો સૂકો મેવો રાખવો. જે ગામથી નિકળવું તે ગામથી દૂધની પુરીઓ, ઘીમાં સાંતળેલું શાક, અથાણું, એવું ભાતું કરાવી લેવું. પાણીનો ચંબુ રાખવો, તેમ સાથે એક રૂપાનુ ઘડીયાળ, લાલ ટેન યાને હાથ ફાનસ, દિવાસળીની પેટી, તથા મીણબત્તીનું બંડલ, ઓઢવાં પાથરવાનાં તથા ગરમ કપડાં, દવા, એક ફાલતું તાળાં, રેલવે ગાઇડ પણ રાખવી, અને ફોટોગ્રાફ પાડતા આવડતું હોય તો એક ન્હાનો હેન્ડ કેમેરા ઘણો કામનો થઇ પડે છે. સાથે એક ખાત્રિદાર માણસ કામકાજ માટે લેવો કારણ રસ્તામાં તે ઘણો કામનો છે, જેમકે દેવદર્શન જવું હોય તો આપણો સર્વ સામન સંભાળવા તેને સોંપી દઇ બહાર જઇ શકીએ. મુસાફરીના થાકને લીધે જમવાનો નિયમ બરાબર રહી શકતો ન હોવાથી શરીર બગડી આવવાનો ભય રહે છે માટે ક્ષુધા, તાપ, તૃષા, અને થાક જેમ બને તેમ ન લાગે તેવા નિયમો યોજવા, અને જેમ અનુભવ મળતો જાય તેમ તે હરકતો સહેલાઇથી દૂર થઇ શકે છે. ગાડીમાં બેસતી વખત બિલકુલ ઉતાવળ કરવી નહિ, નહિતર લોકોની ગીરદીમાં અફળાવાથી હેરાન થવાય. બને ત્યા લગણ પોર્ટરો યા મજુરો સાથે કામ લેવાથી તેઓ ગાડીમાં આપણને સારી જગામાં બેસાડી આપે છે. તેમજ સામન પણ જો ઘણો હોય તો આપણે હાથે ઉચકવાની કડાકૂટ કરવા કરતાં તેમનેજ સોંપી દીધો હોય તો આપણે માથાફોડ મટી જાય છે. પણ કોઇ કોઇ મજૂરો તો એવા લુચા હોય છે કે સામનની તફડમચી કરી જાય છે માટે તેની પાછળ આપણામાંથી એકે રહેવું. મજૂરીનું પઠન બિલકુલ કરવું નહિ. કામ થયે તેનાં વ્યાજબી પૈસા આપવા. પ્રથમથીજ ઠરાવવા જઇએ

સૌ ભડાવીને મોં માંગ્યા પૈસા ઓકાવે છે. સ્ટેશનથી બહાર નિકળ્યા કે ગાડીઓ ઘણી હોય તેમાંથી એકનું ભાડું ઠરાવી તેમાં સામન નખાવી આપણે બેસવું. દરેક સ્થળે ત્યાંના ગોર અથવા પંડયાઓ ચોપડા લઇને સામા આવે છે, અને આપણું નામ, ઠામ, ગામ, અને નુખ પુછીને કંટાળો આપે છે. જો આપણા પૂર્વજો જઇ આવ્યા હોય તો તેમણે માનેલા ગોરને આપણે કબૂલ કરવો, નહિતર સ્વસ્થ મને જવાબ આપવો, યા મૌન વ્રત ધારણ કરવું, અને પછી આપણને યોગ્ય લાગે તેને ગોર તરીકે સ્થાપવો.

મુકામ આવ્યા પછી રસોઇનો પ્રારંભ કરાવી દેવો. સ્નાન વિધિ સારૂ પંચ રત્નના પડીકા સાથેજ લેતા આવવાં. જે ધર્મકૃત્ય કરવાનું હોય તે ગોર કહે તે પ્રથમ સાંભળી લેવું. તેમાંથી સાર અસાર વિવેક બુદ્ધિથી જાણી લઇને કરવું યોગ્ય જણાય તે યથાશક્તિ અને વિશ્વાસ પૂર્વક કરવું, દેવદર્શન કરવાં, અને ઇતિહાસમાં વિખ્યાત થયેલી અર્વાચીન અને પ્રાચીન દર્શનીય જગાઓ જોવી, તેનો ઇતિહાસ પુછી માહિતી મેળવવી. મુસાફરીમાં બનતા લગી એકવાર જમવાની ટેવ રાખવાથી શરીર વધારે આરોગ્ય રહે છે. રાત્રે સૂતી વખતે દૂધ યા હલકો નાસ્તો કરી લેવો. દરરોજનો અહિવાલ પોતાની ડાયરીમાં નોંધી લેવો, જેથી કોઇ વખત સ્મૃતિમાંથી વિસ્મૃત થાય તો તેનું પુનરાવર્તન કરવા કરાવવા ઘણું કામ લાગે. બહાર ગામમાં જો આપણી ઓળખાણ હોય અથવા સ્નેહીઓ હોય તો તેમને પ્રથમથીજ કાગળો લખવા એટલે આપણને સ્ટેશનપર લેવા આવે ને પોતાને ત્યાં લઇ જઇ આપણી સારી બરદાસ્ત કરે. આપણે અજાણ્યા એટલે તે ગામમાં કેમ વર્તવું તેનો આપણને સારો રસ્તો બતાવે છે. ચાલતી વખતે ગોર મ્હોટી વિદાયગિરિ લેવા માટે અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતો સંભળાવે છે, વળી કેટલાક તો ધર્મશાળા, સદાવ્રત, અન્નક્ષેત્ર બાંધી તેમનેજ સોંપવા આગ્રહ કરે છે. પણ આપણે પોતાની શક્તિ અનુસાર દરેક કાર્ય કરવું. હદથી બહાર યા અંદર જવું નહિ, જેમ આપણા નામ અને શક્તિને છાજે તેમ વિવેક બુદ્ધિથી ધર્મ કૃત્યો કર્યાં જવાં.

મ્હારા માનનીય પુજ્ય પિતાશ્રી રાવ સાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખરે પરલોક પ્રયાણ સં. ૧૯૫૯ ના કાર્તિક માસના શુકલપક્ષમાં વૈકુંઠ ચતુર્દશીના પવિત્ર દિને કર્યું (તા. ૧૪-૧૧-૦૨). તેમની પાછળ સાતે તડોના ૧૩૦૦ ઘરની સમસ્ત ક્ષત્રિયોની મ્હોટી ન્યાતને કાર્તિક વદ ૧૨ ને બુધવાર તા. ૨૬-૧૧-૦૨ ને રોજ ભોજન આપ્યું. સારસ્વત બ્રાહ્મણોને પણ ભોજન આપ્યું. અને તેજ દિને બપોરના બે બજેના સુમારે મ્હારે ત્યાં પુત્ર સંતતિનો જન્મ તથા અદ્વિતીય અને અવર્ણીય આનંદનો પાર રહ્યો નહિ, અને મ્હોટી

મ્યાત જે જમી તેણે તથા તે પ્રસંગે ત્યાં આવેલા જ્ઞાતિ બંધુઓ તેમજ ઇતર સંભાવિત ગૃહસ્થોએ આશીર્વચનોથી અને ધન્યવાદના દર્શનથી મને ખુબ નવાજેશ કર્યો. સર્વ સ્થળે "એ તો રાવ સાહેબ દલપતરામ પાછા અવતર્યા" એમ કહેવા લાગ્યા. દેશાવરોમાં ખબર પહોંચતાને વાર મુબારકીના તાર અને પત્રોની વૃષ્ટિ વર્ષવા લાગી, અને આનંદ અશ્રુથી ગલિત થઇ આપણે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી, તેનો આભાર પ્રદર્શિત કર્યો.

એ બધું ખરૂં, પણ સુખની પાછળ દુ:ખ, અને હર્ષને અંતે શોક, એ કુદરતનો નિયમ છે, અને મ્હને હતભાગીને પણ એ નિયમનો અસહ્ય આઘાત આબાદ વાગ્યો. મ્હારી ભવિષ્યની આશા લતાનું અંકુર થોડા વખતમાંજ કરમાઇ ગયું. એ પ્રીય પુત્ર ચાર મહિનાનો થઇ ફાલ્ગુન વદ ૫ ને બુધવાર તા. ૧૮–૩–૦૩ ને રોજ પોતાના પ્રપિતાને જાણે મળવા ખાતર સદાને માટેની ભૂશય્યામાં નિદ્રાવશ થઇ ગયો, એટલે આપણે શોકાતુર મુખે વિવર્ણ બન્યા. ત્યાર બાદ મ્હારી પુજ્ય વયોવૃદ્ધ માતુશ્રીનો, મ્હારો, તથા મજ ભગિની, તેમજ મ્હારી કુટુંબીની (જેણે મ્હારા અધુરાં નહિ પણ સંપૂર્ણ હતભાગ્યથી પોતાના પાપ પુણ્યનો ચઢી ગયેલો હિસાબ આપવાને પરમેશ્વરના પવિત્ર દરબારમાં આ બેવફા દુનિયાનો હમેશને માટે ત્યાગ કર્યો છે.) એ સર્વેનો મક્કમ ઇરાદો એવો થયો કે આપણે સર્વ કુટુંબે મ્હારા પુજ્ય પિતાજીની પાછળ પવિત્ર યાત્રા કરી તેમની યમુનાજીના તીરે વર્ષી વાળી ગયા શ્રાદ્ધ કરવું. બોલવું સહેલ પણ કરવું તો કઠિન, કારણ ઑફિસોના અને બીજા અનેક કાર્યોની જવાબદારી તેમજ પોતાના ખાનગી ધંધાનાં કાર્યો અને ઘર સંબંધી પડતી અડચણો, માળાઓની દેખરેખ તથા તત્સંબધમાં મ્યુનીસીપાલીટી તથા બીજાં ખાતાઓ સાથે ચાલતી ભાંજગડ, વેપાર સંબંધી વ્યવહારિક કામોની ઉઘરાણીઓ, એ ઉપરાંત પાછળની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી, ચઢી ગયેલાં કામો તાકીદે કેવી રીતે ઉકેલવાં, અને ઘરનું જોખમ ક્યાં મુકવું, વિગેરે વિગેરે હજાર તરેહની વ્યથાનું જૂથનું જૂથ એકની પાછળ બીજું એમ સઘળું લશ્કર સન્મુખ આવી ઉભું. પરંતુ દૃઢ અને સાવધ મને હિમ્મતથી સર્વેનો ઝપાટામાં નિકાલ કર્યો. આફિસના તેમજ મારા ખાનગી કાર્યો હાથ ધરી તે સર્વે સત્વર પુરાં કર્યાં, અને આવતા કેટલાએક માસ સૂધી અડચણ ન પડે તેમ કામ ઉકેલી નાંખ્યું, ચાલુ કામનો બંદોબસ્ત કર્યો. બીજા મ્હારા પોતાના કામની વ્યવસ્થાનું કામ એક વિશ્વાસનીય વણિક ગૃહસ્થ મી૦ હરિલાલ જગન્નાથે મ્હોટી ખુશીની સાથ ઉપાડી લીધું, તેને તથા મારા પોતાના માણસને કામોની સોંપણુ કરી, અને ઘરનું જોખમ સર્વ મુંબઇ બેન્કમાં અનામત મુકયું.

મી. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરનો કુટુંબપરિવાર.

મી. મગનલાલ. ચી. બાલકૃષ્ણ. અ. સૌ. પત્ની મણિગૌરી. ગંગા ફોઈ, ભગિની તુલજાગૌરી

હવે મનપરથી ચિન્તાનો બોજો ઓછો થયો એટલે યાત્રાની તૈયારી કરવા માંડી. જે જે સામન જોઇતો હતો તે કેટલોએક ખરીદ્યો ને કેટલોએક ઘરમાંથી કાઢયો. પેટીઓ, પોટલાઓ, ગાદલાંઓ વિગેરે સામનનો ભાર પણ ધારવા કરતાં વધારે થયો, અને અમો સર્વ ઘરકુટુંબને ઉમરાસહ તા. ૩૧ મી જુલાઇ સને ૧૯૦૩ દિને બપોરના સવાબાર બજે મેઘ રાજાની ગર્જનાના સંપૂર્ણ આશીર્વાદથી માર મારની વર્ષની વૃષ્ટિમાં ઘેરથી રવાના થયા. હવે ઇશ્વર સ્તુતિ કરી મ્હારી કથાનો આરંભ કરીશ.

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतिं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

રવાના થતી વખતે શ્રીફળો, લક્ષ્મી, તથા પુષ્પની ભેટોના શુભ શકુનો થયાં, એ રીતે કાલાબાના સ્ટેશને જઇ પુગ્યા. સ્ટેશનપર વળાવવાને મેશર્સ અરદેશર હોરમસજી ચીનાઇ, પેસ્તનજી સોરાબજી, હરિલાલ જગન્નાથ, મોતીચંદ દેવચંદ, સુંદરદાસ પીતાંબર, હરીભાઇ ધરમસિંહ, છોટાલાલ મોતીલાલ, ચુનીલાલ જગજીવનદાસ, ત્રિભુવનદાસ મહાસુખરામ, હરજીવન મોતીચંદ, ગોરધનદાસ લછમનદાસ, ચતરભુજ દેવચંદ, હરિલાલ નરોતમદાસ, શિવશંકર ભીખાભા, વરજીવનદાસ નારણદાસ, હરગોવન શિવશંકર, ધરમદાસ જીણાભાઇ, જેરામ રૂડાભાઇ, વિગેરે હતા. મ્હારા મિત્રોએ હારતુરાઓ એનાયત કરી અમારી યાત્રા સફળ ઇચ્છી હતી, અને કેટલાએક દાદરના સ્ટેશન સૂધી વળાવવા આવ્યા હતા. અમારો કુલ્લે છ જણનો સંગ હતો. પુજ્ય માતુશ્રી દેવકોરમા, ભગિની તુળજાગવરી, હું પોતે, મ્હારી સ્ત્રી મહાલક્ષ્મી, મ્હારી માસી પુરીબાઇ, તથા એક માણસ નામે મહોબત.

તા. ૧-૮-૦૩ ને રોજ સવારના પાંચ વાગતે આણંદ પુગતા પેટલાદથી પારેખ ગોરધનદાસ દામોદરદાસ સામા આવ્યા. આણંદના ટીકીટ માસ્તર ગીરજાશંકર ભોળાનાથને ત્યાં સ્નાન વગેરે કરી ગોધ્રા રતલામ લાઇનમાં બેઠા. મથુરાંજીના ચોબાઓ અત્રેથી અમોને લાગુ પડયા. આ ડાકોર જવાની લાઇન છે તેથી રસ્તામાં રણછોડરાયનાં પગલાં તથા દેવળની ધ્વજાનાં દર્શન થયાં. વરસાદ આખો વખત પડવાથી મહી નદીમાં ૧૭ ફીટ પાણી ચઢી ગયાં, ને ગાડી સેવાલીઆને સ્ટેશને અટકી પડી. અમોને બે દિવસ સેવાલીઆમાં ખોટી થવું પડયું, તેથી ત્યાંના સ્ટેશન માસ્તરને ત્યાંજ જમવા વિગેરેની મેમાનગીરી સ્વીકારી. વેટીન્ગ રૂમમાં અમારી સાથે અમદાવાદના સોલોમન દાક્તરનો ભાઇ જેમ્સ તથા રેલવે ઇન્સપેક્ટર મી. બ્રેડી હતા. બપોરના સમાચાર

મળ્યા કે પાણી વધતું જાય છે. સાંજના ટ્રેન આવી. ટ્રૉલીમાં બેસીને સાહેબ મહી નદી જોઇ આવ્યો તો ૧૬ ફીટ પાણી ચઢેલા તેણે દીઠાં, ને કાલે ઓસરશે એમ જણાવ્યું. હવે ટ્રાફીક ઇન્સ્પેક્ટર મી. લિનકન આવેલો હોવાથી અમને જગા ખાલી કરવાનું ઠર્યું હતું. પણ તેને મળીને કારણ સમજાવતાં અમને ત્યાંજ રહેવા દીધા, અને પોતે પ્લાટફાર્મે પરજ સૂતો, ત્યાં સરપ નિકળતાં તેને તેણે મારી નંખાવ્યો. તેની સાથે મોડી રાત સુધી વાતો થઇ તેમાં તે બહુ ખુશી થયો, ને વડોદ્રાની તેની કેમ્પમાં આવવા મને કહ્યું. રાતના તાર આવ્યો કે પાણી ૧૪ ફીટ પછી ૧૨ ફીટ ઉતર્યાં છે. બીજે દિને (તા. ૨-૮-૦૩) સવારના નવ વાગે ટ્રેન આવી તેમાં બેઠાં, પણ ટ્રેનની બે દિવસની રોકાણને લીધે ગડદી બહુ થઇ. ગાડીમાં રા. બ. ખંડેરાવ ચિમનરાવ બેદારકરના ભાઇ બાબુરાવ તથા પિતાશ્રીના મિત્ર રાધનપોરના છગનલાલ દલપતરામ પણ એક ડબામાં સાથે થઇ ગયા. ગોદ્રે જતાં રસ્તામાં ડુંગર ઘણો છે, અને વરસાદને લીધે ગાડી હળવે હળવે ચાલી, ને રતલામ સાંજના સાડા પાંચ વાગે પુગા. તેટલે ચિતોડની ગાડી નિકળી ગઇ, એટલે વેટીન્ગરૂમમાં ગયા. અત્રે મુંબઇના દાનાઇ ભાટીયા નામે મથુરાદાસ ગોકળદાસ કાપડીયા સાથે પિછાન થઇ. પવિત્રા અગીઆરસ પર શ્રીજી પહોંચાય તેટલા માટે સ્પેશ્યલ ટ્રેન કરવાનો તેની સાથે વિચાર કર્યો. તે બાબતે માસ્તરને મળી પૂછતાં રૂ. ૯૦૦) પડે, જે રકમ ભારે હોવાથી વિચાર માંડી વાળ્યો ને રાત ત્યાંજ રહયાં. તા. ૩-૮-૦૩ ની સવારના પાંચ વાગે રતલામથી ચિતોડની ગાડીમાં બેઠા. એ સાંકડા ગેજની ગાડી હળવે હળવે ચાલે. રસ્તામાં જાવરા સ્ટેશને તે ગામનો નવાબ મોટા ભપકામાં આવ્યો. જાવરા ગામ ન્હાનું પણ સારૂં છે. ટ્રેન બપોરના ૧૧ા વાગે ચિતોડ પુગી ને વેટીંગ રૂમમાં ઉતર્યાં. અત્રે સ્ટેશન માસ્તરને મળી તાર કરાવી સ્પેશ્યલ ટ્રેનનું નક્કી કર્યું. માવલીના ભંડારીને પણ તાર મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો, કે "અમારે આવતી કાલે સં ૧૯૫૯ શ્રાવણ સુદ ૧૧ ને દિને શ્રીજીને પવિત્રાં ચઢાવવાં છે. ચોરીના ભેથી રાતના ગાડાં ચાલી શકતાં નથી તે માટે આરબ વગેરે સીપાઇ ભોમીઆ રાતના સાથે રહેવા જોઇએ." એવો બંદોબસ્ત કરાવ્યો, ને ૫૦ ગાડાં સ્પેશ્યલ ટ્રેનના પેસેન્જરો માટે તૈયાર કરાવ્યાં. પેસેન્જરોમાંથી સ્પેશ્યલ ટ્રેન માટે કેટલાએકોએ વધારાના ચાર્જના પૈસા આપ્યા, અને કેટલાએક ગરીબો પાસેથી તેમજ બ્રહ્મણ ચોબાઓ પાસથી લીધા નહિ. ચીતોડથી માવલી ૪૫ માઇલ રૂ. ૨ા લેખે તથા એન્જીનના પાવરનો બે કલાકનો રેલવે ખર્ચ થાય તે સઘળો અમો ચાર ભાગીદારો વચ્ચે ભાગે પડતો આપવાને કબૂલ કર્યો. ખર્ચ બાદ કરતાં છેવટે રૂ ૧૫૦) બેઠા. ચિતોડગઢનો-કિલ્લો જોવા લાયક છે. ઉપર ગામ વસેલું છે. ચિતોડ રાતના ૮ વાગે મારમારના વરસાદમાં પુગા. ત્યાંથી અમોએ ખટારા કીધાં. તેની તથા કસ્ટમ વગેરેની ખટપટ પુરી કરતાં રાતના ૧૨ વાગે ગાડાં હંકાર્યાં. સંગાથ ઘણો હતો. રાતના આ રસ્તે ચોરની ધાસ્તી માટે ચાર તલવારવાળા આરબ ભોમીઆ ભંડારીએ આપ્યા. માવલીથી ૭ા માઇલના ખડબચડા ખાડાવાળા રસ્તે ઉંચેનીચે પછડાતાં તા. ૪-૮-૦૩ ને દિને સવારના ૭ વાગે શ્રીનાથદ્વારા જેમ તેમ આવી પુગા. એ રસ્તો બહુજ ખરાબ છે.

મી. મગનલાલ તથા
તેમના માતુશ્રી દેવકોરમા

શ્રીનાથજી

અ. સૌ. મહાલક્ષ્મી,
ભગિની તુલજાગૌરી,
પુરીમાસી.

શ્રી નાથદ્વારા તથા કાંકરોળી.

મુબઇથી માવલી ૫૯૬। માઇલ થાય છે, અને તેની ત્રીજા વર્ગની ટીકીટનાં રૂ ૭-૧૦-૬ પડે છે. માવલીનો રસ્તો ખરાબ હોવાથી કેટલાએક ઉદેપુર જઇ ત્યાંથી ૩૫ મૈલ પાકી સડકે શ્રીજી આવે છે. પણ તે મોટો ચકરાવો પડે છે. રેલવેમાં માવલીથી ઉદેપુર ૨૪ મૈલ છે, તેના ચાર આના, અને ચિતોડગઢથી ઉદેપુરના ગાર્‌ા ટીકીટના પડે છે.

આજે (તા. ૪-૮-૦૩) સં. ૧૯૫૯ ની શ્રાવણ શુદિ ૧૧ હતી, તેથી તુરત અમોએ સ્નાન કરી શ્રીજીને એકેક શ્રીફલ તથા રૂ. ૧) દરેકે ભેટ કરી, અને પવિત્રા લઇ શ્રીનાથજીને ચઢાવ્યાં, ને મીસરી ધરાવી. જગા લાધાની ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો. ત્યાં બીજી ગોકલદાસ તેજપાલની ધર્મશાળા છે. પણ આ સૌથી શ્રેષ્ટ છે, અને સગવડ સારી છે. અગીઆરસ હોવાથી તે દિને ફરાળ કર્યું. ત્યાં શ્રીજી ઉપરાંત નવનીતલાલ, મદન ગોપાળ, વનમાળીજી, વિઠલેશજી, વગેરેના મંદિરો છે, ત્યાં સમે સમેનાં દર્શન કર્યાં.

તા. ૫-૮-૦૩ ને રોજ સવારે સ્નાન કરી શૃંગારનાં દર્શન કર્યાં, પછી સમાધાની જોશી દયારામ ગિરધર મિસર જે લોકોને ઓળખી લેવામાં તથા મધુર વાક્ચાતુરીથી કૃષ્ણભંડાર વધારવામાં બહુ કુશળ છે તેની પાસે ગયા, ને સેવા કરવાની વાત ચલાવી. આગળપાછળની વાત મ્હારી પાસેથી જાણી લઇ મને સાંજના બોલાવ્યો. સાંજના ગયો તો કહે સવારના વાત. ત્યારે મેં જાણ્યું કે હવે આપણે કહેવું પડશે. બીજે દિને હું ગયો તો કહે સાંજે આવજો, મેં કહ્યું કે સવાર સાંજ કરો તે ઠીક નહિ. ત્યારે મને કહે કે "તમારી ઓળખ આપો" એટલે મેં કહ્યું કે ઓળખની અમારી જરૂર નથી. અમારે કરવું હશે તેથી ઓછું યા વધારે કરવાનાજ નથી, એટલે તેને અમારી ખાત્રી થઇ ગઇ અને ચોપડો મારા ખોળામાં તરત મુકી દીધો, ને કહ્યું કે તમને શ્રીજી બુદ્ધિ આપે તે ભરો. પછી રાજભોગ રૂ. ૨૦૧) નો કરાવ્યો. રાજભોગ જો રૂ. ૧૨૫) નો કરે તો તેમાં શ્રીનાથ, નવનીતલાલ તથા મહારાજની ભેટ, સાદો પટકો વગેરે આવી જાય છે, ને રૂ. ૨૦૧) કરે તો નવ ઠેકાણેની ભેટ. જેમકે શ્રીનાથજી, નવનીત મહારાજ, બેટીજી તથા બીજાં મંદિરો વગેરે, અને રૂપેરી પટકાનું ઉપરણું મળે છે. રૂ. ૨૦૧) થી તે ૧૦૦૦) ભરનારને પણ તેજ પ્રમાણે મળે છે, તેથી પહેલી રકમ

આપણે ભરી આપી. સમાધાની બહુ ખુશી થયો. તા. ૬-૮-૦૩ને દિને પિતાશ્રીનો માસિસો હતો, તેથી બનાસ નદીને તીરે વિષ્ણુદત્ત નામના વિપ્ર પાસે શ્રાદ્ધ કરાવ્યું. તા. ૭ મીએ રાજ ભોગ હતો એટલે અમને ભીંતર લઇ જઇ મહાપ્રસાદના સર્વે જાતના પકવાનના દર્શન કરાવ્યા, પછી ધ્વજા ચઢાવવા ઉપર ગયા. ધ્વજાના રૂ. ૧૦) જુદા લે છે પણ આપણે કપડું આણ્યું હતું. ૧૦ વાર કપડું જોઇએ છે તેના પર રૂપેરી સોનેરી પટી લગાડે છે. ધ્વજા સાત હોય છે. નવી ચઢાવે ત્યારે જુની ઉતારી લે છે. શ્રીજીના મંદિરનું છાપરૂં તદ્દન સાદું છે ને તેવામાંજ રહેવું તેને ગમે છે. ઉતારે આવ્યા એટલે રાજ ભોગની સખડી અને અણુસખડીના પ્રસાદો મંદિરમાંથી ઉપરા ચાપરી આવવા લાગ્યા. રાજ ભોગની વાત જેમ જેમ ફેલાઇ તેમ તેમ બીજા મંદિરોના માણસો તથા ચેલા, અને અન્ય બ્રાહ્મણ વર્ગના ટોળે ટોળા માગવા આવ્યા, તે એટલે સુધી કે આપણો કેડો ન મૂકે ને રંજાડવા લાગ્યા એ રીતે આખો દિવસ ગયો. તા. ૮-૮-૦૩ રોજ નવનીત લાલજીમાં મહા પ્રભુજીની બેઠકના દર્શન સમાધાનીએ કરાવ્યાં, અને રૂપેરી પટાનો મજાનો રંગેલો પટકો બાંધ્યો, અને તેનોજ રંગેલો રૂપેરી શાળુ તથા ઉપરણા સર્વે કુટંબને પહેરાવી સમાધાનીજીએ આશિર્વાદ આપ્યો.

જ્યાં સૂધી રજાની ચિઠ્ઠી મળે નહી ત્યાં સૂધી ગામ છોડી જવાનો હુકમ મળતો નથી. તેથી ૯-૮-૦૩ ને રોજ આપણે રજાની ચિઠી કરાવી લીધી. અત્રેથી ચુડા, છબીઓ વગેરે લીધા. ગોકળ આઠમ નજીક આવતી હોવાથી માણસ વધવા લાગ્યું. હમણાં હિંડોળાના દર્શનની ધામધુમ ઠીક થતી હતી.

તા. ૧૦ મીને રોજ સવારના કાંકરોળી જે શ્રીજીથી છગાઉ થાય છે ત્યાં જવા રવાના થયા. માવલીના રસ્તા કરતાં આ રસ્તો સારો છે. ડુંગરાળો પટ આવે છે ત્યાં રસ્તો ખરાબ છે. રસ્તે જતાં બનાસ નદી તથા એક ગાઉ ઉપર ખારી નદી આવે છે. ખારી નદીના બે ફાંટા પૂરે છે. આગળ જતાં એક તળાવ આવે છે. વરસાદ સારો થવાથી પાણીની ટાંચ નહોતી. વળી આગળ ચાલતાં વડાળા ગામ તથા બે ન્હાની ધર્મશાળા નજરે પડે છે. ઝાડની ઘટા નીચે ચોતરા પર છાયાને લીધે લોકો અત્રે આરામ લે છે. ત્યાં કૂવો પણ છે. બપોરના એક વાગે કાંકરોળી પૂગા, ત્યાં તળેટી પરની શા. હરગોવનદાસ નામના ગૃહસ્થે બંધાવેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. ત્યાં જગાની છૂટ તથા હવા પાણીની સગવડ સારી છે. પાસે મહા-

રાજના બગીચામાં સેલોર વાવ છે તેમાં સ્નાન કરી ડુંગર ઉપર દ્વારકાનાથનું મંદિર છે ત્યાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં બીજી ધર્મશાળા છે તેમાં ફકત ૧૨-૧૫ ઓરડીઓ છે, ને જગા સ્વચ્છ નથી. છોટા દ્વારકાધીશ તથા મથુરાધીશના મંદિરોમાં પણ દર્શન કર્યાં. અત્રે દર્શનનો કંઇ ચોકસ ટાઇમ નથી, જ્યારે વૈસ્નવો એકઠા થાય છે ત્યારે દર્શન ખોલે છે. પછી સમાધાની પનાલાલ પાસે આવ્યા. સેવા પતાવી નીચે ધર્મશાળામાં આવી ભોજન કર્યું. અહીંનું કાંકરીઆનું તળાવ બાર કોસ ફરતું બહુ જંગી છે ને તેમાં પાણી ચીકાર હતું. અત્રે અમારામાંથી કેટલાએકની તબીયત બહુ બગડી ને હાનિ પણ પહોચી. તા. ૧૧ મીને રોજ કાંકરોળીથી નિકળ્યા તે સાંજના ૬ વાગે શ્રીજી પૂગા. તે દિને શ્રીનાથના નાકાબહાર લાલબાગમાં મેળો હતો તેથી ઘણા મારવાડીઓ સારા સારાં કપડાં પહેરીને બહાર નિકળેલા નજરે પડતા હતા. શ્રીજીના ગામમાં બનાસ નદીપર બે બગીચા, શ્રીજીનો મોતી મહેલ, શંકરનું દેવાલય, તથા બે કૂવા છે. એ કૂવામાંથી શ્રીજીમાં પાણી જાય છે. બીજું કોઇ લેતુ નથી. ધર્મશાળા પાસે એક કુંડ સારો છે, તથા એકાદ ગાઊને છેટે નથુવાસ એટલે ગૌશાળા છે. શ્રીજીના રથ હાથી ઘોડાર વગેરે પણ છે. તે શિવાય લક્ષ્મીનારાયણ તથા નીલકંઠ મહાદેવના મંદિરો, તથા નવારાબાગ જોવા જેવા છે. કહે છે કે નીલકંઠ મહાદેવ શ્રીજીની સાથે આવેલા છે.

અત્રે ચિત્ર રંગવાનુ કામ પણ સારૂ થાય છે, અને સમાધાનીએ ચિત્રકાર ગાશીરામ હરદેવ પાસે શ્રીજી સન્મુખના અમારા ફોટોગ્રાફ લેવડાવ્યા. અને તે માટે સજ્જ થવાને જોઇતો શૃગાર સમાધાનીએ પોતે આપ્યો, અને તે ગ્રુપની એક મ્હોટી છબી, તથા પિતાશ્રીની, માતુશ્રીની તથા બહેનની દરેકની છબીઓ મ્હોટી રંગીત કરાવી. અમદાવાદ મીલવાલા શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસ પણ અમારી પડોશમાં ઉતર્યા હતા. તેમની સાથે ઘણું માણસ હતું. તેમજ દરરોજ સ્ટેશનથી ૩૦-૪૦ ગાડાં યાત્રાળુ ભરીને આવે ને ૭૦૦ માણસ માવલીના સ્ટેશને વગર ચાડીકાને લીધે પડ્યુ હતું. આથી કરીને દર્શનમા માણસો ચગદાઇ જાય એટલી ભીડ થવા માંડી.

ધોળી લાદી જડેલો મોટો ઓટલો છે જે " જેને ધોળી પરીઆં કહે છે ત્યાં ફૂલ છબી ઇત્યાદિ વેચનારા બેસે છે, તથા ટપાલના કાગળો ટપાલીઓ ત્યાંજ લઇને બેસે છે, જેની પાસેથી સર્વ પોતાના પત્રો લઇ જાય. છે. કમળ ચોકમાં સ્રી પુરૂષો લલકારીને કીર્તનો ગાવા મંડી પડે છે. આ સ્થળમાં સર્વેનાં મન એવાં તો પવિત્ર હોય છે કે ઐકયભાવ,

અને શ્રીજી પ્રત્યે ઐશ્વરી પુજ્ય ભાવમાં તેઓ તલ્લીન થયેલા હોય છે, તેમજ શ્રીજીની પ્રતિમા પણ એવી આબેહુબ છે કે તે નિહાળતાં મન ધરાયજ નહિ.

આજે (૧૬-૮-૦૩) ગોકુલ આઠમ હતી. સવારના મળસ્કાના ઉઠયા હતા. ગડદીનો પાર ન હતો. મંદિરના કમળચોકમાં પણ માણસ ચીક્કાર ભરાયુ હતું. અમે કીર્તનીઆ ગલીમાંથી જઇ ભીંતરથી દર્શન કર્યાં. આજે રાતના ાા વાગે ઉત્થાપન, ૧૦ વાગે ભોગ થયા, ને રાતના ૧૨ વાગે ભગવાનનો જન્મ થતાં તોપનો બહાર થયો. રાતના જન્મના દર્શન ફકત ૨૦૦) માણસોનેજ થયાં હશે.. નિજમંદિરમાં અમોને સારી રીતે દર્શન થયાં.

(૧૭-૮-૦૩) નોમને દિને માટલામાંથી હળદર મેળવેલા દહીનો છંટકાવ થવા લાગ્યો. અને સમાધાની વીગેરે કીર્તન કરતા ગરબીના આકારમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા. મને પણ સમાધાનીએ હાથ પકડી ધસડી લઇ પોતાની સાથે ચકરમાં ફેરવ્યો, ને ઉપરથી દહીના છટકાવથી કપડાં તો લચકાબોળ થઇ ગયા. કેટલાકો પડે ને ઉભા થાય. એ ધમાચકડીનો ચિતાર તો કોઇ કુશાગ્ર બુદ્ધિનો કવી હોય તેજ લખી શકે. તા. ૧૯-૮-૦૩ ને રોજ સવારના નાહી ધોઇ દર્શન કરી રવાના થવા માટે સમાધાનીજીની આજ્ઞા લીધી. શ્રીજીના પ્રસાદ માટે પાર્સલ પાછળથી મોકલી આપીશ એમ તેમણે કહ્યું. અમોને પુષ્કરજીના તથા પ્રયાગના ગોર પણ અત્રેથીજ લાગુ પડયા. અમે શ્રીજીથી સવારના ૮ા વાગે ઉદયપુર જવા નિકળ્યા. શ્રીજીથી ઉદેપુર સુધી ૩૫ માઇલની પાકી સડક બાંધી છે. રસ્તામાં આસરે ૧૫ માઇલને છેડે એકલિન્ગી મહાદેવનું ભવ્ય સ્થાન આવે છે. ત્યાં બપોરના દોઢ વાગે પુગા.

એકલિન્ગી મહાદેવ.

ઉદેપુર દરબારે બંધાવેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. અત્રે દૂટેશ્વર અથવા ધારેશ્વર મહાદેવનું સ્થાનક સુંદર છે. ત્યાં ગૌમુખમાંથી પાણીનો ઝરો વહે છે તેમજ ઇન્દ્રસાગર નામનું મોટું તળાવ છે ત્યાં મહાદેવ, લક્ષ્મી, ગણપતિ વગેરેનાં દેવળો છે પણ તેની કોઇ પૂજા કરતું હોય એમ લાગતું નથી. તેની પાસે એક બગીચો છે ત્યાંથી વનવાસિની દેવીનું મંદિર જોયું. એમ કહે છે કે મેવાડના રાણાને એકલિન્ગી મહાદેવે રાજ અપાવ્યું છે. એ મંદિર બહુ વિશાળ છે, તેમાં પથ્થરની કારીગરી બહુ સારી કરી છે. સુવર્ણ કળશ છે ને ચાર સુવર્ણની ધ્વજા છે. મહાદેવ ઉપર પણ સુવર્ણ છત્ર છે. આજુબાજુ સેંકડો ન્હાનાં મોટાં મંદિરો છે. એક દહેરૂં મીરાંબાઇનું બંધાવેલું છે. કાળકા માતાનું મંદિર છે. સોમવારે મોટા ઠાઠમાઠથી મહાદેવની પૂજા કરી સણગાર

સજવામાં આવે છે. નન્દીને પણ સુવર્ણના શૃંગ તથા કડાં સાંકળાં પહેરાવે છે. મહાદેવની ત્રણ આંખ તથા ચાર મુખ આજુબાજુ અને એક મુખ વચમાં છે. શ્યામ વર્ણના છે. તેના પણ સમે સમેના દર્શન થાય છે. અમે ગયા ત્યારે ફૂલ કમળ ચંદન વગેરેથી એવી શૃંગારની રચના કરવામાં આવી હતી કે તેનુ રૂપ ખરેખર અલૌકિક, જે કોઇ દિન જોયલુ નહિ એવું માલમ પડયું હતું. શંકરનો પ્રસાદ લેવો જોકે વર્જિત છે તો પણ અત્રે લેવામાં બાધ નથી. અહિં તો ગુંસાઇ અથવા ભોપી સોનેરી મ્હોટી ચાંચની ટોપી તથા સોનેરી વસ્રો પહેરી પૂર ભપકામાં દરરોજ પૂજા આરતી કરે છે, જે જોવા લાયક છે, તથાં એક માણસ સ્રીના વેષમાં નૃત્ય કીર્તન કરે છે. એ ભોપી જે માલેક કહેવાય છે તેની આજ્ઞા વગર રૂદ્રી થતી નથી. જ્યારે સાંજના મસાલ વગેરેના પૂર ભપકાથી તે બહાર નિકળ્યો તેવોજ તેની પાસે જઇ રૂદ્રીની આજ્ઞા લઇ આપણે રૂદ્રીઓ કરાવી.

ઉદેપુર.

તા. ૨૦-૪-૦૪ ને રોજ મળસ્કે ત્રણ વાગે ઉઠી એકલિન્ગીથી રવાના થયા તે ૧૦ા વાગે ઉદેપુર આવી રાય પનાલાલ દિવાનજીના મકાનમાં ઉતારો કર્યો. મ્હારા વિદ્યાગુરૂ પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા અત્રેના વિકટોરીઆ હૉલ તથા મ્યુઝીઅમના સુપરિટેન્ટેન્ડન્ટ છે તેમણે એ બધી વ્યવસ્થા અમારે માટે કરાવી હતી. તેમજ ત્યાંના વૈદરાજ રવિશંકરે પણ અમારી બરદાસ્ત સારી કરી હતી. “ સર્વજન સુખનિવાસ ” નામનો બગીચો બહુ સુંદર છે, અને મુંબઇના વિકટોરીઆ ગાર્ડન જેવો છે, તેમાં ઝાડપાનની રોનક મનોહારક છે, અને તેને ઇંગ્લીશ સ્ટાઇલમાં રાખવામાં આવ્યો છે. તેમાં વળી જાત જાતના જાનવરો, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ વાઘ રીંછ ઇત્યાદિ રાખવામાં આવ્યાં છે. એ બગીચાની અંદર એકમ્યુઝીઅમ તથા વિકટોરીઆ હૉલ છે. મ્યુઝીઅમમાં જૂના લેખ તથા મેવાડના અસલ ઇતિહાસના પથ્થરના લેખ તથા પાળીઆ, મેવાડની જાતજાતની પાઘડીઓ, સિક્કા, સીઝર હોમર વગેરેનાં પુતળાંઓ છે. પંડિતજી ગૌરીશંકરને જૂના લેખનો શોખ સારો હોવાથી તેમાં ઘણી જાણવાજોગ જૂની ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન કરવામાં આવ્યું છે. હૉલ પણ ઇંગ્લીશ તથા અસલની મીકસ્ટાઇલ પર બાંધેલો છે, તથા વિકટોરીઆ મહારાણીનું સ્ટેચ્યુ (પુતળું) વિલાયતથી રૂ ૩૨૦૦૦)ની કિમ્મતે બનાવી મંગાવી તેમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. વિકટોરીઆ હૉલમાં એક લાયબ્રેરી છે જેમાં પણ ઘણા સારા પુસ્તકોનો ભંડાર છે. એ સઘળું જોઇ રાત્રે ઉતારે આવ્યા.

પંડિતજી ગૌરીશંકરજી તા. ૨૧-૮-૦૩ ને દિને ઉતારે આવ્યા તેમની સાથે દિવાન ફતેહલાલજી પનાલાલજીને મળવા ગયા. તેમણે ઉભા થઇ રજવાડી વિવેકમાં અમારો અછો સત્કાર કર્યો. મી. ફતેલાલજી સંસ્કૃતના શોખિન અને ઘણાજ સાદા છે. તેમણે પોતાની પ્રાયવેટ લાયબ્રરી દેખાડી, તથા શ્રીજીના સમેસમેના ઉમદા પિકચરો દેખાડયાં. ઉદેપુરનો રાજમહેલ તળાવ અને લાખોટો જોવાનો તેમણે બંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો. તે જોવા અમો બપોરના એક વાગે ગયા. એ તળાવ સાતેક ગાઉના ઘેરાવા જેટલું મ્હોટું છે, ને તેની વચમાં ચાર લાખોટા યાને જળ મહેલ છે, જે જોવા જવા અમો નાની બોટમાં બેઠા. પહેલાં અમે "જગમંદિર" નામનો લાખોટો જોવા ગયા. તેમાં કુદરતી લીલાનું અનુકરણ આબેહુબ કરેલું છે. ન્હાવાને માટે નિર્મળ પાણીના કુંડો છે ને બંગલાની બહાર નિકળતા ગોખમાંથી સીધી નજર ફેંકીએ તો ચાર તરફ પાણી પાણી, વચમાં લાખોટા, અને છેટે ડુંગરોની લીલી હરીયાળીના અતિ રમણીય દેખાવો રમણિક લાગતા હતા. તેમાં વળી અત્રે પહોંચ્યા ત્યારે વરસાદ ઝરમર વર્ષવા લાગ્યો, તેનાં ટીપાં પાણીમાં ધારની માફક પડતાં કુદરતની લાવણ્યતા અને અપ્રતિમ શોભાનો આપણને સાહલાદ પૂર્વક ખ્યાલ આવ્યા વગર રહેજ નહિ, જેનું વર્ણન કવિત્વ શક્તિ વગર આ કલમ લખી શકે તેમ નથી. તેની જોડે એક બંગલો છે, તે ફકત ૧૨૫ પથરાનોજ બાંધેલો છે, જે બાંધનાર કારીગરની હુશીઆરી તારીફ કરવા લાયક છે. તરેહ તરેહના ચોગાન તથા સુંદર ઓરડાઓ નજરે પડે છે. વરસાદ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો એટલે અમારે અર્ધો કલાક ખોટી રહેવું પડયું. છેટેથી ડુંગર ઉપર એક નટડીની દહેરી દેખાય છે જેને વિષે એમ કહે છે કે એ મુલકના રાજાએ એક નટડીને એમ કહ્યું કે ".સુતરનો તાંતણો બાંધી આ પારથી પેલે પાર તું જો જાય તો તને રાજ આપું." એવું વચન તે નટડીને મળતાં સૂતર બાંધીને તેના પર તે ચાલવા લાગી, ત્યારે રૈયતે જાણ્યું જે આ નટડી તો ખરેજ રાજપાટ લઇ લેશે, તેથી તેઓએ અર્ધે રસ્તે તેનું બાંધેલું સૂતર તોડી નાંખ્યું, ને તે પાણીમાં ડુબી મુઇ. તે પરથી એ તેની દહેરી ચણાવી છે.

વરસાદ બંધ થતાં "સજ્જન મહેલ" નામનો લાખોટો જોવા નાવમાં બેસીને ગયા. એનો થોડો અધુરો રહેલો ભાગ "સજ્જનસિંગ" મહારાજે બાંધેલો છે, અને તે પરથી તેનું નામ પડયું છે. આ મહેલની અંદર રહેવાની રચના સારી છે. કાચ આરીસાના ઓરડાઓ તથા ન્હાવાના પાણીના કુંડો

છે, જેમાં ભુસકા મારી ન્હાય છે. જમીનપર કાચની લાદીઓ જડેલી છે, બીજું કામ બધું બારીક ઘણું છે. જ્યારે અત્રે વૉયસરાય આવ્યો હતો ત્યારે તળાવની આસપાસ બતીની રોશનીના પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડવાથી બહુજ શોભા આપતી હતી. એ બે મહેલ જોતાંજ સાંજ પડવા આવી એટલે કિનારે ઉતરી શ્રી વલ્લભના શ્રીનાથના, ગોકુળચંદ્રમાજીનાં મંદિરોમાં દર્શન કર્યા, તેમજ જગદીશનું દહેરૂં જગતસિંહ રાજાએ બાંધ્યું છે તે બહુ મ્હોટું વિશાળ અને મજબુત છે. તે પણ જોયું.

તા. ૨૨-૮-૦૩ ને દિને દિવાનજી ફતેહલાલજી પનાલાલજી ઉતારે મળવા આવ્યા, તેની સાથે વાતો કર્યા પછી પંડિતજી તથા ફતેહલાલજીને સાથે નાળા જોવા ગયા. વરસાદને લીધે તળાવમાં પાણી ઘણું આવ્યું હતું, ને પાણી ઉપરથી નીચે પડતું તેના ધોધનો અવાજ મિલ ચાલતી હોય તેવો આવતો હતો. ત્યાંથી ફત્તેસાગર તળાવ જોયું. તેમાં ૪ ફીટ પાણી હજું નીચાં હતાં તે જો ભરાય તો પાણી પેલી મેર નવા બાંધેલા કુંડમાં જાય. રસ્તામાં એક બંગલો આવ્યો જે ત્યાંના આરસપણનો બાંધેલો છે એ સર્વ દેખડાવ્યા, બાદ અમને ફતેલાલજી અમારે ઉતારે મુકી ગયા.

તા. ૨૩-૮-૦૩ ને દિને રાજમહેલ જોવા ગયા. તેની અગાઉથી ચિઠ્ઠી કઢાવવી પડે છે. એ રાજમહેલમાં નાના મોટા ઓરડાની દિવાલો પર ઘણી સારી પાલીસ કરેલી છે, ત્યાંથી સર્વે ગામ ભોંય તળીએ નજરે પડે છે. વિક્ટોરીઆ હૉલ વગેરે બહુ સુંદર દેખાય છે. એ ત્રણ ઓરડાઓમાં ચોતરફ કાચ આરીસા જડેલા છે, તથા મીણ કાચની લાદીઓ જડેલી છે, અને જમીન પર અત્રેનો આરસ જડેલો છે. વચમાં પાણીના કુંડો સારી બાંધણીના છે. આ રાજના ૧૫૦ હાથી છે. અમો હતા તે વારે તુરતમાંજ બે હાથી વેચાતા લઇ રાખવામાં આવ્યા હતા. ઓરડાઓમાં અગાઉના મહારાણા યુવાનસિંગ તથા શિકાર વગેરેની રમતની છબીઓ ટીંગાડેલી છે.

તા. ૨૪-૮-૦૩ ને દિને ઉદેપુરથી રવાના થવાનું હતું એટલે પંડિતજી ગૌરીશંકર તથા દરબારગઢની લાયબ્રરીના સેક્રેટરી ગુલાબચંદજી તથા વૈદરાજ રવિશંકર વિગેરે મળવા આવ્યા. તેમને મળીને વિદાય થયા. પંડિતજીએ કસ્ટમ આફીસર તથા સ્ટેશન માસ્તરને ભલામણ કર્યાથી અડચણ નડી નહિ, ને અમો સવારના ૮॥ વાગાની રેલ ગાડીમાં ઉદેપુરથી રવાના થયા, તે રાતના ૯॥ વાગે અજમેર આવી પુગા. આ ગાડી ઇન્દોરથી આવી હતી. પણ ત્યાં

મરકી હોવાથી અત્રે ક્વારન્ટાઇનમાં રહેવું પડે છે. પણ પુષ્કર જતા યાત્રી-ઓને રોકતા નથી. પુષ્કરજીનો ગોર હરિશંકર મંગળજી શ્રીજીથી અમારી સાથે હતો અજમેરના પોર્ટરો તથા મજુરો બહુજ લુચ્ચા છે ને ત્યાં માલમતા ચોરાવાનો ભો રહે છે.

અજમેર તથા પુષ્કરક્ષેત્ર.

ઉદેપુરથી અજમેરની ટીકીટના રૂ. ૧॥।=॥ પડે છે, અને એ મુસાફરી ૧૮૫ માઇલની છે. અત્રે બે ધર્મશાળાઓ છે. એક મુંબઇના ભાટીયા ગૃહસ્થ મી. રામજી લખમીદાસના ભાઇ મરહુમ ઓધવજીની તથા બીજી અત્રેના વકીલ ગાશીરામની ધર્મશાળા છે. બન્ને સારી છે અને ગાશીરામ વાળી સ્ટેશનથી નજીક છે. ભાટીઆની ધર્મશાળાનો જે વ્યવસ્થાપક હતો, તે બહુ લાલચુ હતો તે ખાલી કોટડીઓ હોય તો પણ આપે નહી. જે લાલચ દેખાડે તેનું કામ થાય. તેણે અને દુકાનવાળા મોદીએ પહેલાં તે ધર્મશાળાના દરવાજા બંધ કરી દીધા. અંદર પેસવા દે નહિ તે જેમ તેમ દાખલ થયા. પછી કોટડી આપે નહિ. મહા મહેનતે એક ભંડારીઉ સામાન મૂકવાને કાઢી આપ્યું, ને બીજે દિને સવારના કહે તમે પુષ્કરજી જાઓ. અમે કહ્યું અમારે વાર છે, તો કહે તે નહી ચાલે હમણા ને હમણા ખાલી કરો. એ રીતે કઇક યાત્રાળુઓને તેણે હેરાન કર્યા ત્યારે મેં શેઠને ફરિયાદ લખી મોકલવાની ધમકી આપી, ત્યારે હાથેપગે લાગવા લાગ્યો, ને કહે તમે સુખેથી કોટડીમાં રહો, એટલે એક દિવસ વધારે રહ્યા, પણ અમદાવાદના મી. શિવપ્રસાદ જે ત્યાંની કૉલેજમાં હતા તે, અને કૉલેજના હિસ્ટરી અને લૉજીકના પ્રોફેસર મી. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની મુલાકાતે લઇ ગયા, તેમના સ્નેહપૂર્વક આગ્રહને લીધે તેમની મેમાનગીરી સ્વીકારી અમો સર્વેની પોતાને ત્યાં બરદાસ્ત કરી. મી. ઠાકોરે પણ કહ્યું કે મુસાફરો ધર્મશાળામાં બહુ દુઃખ પામે છે. માટે એક ફરિયાદ મુંબઇ ધર્મશા-ળાના શેઠને અવશ્ય લખવા કહ્યું. તે પરથી મેં શેઠને સર્વ સવિસ્તર હકી-કત લખી મોકલી, અને તેની પુરતી વ્યવસ્થા કરવા માટે સૂચના લખી કે અત્રે ગુજરાતી ગૃહસ્થો ઘણા છે તેમાંથી ૪-૫ ની એક કમીટી નેમવી મી. ઠાકોર તથા ત્યાંના પ્રખ્યાત વકીલ ધનપ્રસાદ વગેરેનાં નામો સૂચવ્યાં. તેનો જવાબ મી. ઠાકોરને ત્યાં અમો જ્યારે મથુરામાં હતા ત્યારે આવ્યો હતો કે "ધર્મશાળાના રખેવાળને સખ્ત ઠપકો આપવામાં આવ્યો છે, અને અરજી પર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે."

અત્રે શ્રીજીનું મંદીર છે. જોવા જેવી જગ્યા, દર્ગાહ કહેવાય છે. તે વચોવચ્ચ ચોરસ બાંધી છે, અને તેના મધ્ય ભાગમાં ખાજાપીરની કબર છે. સોના ચાંદીના નકસીવાળાં કમાડ છે. કહે છે કે ઓરંગજેબે પોતાની લુટમાં એક ઘડીઆળ, મોટો ઘંટ, તથા ચાંદી સોનું આણ્યાં તે સાથે આ કમાડ આખાં આણ્યાં હતાં. અકબર બાદશાહ મુસલમાનો સાથે એકવાર આ ખાજાપીરને પગે પડવા આવતો હતો ત્યારે તેની સાથે એક હિંદુ હતો તેને દર્ગાહ બહાર ઉભો રાખ્યો. પણ બાદશાહ જેવો દર્ગાહમાં પેસવા જાય છે તેવો એનો પગ અંદર જાય નહિ, અને ત્યાંજ અટકી રહ્યો ને અવાજ થયો કે "પહેલા હિન્દુને દાખલ કર પછી તું આવ." ત્યારથી હિન્દુઓ પણ આ દર્ગાહને ખુબ માને છે. જગા વિશાળ છે. મોટી મોટી જમાત થાય છે. એક મોટી લોખંડની ડેઘ ૧૫ ફીટના ડાયા મીટર (વ્યાસ) ની છે તેમાં ખીચડી રંધાય છે ને લોકોને જમાડવામાં આવે છે. કહે છે કે એ ધગધગતી ખીચડીની ડેઘમાં કોઇ દાઝતું નથી. આગળ ચાલતાં એક હૉલ (મોટો ઓરડો) આવે છે તેમાં સારે અવસરે તમાશા થાય છે. ઝુમર ઇત્યાદિથી તેને સારો શણગારેલો છે. દર્ગાહની જોડમાં એક ડુંગરમાંથી વહેતા પાણીનો મીઠો ઝરો છે, જેનું પાણી બહુ વખણાય છે. ત્યાર પછી "અઢી દિનનું ઝુપડું" જોવા ગયા. ૪૦ ફીટ ઊંચાઇમાં પથ્થરનાં આરકાની એડી ઇમારત બાંધેલી છે તેને એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં કોતરકામ એવું તો સરસ અને બારીક કરેલું છે કે તે આજે કરવા જાય તો વરસ એક લાગે એવી એ ઇમારત ફક્ત અઢી દીનમાં કારીગરોએ પુરી કરી જે ઘણું અજાયબી ભરેલું છે. તેથીજ એ ઇમારતને અઢી દિનકા ઝુપડાંનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાં પીરની એક ન્હાની જગા છે અને તોષાખાનું છે. તોષાખાનામાં એક ખાડો છે જેમાં લોકો પૈસા નાખે છે. જૈન તથા હિન્દુ ધર્મની મૂર્તિઓના ખંડિત કટકા આસપાસ પડેલા ત્યાં નજરે પડે છે. અજમેરમાં ઘણીખરી વસ્તિ મુસલમાનની છે. અને લોક બહુ લુચ્ચા માલમ પડે છે.

(૨૬-૮-૦૩) આજે ગણેશ ચતુર્થી હતી. ઉદેપુરના તથા અત્રેના એક્કા બહુજ સાંકડા હોય છે, તેમાં એકજ માણસ સુખેથી બેસી શકે પણ ત્રણ માણસથી વધારે બેસાડતા નથી. એ એક્કાને "ઝટકા" નામ આપેલું છે. દાકતર ઉમેદરામ લાલભાઇ દેશાઇ પણ અત્રે આવેલા હોવાથી તેમને હું મળ્યો, અને બપોરના બે ઝટકા ભાડે કરી અમો નિકળ્યા.

રસ્તો પાકી સડકનો ઠેઠ લગી બાંધેલો છે, અને અજમેરથી પાંચ ૭ ગાઉ થાય છે. રસ્તામાં "અનાસાગર" તળાવ "બુઢા પુષ્કરજી" વગેરે સ્થળો આવ્યાં. સાંજના છ વાગે પુષ્કરક્ષેત્ર પુગ્યા ને ગોરે મંદિરવાળા રસ્તાપરના એક હવાવાળા વિશાળ મકાનમાં અમને ઉતારો આપ્યો.

બીજે દિને ઋષિપંચમી હતી. પ્રાતઃકાળે પુષ્કરજીના સરોવરમાં શ્રીફળસહ ભેટ કરી સ્નાન કર્યું. પાણીમાં વચોવચ એક દેવડી છે. પુષ્કરજીમાં મગર ૧૫૦ છે. અમે ગયા તેના બે દિવસ પહેલાં એક મનુષ્ય દેવડીએથી પાણીમાં જેવો તરવા ઉતર્યો કે મગરો તેને પકડી ખાઇ ગયા. મગરો કિનારાપર છાનામાના પડી રહે છે. કોઇ સ્નાન કરવા જાયને ગાફેલ હોય તો તેનો પગ પકડી લે છે, તેટલા માટે લાકડી લઇને પાણીમાં હલાવતો પગથીઆ પર માણસ ઉભો રાખી સ્નાન કરવું, અગર લોટાવતી સ્નાન કરવું વધારે સારૂં છે. તેમાં માછલાં પણ ઘણા છે, તેને લોકો લોટ નાખે છે. પાણીનો રંગ સહેજ લીલો છે પણ પાણી ઘણું હલકું છે. પિતાશ્રી પાછળ ઋષિપંચમીનો વિધિ કરવા શુકલ છીતરમલ તેજુલાલ જે ઘણા વિદ્વાન છે તેને બોલાવી ઋષિની સ્થાપના કરાવી. ગામમાં બ્રહ્મજી અઠમઠેશ્વર, તથા કપાળેશ્વર મહાદેવ તથા વલ્લભકુળના મંદિરોમાં દર્શન કર્યં.

ગામની બહાર ડુંગર ઉપર સાવિત્રિ માતાનું સ્થાનક ઘણું રમણીય છે. (૨૯-૮-૦૭) મળસ્કે ૪ વાગે ઉઠી સ્નાન સંધ્યા કરી સાત વાગે ડુંગર ચઢવા નિકળ્યા. ડુંગરની તળેટી સૂધીનો રસ્તો બધો રેતાળ છે, ને પગ ઘુસી જાય એટલે ચાલવું અઘરૂં પડે છે, તેમજ ડુંગરનો ચઢાણ પણ ઘણો છે. ડુંગરને મથાળે માતાના મંદિરમાં નવ વાગે પૂગ્યા. માતાનો ભોપી પૈસાવાળો છે. તેણે હાથે પગે સોનાનાં કડાં, કંદોરે,;તથા ગળામાં સોનાનો કંઠો પહેર્યા હતા. અમે ગયા પછી ભોપીએ પૂજા કરવા માંડી, પૂજા થઇ રહ્યા પછી દર્શન થયાં. સાવિત્રી માતા સાક્ષાત્ તેજોમયી છે અને દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

તેને વિષે કથા છે. સાવિત્રી એ બ્રહ્માની સ્ત્રી. બ્રહ્માએ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે બધાને તેડું કર્યું પણ મહાદેવજીને તેડું કરતાં ભૂલી ગયા, ત્યારે પાર્વતીજીએ મહાદેવને કહ્યું કે "હું યજ્ઞ જોવા જાઉં" મહાદેવે જવાબ આપ્યો "બ્રહ્મા મને તેડું કર્યા વગર રહે નહિ, અને યજ્ઞની વાત હોયજ નહિ, માટે પહેલાં હું જોઇ આવું પછી તું જજે, પરંતુ કંઇક મિષ કરીને જવું જોઇએ" એટલે મહાદેવજી એક નગ્ન યોગીનું રૂપ ધારણ કરી હાથમાં ખપ્પર લઇ ચાલતા થયા. ત્યાં જઇ જોય છે તો ખરી વાત. યજ્ઞ પાસે જઇ "ભીક્ષાંદેહી"

એમ બોલ્યા ત્યારે કુંડની આસપાસ બ્રાહ્મણો હતા તે કહે "દૂર જા, દૂર જા, તને અન્ન વસ્ત્ર જોતાં હોય તો કુબેર પાસે જા, અત્રેથી નિકળ" એટલે મહાદેવજી ગુસ્સે થઇને ખોપરીને અગ્નિકુંડમાં નાંખીને ચાલતા થયા. ત્યારે એક જણે લાકડી વતી ખોપરી ઊંચકી બહાર ફેંકી તો બે થઇ, ને બે ઉપાડી તો ચાર થઇ. એમ કરતાં બસો ચારસો થઇને મ્હોટો ઢગ થયો, ત્યારે બધા બ્રાહ્મણો બ્રહ્માજી પાસે ગયા ને સર્વ વાત નિવેદન કરી બોલ્યા "મ્હોટો કોપ થયો છે." બ્રહ્માજીએ વિચાર કર્યો કે "શિવજીને તેડું કર્યું નથી માટે ચાલો શિવજી પાસે જઇ માફ માગીએ." જ્યારે માફ માગી ત્યારે શિવજી કહે કે ખોપરી યજ્ઞમાં બાળો. બ્રહ્મા કહે કે એ બળે તો યજ્ઞ અભડાઇ જાય માટે એક માટીની ખોપરી બનાવી યજ્ઞમાં મુકશું, એમ કરી એ ખોપરીઓ બીજે ઠેકાણે લઇને દાટી, અને ત્યાં એક દેવળ બાંધ્યું, ને શિવજીએ ગામ બહાર પોતાનું સ્થાનક રચ્યું, એટલે કપાળેશ્વર મહાદેવનું નામ પડયું, અને પોતે અઠમઠા યોગીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું માટે તે નામનું મંદિર પુષ્કરજીમાં છે એમ ઉપર જણાવી ગયા છીએ. બ્રહ્માએ યજ્ઞ તો કર્યો પણ સાવિત્રિ સ્ત્રી સાથે જોઇએ, માટે પોતાના પુત્ર નારદજીને; તેડવા મોકલ્યા. નાદરજીએ કળા વાપરી સાવિત્રિ પાસે જઇ કહ્યું કે "પિતાજીએ તમને યજ્ઞ કાર્ય માટે બોલાવ્યા છે ;પણ તેમાં ઇન્દ્રાણિ પાર્વતિ વિગેરેને સાથે તેડીને આવો તો શોભા લાગે" એટલું કહી નારદજી પાછા આવી પિતાજીને કહેવા લાગ્યા "તેઓ આવે તેમ નથી. આવવાની પરવા નથી" મુહૂર્ત જતું રહેતું હોવાથી ઇન્દ્રને મોકલ્યા. ઇન્દ્રને સાવિત્રીએ કહ્યું કે "હજુ બધા આવ્યા નથી આવે એટલે સાથે લઇને આવું" તે ઉપરથી બ્રહ્માએ જાણ્યું કે મુહૂર્ત તો જતુ રહે છે. માટે બ્રહ્માએ ઇન્દ્રને હુકમ કર્યો કે જે "પહેલી છોકરી મળે તેને લઇ આવો તેને મ્હારી સાથે બેસાડી યજ્ઞ કરીશ." ઇન્દ્ર ચાલતા જાય છે. તો એક આહિરની પુત્રી છાસ વેચતી હતી તેનું મટકું ફોડી તેને ઉપાડી લઇ ચાલતા થયા. રસ્તામાં ઇન્દ્રે વિચાર કીધો કે "આતો આહિરની છોકરી છે ને મને ઠપકો મળશે" માટે તેને ગૌમુખમાં નાંખીને ગાય પાસે જણાવી કાઢયા પછી બ્રહ્મા પાસે લઇ ગયા ત્યારે બ્રહ્મા ખુશી થયા પણ આહિરની પુત્રી છે. માટે વિષ્ણુ કહે તો ખરી વાત વિષ્ણુ કહે ગૌની પુત્રી બ્રાહ્મણજ કહેવાય, માટે તેનો સત્કાર કરવામાં અડચણજ નથી. શિવજી કહે ગૌમાંથી નિકળી માટે તે ઉત્તમ કહેવાય ને તેનું નામ ગાયત્રિ પાડવું, એમ સારા અભિપ્રાય મળવાથી તેને સાથે રાખી બ્રહ્માએ યજ્ઞ શરૂ કર્યો. ગાયત્રી નામ

પાડવું ઉત્તમ છે. એમ જાણી બ્રહ્મા યજ્ઞનો પ્રારંભ કરી સંપૂર્ણ કરે છે એટલામાં સાવિત્રીજી વાજતે ગાજતે આવી લાગ્યા. નાદરજીને ખબર પડી કે સાવિત્રીજી આવે છે એટલે તેમની આગળ પોતે વહેલા વહેલા જઇ રડીને કહે છે કે "બાપાજીએ તો આહિરની પુત્રીને સાથે બેસાડીને યજ્ઞનું કાર્ય પુરૂં કર્યું" તે સાંભળીને સાવિત્રીજીને મુર્ચ્છા આવી ગઇ, એટલે પાર્વતિજી તથા ઇન્દ્રાણીએ તેમના હાથ ઝાલી ઉભા રાખ્યાં. પાર્વતિજીએ કહ્યું "તમે બ્રહ્મા પાસે ચાલો તો ખરાં, કારણ શિવજીએ કહ્યું છે કે નારદજીનું કહેલું કોઇ દિન ખરૂં માનવું નહિ." તે પરથી સાવિત્રીજી ગયાં. તેને જોઇને બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ વિગેરે નીચાં માથાં ઘાલી ચુપકીથી બેસી રહ્યાં. સાવિત્રીજીએ બ્રહ્માજીને ઘણા મ્હેણાં માર્યાં કે આહિરની છોકરી મળી, બીજી કોઇજ ન મળી, પણ બ્રહ્મા કંઇ બોલ્યાજ નહિ. વિષ્ણુને કંઇ શાપ આપ્યો, અને શિવને એવો શાપ આપ્યો કે "તમારે ખોપરીમાં ભિક્ષા માગવી પડશે." એટલું કહી પોતે રીસાઇને જતા રહ્યા. પછી બ્રહ્માએ ઘણું સમજાવ્યું કે "દરેક સ્ત્રીએ, પોતાનો પતિ ગમે તેવો હોય તો પણ તેને ઇશ્વર તુલ્ય માનવો, માટે તમો પાછા ચાલો" ત્યારે સાવિત્રીજી જેમ તેમ સમજ્યાં ને કહ્યું "હું આ ડુંગર ઉપર બેસીશ" તે આ ડુંગર ગણાય છે.

પુષ્કરક્ષેત્રની પરીક્રમા કરી, મહા પ્રભુજીની બેઠક જે રસ્તામાં આવે છે તેનાં દર્શન કર્યા. પુષ્કરજીને મોટે આરે (કાંઠે) દરરોજ સાંજના આરતી થાય છે. આજ બે દિવસ થયાં (તા. ૨૯ તથા ૩૦-૮-૦૩) અત્રે મોટો મેળો ભરાયો હતો. ગઇ કાલે શીળી સાતમ હતી અને આજે દુર્ગા આઠમ હતી એટલે સાવિત્રિના ડુંગર પર આજુબાજુના તથા બહારના મળી ૧૦,૦૦૦ માણસો દર્શન કરવા આવ્યા હતા, અને બીજે દિવસે નોમને દિને પુષ્કરજીથી અજમેર જતાં અર્ધે રસ્તે એક ગામ આવે છે ત્યાં પણ તેવો મેળો થયો હતો.

મેળાને લીધે ટાંગાના ભાવ બહુ ચઢી ગયા હતા. ગોર હરીરામને વિદાયગીરી આપી. શુકલ છીતરમલે જેપુરના ગોરખ દાકતર દરજલસીંગપર એક ભલામણ પત્ર લખી આપ્યો. બપોરના બે વાગે પુષ્કરજીથી રવાના થઇ સાંજના છ વાગે અજમેર મી. બળવંતરાય ઠાકોરને ત્યાં આવી પુગા. ને તેજ રાતે નવ વાગે ગાડીમાં જેપુર રવાના થયા. (તા. ૩૧-૮-૩)

જયપુર

અજમેરથી જયપુર ... મૈલ છે, અને રેલવે ટીકીટના રૂ. પડે છે. અમો સવારના (૧-૯-૦૩) સાડાત્રણ વાગે જયપુર સ્ટેશને આવી પુગા. અજવાળું થતાં ગામમાં ગયા. ગામ મ્હોટું છે. ઘરોની બાંધણી એકજ તરેહની નજરે પડે છે અને તેનો રંગ પણ ઘણોખરો એકજ સરખો છે. રસ્તા પણ પહોળા અને એકની સામે બીજો રસ્તો જવાબ આપે તેમ એક છેડેથી બીજા છેડા સૂધી શહેરની નજર પડે છે. ગામને ફરતો સાત દરવાજાનો ગઢ છે. અમો શ્રીનાથજીવાળા હરિરત્નમજીના ભાણેજ ગંગારામ કૃષ્ણરામજી જે પુરાણિ વસ્તીમાં રહે છે તેને ત્યાં ઉતર્યા. અત્રેનુ લોક સામાન્ય રીતે લુચ્ચું છે.

અત્રે રામબાગ છે, તેની અંદર મ્યુઝીઅમ તથા જાનવરોનું પ્રદર્શન ઘણુંજ સરસ અને જોવા લાયક છે અને બાગ મુંબઇની વિકટોરીઆ ગાર્ડનને મળતો છે. વળી તેની પાસે ઑસ્પીટલ છે તેનો દાકટર દલજગતસીંધ બહુ મળતાવડો છે તેને મલ્યા, તે જાતનો શીખ છે. અને પોતે ક્ષત્રય છે એમ કહે છે. પોતાના ગોત્ર વગેરે મને કહયાં. બીજી જોવા લાયક જગા ગાલવ ઋષિનો ડુંગર છે જેને "ગળતો ડુંગર" કહીને બોલાવે છે તે વિષે એવી કહેવત છે કે બૈરીજો "સાંભળે ગળતો તો મેલે ચુલો બળતો" એટલો ગળતા ડુંગર માટે બૈરાઓને પ્રેમ હોય છે. એ ડુંગર અમો સ્હેલાઇથી ચઢી ગયા. પહેલાં ચઢાણ ને પછી ઉતરાણ છે. રસ્તો સારો છે. ત્યાં વાંદરા ઘણા છે તેને લોકો ચણા નાંખે છે. ત્યાં સાત પાણીના કુંડ છે. આ પણ તીર્થનું સ્થાન કહેવાય છે. કુંડના પાણી નિર્મળ, પારદર્શક અને ઠંડા છે. તેમાં સ્નાન કર્યું. તથા શંકરના દેવાલયમાં દર્શન કર્યા. આગળ ચાલતાં બે મંદીરો કેળબાગ, લાલકુંડ તથા રામકુંડ આવે છે. ગાલવકુંડમાં ઉપરના ડુંગરમાંથી પાણીનો ધોધ વહે છે અને બાર માસી ઝરો છે કોઇ દિવસ બંધ થતો નથી. અત્રેથી એક વિકટ રસ્તો છે ત્યાં કહે છે એક ઝાડ છે જેના પાત્રા પર "રામ રામ" ના કુદરતી અક્ષરો છે. અત્રેની આર્ટ સ્કૂલમાં પૉટરીવર્ક બહુ સારૂં થાય છે. તે પણ જોયું.

શહેર બહાર બે તળાવ છે અને તેની વચમાં પૂલ બાંધેલો છે. બીજાં પણ બે તળાવો છે. એ સર્વેમાં મગરો થોડા થોડા છે. આજે ભાદરવા સુદી ૧૧ (સં. ૧૯૫૯) કૃષ્ણ ઝુલ્યા હતા તેથી એ કૃષ્ણની મૂર્તિ

તળાવની વચમાં કેળનું નાવ બનાવી તેમાં ઝુલ્લાપર બેસારી કૃષ્ણને ઝુલ્લાવે છે. તેના દર્શન કરવા જેપુરના સર્વે મંદિરોના ઠાકોરજી વાજતે ગાજતે મોટી ધામધુમથી સ્વારી કરી કૃષ્ણજીના દર્શન કરવા તળાવપર પધારે છે અને તેવીજ ધામધુમથી પાછા પોતાને ઠેકાણે જાય છે. એ જોવાની માણસોની મ્હોટી ઠઠ થઇ હતી. તેમાં અમોએ પણ ભાગ લીધો.

અમો રાતના ૭ વાગાની ગાડીમાં જેપુરથી નીકળ્યા તે તા. ૪-૯-૦૩ને દિને અમનેરા જંકશન આવી પુગ્યા. ત્યાંથી બીજી ગાડી ૮॥ વાગે આવી તે (સવારના) ૧૦ વાગે મથુરાંજી પુગા. અમારો ચોબાગોર છગન મલ્યો તેણે પોતાની માસીના છોકરા વલ્લભલાલાના મકાનમાં અમોને ઉતારો આપ્યો. અત્રેધર્મશાળાઓ ઘણીબધી છે. ઉતારે આવતાં બપોરના ૧૨ થયા. જમનાજીના કાઠે એક કુવો છે ત્યાં સ્નાન કરી શુદ્ધ થઇ જમનાજીને ભેટ ધરી તેમાં સ્નાન કર્યું. જમનાજીના પાણીમાં શુદ્ધ થઇને નહાવું અને તે પાણી રસોઇમાં લેવું નહિ એમ કહે છે. જમનાજીમાં કાચબા ઘણા છે અને તેને ઘણા ચણા મળવાથી કીનારાપર તેનાં ટોળે ટોળાં દીઠામાં આવે છે. અત્રે વાંદરા ઘણા છે, અને તેથી કરીને યાત્રાઓ તથા ગામના લોકો બબે પૈસાની સફેત હલકી ટોપીઓ માથામાં ઘાલીને ફરે છે. જો કોઇ પાઘડી પહેરીને નિકળે તો વાંદરો તેના માથા ઉપરથીજ પાઘડી ઉચકી લઇ પોતાના માથા પર પહેરી સામેના છાપરાપર જઇ ચેનચાળ કરે છે અને જ્યારે એક કુડલામાં તેને ચણા આપીએ ત્યારેજ તે આપણી ચીજ પાછી આપે. તેટલાજ કારણ માટે મથુરાજીમાં જાળી બારણાં વગેરે એવો બંદોબસ્ત રાખવો પડે છે. જો કદાચ બારણું ઉઘાડું રહે તો લોટો કળશીઓ જે હાથમાં આવ્યું તે લઇ વાંદરો ન્હાસી જાય છે અને આપણને ખીજવવા સારૂં તે વાસણ પણ હાથેવતી માંજે છે. જમનાજીમાં એક પોતીએ ન્હાવાનો મહિમા છે તે પ્રમાણે કોરે કપડે સ્નાન કર્યું.

વલ્લભકુળના ત્રણ મંદિરો છે. ગોપાળલાલજી મહારાજનાં બે મંદિરો ૧ દાવજી તથા ૨ મદનમોહનજીના અને ત્રીજું રમણલાલજીનું એક મંદિર. દ્વારકાનાથજીનું મંદિર બહુ વિશાળ ને સુંદર છે. આજ ચતુર્દશીને દિને માસિસેકને બ્રહ્મભોજ કર્યાં.

ગોપાળલાલ મહારાજ યાત્રીઓને લીલી વનયાત્રા કરાવવા માટે આજે (૬-૯-૦૩) મધુવનમાં ગયા. અમારે વનયાત્રા કરવી કે નહિ તે બાબત બહુ વિચાર થયો કારણ, તાપ, તડકો, ટાણાકટાણાં, ભૂખા રહેવું, પગે ચાલવું વિગેરે દુઃખ સહન કરવાં ભારે પડશે એમ લાગ્યું જેનાથી

સહન થાય નહિ તેવાઓએ તો મ્હોટાં મ્હોટાં ધામ જેવાં કે નંદગામ, બરસાણો, લઠાવન, ગોકુળ, વૃંદાવન, એટલાં કરવાં ઠીક છે. કારણ ઘણા યાત્રીઓ સિક થઇ પાછા જાય છે. તો પણ અમે તો દૃઢ નિશ્ચય કરી તંબુડેરાનો ઓરડર આપ્યો. અને સામન માટે ગાડું બાંધ્યું. પરિક્રમા જતી વખતે એક માણસ લેવો જે તંબુ વગેરે સામન ઉપાડી બીજા ગામમાં આગળથી જઇ છાંયાવાળી જગામાં આપણો તંબુ ડેરી આપે માટે તેવા એક હુશિઆર માણસની જરૂર છે. જમનાજીમા યમદ્વિતીયા એટલે કાર્તિક સુદિ ૨ ને દિને ન્હાવાનો મોટો ધર્મ છે. તે વિષે કહે છે કે જ્યારે યમ રાજા પોતાની બહેનને ઘેર જમવા ગયો ત્યારે પુછ્યું "બેહન ! માગ, માગ, તને શું જોઇએ ? જે જોઇએ તે આપું." ત્યારે જમનાજીએ કહ્યું કે "મ્હારે કાંઇ નથી જોઇતું ફક્ત એટલું માગું છું કે જે કોઇ મ્હારા જળમાં ભાઇબીજને દિને સ્નાન કરે તે યમપુરીમાંથી મુક્ત થાય, અને સ્વર્ગને પામે" ત્યારે યમે કહ્યું "બહેન ! આ તેં શું માગ્યું. આ તો મારી યમપુરી ખાલી થઇ જશે, માટે બીજું કાંઇ માગ." બેહના દૃઢ આગ્રહથી છેવટે યમરાજાએ "તથાસ્તુ" કહ્યું ને દિવસથી "ભાઇબીજ" ને દિને લખોબંધ લોકો સ્નાન કરવા દૂર દેશોથી આવે છે.

અત્રે બાર ઘાટ ઉત્તર કોટિ અને બાર દક્ષિણ કોટી છે. તે સર્વેમાં વિશ્રામ ઘાટ શ્રેષ્ટ છે, કારણ કે કૃષ્ણ ભગવાન જ્યારે કંસને મારીને આવ્યા ત્યારે આ વિશ્રામ ઘાટ ઉપર વિશ્રામ લીધો છે અને લોકો ભાવથી પૂજા કરે તેટલા માટે પોતાનો મુકુટ અત્રે રાખી શ્રી દ્વારકાં ગયા છે એ મુકટ તથા પાદુકા વિશ્રામ ઘાટની વચમાં છે તેની પૂજા હરરોજ થાય છે. ચોબાઓ જમના પુત્ર કહેવાય છે. બાર ચોબાને વારા ફરતી દર વર્ષે મળ્યા કરે છે. ચોબાને જ્યારે લવણાશુર ખાઇ ગયો ત્યારે ફક્ત દશ કે બાર ચોબા છાના-માના જઇ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેઓ બચ્યા છે. સાંયંકાળે આરતી વખતે ફૂલોના હાર જમનાજીને પધરાવે છે તથા આરતિને પણ પહેરાવે છે.

લિલિ પરિક્રમા–વનયાત્રા.

વનયાત્રા જવા માટે જે જે ઘટનો સામાન હોય તે લેવો ઠરાવ્યો. મધુંવન મથુરાથી ફક્ત ૧॥–૨–ગાઉ ફેર છે. વનયાત્રા કરવા જતા પહેલાં ચોબા ગોર આપણી પાસે સંકલ્પ છોડાવે છે કે વનયાત્રામાં તેલ નહિ ખાવું, ભોજન બને ત્યાં લગણ એક વખત લેવું, હજામત ન કરાવવી, ઘૃત વાપરવું, કોઇ સાથે તકરાર કરવી નહિ, લિલાં ઝાડ તોડવાં નહિ વિગેરે વગેરે.

અમો તા. ૭-૯-૦૩ ને દિને સાંજના પાંચ વાગે પગે ચાલતા નિકળ્યા તે હાળી દરવાજે થઇ કોટવાળીને રસ્તેથી મધુવનને રસ્તે લાગ્યા.

મધુવન—રસ્તામાં ચોબાઓના અખાડા ઘણા આવે છે તેમાં જે ચોબો મેમ્બર હોય તે દર માસે અમુક ફી ભરી ભાંગ વગેરે પીને કુસ્તીઓ કરી સજા કરે છે. રસ્તામાં ચોબાઓના બગીચાઓ પણ આવે છે. મથુરા ગામની અંદરથી બે ગાઉનો પંથ છે તે મધુવન અમો બે કલાકમાં પુગા. ત્યાં જગ્યા જોઇને ત્યાં અમારો તંબુ ઠોકયો. વનયાત્રામાં બજાર ભરાય છે. દુકાનદારો પણ પોતાના ધંધાઅર્થે વનયાત્રામાં સાથે આવે છે, અને સીધું સામાન જે જોઇએ તે આપણને વેચાતું મળે છે. જો તૈયાર પુરી શાક જોતાં હોય તો તે પણ બ્રાહ્મણ દુકાનદારો વેચે છે. બીજે દિને સવારના કૃષ્ણ કુંડમાં સ્નાન કર્યું પછી મહા પ્રભુજીની બેઠક, મધુવનીઆ ઠાકોર તથા દાવજીના મંદિરોમાં દર્શન કર્યાં. બપોરના રસોઇ બનાવી જમ્યા.

બધુ ઉજાડ બારૂં એટલે તાપ સખ્ત પડે, માટે બનતા લગી ઝાડની છાયા તળે તંબુકનાત બંધાય તો બહુ સારૂ પણ તેવી જગા મેળવવા માટે યાત્રીઓના માણસો અગાઉથી જાય છે ને જગાને માટે પછી તકરારો થાય છે. મધુવનથી સ્હેજ છેટે ધ્રુજીનું મંદિર છે ત્યાં ગયા. ધ્રુજી પાંચેક વર્ષના બાળ હતા તે વખતની મૂર્તિ છે. ધ્રુજી જ્યારે તપ કરવા નીકળ્યા ત્યારે નારદજી રસ્તામાં મળ્યા. તેણે કહ્યું "તમે બાળ છો ને તમને તપ કરવાની વાર છે" તો પણ માન્યા નહિ ને મધુવનમાં પોતે તપ કરવા બેઠા. તે દરરોજ જમનાજીમાં ધ્રુ ઘાટ પર સ્નાન કરીને મથુરાથી મધુવન પગે ચાલીને જતાં, એવી રીતે પાંચ વર્ષ મુસાફરી કરી. ભગવાન બહુ પ્રસન્ન થતા તેમને વરદાનમાં ધ્રુ પદ આપ્યું ને કાળ જ્યારે આવ્યો ત્યારે મનુષ્ય દેહમાં તેમને વિમાનમાં બેસાડી ઊંચકીને કાળ સ્વર્લોકમાં લઇ ગયો. એક બીજી મૂર્તિ ધ્રુજીની મોટી ઉમરની છે. આજે મહારાજના તંબુએ ગૌલીલાનો રાસ થયો હતો. સવારના પહોરમાં હેલો પડયો "ઉઠો વૈશ્નવો ઉઠો!" એટલે બધાઓએ ઉઠી (કોઇ સ્નાન કરે છે ને કોઇ સ્નાન કર્યા વગર) ચાલતા થયા. તે તાલવન જે એક ગાઉ છેટુ હતું ત્યાં આવી પૂગા.

તાલવન તથા કુમોદવનઃ-ત્યાં બળભદ્રકુંડમાં આચમન કર્યા તથા દાવજીના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી ચાલતાં કુમોદવન આવ્યા જે મધુવનથી બે ગાઉ છેટું છે ને ત્યાં તંબુ ડેરા નાખ્યા ને કુંડમાં સ્નાન કર્યું. અત્રે કપિલ મુનીનું મંદિર તથા મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. કપિલ મુનીએ ઉપદેશ કર્યો છે કે સિદ્ધ માર્ગ સૌથી શ્રેષ્ટ છે. મોક્ષ માર્ગ પ્રથમ તેમણે કાઢયો. પછી

તેઓ ગંગા કિનારે ગયા. સગર રાજાએ મહાયજ્ઞ કરવા માંડ્યો હતો તેથી ઇન્દ્ર બ્હીનો ને યજ્ઞનો ઘોડો છુટાવી કપિલ મુની પાસે સંતાડ્યો. સગરના સાઠ હજાર છોકરાઓએ ઘોડો શોધવા માટે આઠ સમુદ્ર ખોદી કાઢ્યા પણ ક્યાંય ઘોડો મળ્યો નહિ, પછી તેઓ કપિલ પાસે આવ્યા ને કહ્યું "આ લુચ્ચો મુની ઘોડો સંતાડી બેઠો છે" એટલું કહી તેના માથાપર તલવાર મારવા માંડી. કપિલ મુનીએ સમાધી ચઢાવી નજર ફેંકી એટલે બ્રહ્મ તેજની અગ્નિથી તે સાઠ હજાર છોકરાઓ ભસ્મ થઇ ગયા. એટલે સગરના રહેલા છોકરાનો છોકરો આવ્યો ને કપિલની તેણે સ્તુતિ કરી જેથી કપિલને ખુશ કરી વરદાનમાં ઘોડો માગ્યો તથા મૃત થયેલા છોકરાઓની સદ્‌ગતિ માગી. મુનીએ ઘોડો આપ્યો ને સદગતિ માટે કહ્યું કે ગંગાનો સ્પર્શ થયે સદ્‌ગતિ થશે. પછી તેણે ગંગાની આરાધના કરી પણ કંઇ વળ્યું નહિ. એમ ચોથી પેઢીએ ભગીરથ રાજાને ગંગા પ્રસંન્ન થઇ ને સાઠ હજાર પુત્રોની ગતિ કરી.

સાંન્તનકુંડઃ—સવારના (૧૦-૯-૦૩) ૪ વાગે ઉઠી સતવાગામ અથવા શાન્તનકુંડ જે કુમોદવનથી ૨॥ ગાઉ છે ત્યાં જવા નીકળ્યા તે આઠ વાગે પુગા. મુંબઇના મારવાડી મદનમોહનલાલે અત્રે એક બગીચો બનાવ્યો છે તથા તેમાં નાની જગા બાંધી છે તેમાં અમો ઉતર્યા.

શાન્તન રાજા ભીષ્મ પિતાનો પુત્ર હતો. ભીષ્મને પુત્ર ન હતો. એટલે તેણે અત્રે તપસ્યા કરી જેથી તેને શાન્તન પુત્ર થયો, ને ગંગાજી તેના સ્ત્રી હતાં. આ શાન્તનકુંડમાં ન્હાવાથી તથા એક માસ સુધી કીડીઆરું પુરવાથી જેને પુત્ર ન થતો હોય, ન જીવતો હોય તેને પુત્ર થાય યા જીવે છે. બિહારી ઠાકોર રસ્તામાં આવે છે તેનાં દર્શન કર્યા. શાન્તનકુંડથી મથુરાં ૧॥ ગાઉ છેટુ છે.

મથુરાંજીના ચોબા તો ફકત નામનાજ ગોર છે. જજમાનની બરદાસ રાખવાની વાતજ સમજે નહિ. ફકત "ચકાચકી"ની વાત સમજે "હમેરેકુ લડુવા દે" તે પણ અધમણ ને મણમણ ખાનારા છે ને જ્યારે ચોબાને જમાડવા હોય ત્યારે આપણને પુછે કે મણીઆ કે અધમણીઆ ચોબા જમાડવા છે? એ લોકોને ખીચડી ઉપર બહુજ ચીડ હોય છે ને કહે છે "ગોળ ખાય ઘોડા, તેલ ખાય જોડા, ને મુંઇ રાંડ ખીચડી."

વનયાત્રામાં રસ્તે રસ્તે ભીખારીઓના છોકરાઓ બેસે છે જે બૂમો મારે છે "ઠાકોરજી કે ગ્વાલ બાલ કોડી પૈસા ડારો લાલ" એ ગોવાળીઆ તરીકે ગણાયછે.

બહુલાવન—એ બે કોસની મુસાફરી છે. રસ્તામાં ગાન્ધર્વ કુંડમાં આચમન કર્યું, અને એનું ગામ ગણેશરા કહેવાય છે ત્યાંથી બહુલાવન આવી પુગા. ઘણી વાર સામાનના ગાડાં મોડાં આવે છે એટલે આપણે ખોટી રહેવું પડે છે. અત્રે એમજ થયું. અત્રે કૃષ્ણ કુંડમાં સ્નાન કર્યું. ગાય અને સિંહ એક જગાપર આ કુંડમાં સ્નાન કરતા હતા ત્યારે સિંહે ગાયને કહ્યું "હું તને ખાઇ જાઉં" ગાય કહે "હુ મ્હારા વાછડાને દુધ પવરાવી આવું પછી ખાજે" ગાયે સોગન ખાધા ત્યારે જવા આપી. પછી જ્યારે તે પાછી આવી ત્યારે સિંહને કહ્યું "હવે મને ભલે સુખેથી ખા" પણ સિંહને દયાની પ્રેરણા થવાથી તેને ખાધી નહિ. અત્રે એ બહુલા નામની ગાયનું મંદિર છે અને શ્રાવણ શુદિ ૧૨ નો મ્હોટો મહિમા છે તે દિવસે જે કોઇ સ્નાન કરી એક ગાય આપે તેને હજાર ગાય આપ્યાનું પુણ્ય થાય છે. અત્રે ઉત્તર દિશાએ મહા પ્રભુજીની બેઠક છે. ગોપલલાલ મહારાજે રાસ મંડળી સાથે રાખી હતી તેનો રાસ જોવા ગયા હતા.

કુસુમ સરોવર:—બહુલાવનથી આ મુકામ ચાર કોસ દૂર છે. વરસાદ ઝરમર ઝરમર પડયા કરતો હોવાથી રસ્તો ખરાબ થઇ ગયો હતો તેથી ચાલતાં બહુ અડચણ પડી. રસ્તામાં એક ન્હાનો કુંડ તથા આગળ ચાલતાં બળભદ્રકુંડ આવે છ. સંઘમાં અમને એક જણો અત્રે મળ્યો, અમને ટુંકા રસ્તાના લાલચ આપી બીજે રસ્તે કોઇ વનમાં લઇ ગયો. જ્યાં એક કુન્ડ હતો ત્યાંથી તે પસાર થઇ ગયો અને અમને એટલું રખડવું પડયું કે કહેવાની વાત નહિ. માટે કોઇ દિવસ સંઘ છોડીને બીજે રસ્તે જવું નહિ. જેમ તેમ અમો જીખિનગામ આવી પહોંચ્યા ને રેવતીકુંડ તથા બીજા કુન્ડમાં આચમન કર્યું. દાવજીના દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી ચાલતાં રાધાકુન્ડ આવ્યા. આ રખપાટથી અમને ગાડુને બદલે આઠ ગાઉ ચાલવું પડયું તે થાકી ગયા. રસ્તામાં રાધાકુંડ તથા કૃષ્ણકુંડમાં સ્નાન કર્યાં. અત્રે પ્રભુજીની બેઠક, ગિરિરાજની જીભ તથા શિવનું મંદિર તથા ઠાકોરજીનાં ચરણ છે. જેમ તેમ કુસુમ સરોવર દિવસના ૧૧ વાગે પહોંચ્યા (૧૨–૯–૦૬) અત્રે તળાવમાં પૂલો બહુ સારા થાય છે તેથી તે ગામનું નામ કુસુમ સરોવર પડયું છે. અત્રે ભરતપોરના રાજાએ છત્રી બનાવી છે અને કુંડ ઉપર પથરનું સારૂ મકાન બાંધ્યું છે તેમાં દાઉ દયાળની ન્હાની મૂર્તિના મંદિરો છે. અત્રે ઓધવજીનુ પણ મંદિર છે. ઓધવજીએ પોતાના મિત્ર ભગવાન કૃષ્ણને બોધ આપ્યો છે. અત્રે ઓધવ કુંડ છે. રાધા કુંડથી ગીરીરાજના પથર રસ્તામાં નજરે પડે છે. અત્રેથી ચાલતાં રસ્તે નારદ કુંડ

આવે છે. જ્યારે ભગવાને ક્રીડા કરી ત્યારે નારદ અત્રે હતા. તેનું મંદિર પણ છે અત્રેથી ગીરીરાજ દેખાય છે. એ ડુંગર રાતો તથા શ્યામવર્ણનો છે ને તેના પથર ચોસલા જેવા માલમ પડે છે અને જે કોઇ તેનો એક કાંકરો પણ ચોરીથી લઇ રાખે છે તેને કંઇ પણ દુઃખ થયા વગર રહેતું નથી. આગળ ચાલતાં રાધા કુન્ડ આવે છે જ્યાં કાર્તક શુદિ ૮ નો દર વર્ષે મ્હોટો મેળો અર્ધી રાતે ભરાય છે. ત્યાં લલિત કુંડ તથા મહા પ્રભુજીની ચાર બેઠકો છે ને ધામ મોટું છે. વધારે આગળ ચાલતાં ગ્વાલ-પોખરાનો કુન્ડ આવે છે જ્યાં ભગવાને ગાયો સાથે ક્રીડા કરી છે ત્યાર પછી કિલોલકુન્ડ અને પછી માનસિક ગંગા આવે છે. અત્રે બ્રહ્માએ પોતાના મગજમાંથી માનસિક ગંગા ઉત્પન્ન કરી છે. તેથી જે કોઇ સ્નાન કરે તેનું પાપ નષ્ટ થાય છે. ન્હાવાનો અત્રે મ્હોટો મહિમા છે. મહાપ્રભુજીની બેઠક, ચક્રેશ્વર મહાદેવ, ગિરિરાજના મુકુટનું મંદિર, દાવજીનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી હરદેવજી તથા ગોવર્ધનજી એટલે અસલ મૂર્તિ જ્યારે ગોવર્ધન પર્વત તોળ્યો હતો તે વખતની બળદેવજીની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. ભરતપોરના મહારાજાએ અત્રે મ્હોટો કુન્ડ બાંધ્યો છે તથા મરનાર રાજાઓની છત્રીઓ ઉચી કારીગરીની સરસ બાંધી છે ને પથ્થરમાં કોતર કામ ઘણું સારૂ કરેલું છે, છત્રીમાં પગલાં છે ને અગાઉના વખતમાં જે જે લડાઇઓ થઇ હતી તેના દેખાવો ચિત્રેલા છે.

આગળ ચાલતાં ઋણમોચન, પાપમોચન, ગોરોચન વગેરે કુન્ડ ઘણા ન્હાના રસ્તામાં આવે છે. બાજુએ એક કોસને છેટે મુનાઘાટ ઉપર કુન્ડ છે. એ સર્વ કર્યા પછી ચંદ્ર સરોવર આવ્યા.

ચંદ્ર સરોવર—અત્રે કુન્ડ છે. ત્યાં ભગવાન છ માસની એક રાત ગોપીઓ સાથે રમ્યા એ અષ્ટકોણી કુંન્ડ છે. ને અચ્છો બાંધેલો છે. અત્રે મહા પ્રભુજીની ચાર બેઠક છે. ભગવાને જ્યારે સાત વર્ષની ઉમરે વત્સાસુરને માર્યો ત્યારે બધા ગોવાળીઆ એમ કહેવા લાગ્યા કે ભગવાને હત્યા કરી છે માટે ગંગાજીમાં નહાવ તો શુદ્ધ થાય પછી ભગવાને પોતાના મનથી ગંગા ઉત્પન્ન કરી તેમાં નહાયા. એમ દંત કથા છે. અગાઉ બધા વ્રજવાસીઓ ઇન્દ્રની પુજા કરતા હતા પણ ઇન્દ્રને મગરૂબી થઇ ત્યારે ભગવાન કૃષ્ણે નંદબાવાને કહ્યું કે તમે શું કરો છો. તે કહે કે ઇન્દ્રની પુજા કરૂ છું કારણ કે ખેતરમાં વરસાદ સારો આવે તો અનાજ સારૂં થાય. ભગવાને કહ્યું કે એક ખેતરમાં સારો થાય અને બીજા ખેતરમાં ન થાય ત્યારે ઇન્દ્રની પુજા તો સરખી થયેલી હોય. ને બે ખેતરમાં જુદુ જુદું પરીણામ થાય તેનું

શું કારણ? માટે ઇન્દ્રનું કંઇ નથી એ તો માત્ર કર્મનું ફળ છે. માટે ઇંન્દ્રની પુજા મુકી દઇ ગીરીરાજની કરો. તે દીવસથી ઇન્દ્રની પુજા બંધ કરી. ઇંન્દ્ર ગુસ્સો થયા. ને વાદળ પથરા રૂપે ફેંકવા મંડયા. જેથી ઘર બાર તથા માણુસનો નાશ થાય. તેથી સર્વે વ્રજવાસી કૃષ્ણ ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરવા ગયા, ત્યારે ભગવાને ગીરીરાજને અરજ કરી ને ભગવાને આંગલી વતી ગીરીરાજ પર્વત ઉંચકયો. તે નીચે સર્વે વ્રજવાસીઓની સાત દીવસ સુધી એ રીતે રક્ષા કરી. પછી સુદર્શન ચક્રને હુકમ કર્યો કે તમે સર્વના ઘરોની રક્ષા કરો એ રીતે કાંઇ પણ નુકસાન થયું નહી ને સાતમેદીને ઇંદ્ર આવ્યા તો કૃષ્ણ ભગવાનને દીઠા એટલે બોલ્યા કે મને ખબર ન હતી નહીતર આમ નહી કરતે. ગીરીરાજ પર્વત સાત કોસ ઉંચો હતો તે દરરોજ તલમાર જમીનમાં સમાતો જાય છે જયારે કલીયુગ પુરો આવશે ત્યારે આખો જમીનમાં સમાઇ જશે. (૧૪-૯-૦૩)

પુંછડી ગામઃ—અત્રે એક કુન્ડ છે. ત્યાંથી આગળ ઇન્દ્રના નગારનો પથરો આવે છે. ને પછી જાનકીવલભનું મંદિર આવે છે. તેમજ નારણ-સરનોકુન્ડ છે. ત્યાં આગળ કદમ્બનું ઝાડ છે તેને ભગવાને વીંટો દીધો છે, તે હજી કદમ્બનાથડે વીંટ દીધેલી નજરે પડે છે. જયાથી આગળ ચતુરભુજ મદનમોહનલાલજીનાં મંદિર છે ને આગળ જતાં સાક્ષીગોપાળનું મંદિર છે. અયોર ગામમાં મહાપ્રભુજીની બેઠક તથા દાવજીનું મંદિર છે અને શ્રીજીનું મંદીર છે જયાં આગળ એક પથરમાં દડીયા જેવો ખાડો કર્યો છે અને તેને દહીં ચઢાવે છે ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ગોવીંદકુંન્ડ છે તેને માટે એમ કથન છે કે અત્રે ભગવાનને ઐરાવત હાથીએ પોતાની સાત સુંઢમાં સાત સમુદ્રથી સ્નાન કરાવ્યું. ને તેના અમૃતથી આ ગોવીંદકુંડ ભરાયો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક દેવળ છે ત્યાં ઠાકોરજીની ટોલ તથા હસ્તાક્ષર છે. અને ભગવાને ગાયને લાકડી મારી તેના સોળ પથર હજુ પડેલા છે તે નજરે દેખાય છે. ત્યાં આગળ વધતાં પુંછડી ગામ આવે છે. અત્રેથી ગીરીરાજ પર્વતની પૂછ શરૂ થાય તે ઉપરથી ગામનું નામ પડયું. તેનું નામ અપસરકુન્ડ છે અને તેની બાજુ તવલકુન્ડ છે. ચંદ સરોવરમાં મહાપ્રભુજીની પાંચ બેઠક છે તથા ચંદ્રબીહારીનું દેવળ છે. ચંદ્રસરોવરથી પૂંછડી ગામ ૨ ગાઉ છેટું છે ત્યાં આગળ કૃષ્ણબીહારી તથા રાધાકૃષ્ણનાં મંદીરો તથા ગીરીરાજના બેઠક અને પુંછડીના લોંઠાં છે. પુંછડીનો લોંઠો તે એક જાડો ચોખો બેસાડ્યો છે ને એક મુગદળ પાસે મુકયો છે.

જતિપુરા તે ગીરીરાજનું મુખ-પૂંછડી ગામથી નિકળતાં રસ્તામાં શ્રીસનબાવાનો ભૂત કુવો છે ને પછી શ્યામ ઢાક આવે છે, જ્યાં શ્યામલીઆ તળાવ છે. ત્યાં ભગવાને ગોવાળીઆની ગોચારાની લીલા કરી છે, ને ત્યાં ગીરીરાજની બેઠક છે, પછી સુરભીકુન્ડ ને ગીરીરાજ આવે છે. ગિરીરાજના મુખપર દૂધ ચઢાવે છે. અત્રે બે કુન્ડ છે. તેમાં એક હરજીકુંડ બાંધેલો છે, ને બીજો જુનો વગર બાંધેલો છે. અત્રે ગટ્ટુલાલજીનું મંદિર છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક કુન્ડ છે જેમાં પાણી બિલકુલ છે નહિ. ત્યાર પછી વીછુવા કુન્ડ ને દાન ઘાટી ઠાકોરજીનું મંદિર આવે છે, જ્યાં માનસિક ગંગા છે તેમાં સ્નાન કરી દેવળમાં દર્શન કરી રાસ જોયો, તથા ત્યાંથી પાછા ફરતાં ગીરીરાજના ડુંગર પાસે "જાણુ અજાણુ" ની સખીઓ હતી જેનાં વૃક્ષ થઇ ગયાં છે. એક સખી કહે "મેં જાણ્યું" ને બીજી કહે "મેં નહિ જાણ્યું" તે પરથી નામ પડયાં છે. ગીરીરાજમાં પાણી પીવાનું સારૂં છે. (૧૭-૯-૦૩)

(૧૭-૯-૦૩) આજે કુંજવાડાનો હેલો પડયો કે આવતી પરમે ગીરીરાજને ભોગ ધરવાનો છે માટે જેને જેવી રકમ ભરવાની હોય તેને મહારાજ બોલાવે છે. ત્યાં જે જાય તેને મહારાજ સામગ્રીની ટીપ કહાડી દેખાડી રકમ ભરાવે છે. થોડે છેટે ઐરાવતકુન્ડ છે તેમાં પાણી બિલકુલ નથી. ખાબોચીયા જેટલું છે. વીછુવાકુંડનું નામ એમ પડયું કે અત્રે રાધાજીના પગનો વીંછીયો ખોવાયો હતો. અત્રે મદનમોહનલાલજી, મથુરેશજી, તથા ગોકુળ ચંદ્રમાજીની હવેલી વગેરે પાંચ વલ્લભકુળના મંદિરો છે. ત્યાં દર્શન કરીને ત્યાંથી ગીરીરાજની ડુંટી (એક પથરામાં ખાડો છે) તેનાં દર્શન કર્યા. વળી ગીરીરાજના ડુંગર ઉપર શ્રીજીનું મંદિર છે ત્યાં જવા ડુંગરી ઉપર જવું જોઇએ માટે, ગીરીરાજનો પથ્થર પગ નીચે આવે તે માટે પ્રથમના પથ્થર આગળ દંડવત કરી ઉપર ચઢયા. ત્યાં શ્રીજીનું મંદિર છે તેમાં રતનચોક, મણીચોક, કમળચોક તથા ફુલઘર પાનઘર વગેરે ખંડેર થઇ તે પર ઘાસ ઉગી ગયાં છે. શ્રીજીબાવા પ્રથમ અત્રે હતા પણ મીરાંબાઇની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને મેવાડમાં શ્રીનાથદ્વારે પધાર્યા છે. અત્રે એક ભોંયરૂ છે તે ઘણુજ ઉંડુ છે. તે વાટે શ્રીજીબાવા પધારી ગયા. કહે છે કે દરરોજ અત્રે એક વાર શ્રીજીબાવા ગુપ્ત પધારી શ્રીનાથદ્વારે પાછા જાય છે. એ ગુફા એટલી ઉંડી ને લાંબી છે કે યુરોપીઅનો લાંબા લાંબા લાકડા બાળી અંદર દાખલ થયા પણ એ ગુફાનો તેમને અંત માલમ પડયો નહિ ત્યાં એક નાના ભોંયરા જેવો બીજો ખાડો છે. વળી ત્યાં એક સિંદુરનો પથ્થર છે. રાધાજીને સિંદુર

જોઇતો હતો તે આ પથ્થરમાંથી નિકળ્યો હતો ત્યાં એક જગ્યા છે જ્યાંથી શ્રીજી પ્રથમ પ્રગટ થઇ એ ખંડેર મંદિરમાં બિરાજ્યા હતા. તે સર્વે જોઇને શ્રી ગીરીરાજના પાછા દર્શન કર્યાં.

(૧૮-૯-૦૩) આજે સવારના સમાધાની આવ્યા ને પછી કુંજવાડાની ભેટ પતાવી. ગોપાળલાલજી મહારાજે સવારના ગીરીરાજને દુધની પુજા કરીને સાંજના ૪ વાગે ભોગ ધરાવ્યો તે વખતે દર્શનમાં ભીડ ઘણી હતી. જે જે યાત્રાળુઓ આજુબાજુ હતા તે સર્વે આવી લાગા ને ગરદી પુષ્કળ હતી. ડેરા પણ વધ્યા, ગામમાં પણ માણસ કેટલુંક ઉતર્યું. મંદિરોમાં તથા હવેલીઓમાં દર્શન કર્યા, ગટુલાલજીના મંદિરની પછવાડે બેસી ત્યાંથી ભોગના દર્શન અમને સારી રીતે થયાં. ભોગમાં સર્વ પ્રકારની મિઠાઇઓ સારી રીતે ધરવામાં આવી હતી, ને ગીરીરાજનું મુખ ઘણીજ અચ્છી તરેહથી શૃંગારવામાં આવ્યું હતું. શ્રીજીની આબેહુબ મુર્તિ જેવોજ ગીરિરાજનો શૃંગાર હતો. માળા, ઘરેણાં, સોનેરી પોશાક, તથા મુગુટથી ગીરીરાજ ઘણા સારા શોભાતા હતા. એ પ્રસંગ ઉપર મહારાજ ગોપાળ લાલજી ઉપરાંત તેમનું કુટુંબ, બેટી તથા અન્ય વર્ગ હાજર હતો. ગોરધન લાલજી મહારાજ તથા મધુસૂદન લાલજી મહારાજ તથા બીજા મળી ૪ સ્વરૂપ પધાર્યા હતા.

યાત્રામાં એકવાર જમવાનો નિયમ લેવડાવે છે તે બરાબર છે. કેમકે દરેક ગામે મુકામ થતાં દશ વાગે, પછી રસોઇ કરતાં ને જમતાં બે વાગે, ને સાંજના જીવડા એટલા ઉડે છે કે ગમે તેટલી ચોકસી રાખીએ પણ જીવડા ભાણામાં મર્યા વગર રહે નહિ. માટે સૂર્યાસ્ત થયા પહેલા જમવું હોય તોજ બીજીવાર જમવું. ગીરીરાજપર દર્શન કરવા જવું હોય તો ડુંગર ઉપર લાકડી બીલકુલ ટેકાવવી નહિ. (૧૯-૯-૦૩)

(૨૦-૯-૦૩) આજે ગોપાળલાલજી મહારાજનો મનોરથ હતો. માટે સવારના જમી કરી બપોર પછી ત્રણ વાગે નિકળ્યા. ગીરીરાજને મહારાજે પોતા તરફથી ભોગ ધરાવ્યો હતો. શણગાર કર્યો હતો, તેના દર્શન કર્યા. સાંજના ઢુંકા બળદેવના દર્શન કર્યા. બળદેવજીએ કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાઓ, અત્રે ડોકું કાઢીને નીરખી, તેથી તેનું નામ ઢુંકા બળદેવ પડ્યું, તથા અત્રે ઐરાવત હાથીને અમૃતથી ન્હવડાવ્યો તેથી ગોવિંદકુન્ડ ભરાયો. તે હાથીનાં

પગલાં તથા કુંમર ઉપર સુરભી ગાયના પગની ખરીનું ચિન્હ તથા બધના પગની ખરીનું ચીન્હ છે તે જોયા ને સાંજે ઘેર આવ્યા.

ગુલાલકુંડ ગામ આયોળી--(૨૦-૯-૦૩) જતિપુરાથી સવારે તંબુ પેક કરી ગુલાલકુન્ડ રવાના થયા ને ૦॥ ગાઉ પછી ડેરા પડયા, ત્યાં મહારાજ રાસધારીઓ સાથે હોલી ખેલ્યા ને પોતે ઝાંજ વગાડી ગાઇ ને ખુબ ખેલ્યા, ગુલાલો ઉરાડયા ને બપોરની સખ્ત ગરમીમાં બાર વાગે પાછા ફર્યા. ગુલાલકુન્ડ આવતા રસ્તામાં રૂદ્રકુંડ આવે છે. ગુલાલકુંઠ, તેના ગામનું નામ આયોળી છે.

દિગકેભવન અથવા લઠ્ઠાવન—ગુલાલકુંડથી દિકભવન ૪ ગાઉ છેટે છે. ગુલાલકુંડમાં એક બે ઠેકાણે ચોરની બુમ પડી હતી પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ. તેજ પ્રમાણે ગીરીરાજમાં પણ બુમ પડી હતી. પણ ચોકી પહેરાનો જાપ્તો મહારાજે સરસ રખાવ્યો હતો. ને આખી રાત બત્તાઓ તથા "જાગતા સુજો" એવી બૂમો મારી મારીને સિપાઇઓ ચોકી કરે છે, તેથી જાત્રાળુઓને બહુ સુખ પડે છે. દિકભવન આવતાં આખે રસ્તે પાકી અસલ સડક છે. ને ભરતપુરના રાજાની હદ હોવાથી ઘણીજ સારી રીતે ગામ બાંધેલું છે. રસ્તા પહોળા મથુરા કરતાં ઘણાજ સારા છે. પાણી હલકું છે, હવા સારી, શાકભાજી તાજું ને એકદમ સસ્તું મળે છે. મુખ્ય મૂળા ખાવા લાયક, ને તે વળી એકદમ સસ્તા. કાકડીના ખીરા વગેરે જે જોઇએ તે મળે છે. અત્રે કુંડ મોટો ને સરસ બાંધેલો છે. તેનું નામ રૂપસાગર છે. ભરતપુરની આજથી ૪ થી પાંચમી ગાદી પર જે રાજા થઇ ગયો તે જ્યારે દિલ્હિના બાદશાહની સાથે લડાઇમાં માર્યો ગયો ત્યારે તેની પાછળ તેની ગાદી કોણે લેવી તે વિષે તેના ચાર દીકરા વચ્ચે તકરાર થઇ. મોટો કહે હું લઉં વગેરે. પછી સૌથી ન્હાનો હતો તેણે કહ્યું કે મા પાસે ચાલો. મા કહે કે મરનાર કહી ગયો છે કે બદલો લીધા વગર રહેશો નહિ, માટે જે છોકરો દિલ્હિના બાદશાહને પકડી લાવે તેને ગાદી મળે. તેનું બીડું કનિષ્ટ પુત્રે ઝડપ્યું. તેણે કહ્યું કે મને નાણાની મદદ આપો ને લશ્કર આપો. તે સર્વે માએ આપ્યું અને તે લઇને દિલ્હિના બાદશાહ ઉપર ચઢાઇ કરવા ગયો. ત્યાં તેને હરાવી ગામમાં લૂટ કરી પોતાનું નિશાન ચઢાવી દિલ્હિના રાજાને કેદ કરી ત્યાંના ખજાનાની લૂટ સાથે લઇ હમામથી ભરતપુર આવી પુગો. જેવો ભરતપુરના નાકા ઉપર આવે છે એટલામાં તેની માતુશ્રીના હુકમથી ભરતપુરના નાકા સર્વે બંધ કરવામાં આવ્યા ત્યારે તે કનિષ્ટ

દીકરા જવાહિરસિંગે માતુશ્રીને કહેવાડયું કે મેં તમારૂં વચન પાળ્યું છે, અને દિલ્હિના બાદશાહને કેદ કરી સાથે લાવ્યો છું, ને મરનાર પિતાજીનું વેર બાદશાહ ઉપર લીધું છે, તો હવે મને ગામમાં આવવાનો હુકમ કેમ નથી કરતાં ? ત્યારે માએ કહ્યું કે તેં વચન ખરેખરૂં પાળ્યું છે. તું બહાદુર દીકરો નિવડયો ખરો, પણ એ દિલ્હિના બાદશાહની દોલત તેં અત્રે આણી છે તે આપણા ભરતપુર શહેરમાં લાવવા નહિ આપું, કારણ કે મુસલમાની દોલત આવે તો તે મફત પણ જોઇએ નહિ. ત્યારે જવાહિરસિંગે ત્યાંથી પરબારા દિગ્ભવન આવી ત્યાં શહેર વસાવ્યું, અને કરોડો રૂપિયાની લૂટ તેણે બાદશાહ પાસેથી મેળવેલી હતી તે અત્રે વાપરીને ગામ વસાવ્યું. અત્રે મોટા મોટા કીલ્લા છે, બગીચા છે, ને શહેર એકંદરે ઘણુંજ સારૂં છે. દિલ્હિના બાદશાહને પછી જવાહિરસિંગ માતુશ્રી આગળ લઇ ગયો ને કહ્યું કે હવે અત્રે મારો યા જીવાડો, જેવી તમારી મરજી. માતુશ્રીએ હુકમ કર્યો કે એ હરામખોરને છોડી દો. એવી રીતનો ઇતિહાસ છે. તે પછી જવાહિરસિંગને ગાદી મળી.

ગુલાલ કુંન્ડથી દિગ્ ભવન આવતાં રસ્તામાં પહેલો સુરજ કુન્ડ આવે છે, તથા બીજો બળભદ્ર કુન્ડ તથા દાવજીનું મંદિર આવે છે. દિગ્ભવનમ ચાર ભવન છે. રાજાએ બગીચામાં મહેલો ઘણાજ સરસ બાંધ્યા છે. દરેકમાં હોજ તથા તેમાં પાણીના ફૂંવારા ઊડે એવી યુકિત છે પાણીમાં જળમહેલના ત્રણ બાજુના મુખ પડે છે. બધા મહેલ પથ્થરના ઘણાજ મજબુત ને સરસ બાંધેલા છે, ને પથ્થરમાં કારીગીરી એવી તો ઉતમ છે કે આજે એવી કારીગીરી થવી ઘણીજ મુશ્કેલ છે. એક પથ્થરનો દરવાજો અસલનો અધુરો પડયોછે તે હજીસૂધી કોઇએ પુરો કર્યો નથી. એ મહેલમાં મુંબઇની મ્યુનીસીપાલીટી હૉલની મીટીન્ગમાં જેમ લાંબા લાંબા ટેબલો, પંખા, ખુરશીઓ ને રેશમી ગાદી બનાતો વગેરે પાથરેલા છે, તેપ્રમાણે યુરોપીએન ટેસ્ટના છે. વાઇસરાય અત્રે આવ્યો ત્યારે મોટી ધામધૂમ કરી હતી. એક મહેલની ઉપર હોજમાં બધા કાણાં છે, ને તેમાં ચાર ખુણામાં ચાર ઉંડા કૂવા છે. બબે કોસ દરેકને જોડાય છે ત્યારે પંદર દિવસે એ હોજમાં પાણી ભરાય છે ત્યાં નિશાન કરી છે ત્યાંથી જે દિશામાં પાણી છોડવું હોય તે દિશાની ચાવી ઉઘાડે છે એટલે બગીચામાં આસપાસ ને વચમાં પાણીના રસ્તા થઇ જાય છે. ને બહુ મનોહર દેખાય છે. બે ત્રણ ઠેકાણે યુકિત એવી કરી છે કે ત્યાં પાણીના ધોધ જાણે શ્વેત પાણીની ચાદર જેવા પડે છે. એ વગેરે જોવા લાયક છે. ગામની બજાર મોટી છે ને જે ચીજ જોઇએ તે મળે છે.

હિંગૂના ભવનથી સવારના (૨૩-૯-૦૩) અલકગંગા જઇ પરમદરા જવા નિકળ્યા. ચકરાવા સાથ પાંચ ગાઉનો રસ્તો છે. રસ્તામાં બે બાજુએ પાળ બાંધેલી પાકી સડક ઘણીજ સરસ બાંધી છે. જુનું ગામ પણ રસ્તામાં આવે છે. હિંગના ભવનને સાત આઠ દરવાજા છે. મથુરા, કામવન, દિલ્હી-દરવાજો વગેરે. રસ્તા બહુ પહોળા, ને બન્ને બાજુ વૃક્ષોની ઘટા છે તેથી વટેમાર્ગુને ઘણું સુખ મળે છે. રસ્તે એક પાકી બાંધણીનો કૃષ્ણકુન્ડ આવે છે. તેની પાસે બદ્રીનારાયણનું મંદિર છે. પાછા ફરી આગળ વધ્યા એટલે એક કોસ પછી પરમદરા યાને સુદામાપુરી આવી. કહે છે કે સર્વ તીર્થો વ્રજભૂમીમાં આવે છે. સુદામાનું ખરૂ ગામ તો પોરબંદર છે,

પરમદરાગામ—અત્રે કુન્ડ છે તેનું પાણી ખરાબ લીલવાળું હતું. કૂવાનું પાણી ખારૂં છે, અને ઝાડપાન બિલકુલ દેખાતાં નથી. સુદામા, કૃષ્ણ અને બળદેવ એ ત્રણે એક ગુરૂ નામે સાંજીપાંજીને ત્યાં ઊજ્જનમાં ભણવા જતા. ત્યાં એક દિવસ ગુરૂપત્નીએ કૃષ્ણ પાસે દ્રોણી માગી, તે કૃષ્ણ ભગવાને પોતાનો સાધારણ હાથ અંદર નાખી તેને અસાધારણ લાંબો કરી દ્રોણી લઇને આપી, તે જોઇ તેણી વિસ્યમ પામી, અને તે ભગવાન છે એમ કૃષ્ણને મનથી ઓળખી લીધા.

વળી એક દિવસ ગુરૂપત્નીએ સુદામાને તથા કૃષ્ણને કહ્યું કે જંગલ-માંથી લાકડા લઇ આવો. તડકો થઇ જાય ને કૃષ્ણને ભૂખ લાગે નહિ તેટલા માટે છાનામાના સુદામાને ચણા આપ્યા. રસ્તે ચાલતા બન્ને ભૂલા પડયા ને રાત અંધારી થઇ ગઇ. પછવાડે ચાલતાં સુદામાએ કડકડ કરીને ચણા ચાવવા માંડયા, તે કૃષ્ણ તો જાણી ગયા, પણ જાણી જોઇને પુછયું કે તમે શું કડ કડ કરોછો, તો સુદામા કહે મને ટાઢ વાગેછે તેથી દાંત કડ કડ બોલેછે, એમ કરતાં સવારના ઘેર પાછા આવ્યા, ગુરૂ તો પોતાની સ્રી પર ઘણાજ ગુસ્સે થયા, પણ શું કરે, પછી ભગવાન કૃષ્ણે ૬૪ દિવસમા ૬૪ કળાને ને ૧૪ વિદ્યા શીખી લીધી, સુદામાજી પણ ભણીને ગયા, ને કૃષ્ણે ગુરૂને કહ્યું કે તમને શું શીખ આપું, ત્યારે ગુરૂ કહે મને તો કંઇ જોઇતું નથી. ગુરૂપત્નીએ કહ્યું કે મારો છોકરો રત્નાકરમાં ડુબી ગયો છે તે આપો, ત્યારે કૃષ્ણ રત્નાગર પાસે ગયા ત્યાં અંદર જઇ જોયું તો કોઇ મળે નહિ. પછી રત્ના-કરે કહ્યું કે મારી પાસે તો નથી પણ મારામાં એક દેત્ય રહેછે તે ખાઇ ગયો હશે. ત્યારેતેને ચીર્યો તોપણ છોકરો કાંઇ મળ્યો નહિ. પછી યમરાજા પાસે ગયા.

ત્યાં ચિત્રગુપ્ત પાસે ખાતું કઢાવ્યું, ને જે યોનીમાં તે હતો તે યોનીમાંથી બોલાવી મંગાવી ને પોતે સાથે લઇ ગુરૂપત્નીને સ્વાધીન કર્યો, ત્યાંથી કંસને મારી મથુરા આવી જરાસંધ દૈત્યને કેટલીવાર જીત્યો. પછી સુદામા પોતે દળદર અવસ્થામાં રહેતા હતા તેને તેની પત્નીએ કહ્યું કે તમારો દોસ્તદાર કૃષ્ણ છે તેની પાસે માગો તો તમારૂં દળદર જાય. એમ રોજ કટ કટ થાય, પછી એકદિને સુદામાએ કહ્યું પણ ભેટ શું લઇ જાઉં, ત્યારે તેની પત્નીએ પોતા પાસે કંઇ મળે નહિ તેથી આડોશી પાડોશી પાસેથી માંગીને ત્રણ ચાર મુઠી પહુઆની આણી. તે લઇને સુદામો કૃષ્ણની નગરી પાસે જઇને પુછે છે, કે મારો મિત્ર કયાં છે. તો કોઇ કહે તારો મિત્ર કોણ, તો સુદામો કહે કૃષ્ણ, ત્યારે તેણે તેને હસી કાઢયો કે આવો દળદરી તે ભગવાનનો મિત્ર હોય નહિ. પછી કૃષ્ણ ભગવાનને મ્હેલે ગયા તો ચોકી પહેરો પણ દરેક બ્રાહ્મણને આવવાનો હુકમ, ને કૃષ્ણે છેટેથી જાણ્યું કે મિત્ર મારો આવ્યો છે. એટલે તેને અંદર બોલાવી પલંગ ઉપર સુવડાવી પોતે પગચંપી કરી, ને રૂખમણીજીએ પણ કરવા માંડી, પછી તેને ન્હવડાવ્યો ને ગામના લોકોને કહ્યું કે મારો મિત્ર આવ્યોછે તેને દંડવત કરવા ચાલો, એ રીતે ખુબ ધામ ધુમ થઇ પછી કૃષ્ણે પુછયું કે મારે સારૂ શું લાવ્યો ? ત્યારે સુદામો મનમાં કહે આવા મોટા પાસે કેમ પહુઆની ચપટી અપાય એટલે શરમથી બોલ્યા નહિ. ભગવાન તો અંતરયામી તે જાણી ગયા એટલે કહ્યું કે જે તું લાવ્યો હોય તે મારે કબૂલ છે. ત્યારે સુદામા કહે તમને ઓછામાં ઓછી કેટલી ભેટ જોઇએ તો ભગવાન કહે **पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृत मश्नामि प्रयतात्मनः** । જે ભકત મને ભકિતથી પુષ્પફળ યા પાણી આપે તે તેને હું વધારે માન આપી ગૃહણ કરૂં છું, માટે તું જે લાવ્યો હોય તે મારે ઘણું છે, પછી પહુઆ આપ્યા તેમાંથી એક મુઠી ભગવાને આરોગ્યા, ને એક મુઠી રૂક્ષ્મણીએ આરોગ્યા. ભગવાને રૂક્ષ્મણીને કહ્યું કે આ પહુઆ એવા મીઠા લાગે છે કે મોટી મોટી ભેટો આની આગળ પાણી ભરે. પછી સુદામાએ રજા માંગી તો કૃષ્ણની ૧૬૦૦૦ સ્ત્રી તેને પગે પડવા આવી તેને સુદામાએ આશીર્વાદ આપ્યો કે સપ્ત પુત્રવતી સુખી ભવ. તો ભગવાન કહે દશ પુત્ર છે દરેકને સાત કેમ કહો છો એટલે સુદામા દશ પુત્રવતી સુખીભવ એમ કહેવા લાગ્યા. વળી તેના છોકરાઓ અને તે છોકરાની વહુઓ પગે પડવા આવી એટલે સુદામા ગભરાયો ને બોલ્યો કે ભાઇ હું તો થાકી ગયો. યાતો બધાને સામટા બોલાવો. છેવટે સુદામાને વિદાય કર્યા. પછી સુદામો મનમાં વિચાર કરે છે મારા દોસ્તે મને કંઇ આપ્યું પણ નહિ ને મને

સકે હાથે પાછો મોકલ્યો. પછી પોતાની ઝુંપડી આગળ પહોંચ્યો તો તે ભળે નહિ, ને પોરબંદરની પુરીમાં તો સુદામાજીના અવનવા મહેલ ભગવાને બનાવી દીધા, ને તેમાં સુદામાની પત્ની હિંડોળા ઉપર ઝુલે છે. સુદામાજી આવ્યા તેવા દશ પાંચ સિપાઇ તથા તેની પત્ની સામા લેવા આવ્યા. એટલે સુદામો ગભરાઇને નાઠો, ને બોલ્યો મેં કાંઇ અપરાધ કર્યો નથી, ત્યારે તેની પત્ની કહે ભગવાન કૃષ્ણની કૃપાથી આ સર્વ મહેલ થયાને હું તમારી પત્ની છું, ત્યારે સુદામાજી રાજી રાજી થયા, એવી કથા છે.

કામવન-આગલે દિવસે (૨૪-૯-૦૩) હેલો પડયો કે પરમદરાથી પાંચ ગાઉ ઉપર શીતળ કુન્ડ છે ત્યાં મુકામ પડશે પણ ત્યાં રોગ ચાળો કામવન કરતાં પણ વધારે હતો તેથી ભરતપુર સરકારે મહારાજ વગેરેના તંબુઓ નાખવા આપ્યા નહિ, તેથી કામવન પાસે ૦ાા કોસ છેટે ડેરા પડયા. પરમદરાથી વહેલા અંધારામાં ઉઠી ૫ વાગે ચાલવા માંડયું. રસ્તામાં જે સરોવર આવ્યું તેમાં પાણી ન હતું, અને ત્રણ ગાઉ પછી દેવકીનંદન મહારાજનો સુંદર બગીચો આવ્યો, તેમાં મહારાજનો રહેવાનો બંગલો તથા જનાનખાનુ છે. બગીચામાં ફળ તથા ફુલના ઝાડો છે, નારંગી વગેરેનો બગીચો આ વ્રજ. ભુમીમાં અદ્યાપી આ એકજ જોયો. દેવકીનંદન મહારાજે તેને લગતો એક મોટો કુવો તથા ઇંદ્ર કુન્ડ બાંધ્યો છે. જેનું પાણી સારૂં છે. તેમાં નાહીને સંધ્યા પૂજા કરી. ત્યાં કાકાકૌઆ, પોપટ, મેના, વગેરે પાળ્યા છે અને જગા રળીયામણી જણાય છે. બતકો પાળ્યા છે તે કુન્ડમાં ન્હાય છે ને તરે છે. ત્યાં શ્વેત પર્વત છે. ત્યાંથી ચાલતાં ઇન્દ્રકુપ આવે છે. કહે છે કે ઇન્દ્રે આ કુવા ઉપર ચઢીને ગીરીરાજ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી. તેમાં આચમન કર્યું. પંથ લાંબો તેથી જરા આશ્રય લઇ આગળ ચાલી ડેરાના મુકામે આવી પુગ્યા. ગામમાં મરકી હતી, અને તડકો સખ્ત તેથી વટેમાર્ગુઓને પાકી સડકનો ઝાડની છાયાનો રસ્તો ઘણો સુખદાયક થઇ પડે છે, અત્રે બે દિવસ મુકામ રહ્યો.

(૨૫-૯-૦૩) સવારના વિમળ કુન્ડમાં ન્હાઇ કામવનની એકબાજુની પરીક્રમા કરવા ગયા. રસ્તામાં યશોદા તથા મધુસૂદનકુંન્ડમાં આચમન કર્યા, ને યશોદાજીના દર્શન કર્યા. ત્યાંથી ચાલતાં લંકાકુન્ડ, સેતબંધુરામેશ્વર, તથા રામે પાળબાંધી હતી તેના દર્શન કર્યા. ત્યાંથી લુકલુકકુંન્ડમાં સ્નાન કર્યા, અત્રે ભગવાન કૃષ્ણ દોસ્તો સાથે છુપછુપામણીની રમત રમ્યા હતા. તેની રાસ લીલા કરીને પછી આગળ ચાલતાં પહાડી ડુંગર

ઉપર ભગવાનના ચરણનાં દર્શન કર્યાં ત્યાં ભગવાન છુપાયા હતા તેની ગુફા છે, તે જોઇને પેલી બાજુએથી ઉતરીને આગળ ચાલતા મહીસાગર આવ્યું તેમાં પાણી નહોતું. ને છટાંક પાંચશેરીના પથરના દર્શન કર્યાં. આગળ ચાલતાં નંદબાવાનો કૂવો આવ્યો તેના પાણીનું આચમન કર્યું. તેનું પાણી હવે શાહુકાર ગોપીનાથે વાડી બનાવી છે તેને પાય છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં લક્ષ્મીકુન્ડ, ગોપાળકુન્ડ, દેવીકુન્ડ, મન્છા માતાનું મંદિર, ગયાકુન્ડ, પ્રયાગ લક્ષ્મણકુન્ડ તથા ૮૪ પથરના સ્તંભનું સ્થાન આવે છે, તેમાં કારીગરી સારી છે તે સર્વેમાં આચમન તથા દર્શન કર્યાં, અને ત્યાંથી કામવન બજોરમાં થઇને ઉતારે આવ્યા. આજે તડકો એવો તો સખ્ત હતો કે માંથુ ફાટી જાય.

કુનરવાડો (૨૬-૯-૦૩) સવારના વહેલા ઉઠી કામવનથી નિકળ્યા તે ગોકુળચંદ્રમાજીની હવેલીમાં મંગળાના દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી જગદીશ તથા દેવીના દર્શન કરી મોહનલાલજીની હવેલીમાં દર્શન કર્યાં. મુર્તી મજાની મોટી હતી તે દેવકીનંન્દન માહારાજનું મંદિર છે તેમાં સામગ્રી ભેટ કરીને ૭ા વાગા પછી આગળ ચાલતા સુરજ કુન્ડ બગીચામાં હતો તેમાં આચમન કર્યાં. ત્યાંથી શીતલ કુંન્ડ છે તેમાં આચમન કરી સીતળા માતાના દર્શન કર્યાં. પાણી કુન્ડનું સાફ છે ત્યાંથી આગળ ચાલતાં મહા પ્રભુજીની બેઠક તથા સુરભી કુંન્ડ આગળ આવ્યા તેમાં આચમન કરી ધસણી શીલા ઉપર ગયા જ્યાં ભગવાન પડીને લોટયા હતા ત્યાં ગાંડ ધસણી કરીને ભોજન થાળી આપવાના કુંન્ડમાં સ્નાન સંધ્યા પૂજા કરી ગોરને થાળીઓ, વાટકા મીઠાઇ ભરીને આપી પછી રાસ જોયો. ત્યાંજ બાર વાગાનો અમલ થયો ને તડકો ખૂબ પડયો એટલે અમો છાંયડામાં બેઠા ને ત્યાંથી બે વાગે નિકળી આગળ વધ્યા. રસ્તામાં રેતી તો ખુબ તપતી હતી. આગળ ચાલતાં એક બગીચો, ગોપાળ કુન્ડ, સુરજ કુંન્ડ, ગરરર કુંન્ડ, તથા ચંદ્રભાગા કુન્ડમાં આચમન કરી કુનરવાડે આવી પહોંચ્યા, ત્યાં કરણ કુન્ડમાં આચમન કર્યું અત્રે ભગવાને પોતાના કાન છેદાવ્યા હતા.

વરસાણો (૨૭-૯-૦૩) સવારના વહેલા ઉઠીને નિકળ્યા તે રસ્તામાં પહેલાં નિર્વૃત્ત કુન્ડ તથા કૃષ્ણ કુન્ડ આવે છે તેમાં પાન કરી, મહા પ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી ચાલતાં પાસોછી ગામ આવ્યું, ને બીજુ ગામ સોનારા આવ્યું તથા ચિત્ર વિચિત્ર શીલા આવી. તે એક છત્રી છે, તેમાં એકદમ ઢળાણવાળી શિલા છે, તેના ઉપર રાધિકાજીના ચરણ તથા હાથની છાપ છે. એવા ત્યાં બીજી એક ઉઘાડી શીલા છે, યાંથી ચાલતા કુન્ડમાં પાન કર્યું. પછી વરસાણા ગામમાં આવી પૂગ્યા.

વરસાણા અને ગોવર્ધનમાં કૃષ્ણનું નામ નહી લેતાં ફકત રાધાજીના નામની જય પુકારે છે. વૃષભાનુએ તપ કરવાથી, કાત્યાયનીએ પ્રસન્ન થઇ તેને એક ડિંબ આપ્યું, જે તેણે પોતાની રાણી કીર્તિદાને આપ્યું. કીર્તિદાએ તે હાથમાં લીધું કે તરત તેના બે કટકા થઇ ગયા, અને ચૈત્ર શુ. ૯ ને દિને અયોનિની રાધા પ્રકટ થઇ, તે ઉગ્ર તપથી રાધિતા અને આઢ્ય થયેલા, તેથી રાધા નામ પડયું. એ રિતે રાધાની જન્મ ભૂમિ વરસાણો છે.

વરસાણામાં લાડકાલાલજી (રાધાકૃષ્ણજી) નું મંદિર ડુંગરપર બાંધેલું છે, જ્યાં જવાને ૨૦૦ પગથિઆં ચઢવા પડે છે. એ મંદિરને લગતી આરસ, પહાણની છત્રી ગ્વાલીઅરના મહારાજાએ બનાવી આપી છે. જેમાં કાર્તક શુદ ૧૫ની અજવાળી રાત્રે રાધાકૃષ્ણ બિરાજીને ઝુલે છે. ઉપલી બાજુ મંદિર છે-ને આજુબાજુ અગાશી તથા વિશાળ જગા છે. નિચે દરવાજા આગળ બ્રહ્માજીની શ્વેતમૂર્તિ છે, અને વળતાં નીચે ઉતરતાં રાધકાજીના પિતા વૃષભાનુ, તેના બાપ મહાભાનુ એટલે રાધકાજીના દાદા, અને દાદીજીનું મંદિર છે. વળી રાધાજીની અષ્ટ સખીઓનું મંદિર, તથા રાધકાજીના મા કિર્તિદા, તથા બાપ વૃષભાનુ, તથા ભાઇની મૂર્તિઓનું મંદિર પણ છે, તથા તેની જોડે બીજુ રાધકાજીનું ન્હાનું મંદિર છે. અત્રે રસ્તામાં મ્હોટી મ્હોટી બાયડીઓ તથા ન્હાની ન્હાની છોકરીઓ આપણો હાથ અથવા કપડાં પકડી દાણ માગે છે, ને કહે છે "તૂં દે હમારો દાણ, તૂં કહયો હમારો માન" ને પાઇ પૈસો આપીએ ત્યારે છોડે છે. કૃષ્ણે રાધકાજીને તથા રાધકાજીએ કૃષ્ણને દાન આપ્યું તે દિવસથી દાણ માંગવાનો પ્રથા અત્રેની સ્ત્રીઓમાં ચાલ્યો છે. ઉપર કહેલી ચિત્ર વિચિત્ર શિલા પછી દેહ કુન્ડ આવે છે, જેમાં સ્નાન કરી ગોરને સુવર્ણની એક વીટી આપી. કારણ અત્રે ભગવાને રાધકાજીને તોળીને ૩।। મણ સોનાનું દાન કર્યું છે, કુન્ડ ઉપર દાવજી તથા વેણીશંકરના મંદિરો તથા રાધકાજીનાં ચરણ છે, ને આગળ ચાલતાં બીજુ દાવજીનું મંદિર આવે છે. વરસાણા ગામની બહાર તંબુ ડેરા નાખ્યા હતા. ગામ મોટું અને સારૂં છે, ને તે અંગ્રેજનું છે, "વરસાણો ને માખણ મિસરીનો ખાણો, રાધકાજી તેરો ભલો બનો બરસાણો." ચાર ગામ મોટા ગણ્યા છે તેમાં નંદગામ, વરસાણો, ગોકુળ, અને મધુપુરી એટલે મથુરાં નગરી.

વ્રજ ચોરાશી કોસમે. ચારગામ. નિજધામ,
બિન્દ્રાવન ઓર મધુપુરી, બરસાણો નંદગામ;
બંસીવટસે વટ નહિ, કૃષ્ણ નામસે નામ;

બિન્દ્રાબનસે વન નહિ, નંદગામસે ગામ,
બ્રજસમુદ્ર મથુરા કમળ, બિન્દ્રાવન મકરંદ,
બ્રજ વનિતા સબ પુષ્પ હે, મધુકર ગોકુલચંદ.

દિગ્ભવન અથવા લઠ્ઠાવનથી સુનારા સુધી ભરતપુરનું રાજ્ય છે. પછી અંગ્રેજ સરકારનું છે. કુનરવાડેથી ત્રણ ગાઉ છેટું વરસાણા ગામ છે. અત્રે ભાનુ કુંન્ડમાં સ્નાન કર્યું. આજે રાત્રે સિપાઇઓએ જાગતા રહી આખી રાત હોહો કરીને પેહેરો કર્યો હતો, અને યાત્રાળુઓ પણ જાગ્યા હતા, કારણ કે આ ગામમાં ચોરની વસ્તિ વધારે છે. રાત્રે ચોરો કેટલેક ઠેકાણે આવ્યા હતા, અને ઉપરથી ઇંટ પથરા નાંખ્યા હતા. અમારો તંબુ ઘણે સારે ઠેકાણે આવ્યાથી ઇશ્વર પ્રતાપે કાંઇ થયું ન હોતું. તોપણ અમારી બાજુમાં બે ઇંટોના ધા પડયા હતા. રાત્રે માતુશ્રીને શિળસ શરિરે નિકળ્યું ને તબીયત નરમ થઇ, પણ અંતે ઠીક થયું. સવારે વેહેલા ઉઠી વરસાણાની પરિક્રમા કરવા નિકળ્યા. તે પહેલા રાવળકુંડ, રાબડીકુંડ, પાવડીકુંડ, લલિત-કુંડ, અને દાણીકુંડ અથવા લોટાકુંડમાં આચમન કરી ગોરને થાળી લોટાનું દાન આપ્યું, ને મહા પ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કર્યા. પછી ઘેવરવન આવ્યા ત્યાં પણ મહા પ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કર્યા, ત્યાં મોર કુટીનો રાસ થયો. ત્યાંથી માન-ઘડ ઉપર માનબિહારીજીના દર્શન કર્યા. ત્યાં રાસ થયો, ને રાધિકાજી રીસાઇ ગયા, તેને કૃષ્ણે મનાવ્યા. ત્યાંથી ચાલ્યા તે દાણઘડ આગળ આવ્યા. ત્યાં રાસધારી કૃષ્ણે રાધિકાજીને દાણ આપ્યું છે, તેમાં પેંડા બરફી વિગેરે આપ્યું. અત્રે જેપુરના મહારાજે એક મોટું મંદિર બંધાવ્યું છે તે હજુ અધુરૂ છે. તે સાત વર્ષ થયા બંધાય છે; તેમાં ઘણું ઉંચુ કામ, કોતરનું પથરમાં કરેલું છે. અત્રે સાંકડીખો (બે ડુંગરની વચમાં સાંકડો રસ્તો) છે; તેમાં ભગવાન પાસેથી રાધિકાજીએ તથા તેની સખીઓએ દાણ લીધું છે. તેની રાસ લીલા કરી (૨૯-૯-૦૩). અત્રે સાદ પડયો ને મહારાજે પણ દાણ માગ્યું જેમાં આસરે રૂ. ૩૦૦) થયા. ત્યાંથી વળતાં ગામમાંથી ચાલ્યા. પછી પીરી (પીળી) પોખર (જેમાં પાણી નથી) તેનાં દર્શન કર્યા. અત્રે રાધિકાજીને પીઠી ચોળાઇ હતી. ત્યાંથી ચાલતા એક બગીચો આવે છે તેમાં ઠાકોરજીનું મંદિર છે, તેના દર્શન કરી આગળ ચાલ્યા. પછી પ્રેમ સરોવર આવ્યું તેમાં આચમન કર્યું, ને પ્રેમ બિહારીના, રાધિકાજીના, તેની સખીઓના, તથા મહા પ્રભુજીની બેઠકનાં દર્શન કર્યા. પછી સંકેત વનના ગામમાં થઇ નાકા બહાર ડેરા પડયા.

સંકેત ગામ--અત્રે કૃષ્ણકુંડમાં આચમન કર્યા; એનો ઘાટ તથા કુવા સાથેની એક ધર્મશાળા મુંબઇના શેઠ ગોકળદાસ તેજપાલની પત્ની સામા વહુએ

બંધાવી છે. ત્યાં મહા પ્રભુજીની બેઠક, સંકેતબિહારી, લમબિહારી, ગોસાંઇજીની બેઠક, ભગવાન અને રાધિકાજીના સંકેત લગ્ન થયા તેનો ચોતરો, તથા સંકેત દેવીના દર્શન કર્યાં. સંકેતદેવી આગળ ઠાકોરજીના ઝુલાનું સ્થાન છે, આજ રાત્રે રાસધારી કૃષ્ણને વરરાજાનો જરી પોષાક પેહેરાવી, અને વેષધારી રાધીકાજી તથા યશોદાજીને પણ શણગારી, મહારાજ ગોપાળલાલજીએ શ્વેત વસ્ત્ર પેહેરી, ગુલાબી પાઘડી પહેરી, ઉપરણું નાંખી, વરઘોડો કાઢયો હતો. તેમાં બધા વૈષ્ણવોનું સાજન મહાજન ગાતું ગાતું, બંદુકો ફોડતું, મહાપ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કરીને પાછું મંડપ ઉપર આવ્યું; ત્યા એક કાશીના વૈષ્ણવ નામે ગોપાળદાસે રાધિકાજીને કન્યાદાન આપવાનું (જેમાં આસરે રૂ. ૨૫ નું ખર્ચ થાય છે તે) માથે લીધું, ને કૃષ્ણને ગોપાળલાલ મહારાજે પરણાવ્યા. તે વખતે સ્વસ્તિ વાચનના શ્લોકો બોલાયા, પછી હસ્ત મેલાપ થયો, ને બધાએ ચોખાથી વધાવ્યા. એ થએલા વેહેવાઇઓએ તિલક કર્યા પછી બધા વૈષ્ણવોએ કૃષ્ણને ચાંદલો કર્યો. (વધાવું કર્યું) જેઓએ રૂ. ૧).ને તેથી વધારે ચાંદલો કર્યો તેમને કૃષ્ણને તિલક કરવા મળ્યું, ને તેથી ઓછી (બે આના સુધી) ભેટ કરી તેમને પગ ઉપર તિલક કરવા મળ્યું, તેમાં આસરે રૂ. ૭૦૦) કે ૮૦૦) ની ભેટ આવી, આસરે ૧૫૦૦ માણસ એકઠું થયું હતું. રાત્રે અગીઆર વાગે ઉતારે આવ્યા. અત્રે પણ ચોરની બ્હીક હતી, પણ ચોકીનો જાપ્તો સારો હતો. મથુરાથી જે પોલીસના જમાદાર તોતારામને મહારાજે સાથે આણ્યા હતા, તેની સાથે બીજા હથીઆરબંધ સિપાઇ આવ્યા હતા.

નંદગામ—(તા. ૩૦-૯-૦૩) સંકેતથી નંદગામ સીધે રસ્તે ૧॥ ગાઉ છે અને વરસાણાથી ચાર ગાઉ છે. પણ અમારે ૨ થી ૨॥ ગાઉનો ચકાવો થયો હતો. પેહેલા રીઠોરા ગામ જઇ ચંદ્રાવળી કુંડનું પાન કર્યું. ત્યાં ગોસાંઇજી મહારાજની બેઠક તથા રાધકાજીની આઠ સખિઓ (લલિતા, વિશાખા, ચંદ્રાવળી, ચંદ્રભાગા, પુષ્પ વિગેરે) નાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી ચાલતાં વેલકુંડપર આચમન કર્યું. ભગવાનને આર્શીવાદ અત્રે મળ્યો છે કે તારો વેલવાડો વધો, તે ઉપરથી તેનું નામ પડયું છે. પછી મોહીની, રોહીની, પણીઆરી કુંડ તથાં ચોહડાખરના દર્શન કર્યાં. પણીઆરી કુંડનું પાણી ઘેર આવતું તેનું ઠાકોરજી તથા યશોદાજી પાન કરતાં. ચરણ પાહડી ડુંગર ઉપર ભગવાનના ચરણના ચિન્હ છે, તેના દર્શન કરી આગળ ચાલી નંદગામ આવી પોહોંચ્યા. અત્રે પામ સરોવર છે. તેનું નામ એમ પડયું કે તેમાં નાહીને ગોરને પામરી એટલે શાલ જોટા અથવા ધાબળી આપવી જોઇએ.

ચોબાઓને ચકાચક બહુ જોઈએ ને જો ન આપે તો ગાળો સુદ્ધાં આપે. બોલવામાં પણ સારા નહિ; શરીરે ૩૪ પુષ્ટ ચાલી શકે નહિ; ને ડુંટી નીચે ધોતીઆં પેહેરે; હાથમાં ઉંચી ઉંચી લાકડીઓ; ને બબ્બે દોઢીઆંની ધોળા કપડાની ટોપીઓ પેહેરે છે. તે સંબંધમાં એકવાર અર્જુને ભગવાનને કહ્યું કે—તમારી મધુપુરી (મથુરાં) ની રખેવાળી સહસ્ત્ર ચોબા ગોધ્ધાથી થાય છે, તે સુંદર નગરી છે એમ તમો કહો છો તો ત્યાં કેવા વ્રજવાસીઓ વસે છે? તે પુરી મારે જોવી છે. અર્જુન મથુરા પાસે જઈને કાંઈ ચોબાને પુછ્યું કે મથુરા ક્યાં આવ્યું તો કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ, ને કોઈએ જવાબ આપ્યો કે "દેખતા નહિ હે? યે કયા હે?" પછી પોતે સ્નાન કરવા વિશ્રામ ઘાટ ગયા, પણ પોતે જાણ્યું કે જો સ્નાન કરવા જઈશ તો મારૂ ધનુષ્ય સહસ્ત્ર યોધ્ધા લઈ જશે. તે બ્હીકથી નાહ્યા પણ નહિં, એ રીતે પાછા આવી ભગવાનને કહ્યું કે !—

બોલંત હેલા, વચનંત ગાલી;
કરીલ વૃક્ષ; કૂપજલ ખારી;
દેખી કહાન; મધુપુરી તેહારી.

કૃષ્ણ જ્યારે ગ્વાલ બાલ સાથે રમતા રમતા જમનાપાર ગોકુળ ગામની આસપાસ આવ્યા, ત્યારે તેને ભૂખ લાગી ને ગોવાળીઆંઆને કહ્યું કે "તમે મથુરા જઈ ચોબાઓ યજ્ઞ કરે છે ત્યાંથી ખાવાનું લાવો" તેઓએ આવીને ચોબાઓને કહ્યું તો તેમને જવાબ મળ્યો કે "તમે તો આહીરના છોકરાઓ છો ને ભગવાનને ધર્યા પહેલા તમને અપાય નહિ. તમે ખોટું બોલો છો. એ કૃષ્ણભગવાન નથી. એ તો આહીરનો છોકરો છે" ગ્વાલ બાલે તે વાત જઈને ભગવાનને કહી. ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે ચોબાઓની સ્ત્રીઓ પાસે જઈને કહો. ત્યારે તે છોકરાઓએ કહ્યું કે "મહારાજ! અમને કોઈ ખાવાનું આપતુ નથી" તો કહે તમે તેમની સ્ત્રીઓ પાસે જશો તો આપશે. ત્યારે તેઓ પાછા ગયા એટલે સર્વે ગોબાઓની બૈરીઓ ઉમંગથી મિઠાઈ વગેરે લઈને કૃષ્ણ પાસ આવી, પણ ત્રણ ચાબણને તેના ધણીઓએ જવા ન દીધી ને પૂરી મૂકી, પરંતુ તેણીઓ ભગવાનની મરજીથી સૌથી પહેલી કૃષ્ણ પાસે આવી, અને ભગવાનને ખૂબ જમાડયા કૃષ્ણે ખુશી થઈ આશીર્વાદ આપ્યો:-

પીસો કૂટો ભરો મત પાણી,
તુમ હોયા બ્રજકી ઠકરાણી.

ભગવાને ચોબાઓને શાપ આપ્યો કે તમે કોઇ દિવસ શ્રીમંત થશો નહિ, પણ ઘર ઘર ભટકીને પેટ ભરશો. એટલે ચોબાઓએ ભગવાનને શાપ આપ્યો કે કલિયુગના વખતમાં તમારી મશ્કરી તરીકે તમારૂ રૂપ રાસધારીઓ લઇ ભજવશે. ચોબણોએ ભગવાનને અરજ કરી કે "અમને અમારા ધણીઓ ગુસ્સે થશે" તો કહે "હવે ઘેર જાઓ નહિ વઢે" પછી જ્યારે ઘેર ગઇ ત્યારે ધણીઓએ તેમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો, ને કહ્યું કે અમને બિલકુલ ભાન ન રહયું કે તે ભગવાન હશે. કહેવાય છે કેઃ—

ચોબા પઢે ન ફારસી, ભયે ન દફતર બંધ;
કૃપા ભયી ભગવાનકી, તો ભરભર લોટા ભંગ.

ચોબાઓ રોજ ભાંગ ત્રણ ચાર વખત પીયે ને ખુબ ખાય તેઓ ભાંગનું કવિત બોલેછે કેઃ—

બુધકુ ગણેશ સુધ, લેવેકું વિધાતા; બોલવેકું બાકબાની, ચાતુરી અથીમસી;
જોગ કાજે રૂદ્ર, વિયોગ કાજે રામચંદ્ર; ભોગકુ કનૈયા, સબ રોગકુ નીમસી;
નિપટ નિરંજન કહે, બિજયા (ભાંગ) વિજ્ઞાન જ્ઞાન; દેવેકુ બળ સમજ, લેવેકું અથીમસી;
જાગવેકુ ગોરખ, ધ્યાન ધરવે ધ્રુ સમાન; સોવેકું કુંભકરણ, ભોજનકુ ભીમસી.

ભાંગ બનેછે તેની રીત.

કછુ છીજતહી, કછુ ભીજતહી, ધોય ધરી શિવકે મન માની,
લવંગ ઓર મીરચી ઓર એલાયચી ડારકે, ઘોંટ ઘાટ કરી રસ ખાની;
ઓરપત (ગરૂડજી) લાય સ્વાપી (ગળણું) ભલી, તબ બ્રહ્મ કમંડલકે જળછાની,
ગુંગસો ઉચી તરંગ ઉઠે તબ, અંગમે આવે ભંગ ભવાની.

વ્રજમાં ચાર ઓખર, ચાર સરોવર, ને ચાર ગંગા છે તેનાં નામ

વરસાણામાં, (૧) પીરીઓખર (૨) ભાનુખર (૩) અને ગેંદોખર; નંદગામમાં (૪) ચોહડો ખર. ચંદ્રસરોવર ગામમાં (૧) ચંદ્રસરોવર અને (૨) કુસુમ સરોવર; વન્દ્રાવનમાં (૩) માન સરોવર; તથા સંકેત પાંસે (૪) કુસુમ સરોવર. ગિરિરાજમાં (૧) માનસી ગંગા; પરમદ્રામાં (૨) અલકગંગા; બઠેનમાં (૩) ચરણગંગા તથા (૪) પાંડવગંગા.

કૃષ્ણના ગામ—ગોકુળ, મથુરા, ને નંદગામ. રાધાજીના ગામ—બરસાણું, રાવળ અને વંદ્રાવન. નંદગામમાં છાસકુંડ, છંછીઆરી દેવી, ને યશોદાનંદનનું દેવળ, તથા કૃષ્ણ બળરામ, નંદબાવા તથા તેમની સ્ત્રીનું મોટું દેવળ છે. નન્દબાવાનું દેવળ પણ ડુંગર પર મોટુ બાંધેલું છે જ્યાંથી

આખું ગામ દેખાય છે. ત્યાં આરસપહાણનો ચોતરો છે. તેમાં ઠાકોરજી માણેકઠારી પૂનેમે ઝૂલે છે. ત્યાં નંન્દીશ્વર મહાદેવ છે તેને મહેશ્વર ગણે છે ને દાનઘડ, માનઘડ, સાંકડીખો, અને લાડલીલાલ તે બ્રહ્માના ચાર મુખ તથા ગિરિરાજને વિષ્ણુ ગણે છે; મતલબ કે વ્રજમાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને મહેશ્વર રહે છે· ત્યાં ઉતરતાં ગોર્ધનનાથનું મંદિર આવે છે. નંદગામથી મથુરા ૨૪ માઇલ છે. અત્રે શમીના ઝાડ ઘણા છે તેને અત્રે "છોંકડો" કહે છે. તેની પૂજા કરી કારણ આજે (૩૦-૯-૦૩) દશેરાનો દિવસ હતો. મહારાજને જવારા પધરાવવાનો હેલો રાત્રે પડયો.

બીજે દિને (૧-૧૦-૦૩) સવારના નંદગામની પરિક્રમા કરવા ચાલ્યા. પહેલા તો મોતી કુન્ડમાં આચમન કર્યું ત્યાં ભગવાને દરેક વૃક્ષે મોતી ઉગાડયાં હતા. અત્રે મોતીનું દાન ગોર માંગે છે, ત્યાંથી ફુલવારી કુંડ ઉપર ગયા ત્યાં સ્નાન કર્યું, ત્યાં ભગવાન ફૂલથી સણગાર્યા હતા. ત્યાંથી શ્વાસ-કુન્ડમાં આચમન કર્યું. અત્રે ભગવાન થાકયા ને ઉશ્વાસ લીધો હતો. ત્યાં જરા શાસ્ત્ર રીત કરી શ્વાસ ખાઇ ચાલ્યા, તે ટેરાકદમ પર ગયા ત્યાં રાસ થયો, ને કૃષ્ણે કદમના ઝાડ ઉપર ચઢીને ગાયોને બોલાવીને લાડવા નાખ્યા તેથી ગાયોને યાત્રીઓએ પણ લાડવા નાંખ્યા. "ફૂલનકી બાજુબંધ, ફૂલનકી માલા; ગૈઆં ચરાય ઘર આયે નંદલાલા" ત્યાં આશ કુન્ડ આગળ આવ્યા જ્યાં ઠાકોરજીની આશા પુરી થઇ હતી. અત્રે ઠાકોરજીનાં ચરણ, આશેશ્વર મહાદેવ, લાડુગોપાળ તથા રાધાકૃષ્ણના મંદિરો છે. આગળ ચાલતાં કૃષ્ણ-કુન્ડ તથા કોહકુન્ડ આવે છે. ઠાકોરજી મોરની પેઠે કોહ કોહ કરી બોલ્યા હતા તેથી તેનું નામ કોહકુન્ડ પડયું. ત્યાં કોકનાથના દર્શન કરી પરિક્રમા અગીઆર વાગે પુરી થઇ. આજે બે દિવસ થયાં એટલા બધા તીડો આવી પડયા હતા કે આખું આકાશ ભરાઇ ગયું હતું. આજુ બાજુના ખેતરોમાં પડવાથી રખેવાળો બ્હીકના માર્યા બૂમાબૂમ કરી રહ્યા હતા. છેટેથી ખેતરો તથા ઝાડો લાલચોળ થઇ રહ્યા હતા. સારા નસીબે અમારા તંબૂઓમાં તીડો પડયા નહિ. તીડોની હગાર ઘણી ગંધાય છે. વ્રજના કુન્ડોના પાણીમાં લીલ હોવાથી સારા હોતા નથી. તેમાં પાંદડીની લીલ હોય તે પાણી સારા હોય છે, કુંડ ઘણા ખરા વગર બાંધેલા હોય છે તેની બરાબર દેખરેખ નહિ હોવાથી ઉજ્જડ જેવા પડેલા હોય છે, કૂવાના પાણી મીઠા નહિ પણ જરા મોળા હોય છે. અમે વર્ષા રૂતુની આખરમાં ગયેલા હોવાથી જ્યાં ત્યાં પાણી દીઠામાં આવતા હતા. મહારાજનો ચોબો ગણેશ અથવા છૈયા ચોબાને નામે ઓળખાય છે, તે દરેક સ્થળે મહારાજને પાન કરાવે છે. આજ રાત્રે મહારાજને પારણામાં ઝુલાવાનો હેલો થયો. એક

વૈશ્નવબાઇએ રૂ. ૧૨૦૦)ની કોથળી દલવી ભેટ કરી ઝુલાવ્યા. બીજા પર્ચુટણ રૂા. ૩૦૦) થયા. બીજે દિને (તા. ૨-૧૦-૦૩) કેસરસ્નાનનો હેલો પડયો. ભાવ વધારે હોવાથી ઘણા થોડા ગયા. છેવટે બબે આનાં થયા ત્યારે ઘણાઓએ મહારાજને કેસરસ્નાન કર્યું, એટલે ફકત પગે કેસર લગાડવું, વળી વધારે ભેટ આપવાને વૈશ્નવોને અતિ આગ્રહ કરવામાં આવે છે. આજ સાંજે મહારાજે ઓચ્છવ કર્યો. નંદગામ ડુંગર ઉપર છે ત્યાં નંદબાવાનું મંદિર છે, તેના વિશાળ ગોકમાં સાંજના ત્રણ વાગાતું લોક એકઠું થવા માંડયું ને ખૂબ ગડદી થઇ, સાંજના પાંચ વાગે મહારાજ પધાર્યા તેણે મંદિરમાં નંદબાવાની પૂજા કરી, ભોગ ધર્યો. અગાઉ તો કેળા અથવા પેંડાનો ભોગ ધરાતો હતો પણ હવે તો ખરચ ઓછો કરી નાંખ્યો. ગોળ અને તલની પ્રસાદી ધરી, ને પછી સર્વે વૈશ્નવોના સાથે વચમાં નાચતા ને બે પગે કુદતા, મહારાજ પોતે ઝાંઝ પખાજ સાથે ગાતા ગાતા નિકળ્યા જેમાંની પ્રસાદી નીચે પ્રમાણેઃ—

નંદ ઘેર આનંદ ભયો, જય કનૈયા લાલકી,
તરૂણકુ હાથી ઘોડા, બુઢનકુ પાલખી;
નંદ મહેર ઘર ઘોટા જાયો, બરસાણેસુ ટીકો આયો,
શુભ મંગળ, બુધ આજનીકો. (ઘોટા એટલે પુત્ર.)

મહારાજે બધા વૈશ્નવોને ચકર ચકર ફેરવ્યા, ને પોતે પણ નાચ્યા, નચાવ્યા વળી ફુદડીઓ ફેરવાવી. તેમાં કોઇ બાવાનો તો કોઇ સ્ત્રીનો વેષ લઇને પણ નાચ્યા ને તાળીઓ વગેરેથી ઘોંઘાટ થઇ રહયો: પછી પુરૂષ વર્ગમાં મહારાજે ઉંચે ઉભા રહીને પ્રસાદ વહેચ્યો એટલે જેમ જળમાં લોટ નાંખ્યા પછી માછલીઓ પડા પડ થાય તેમ વૈશ્નવો થતા હતા. ત્યાર પછી ફકત સ્ત્રીઓ એલાયદી ચકર ચકર ફરી, ને બબ્બે પગે નાચી, અને મહારાજ નીચેના ગીતો લલકારેથી ગવાડતા હતા. "આજનો લ્હાવો લીજીએરે, કાલ કોણે દીઠીરે, સોનાના પારણાને રૂપાની દોરી, હરખે શ્રીજી જુલાવીએરે, કાલ કોણે દીઠી." "હું તો થઇતી ઘેલીરે, ગઇતી સૌથી પહેલીરે." પોતાની સાથે નાચવા મહારાજને સ્ત્રીઓએ બહુ કહ્યું પણ તેમ કરવા તેમણે સાફ ના પાડી. એમ આ આનંદ પ્રેમરસમાં તેઓ એવીતો લીન થઇ ગઇ કે નાચવાની ધાંધલમાં કોઇ સ્ત્રીનું કડું, તો કોઇનું મોતીને કોઇનું કંઇ ચોરાયું કે પડી ગયું. રાતના આઠ વાગે ઉતારે પાછા આવ્યા.

તા. ૩-૧૦-૦૩ ની સવારના બાકીની પરિક્રમા કરવા નિકળ્યા. જોગણી કુન્ડ, પછી ઝઘડા કુન્ડ આવ્યો. અત્રે ભગવાન તથા ગ્વાલન સાથે ઝઘડો થયો છે. અક્રુર કુન્ડમાં પાણી ન હતું. વસ્ત્રવન, ભંડારા કુન્ડ, કુન્ડલ વનની

ચીરતલાઇ, ભૂખનવમ કુન્ડ, મોહન કુન્ડ અને ઓધવ કુન્ડ આવ્યા. અત્રે ઓધવે ગોપીઓને જ્ઞાન આપ્યું છે, ને ભગવાનનો સંદેશો આણ્યો છે. આ લીલા એવી તો સરસ છે કે સારા રાસવાળા હોય તો આંખમાંથી આંસુ પડે. આગળ ચાલતાં સૂરજ કુન્ડ, મધુસૂદન કુન્ડ, તથા યશોદા કુન્ડ આવ્યા. અત્રે યશોદાનું છાશનું, કોઠી જેટલુ મોટુ મટકું છે. વળી ત્યાં પથરના ત્રણ વાઘ બનાવ્યા છે જેને "હાઉ" કહે છે. "હાઉ" કૃષ્ણ બહુ છેટે રમવા ન જાય માટે તેની માતા યશોદા બ્હીવડાવવા કહેતા કે "દુર ખેલન મત જાઓ મેરે લાલ, 'હાઉ' આયા હૈ" રસ્તામાં ન્હાના ન્હાના છોકરાઓ ભિક્ષા માગે છે કે !" ચેંટી મારે (મકોડા મારે) મરજાઓ ઓર ધરમી દાતા જી જાઓ." "ધન ધનરે પુંછડીકા લોંઠા, અન્ન ન ખાય, પાણી ન પીએ, કાય કે પડયા દાદા લોઠા." એ રીતે પુંછડીના લોંઠાનું બોલાય છે. પછી મહાપ્રભુજીની બેઠકના દર્શન કરી સાંજે ઉતારે આવ્યા. અત્રે ટપાલ છે.

કરેલા—(૪-૧૦-૦૩) હવે કરેલા ગામ જવા નિકળ્યા. રસ્તામાં પુરણમાસી કુન્ડ તે નંદબાવાની ગોરાણીનો કુન્ડ આવે છે. આગળ ચાલતાં લલિત કુન્ડ, બલભદ્ર કુન્ડ, રૂમખી ઝુમખી કુન્ડ, નારાયણ કુન્ડ, શીતળ કુન્ડ, અને અંજની કુન્ડ આવ્યા. અત્રે ભગવાને રાધીકાજીની આંખ આંજી હતી તેનો અત્રે પથર છે. તે પર હાથ લગાડી લોકો આંખે લગાડે છે. ત્યાં શંકરનું મંદિર છે. ત્યાંથી કૃષ્ણ કુન્ડ તથા કરેલાના જળગડ કુન્ડ આવે છે, તેમાં સ્નાન કર્યું. બલભદ્ર કુન્ડ આગળ કદમ છે. ત્યાં ભગવાન અને રાધાનો મેલાપ થયો છે. કરેલામાં કદમના ઝાડની ઘટા સારી છે. ગામ નહાનું છે. પણ વસ્તુઓ સાધારણ મળે છે. ટપાલ નથી. નંદગામથી ચાર ગાઉ કરેલા થાય, પણ સીધે રસ્તે ત્રણ ગાઉ છે. આ ગામમાં રાસધારીઓ ઘણા સારા વખણાય છે, તેની મંડળીઓ બહાર દેશાવર જાય છે. હાલ તો ચાર પાંચ મંડળીઓ રહી છે.

વ્રજની રજ ઘણી ઉત્તમ ગણી છે. "" મુક્તિ " તો બધાને મુક્તિ આપે છે, પણ "મુકિત" કહે મારી મુક્તિ કેમ થાય તો કહે બ્રિજની રજ લગાડે તો મુક્તિની પણ મુક્તિ થઇ જાય—

યા રજકું તલફ્ત (ધુંડત) ફીરે, બ્રહ્મા ત્રિપુર મુરાર,
સો રજ બ્રિજકી કુલ વધુ; ડારત બગર બુહાર (ઝાડુ);
બ્રન્દાવનકી ગેલમેં, મુક્તા પુરી બિલાય (વિલાપ કરેછે),
મુક્તા કહે ગોપાલસું, મેરી મુકિત બતાય;

તનક (થોડી) વ્રજરજ, ઊડ મસ્તક લગે,
મુકતકી મુકત હો જાય. વળી ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરી છે કે:—
માનસ હું તો વહી રસખાન, બસું મિલ નંદગામકે ગ્વાલન,
જો પસુ હું તો કહા પસ મેરો, ચરૂ મેં નંદકી ધેન મજા હરન;
પહાણ હું તો વહી ગીરકો, જો ધર્યો ગીર છત્ર પુરંદર (ભગવાન) ધારન,
જો ખગ હું તો બસેરો કરૂ, કાલિન્દ્રીકે કુલ કદમ્બકી ડારન.

વ્રજરેતી (એટલે ચંદન) આપણે કંઠે લગાડીએ છીએ ને ખાઇએ છે તેનું કારણ

હુરહુંને (ભગવાને) ખાઇ, યાકી મહિમા અધિક જાન,
કંઠસુ લગાઇ, માત યશોદાકે લડકે;
યાકી શાખ ઉત્તમ, શ્રી ભાગવતમે વિચાર દેખો,
વ્રજહુંકો ચાટયો, હરવછ રૂપ ધર લે;
યાહીસું ચોબાલાલ (ચોબાજી,) દેત પ્રસાદ માંહ,
લીજીએ ચઢાઇ માન, મસ્તકપે ધરકે;
એસી રજ રાજ ભેદ, બેદન વખાણીહે,
તનક (થોડી) ડાર મુખમે, સબ પાપ જાત જરકે.

યશોદાએ ના પાડી કે " માટી નહી લગાડ," તો ભગવાને પોતે વાછડાનું રૂપ ધારણ કરીને માટી ચાટી છે, માટે ચોબાઓ પ્રસાદમાં માટી આપે છે. ગ્વાલન યશોદામાઇ પાસે ભગવાનને નિરખવા પ્રભાતના ગઇ પણ ભગવાન સુતા હતા એટલે યશોદાને લલકારીને કહ્યું છે કે:—

તું જગાદે યશોદા માઇ, લાલકો મેં મુખ દેખનકુ આઇ,
(ગઇ) કાલ મુખ દેખ ગઇ દધ બેચન, જો તહી ગયો હે બીકાઇ;
દિનતે દૂનો લાભ ભયો હય, ઘર કાજર (ગાયનું નામ કાજર=કાળી) બછીયા વીઆઇ;
બતની સુનત લાલ (ભગવાન) ઉઠત બેઠે, ગ્વાલન નિકટ બોલાઇ;
પરમાણંદ સ્વામી (નામ) શ્રી ગ્વાલન, સુન સંકેત પઠાઇ; લાલકો મુખ દેખનકુ આઇ.

આ ગામમાં ઠાકોરજી તથા મુગટના દર્શન છે. આ મુગટ શ્રીજીએ પોતે આવીને મુકેલો છે ને કહ્યું કે તમે રાસ લીલા કરજો ને આ મુગટની પૂજા કરજો એક રાસધારીના ઘરમાં બીજો મુગટ છે તે તેણે પાછળથી મુકયો છે. બગીચામાં ત્રણ મહા પ્રભુજીની બેઠક છે. કરેલામાં જળધડા કુન્ડ છે. આજ રોજ રાસ સારો થયો હતો.

જાવ-(૫-૧૦-૦૩) કરેલાથી ચાર ગાઉ ઊપર જાવ ગામ છે. ત્યાં જવા નિકળ્યા. રસ્તામાં પહેલા ચિંન્તાપુરી કુંડ આવ્યો. ભગવાન અત્રે ગાયો ને બોલાવી ચિન્તા દુર કરતા, ત્યાંથી વિસાયા ગામ પાસે કિશોરીકુન્ડ આગળ આવ્યા. ત્યાં કદમ્બના ઝાડ ઘણા સરસ છે. એવી ઘટાવાળા કયાંય દીઠા નથી. ત્યાં રાસલીલા કરી. મહારાજે પવિત્રા માગ્યા તે ધરાવ્યા. મથુરાથી મંગાવ્યા હતા. ત્યાંથી ચાલતા લક્ષ્મીકુન્ડ, બળભદ્રકુન્ડ તથા પાડવકુન્ડ આવ્યા. જાવગામમાં સત્યનારાયણના દર્શન છે. રતિચંદનીમાં મહારાજે ઠાકોરજીને ભોગ આરોગાવ્યો, ને પોતે બેઠા હતા, તેના દર્શન કરવા વૈશ્નવોને હેલો પડયો પણ રૂ. ૧)થી ઓછું ધરે તેને દર્શન થતા ન હતા, અત્રે ખિદ્રવન છે અને મધુકરી તથા પુલવારી કુન્ડ છેટાં છે.

કોકીલા વન તથા પાંડવગંગા થઇ બઠેણ-તા. ૬-૧૦-૦૩ને રોજ સવારના દશ વાગા પછી નિકળ્યા, તે ૧॥ ગાઉ ઉપર કોકિલાવન છે ત્યાં બ્રજ વાસીઓએ મહારાજને ઘેરી લીધા પછી, તેને નચાવી ગીતો ગવડાવી મહારાજે રૂ. ૧૧ આપી રાજી કરીઓ. ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠક, શનિનું મંદિર, મહાદેવનાં તથા કોકિલા બિહારીનાં દર્શન કર્યા, તથા કૃષ્ણ કુંડમાં પાન કર્યાં. અત્રે છાયાની જગ્યામાં મહારાજ બેઠા, ને હેલો પડયો કે મહારાજને ભેટ ધરી હોલી ખેલાવો. આજે ગ્રહણનો દિવસ હતો એટલે ચોબાઓએ તો જજમાનો પાસેથી કંઇ લીધું નહિ. મહારાજનો કંઠ સારો હતો. પોતેજ ઝાંજ પખાજ લઇ ગાવા મંડયા ને ભેટલઇહોળાનો રાસ ખેલાવ્યો, તે ઠીક થયો. સાંજના પાંડવ ગંગાઉપર જઇ નહાયા. ત્યાં પાંડવોની બેઠક છે. પાંડવોએ અત્રે તીર મારી ગંગા પેદા કરી હતી તે મહિમા છે, કૌરવ વન તથા કૌરવ કુંડ અત્રેથી છેટાં છે. અત્રેથી ૦॥ ગાઉ બઠેણ છે, ત્યાં જઇ ત્યાં મોહન કુંડ તથા બળભદ્ર કુંડ છે, તેના આચમન કરીને ડેરે પહોંચ્યા.

કોટવન—તા. ૭-૧૦-૦૩ને રોજ મોટી બઠેણથી રવાના થયા તે છોટી બઠેણમાં થઇ બહાર નિકળ્યા, ગામબહાર દાઊજીનાં દર્શન, સંકર્ષણ તથા રેવતિ કુંડ છે. આગળ જતાં કૃષ્ણકુંડ તથા ઠાકોરજીનાં દર્શન, બેન્ડોખર, અને પછી ચરણ ગંગા આવે છે. ગંગામાં સ્નાન વગેરે કરી લક્ષ્મીનારાયણ, કૃષ્ણ તથા દાઊજીના ચરણ, તથા હાથ, અને શંકર વગેરેનાં દર્શન કરી આગળ વધ્યા એટલે શ્યામકુંડ અને રસોલીકુંડ, આવે છે. ત્યાંથી એક ગાઉ છેટે દેહગાર તથા દધિકુંડ છે, ગોપાળકુંડ પછી શીતળકુંડ આગળ કોટવન ગામ આવ્યું, ત્યાં મહા પ્રભુજીની બેઠક છે. વૃક્ષમાં ખીજડા, કદમ્બ, નાની બોરડી વગેરે જણાય છે. ખેતરોમાં જવાર બાજરો ને કપાસ વાવેલાં માલમ પડે છે. ગુવાર

ઢોરને ખવાડે છે. ગુજરાતમાં કપાસ પોષ માસમાં તૈયાર થાય છે અને અત્રે આસોમાં થાય છે. શીતળકુંડનું પાણી એકદમ શીતળ–થંડુ અને મીઠું છે, કૂવો ફક્ત એકજ સુરજકુંડ ઉપર છે તેનું પાણી બહુ મોળું છે. ગામમા બ્રિજભૂખણનું–રામલક્ષમણ સીતાનું મંદિર છે.

બીજે ગામ જવાને માટે આગલે દિને હેલો પડે છે તે હવે બરાબર પડવા લાગ્યો નહિ. રાતના ૧૧ વાગે જ્યારે બધા સૂતેલા હોય ત્યારે પડવા માંડયો. સિપાઇઓ પણ અગાઉની માફક જાગૃત રહેતા ન હોતા આજે સં. ૧૯૫૯ના આસો વદી ૧ થઇ. તહેવારો નજીક આવ્યા, માટે યાત્રા જલદી પુરી કરી લેવી જોઇએ. પણ લોભ સમાય નહિ, મુકામ એક એક વધતું જાય. અત્રેથી ૩।। ગાઉને છેટે આવેલા શેષશાયી જવા નિકળ્યા. રસ્તામાં સુગંધીવાળુ રળીઆમણું ચંબેલીવન અને કૃષ્ણકુંડ એક બાઉ છેટાં રહેછે. ત્યાં ચંબેલીના વૃક્ષોને કુદરતી લાંબી દોરી છે જેનાપર ભગવાન ઝુલ્યા હતા, રસ્તામાં નંદનવન ચંદનવન, પંચમુખી કેદારનાથ, તથા ગોપાલઘડ ગામ આગળ ગોપાલકુંડ આવ્યાં. ત્યારપછી એક બુંબો નજરેપડેછે–જે વડે, ખેતરોમાં જેને જોઇએ તેને સરકાર દરવીઘે રૂ. ૧) લઇ જમનાજીનું પાણી પુરૂ પાડે છે. આગળ ચાલતાં જમનાજીની નહેર આવી તે બહુ ઊંડી છે, તેમાં પાણી થોડું ને ડોળાયલું હતું. એ નહેર દિલ્હીથી શરૂ થઇ મથુરાં લગણ જાય છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેનો બંધ છોડે છે, એટલે ખેતરોમાં પાણી જાય છે. તેના ઊપર શેષશાયી પૂલ સને ૧૮૭૪માં બાંધેલો છે, એવો લેખ છે તેની પાસે આવેલા શેષશાયી ગામ આગળ અમારા તંબૂ ડેરા પડયા.

શેષશાયી ગામ–(૮–૧૦–૧૯૦૩) ગામમાં ક્ષીરસાગર કુંડ બહુ મ્હોટો છે. તેનું પાણી મોળું ખારાશવાળું છે. શેષસાઇ ભગવાન અત્રે પોઢયા હતા, તેનું તથા પંચમુખી મહાદેવનું મંદિર છે. ક્ષીરસાગરમાં સ્નાન કર્યું અત્રે ગૌદાન આપવું જોઇએ. ગામમાં ટપાલ છે. સવારના તાઢ ધુમસ પડયાં, અને થંડા પવન સાથ આખો દિવસ વરસાદ વર્ષ્યો તેથી રસોઇમાં પણ ખલલ પડી. અહીની જમીનમાં ખાર છે અને તે પગે ચોટે છે, રાતના વરસાદને પવનતું તોફાન વધ્યું, શેષશાયીમાં આજ આઠેક વર્ષ થયાં જાત્રા પડી નથી, તેનું કારણકે શેષશાયી ભગવાનને તે પસંદ નથી. એની મરજી વિરૂદ્ધ અત્રે ડેરા પડયાં તેથી વર્ષાદના તોફાન તથા પવનથી કેટલાક તમ્બૂઓ ઊડી પણ ગયા. કેટલાકની અંદર પાણી આવ્યું સામાન ભીંજાયો એમ જાત્રા, બહુ હેરાન થઇ. બીજે દિને (તા. ૯) પણ વરસાદ વધ્યો. શરદી બહુ વ્યાપી ગઇ. તંબૂઓ

પાણીથી લચકા ખોળ ભારે ખમ થઇ ગયા, એટલે બળદથી તે વજન ખેંચાઇ શકાય તેમ ન હતું. એટલે જાત્રા ઉપડી નહિ. અમે તો ગામમાં જઇ એક ડોસીની જગો એકદિનની આઠ આનાને ભાડે લઇ રહયા. વરસાદ બંધ પડવા મહારાજે માનતા લીધી, ભગવાનને ખુબ દુધ ચઢાવ્યું. પણ વરસાદ બંધ થયો નહિ. એમની તપેલી પણ ચઢી નહિ. તે ખોખરાઇ ગામ જતી રહી. કેટલાએક ગાડાંના આઠ આઠ રૂપીઆ ભાડું કરી મથુરે જતા રહયા. અનાજ ખોરાકની ચીજ વીગેરે મોંઘી થઇ ગઇ. રસ્તામાં ખાર કાદવથી લોકો લપસીને પડવા લાગ્યા.

બઢાગામ—તા. ૧૦-૧૦-૦૩ ને રોજ યાત્રા ઉપડી. બે ગાઉપર ખોખરાઇ ગામ ગયા. રસ્તામાં કૃષ્ણકુંન્ડ તથા શ્યામકુન્ડ અને વાંકે-બિહારીનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં રસ્તો બહુ ખરાબ કાંટાવાળો ચિખલનો આવતાં હેરાન થયા. પછી બઢાગામ આવ્યું. અત્રે એક કૃષ્ણકુન્ડ તથા બીજો એક છે. બન્ને બાંધેલા નથી. તેમાં સ્નાન કર્યાં. અત્રે ટપાલ છે. આજ આખો દિવસ ગાડાની વાટ જોઇ, પણ તે મોડી રાત્રે આવ્યા. સર-સામાન વગર રસોઇની તેમજ તંબૂની ભારે અડચણ પડી. ગામમાં જગો ભાડે લઇ રાત કાઢી. માતુશ્રીનું શરીર અત્રે બગડયું હતું. અત્રે દાઉજીનું મંદિર છે. તા. ૧૧-૧૦-૦૩ ને રોજ બઢાથી નિકળ્યા. રસ્તામાં ઓજાની ગ્રામ આગળ જમનાજીનો કોઠો તથા બિહારીજીનું મંદિર આવે છે. એક રસ્તે શ્યામકુન્ડ અને શ્યામવન છે, અને બીજે રસ્તે ઓજાની ઘાટ છે. ત્યાર પછી ન્હાનીજંમના, લાલનવન અને ખેલનવન આવે છે, ભગવાન અત્રે ખેલ્યા હતા તેથી લોકો અત્રે ચોપટ, સેત્રંજ, દડા વેચવા આવે છે. આગળ ચાલતાં સાક્ષીગોપાળના મંદિર આગળ શેરગડ આવ્યું.

શેરગડ—આ ગામ મ્હોટું સારૂ છે. કેટલા લાંબા વખતે ઇંટના ઘરો, તે વળી મેડીવાળાં આ ગામમાં દીઠા. દરેક ચીજ મળે છે. અત્રે દાઉજી, ધર્મરાય, ગોપીનાથ, શ્યામસુંદર, રાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મીનારાયણું વગેરે બીજાં કેટલાંએક મંદિરો છે. બઢાથી શેરગઢ અઢીગાઉ થાય છે. હેલો પાડનાર બ્રાહ્મણ નામે દામોદર સારસ્વત છે. ગાડાં આજે પણ વહેલાં આવી શકયા નહિ એટલે કાલે પડાવ ઉઠનાર નથી. પણ આવતી કાલે ચીરઘાટપર જમના કાંઠે પુજ્ય પિતાશ્રીની વર્ષી વાળવાની હોવાથી અમોએ પ્રયાણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ચીરઘાટ—દ્વારકાનો શુકલ નરોતમ જગજીવન સંઘમાં અમારી સાથે હતો, સરાવવા માટે તેને સાથે લીધો. તે શુકલ, ચોબો ગીરીરાજ, મુંબઇના સારસ્વતપુરૂષોત્તમની વિધવા મણીબાઇ, તથા તેની ફોઇ વિગેરે, તથા અમો સર્વે તા. ૧૨–૧૦–૦૩ ની સવારના નિકળ્યા. અમારી સાથે બીજો પણ કટલોએક સંઘ આવ્યો. ચીરઘાટ ન્હાનું હોવાથી આગલે દિવસે સામાન આગળ મુકયો હતો, તે સાથે લીધો. રસ્તામાં એક વન આવ્યા પછી ચીરઘાટ આવ્યું. ત્યાં જમના કાંઠે સ્નાન કર્યું, અને તેનાપર બાંધેલા ચીરઘાટપર જ્યાં કદમ્બનું વૃક્ષ છે ને ભગવાન, ગોપીઓના ચીર લઇ કદમ્બ ઉપર ચઢી ગયા હતા, એ વૃક્ષ તળે બાંધેલા ચોતરાપર એક બાજુપર વર્ષી શ્રાદ્ધ કર્યું, તથા એક બાજુ લાડુની રસોઇ કરાવી., બ્રહ્મભોજ કર્યા, તથા ચોબાઓને પણ ચકાચક ખૂબ કરાવી. અત્રે જમનાજીનો કાંઠો ઘણોજ રમણીય છે, તે કાંઠે પીતાશ્રીની વર્ષીવાળી હું કૃતાર્થ થયો. સાંજના યાત્રા આવી લાગી. ગામ ન્હાનું પણ દેખાવ સુંદર છે. અત્રે કાત્યાયની દેવીનાં દર્શન, તથા મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. ગોપીઓએ એ દેવીની પૂજા કર્યાથી ભગવાનના દર્શન થયાં હતાં. અત્રે રાસ થયો. ચીરઘાટપર મોટા મોટા મછવાઓ પડી રહે છે, ને યાત્રાળુઓને લાવ લઇજા કરે છે, જે દેખાવ ઘણોજ મનોરંજક અને સુંદર છે.

અત્રે એક રાત રહ્યા. બીજે દિને (૧૩–૧૦–૦૩) સવારના વહેલા ઉઠી અનેક વહાણો યાત્રીઓની રાહ જોઇ બેઠા હતા તેમાંથી એકમાં બેઠા. માણસ દીઠ સાડા ચાર આનાનો ભાવ મહારાજેજ કાઢી આપ્યો હતો. નાવ ન્હાના તેમજ મ્હોટા મળે છે. ન્હાના નાવમાં ૨૫ થી ૩૦ માણસ બેસી શકે અને તે જલદી પુગાડે છે. કેટલાએક ગરીબ વૈસ્નવો પગ રસ્તે સાત ગાઉ ચાલી વંદ્રાવન ગયા. રસ્તામાં બતસવન આવે છે. અમારૂ વહાણ નંદઘાટ આગળ ઉભું રહ્યું ત્યાં ઉતરીને નંદબાવાના દર્શન કર્યા. મૂર્તિ મ્હોટી અને સારી છે ને નાવમાં બેઠાં બેઠાં પણ દેખાય છે. અત્રે માણસ દીઠ એક પૈસાનો સરકારી ઠેકો છે. આગળ ચાલતાં ભદ્રવન આવે છે. તે પછી શ્યામવન આવ્યું જ્યાં શ્રી દામાના દર્શન કર્યા તથા શ્યામકુન્ડ છે. ત્યાંથી પગરસ્તે ભાંડીરવનમાં જઇ ભાંડીરકૂપના દર્શન કર્યા. ત્યા દાઉજીનું મંદિર તથા પથ્થરનો મુકુટ છે. ત્યાંથી બિલવન, મહાપ્રભુજીની બેઠક તથા ઠાકોરજીના મંદિરમાં દર્શન કર્યા. અત્રે બિલનાં વૃક્ષ થોડાં છે. અત્રેથી પાછા નાવમાં બેઠા ત્યાંથી વંદ્રાવન પુરીનો બહારનો દેખાવ અને કેસીઘાટ પણ બહુ રમણીય દેખાય છે. વહાણમાંથી ઉતરતાં સરકારી માણસ હાથના પોંહચાપર એક

પૈસો લઇ પીળી માટીની છાપ મારે છે એટલે ગામમાં જવાની રજા મળે છે.

વૃન્દાવન અથવા વંદ્રાવન-નાવમાંથી ઉતરી ગામમાં પેસતાં હનુમાનનું મંદિર, બંસીવટ, ઠાકોરજીની મૂર્તિ, તથા રાસ થયો હતો તે જગા આવે છે. ત્યાંથી કલકત્તાવાળા લક્ષ્મીચંદ શેઠના રંગજીનાં સુંદર મંદિરનાં દર્શન કર્યાં. તે મંદિરમાં ન્હાના ન્હાના અનેક મંદિરો તથા એક સુવર્ણ સ્થંભ છે. બીજો સુવર્ણનો સ્તંભ અધુરો છે. આ મંદિર ૨૦-૨૫ લાખ રૂપીઆને ખર્ચે બાંધ્યું છે. આગળ ચાલતાં ગોપીશ્વર મહાદેવ તથા રાધારમણના દર્શન કર્યાં. એ સંબંધમાં કથા છે કે ગોપીઓનો રાસ જોવા મહાદેવને મન થયું તેથી મહાદેવ ગોપીનો વેષ લઇ જોવા ગયા, પણ ભગવાને તેને ઓળખ્યા ને કહ્યું "આવો ગોપીશ્વર" ત્યાં બ્રહ્મકુન્ડ છે. વન્દ્રાવનમાં ધ્વરોધ્વર મંદિર છે ને સાંભળવા પ્રમાણે કુલ્લે સાડાપાંચ હજાર મંદિરો છે. અમારા તંબુડેરા દાવાનળ નામની જગા જે ગામથી એક કોસ છેટે હતી ત્યાં નાખવામાં આવ્યા. ત્યાં ભાતરોણ ગામ છે જ્યાં ચોબાની સ્ત્રીઓએ ભગવાનને ભાત ખવાડયો છે અને ચોબાઓએ ખાવાનું ન આપ્યું તેથી તેમને શાપ મળ્યો છે તે વાત અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ (જુઓ પૃષ્ટ. ૧૨૯)

અત્રે કાંટા બહુ હતા. વ્રજભુમીમાં ચીરઘાટ સિવાય કયાંય પણ કાગડા નજરે પડયા નહિ. બાકી વાંદરા તો સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે, અને તેમનાથી હેરાન થવું પડે છે. દેવકીનંદન મહારાજે યાત્રાનો પડાવ દેહકાળી આગળ નખાવ્યો હતો, જ્યાં કાંટા ન હતા. શેષયાયીમાં વર્ષાદ પડયો તે દિવસથી ગાડાંવાળાઓએ એવી લુચ્ચાઇ કરવા માંડી કે રાતના બાર બાર વાગે આપણો સામાન લાવે, ત્યાર પછી પાલ તંબૂ નાખી યાત્રીઓ સુએ, અને કેટલાએક તો ગાડાં લાવે પણ નહિ, એટલે રાતના ઉઘાડી જગાપર યાત્રીઓ સુઇ રહે ને પાછલી રાતની ઝાકળથી અંતે દુઃખી થાય છે, તે સંબંધમાં ફરીયાદ મહારાજને તંબુએ કરવામાં આવી પણ ફોકટ.

બીજે દિને (૧૪-૧૦-૦૩) સવારના દાવાનળ કુન્ડમાં સ્નાન કરી વંદ્રાવનની પરિક્રમા કરવા ચાલ્યા. ત્યાં નંદજી જશોદા તથા કાળીદેહના મંદિરો છે. કથા છે કે જ્યારે કંસે દૈત્યને મોકલ્યો ત્યારે તેને ભગવાને મારી નાંખ્યો એટલે કાળીનાગ આવ્યો. એ નાગ જમનાજીમાં રહેતો તેથી જમનાજીનું પાણી એટલું તો ઝેરી થઇ ગયું હતું કે પક્ષીઓ પણ ૧૦૦ ફુટ ઉંચે ઉડતા, ને જો થોડે અંતરે ઉડે તો મરી જતા. તેટલા માટે ભગવાને તેને નાથવા જમનાજીમાં ડુબકી મારી. ગામના લોક તથા નંદજીને ધારતી લાગ-વાથી રડવા લાગ્યા. પછી બળદેવજીએ સર્વેના મન શાંત્વન કર્યાં કે ભગવાન

તો કાળીનાગને નાથી લાવ્યા ને તેમના ચરણ નાગના મસ્તક ઉપર છે. ત્યાર પછી દાવાનળ અગ્નિ આખું ગામ બાળતો આવ્યો. એટલે ભગવાનને આશ્રયે લોક ગયું, ત્યારે તેમણે કહ્યું "તમે આંખ મીચી દ્યો" પછી ભગવાન દાવાનળ અગ્નિને પી ગયા, દાવાનળબિહારીનું મંદિર પણ હાલમાં ત્યાં છે. કાલિદેહના મંદિર પાસે કદમ્બના વૃક્ષ આગળ ભગવાનનાં ચરણ ને કાલિમર્દનની મૂર્તિ છે તેમજ મદનમોહન, કુંજબિહારી, રાધાવલ્લભનાં જુના જોવા લાયક મંદિરો છે. અત્રેના મંદિરો મ્હોટા મ્હોટાં અને વિશાળ જગામાં પથ્થરનાં બાંધેલા છે, અને તેના નિભાવને માટે કેટલીએક જાગીરો પણ રાખવામાં આવી છે. આજરોજ જમનાજીમાં એક યાત્રી ડુબી ગયો.

વન્દ્રાવનમાં ચાર ગલીઓ મશહુર છે. માનગલી, દાનગલી, કુંજગલી, અને જમનાગલી. કુંજગલીમાં રાધકાજી રીસાઇ ગયાં અને માન કીધું છે, અને ભગવાન પાસે દાણ માગ્યું છે તથા રાસ કર્યો છે. ત્યાં રાધકાજીનાં ચક્ષુ તથા રાસ ચોતરો છે. રાધારમણનું વિશાળ મંદિર લખનૌન બાબુ બિહારીલાલે આરસપહાણનું ઘણુંજ સુંદર અને સરસ બાંધ્યું છે. સ્તંભો વાંકા, લીસા, અને આરસના બાંધેલા છે. જમીનપર પોતાની છબી ચીતરાવી છે જેનાપર યાત્રીઓના પગ પડે છે. તેમજ તેના નાનાભાઇની અને તેનાછોકરાની છબી છે એ સર્વેમાં ચિત્રની એવી ખુબી દેખાડી છે કે તેનો ભાવાર્થ હાથની નિશાનીમાં સમજાવેલો છે. તે એ કે મોટા ભાઇએ ન્હાનાભાઇને પુછ્યું કે "મંદિર કેવું થયું ?" તો કહે "બહુ સરસ" વળી ન્હાનાભાઇએ પુછ્યું "કોણે બાંધ્યું ?" ત્યારે બિહારીલાલ છબીમાં આંગળી ચીંધે છે કે "પેલા મ્હારા દીકરાએ બાંધ્યું છે" ત્યારે તેના છોકરાની છબીમાં તેના બે હાથ જોડેલા દેખાડયા છે કે "મેં નથી બાંધ્યું, ભગવાને બાંધ્યું છે" વળી બાબુના મહેતાની છબી છે તેમાં તેને આંધળો ચિતર્યો છે કારણ કે મંદિર બાંધવામાં જે લાખો રૂપીઆ ખરચાયા તેમાં તે ખાઇ ગયો છે.

અમારા સંઘમાં હવે કોલેરા શરૂ થયો અને યાત્રામાં દિવસો પણ ઘણા ભાંગ્યા તેથી કેટલાએક યાત્રીઓ મથુરાં ચાલ્યા ગયા. વંદ્રાવનથી મથુરાં આગગાડીમાં જવાનો એક આનો પડે છે. તેમ ટાંગા પણ માણસ દીઠ દોઢ બે આના લે છે. મથુરાં પગરસ્તે અત્રેથી ત્રણ ગાઉ છે. વંદ્રાવનથી આગળ વધતાં આગગાડી નથી. હવે જે કોઇ યાત્રાળુ સંઘ છોડી જતો તેણે મહારાજની ભેટ જો પતાવી ન હોય તો

પોલીસે તેનો સામન વગેરે અટકાવવા માંડ્યો. વંદ્રાવન શહેર પણું સારૂં છે અને સર્વ ચીજ મળે છે.

તા. ૧૫-૧૦-૦૩ ને રોજ સવારના વહેલા ઉઠી લોહવન જવા નિકળ્યા. દાઉજીના ગોર અત્રેથીજ લાગુ પડે છે. વંદ્રાવનથી નાવમાં બેઠા તે જમનાજીને સામે કાંઠે ઉતર્યા ને લોહવનનો રસ્તો પકડ્યો. રસ્તામાં બાવળના મોટા ઝાડોનું એક જબરૂં વન આવ્યું પણ રસ્તે ચાલતાં કાંટા નડયા નહિ. એક ગાઉ પર માનસરોવર આવ્યું. અત્રેના વાંદરા બહુ જબરા હોય છે હાથમાંથી પણ ઝુટાવી લેછે. માનસરોવરનો કુન્ડ બાંધેલો છે ને પાણી પણ સારૂ છે તેમાં સ્નાન કર્યું. અત્રે મહા પ્રભુજીની બેઠક, માનબિહારી તથા ગોપીનાથનાં દર્શન છે. આગળ ચાલતાં બાવળનું બીજું મોટું વન આવ્યું. દોઢ ગાઉ પછી "પાણીગામ" આવ્યું. ત્યાં એક મીઠા પાણીનો કૂપ છે. સવા ગાઉને છેટે કલ્યાણપુર ગામ આવે છે તેમાં થઇને આગળ ચાલતાં લોહવન આવ્યું. વ્રજમાં મહાપ્રભુજીની બેઠક કુલે ચોવીશ છે.

લોહવન—વંદ્રાવનથી પાંચગાઉ થાય છે. અત્રે શંકર તથા ગોપીનાથનાં મંદિરો તથા કૃષ્ણકુન્ડ છે. બ્રાહ્મણો કુન્ડ ઉપર બેસે છે તેમને લોહદાન કર્યું. મથુરાં અત્રેથી એક કોસ છે.

દાઉજી—લોહવનથી દાઉજી ૬ાા કોસ છે, ત્યાં જવા નિકળ્યા (૧૬-૧૦-૦૩). ખેતરોમાંથી ચાલતાં ૧ાા ગાઉપર પહેલું ગામ "ગોપીનીપુરી" આવ્યું ત્યાંથી એક ગાઉપર "રતિકાનગર" આવ્યું. પોણા ગાઉપર એક વોરા (વોરાવટકરે તે)નો બગીચો ઘણો સારો છે. ત્યાંથી ૧ાા ગાઉપર "બંદી આનંદી" આવ્યા. બંદી, ને આનંદી બે બહેનો સખીઓ હતી ગાયો ચરાવતી, ને છાણ મેળવતી તેની મુર્તિઓ છે. અત્રે પ્રીતબિહારી તથા આનંદ કુંડ છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં સડકને રસ્તો મળે છે. ત્યાં બે બાજુ ઝાડની ઘટાને લીધે તડકો પડતો નથી. એમ બે ગાઉ ચાલ્યા પછી દાઉજી ગામ આવી પહોચ્યા. દાનબિહારીના દર્શન કરી ગામમાં પેઠા. ગામ સાધારણ રીતે ઠીક છે. અત્રે ક્ષીરસાગર કુન્ડ છે. તેનું પાણી લીલવાળુ છે, અને કૂવાનું પાણી મોળું છે. દાઉજીને હાંડો કરવો હોય તો સવારના ૧૦ાા વાગા સૂધી ઠીક થાય છે. તેને ભોગ ધરાવ્યો એટલે પ્રસાદીમાં કામ લાગે. પાછો સાંજના ૪ વાગે પણ થાય છે. દૂધપાક, પુરી, શાક, મગજના લાડુ, જલેબી, અમૃતી, વગેરે અનેક ચીજો ભોગને માટે કંદોઇઓ તુરત હુકમના સાથ કરી આપે છે. અત્રે એક તો ચોપડાના ગોર હોય છે, બીજા ક્ષીરસાગર કુન્ડના, અને ત્રીજા મંદિરના પંડયા રહે

છે, જે બહુજ લુચ્ચા હોય છે તેનાથી યાત્રાળુએ ચેતીને ચાલવું. એ પંડયાઓ ગળામાં સોનાની માદળીઆં જેવી ત્રણ લોલકની સાંકળી પહેરે છે. માળા પણ પહેરે છે. તેની પાસે ગોર આપણને લઇ જાય છે. તેને પંડયો અથવા મુખીઆજી પણ કહે છે. અમોએ માખણ મીસરી તથા ફૂલની માળા તથા ધારેલો ભોગ લઇ જઇ દાઉજીને ધરાવી હાંડો કર્યો, ને ભેટ કરી ચરણ સ્પર્શ કર્યા, એ નાણા પુજારી લે છે અને તે ભંડારામાં જાય છે, તે બાપડો કંઇ બોલતો નથી.

એ પંડયાઓ પ્રથમ હાથજોડ કરાવી કબૂલાત કરાવ્યા પછી મંદિરમાં ઘુસવા આપે છે, ને યાત્રીપર બહુ દમદાટી કરે છે, પણ જો કોઇ તેને પોલીસની ધમકી આપે તો નરમ પડી જાય છે. આપણે પણ તેમજ કર્યું એટલે આપણને હાથજોડ કરાવ્યા પહેલાં મંદિરમાં જવા દીધા, અને ઉપર પ્રમાણે હાંડો ધરી બહાર નિકળ્યા પછી તેઓએ હાથજોડ કરાવી. બે હાથને ફૂલની માળાઓ બાંધે છે, પછી પંડયાના હક તરીકે યાત્રી પર જુલમ કરીને નાણા ઓકાવે છે. તેમાં જો કોઇ ગરીબ બાઇ બાવડી હોય તો તેને સારી પેઠે લૂટે છે. એ નાણા મંદિર ખાતે બિલકુલ જતા નથી પણ પંડયાજી ખાઇ જાય છે. ગયે વર્ષે એક યાત્રાળુને સાંભળવા પ્રમાણે મારી નાખ્યો ને તેના પૈસા લૂટી લીધા, માટે યાત્રીએ ઘણુ સાવધ રહેવાનું છે. અત્રે અંગ્રેજી રાજ છે માટે પોલીસ અથવા સરકારનું નામ દેવાથી તેઓ બહુ બીહે છે. જે કાંઇ કરવું હોય તે દાઉજીના ચરણમાં મુકવું, પણ તેમની પાસે બનતા લગી હાથજોડ બિલકુલ કરાવવીજ નહિ.

દાઉજીની મૂર્તિ માણસ જેટલી મ્હોટી છે, અને તે એવી તો સરસ છે કે આપણે ઘડી ઘડી નિરખ્યા કરીએ. તેની પાસે પાર્વતિજીની પણ મ્હોટી મૂર્તિ દર્શન કરવા લાયક છે. ઘણા લોકો પોતાની મનકામના પુરી કરવા દાઉજીની માનતા લેછે અને એ દેવનો પરતો ઘણો જલદ છે.

બીજે દિને ક્ષીરસાગરમાં દૂધપુષ્પ લઇ પૂજા કરીને એકપોતીએ સ્નાન કર્યું. કુંડની પરિક્રમા કરી, તેમાં સત્યનારાયણ, ગોવર્ધનનાથ, સાક્ષીગોપાળ વગેરે મંદિરો આવે છે. મહારાજ હજુ પડાવ રાખવા ધારે છે. આજે અગીઆરસ હતી (૧૭–૧૦–૦૩) અને સંઘ સાથે જઇએ તો કાળીચઉદસની સાંજના મથુરા પુગાય, માટે આજેજ નિકળી પડવાનો વિચાર કર્યો. ગોરને દક્ષિણા આપી વિદાય કર્યા. મહારાજની સેવા પતાવતાં બહુ વિલંબ લાગ્યો. શા૦ હરિલાલ જગન્નાથનો જમાઇ

કાંતિલાલ તથા તેની ફોઇ વિગેરે જે યાત્રામાં હતા તે પણ અમારી સાથે આવ્યા બીજા યાત્રીઓ પણ નિકળ્યા, એટલે યાત્રામાં માણસ અર્ધું થઇ ગયું. અમારી ગાડી સાથે અમે ચાલ્યા. મથુરાંની જે સડક જાય છે તેજ રસ્તેથી ચાલ્યા. દાઉજીથી ગોકુલ ચાર ગાઉ થાય છે. રસ્તામાં બ્રહ્માંડ ઘાટ આવે છે ત્યાં લાડુગોપાળ, બ્રહ્માંડ બિહારી, દહીંવલોણુ અને મૃતિકા-બિહારીનાં દર્શન કર્યાં. બ્રહ્માંડઘાટ જોવા જેવો છે. ત્યાં જમનાજી વહે છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજે રસ્તે કર્ણકૂપ આવ્યો. તે જગ્યાએ કૃષ્ણના કાન વીંધ્યા હતા. બ્રહ્માંડઘાટથી પોણા ગાઉપર ચિન્તાહરણ મહાદેવ છે, અનેત્યાંથી પોણા ગાઉપર મહાવન એટલે પુરાણું ગોકુલ આવી પહોંચ્યા.

પુરાણું ગોકુલ—અત્રે કૃષ્ણને ઉખળે બાંધ્યા છે તથા કૃષ્ણને પાલણામાં ઝુલાવ્યા છે તે જગાનાં દર્શન કર્યાં. વળી રાધાદામોદર તથા નન્દકૂપનાં દર્શન કર્યા. ત્યાંથી, ૮૪ સ્તંભનું સ્થાન છે ત્યાં ગયા. તેમાં ભગવાનનું વલોણું વલોવ્યું, ગાદીનું પાલણું ઝુલાવ્યું, તથા સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર, ને કલિયુગના ચાર સ્તંભને ભેટયા. નંદજશોદા, નારદ, ધર્મ રાજાનો થંભ, કૃષ્ણની છઠ્ઠી, વાસુદેવજી કૃષ્ણનો જન્મ થતાં તેને છાબડીમાં લઇ ગયા તેનાં દર્શન કર્યાં. પછી દાઉજી, સુદામાજી, માખણચોર, પુતનાબિહારી, મદનમોહન, નંદજશોદા, પાલણું, નારગડો, કૃષ્ણ વીજળી, નંદના પિતા પ્રચંડુ તથા પત્ની, ગર્ગાચાર્ય જન્મોતરી વાંચે છે તે, કેશવદેવજી, ચંદ્રબિહારી, બ્રહ્માંડઘાટ ને મૃતિકાબિહારી વગેરેના દર્શન કર્યાં. "નંદ ઘેર આનંદ ભયો" એ બોલી અત્રે નાચવું. અત્રેથી માટીના પ્રસાદના ગોળા લેવા. કૃષ્ણે માટી ખાધી તે માટે મોઢું ઉઘાડયું તેમાં બ્રહ્માંડ હતું. એટલે ત્યાં માટીના ગેડા વેચાય છે. આગળ ચાલતાં પારસ પીપળો જેને રાતાં પીળાં ફૂલ હતાં તે તથા ખેલનવન અને કૂવો આવ્યા. તે પછી રમણરેતીની જગો આવી, તે અબરખ જેવી ચળકાટ મારતી હતી, અને સુંદર લીસી હતી તેમાં ભગવાન અત્રે આળોટયા હતા. એટલે અમો પણ ઉઘાડું શરીર કરીને આળોટયા. અત્રે રમણબિહારીનાં દર્શન છે અત્રેથા થોડે છેટે ગોપકૂવો છે ત્યાં હનુમાન તથા શંકરના દર્શન કર્યાં. એ રસ્તામાંગોખરૂ ઘણા આવે છે, અત્રે નાહી ધોહી સંધ્યા કરી આગળ ચાલ્યા. ત્યાં ગોપાલલાલ મહારાજનો બગીચો આવ્યો, તેની પાસે કુંડ છે. અત્રેથી નવા ગોકુળની સડક આવી. તે સડકે અમે નવે ગોકુલ પહોચ્યા.

નવું ગોકુલ–અત્રે અમો ગોવિન્દકુન્ડ ઉપર આવી લાગ્યા. ત્યાં અમારી ગાડી અગાઉથી આવી હતી તેને અમારા માણસ સાથે મથુરાં

મોકલી દીધી. ગાડીને રસ્તે અત્રેથી મથુરાં ચાર ગાઉ થાય છે. અને રાત વખતે ચોરોની બ્હીક રહે છે. અત્રે ગામમાં ઓરડી ભાડે લીધી, કારણ ધર્મશાળામાં જગા ન મળી. અત્રે હવેલીઓ ઘણી છે. તેમાં દર્શન તથા ભેટ કરી. સાત સ્વરૂપની બેઠક, દ્વારકાંનાથ તથા મહાપ્રભુજીની બેઠક, કામવનવાળાની તથા ગોકુલચંદ્રમાજીના હવેલીઓ એમ કુલે અત્રે ૨૪ હવેલીઓ છે. મુખ્ય મ્હોટી હવેલીઓ આસરે સાત છે. અત્રે ઠકરાણી ઘાટપર આચમન કર્યું. એ સઘળું આટોપતા સાંજના પાંચ વાગ્યા. તેમ બીજું અત્રે કંઇ વિશેષ જોવાનું રહી ન જવાથી મથુરાં જવા નિકળ્યા. ગામથી બહાર જવા માટે દર યાત્રી દીઠ રૂ. ૦। કર લેવામાં આવે છે. અમે નાવમાં બેસી જમનાજીની ખાડી પસાર કરી પેલે પાર ઉતર્યા. ત્યાંથી બીજી ખાડી આવી એટલે વળી બીજા નાવમાં બેસી તે ખાડીને પેલેપાર ઉતર્યા. તેવામાં સાંજ પડી ગઇ, ત્યાંથી ૩ ગાઉની સીધી સડક મથુરાં જાય છે. તે રસ્તે અમે પગે ચાલવા માંડ્યું.

મથુરાં—એ સડકની બે બાજુ ઝાડની ઘટા ઘણી સુંદર છે તેથી તાપ પડતો નથી. એ રસ્તો ગોકુલ છોડતાં વસ્તિ વગરનો પણ મથુરાના સ્ટેશનથી થોડે છેટે સાહેબ લોકોના બંગલા, સરકારી છાવણી, જેલખાનું તહેસીલ કચેરી વગેરેપર વટેમાર્ગુ નજર કરતાં પોતાના વિચારના લ્હેકામાં સાંજના થંડા પવનની લ્હેકીમાં પોતાનો રસ્તો હળવે હળવે સુખેથી કાપી નાખે છે. મથુરાં સ્ટેશન પાસે રાત્રે આવી પહોંચતાં હજારો ચોબાઓ હાથમાં લાલટેનો (લૅન્ટર્ન=ફાનસ) લઇ પોતાના યજમાનોને ગાડીપર લેવા માટે સામા આવ્યા હતા તે દેખાવ પણ જોવા લાયક હતો. અમો હોળી દરવાજે થઇ અમારે ઉતારે રાતના ૭ાા વાગે સારી રીતે સુખેથી ઘેર પુગ્યા. (અમારા ગોર ગોર્ધન ગિરિરાજના કાકાના દીકરા વલ્લભલાલાના વિશાળ મકાનમાં અમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો.) એ રીતે અમારી વ્રજની પરિક્રમા નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થઇ. અમોને આસરે દોઢેક મહિનો પરીક્રમામાં થયો, તેમાં તાઢ, તડકા, ખાવા પીવાના ઠેકાણા નહિ ને પગે ચાલવાની સખ્ત મહેનતથી અમારા સર્વેના શરીરના બેહાલ થયા. વલ્લભ લાલાજી તે જોઇ જો કે દિલગીર થયા પણ મુંબઇના લોકથી એ સઘળું સહન કરવામાં આવ્યું તે માટે અમોને તાજુબીની સાથ ધન્યવાદ પૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યો. સવારના તેણે અમોને જમનાજીમાં સ્નાન કરાવી અમોને પરિક્રમામાં જતી વખતે લેવડાવેલો નીમ છોડાવ્યો કે "હે યમુનાજી ! અમારાથી બન્યો તેટલો નીમ અમે જાળવ્યો છે" એટલું કહી લીધેલાં સર્વ નીયમનાં બંધનમાંથી અમોને મુક્ત કર્યા. આજે ધનતેરસ હતી (૧૮-૧૯-૩૦)

કાળીચઉદસને દિને પણ તેહવાર પાળી જમનાજીની આરતી તથા દેવદર્શનમાં વખત ગાળ્યો.

મથુરાની પંચકોસી પરિક્રમા—એ પરિક્રમા પાંચ કોસની કહેવાય છે પણ ત્રણ ગાઉ થાય છે. સવારના વહેલા પાંચ વાગે ઉઠી સ્નાન કરી નિકળ્યા. સાથે ચોબો ગોર ગિરીરાજ હતો. પહેલા વિશ્રામઘાટપર આચમન તથા સંકલ્પ કરાવી શરૂઆત કરી, મથુરામાં ૨૪ ઘાટ છેઃ- વિશ્રામઘાટ, પ્રયાગઘાટ, શૃંગારઘાટ, શ્યામઘાટ, રામઘાટ (ત્યાં રામેશ્વર મહાદેવ.), વલ્લભઘાટ, કનકનક્ષેત્ર, તિનુખઘાટ, સૂર્યઘાટ (સૂર્યે તપશ્ચર્યા કરી છે), ધ્રુઘાટ (ધ્રુનાંદર્શન), ગાર્ગેયઘાટ, સારંગીઘાટ, દશાસમેત જેને ધોબીઘાટ કહે છે, ચક્રતીર્થઘાટ, કૃષ્ણ ગંગાઘાટ, સોમઘાટ, ધારાપતન ઘાટ, ઘંટાવરનઘાટ, વાસુદેવઘાટ, વરાહક્ષેત્ર ઘાટ, અસિકુંડાઘાટ, મણિકર્ણિકાઘાટ, સ્વામિઘાટ તથા એક બીજો એમ કુલે ૨૪ ઘાટ છે. બુદ્ધતીર્થ, રાવણકોટી ને મોક્ષતીર્થ એ પણ ઘાટ છે.

વિશ્રામઘાટથી નિકળ્યા તે રસ્તામાં નીચે પ્રમાણે દર્શન આવ્યાં. પપલેશ્વરા મહાદેવ, બટુક ભૈરવ, તથા પ્રયાગઘાટ અને ધ્રુઘાટની વચ્ચે આવતા બધ ઘાટો તથા છેલ્લા ત્રણ ઘાટો પણ આવે છે. ધ્રુઘાટ પાસે નૃસિંહાવતાર ને અટર ગોપાળના દર્શન છે. સપ્તર્ષિઓ ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વસિષ્ટ વગેરે સાત ઋષીઓએ તપશ્ચર્યા કરી તેની મૂર્તિઓ ડુંગર ઉપર છે જે ડુંગરની માટીમાંથી વિભૂતિ નિકળે છે. બલિરાજા, વામનાચુંકાચાર્યની મૂર્તિઓ પણ છે. સૂર્યઘાટ આગળ ધોબીઓ કપડાં ધોય છે. વળી કૃષ્ણે મોકલેલા મછી-ચાંડુલ, માંડુલ, સલતુસલ, અને મુષ્ટક, તથા કુવલીયા હાથીને ભગવાને માર્યા છે તેના દર્શન, નન્દ જશોદા તથા અક્રૂર જેને કંસે મોકલ્યો હતો પણ તેને ભગવાને લીલા બતાવી હતી તેનાં દર્શન કર્યાં. પછી રંગભુમી આવે છે ત્યાં ભગવાને, કંસને મારી ડુંગર ઉપરથી નાખી દીધો હતો, તે વખતે કૃષ્ણ તથા બળદેવજીને તકરાર થઇ કે કંસને કોણે માર્યો. કૃષ્ણ કહે "મેં માર્યો" ને બળદેવ કહે „ મેં માર્યો" પછી રંગભૂમીમાં રંગેશ્વર મહાદેવ પ્રગટ થયા તેમણે સમાધાન કર્યું કે કંસને મારવામાં છળ કૃષ્ણનું અને બળ બળદેવજીનું. ત્યાં રંગેશ્વરનું સ્થાન છે. કંસને મારીને ઉગ્રસેન (કૃષ્ણના કાકા અને અક્રૂરના બાપ) ને ગાદી આપી તેની મૂર્તિ છે. ઉગ્રસેન કહે "હું બુઢ્ઢો છું માટે મને ગાદી જોઇએ નહિ" ત્યારે ભગવાન કહે "અમારા યાદવ કુળને રાજગાદી મળે નહિ એવો શાપ છે માટે તમો તો નામના રાજા થાઓ પણ ચલાવીશ તો હું જ" મથુરાંમાં તેમજ દ્વારકામાં ઉગ્રસેને રાજ્ય કર્યું. એ સર્વેની મૂર્તિ ટેકરાપર છે.

રસ્તામાં સ્થળે સ્થળે વાંદરા આવે છે તેને ચણા નાખતા જવું. પછી સપ્તસમુદ્રનો ખારો કૂપ છે તેનાં, અને શિવસ્થળકુન્ડ તથા તેમાંથી પ્રગટ થયેલા શિવનાં દર્શન કર્યાં. પછી જગદીશ, સુભદ્રા અને બળદેવનું મંદિર આવે છે. પહેલા જગદીશ અત્રે પ્રગટ થયા અને પછી બહાર ગયા. ચોબાઓ મશ્કરીમાં કહે છે કે ભગવાન જ્યારે મથુરામાં લાડવા ખાતા ધરાઇ ગયા ત્યારે કાશી ગયા ને ત્યાંથી કરમાબાઇની ખીચડી ખાવા જગદીશ પધાર્યા. તેનુ કવિત તેઓ બોલે છેઃ—

કબકી છોડી મથુરા નગરી, કબકી છોડી કાશી,
ચ્યાર ખંડમે જાય બિરાજે, વ્રન્દાવન કે વાસી;
બુઢીયા માગે ખીચડી, બંગાલી માગે ભાત,
ઠાકોર ભલે બિરાજે, ઓરીસા જગન્નાથ. વિગેરે

આગળ ચાલતાં ગોપીઓ ઓધવજીનો છેડો પકડી સંદેશો કહેછે તેનાં દર્શન, કૃષ્ણબળદેવ, નૃસિંહાવતાર, દાઉજી, બળભદ્ર કુન્ડ, તથા ભુતેશ્વર મહાદેવ, મથુરાનો રાજા કેશવદેવ ગણાય છે ને કોટવાળ ભુતેશ્વર કહેવાય છે, પાતાળીદેવી જે ઉંડાણમાં છે તે તથા કૃષ્ણજન્મ અને કારાગૃહ, મહાવિદ્યાદેવી અને મહાવિદ્યાકુન્ડ, તથા ભગવાનના બાળોતીઆં ધોયાં હતા તે બાળોતીઆ-કુન્ડ, તથા કેશવરાજાની મૂર્તિનાં દર્શન આવે છે. પછી અંબિકાવન, રામનું મંદિર, રામલિલાનું સ્થાન, સરસ્વતિદેવી ને સરસ્વતિ કુન્ડ, સત્યનારાયણ ને ગણેશની મૂર્તિ, ગૌકર્ણ મહાદેવ, ગૌતમઋષિની સમાધ અને દશાસમેત ઘાટ વગેરે બારકુન્ડો છે. જમના સરસ્વતિનું નાળું, કાલિન્દેશ્વર મહાદેવની સરસ મૂર્તિ, કંસનો મહેલ તથા કિલ્લો, એ મહેલ સાતમાળ જેટલો ઉંચો હતો તેમાં કંસ રહેતો. પણ તે ખંડેર થઇ ગયો છે ને પડી જવાની ધાસ્તી હોવાથી સરકારે કેટલોએક પાડી નખાવ્યોછે. હવે થોડો ઉંચો છે. કૃષ્ણગંગાઘાટથી નાવમાં બેસી ઘાટોનાં દર્શન કરી મથુરા શહેરની પરિક્રમા પુરી કરી, વિશ્રામઘાટ આગળ ભગવાનના મુકુટનાં દર્શન, કૃષ્ણબળદેવનું મંદિર, સત્યનારાયણ, ગોવર્ધનનાથ, યમ અને યમુના (યમે પોતાની બેન જમનાને વરદાન આપ્યું કે તમારામાં (યમનામાં) ભાઇબીજને દિને જે ન્હાય તે યમપુરીમાંથી મુકત પામે,) લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર, તથા દ્વારકાધીશની.

મદનમોહનલાલજીની ગોપાલલાલજી મહારાજની દાઉજી તથા ગોકુલનાથની હવેલીઓ છે.

મથુરામાં લાલા બાબુ બિહારીલાલની મોટી જમીદારી છે તેણે ચોબાઓને ચકાચકી જમાડી રૂપીઆ ધીરીને જગાઓ પોતાને નામે લઇ લીધીછે. અત્રે ચોબાઓના ૨૦૦ અખાડા છે તેનાં નામો આપેલા છે જેવાકે ભગવંતધડ, લક્ષ્મણધડ, મોરલીધરવારી ગીલરવારી વિગેરે, અત્રે મુંબઇના તેમજ બીજા શ્રીમંત ગૃહસ્થો તરફથી બંધાયલી ધર્મશાળાઓ પણ ઘણી છે. આજે દિવાળીનો દિન હતો, મથુરાની બજારને રસ્તે દિવાળીની ધામધુમ હતી. આજે ઘણા લોકો માનસિગંગાની દીપમાળના દર્શન કરવા ગયા. ત્યાથી આવતી કાલે પડવાને (૨૧-૧૦-૦૩) દિને ગિરીરાજના અન્નકૂટના દર્શન કરવા જતિપુરા ગામ જઇ ભાઇ બીજને દિને પાછા મથુરાંમાં જમના સ્નાન કરવા આવે છે. (આજે માતુશ્રીને તાવ આવ્યો.)

દિવાળીનો પડવો—સં. ૧૯૬૦ ના કાર્તિક શુદિ ૧ વાર બુધને દિને સવારે વહેલા ઉઠી દેવદર્શન કર્યા. ગોવર્ધન પૂજાના ઠામઠામ દર્શન કર્યાં. સાંજના અન્નકૂટના દર્શનની ધામધુમ જોવા લાયક હતી. ભીડનો પાર નહતો.

આજે ભાઇ બીજ (૨૨-૧૦-૦૩) હતી તેથી વહેલા ઉઠી પ્રથમ કૂવાના જલથી નાહયા પછી જમનાજીમાં સ્નાન કરવા ગયા. આજે લોકોની ગરદીઅથાગ હતી. બજારને રસ્તેથી વિશ્રામઘાટ પર જવા લોકોની ભીડમાંથી થોડા થોડા માણસો લેવામાં આવતા હતા. આજુબાજુ સીપાઇઓ ઉભા હતા. હળવે હળવે ભીડમાં ચાલતા વિશ્રામઘાટ ઉપર આવ્યા ત્યારે જમનાજીમાં અમોએ સ્નાન કર્યું. કારણ આજ ભાઇ બીજનો મહિમા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મ્હોટો છે. ન્હાવાની જગાએ કિનારેથી ૧૫ ફીટ છેટે વહાણો એક લાઇનમાં બાંધી ઉભા રાખ્યા હતા જેથી કોઇ તેથી વધારે છેટે પાણીમાં જઇ ડૂબી જાય નહિ, એટલો સરકારનો જાપ્તો હતો. ન્હાયા પછી બીજે રસ્તેથી લોકોને કહાડતા હતા. માતુશ્રીની તબિયત તાવથી ઘણી નરમ હતી તોપણ પ્રથમ તેને સવારના ૧૦ વાગે ગરમ પાણીએ ન્હવાડયા પછી યમનાજીમાં સ્નાન કરાવ્યું. હું પણ સાથે હતો એટલે બીજીવાર મ્હારે સ્નાન થયું.

અત્રે ગોકુલદાસ તેજપાળની ધર્મશાળા ઘણી સારી બંગલા ફેશનની બાંધેલી છે તેમાં ન્હાવાનું તળાવ છે ને યાત્રાળુને સર્વ સુખ મળે છે. હવાની

છૂટ સારી છે. નાવમાં બેસી સામે કાંઠે જમનાપાર ગયા. રસ્તામાં વિશ્રનગંજ ગામ આવે છે ને પછી ઇસાયા ગામમાં દુર્વાસા ઋષિના દર્શન છે.

ગોપીઓએ કૃષ્ણને પુછ્યું કે તમે ક્યાં ગયા હતા તો કહે મુની દુર્વાસાના દર્શન કરવા, તો કહે અમને પણ કરાવો. ત્યારે મીઠાઇ લઇ જવા કહ્યું. ગોપીઓ કહે જમનાજીના નીરમાંથી કેમ જવાય ? તો કૃષ્ણ કહે તમે જમનાજીને અરજ કરજો કે "જો કૃષ્ણ બાળબ્રહ્મચારી હોય તો અમને માર્ગ આપજે" એટલું કહેતાંનેવાર ગોપીઓને જમનાજીએ માર્ગ આપ્યો. તે જોઇ ગોપીઓ અજાયબ થઇ ગઇ કે કૃષ્ણની આટલી બધી રાણી છે ત્યારે તે બાળબ્રહ્મચારી તે શ્યાનો ? પછી દુર્વાસા ઋષી આગળ ૧૬૦૦૦ ગોપીઓ હાથમાં મીઠાઇ લઇ ગઇ. દરેકના હાથમાંથી લેતા ને ખાતાં હાથ દુઃખી આવશે માટે ગોપીઓને ઋષીએ કહ્યું કે હું મોઢું ઉઘાડું રાખુંછું ને તમે મોઢામાં મીઠાઇ નાખતા જાઓ. પછી બધી મીઠાઇ તે ખાઇ ગયો. ગોપીઓએ અરજ કરી કે "હવે અમે પેલેપાર કૃષ્ણપાસે કેવી રીતે જઇએ" ત્યારે દુર્વાસા કહે જમનાજીને અરજ કરજો કે "જો દુર્વાસા અલ્પ આહારી હોય તો જમનાજી ! માર્ગ આપજે" તેમ કરવાથી જમનાજીએ માર્ગ આપ્યો. એટલે ગોપીઓ બોલી "કૃષ્ણ પણ જુઠો, જમનાજી કૃષ્ણની પટરાણી તે પણ જુઠી, અને દુર્વાસા ઋષિ આટલી બધી મીઠાઇ ગટ કરી ગયો માટે તે અલ્પ આહારી એ વાત પણ ખોટી, ને એ પણ જુઠો." આ ભરતપુરનું રાજ છે. ત્યાંથી દાઉજી તથા અદવરાહજી, શ્રીજી વગેરેનું એક મંદિર છે તેમાં દર્શન કરી ઘેર આવ્યા.

જમના કાંઠે તીર્થ શ્રાદ્ધ કરાવ્યું, શય્યાદાન, વત્સવતી ગાયનું દાન ઇત્યાદિ આપી રાત્રિના જમના માતાના શૃંગાર કરાવ્યા તથા ગોરને વિદાયગીરી, આપવું લેવું, ચોખું કર્યું. અત્રેથી હાથરસ છેટે ન હોવાથી ત્યાં જઇ આવવાનો વિચાર થયો.

હાથરસ—સવારના ૮॥ વાગે જમી કરીને (૨૫-૧૦-૦૩) સ્ટેશન પર જઇ ગાડીમાં બેઠા તે બે કલાકમાં ૧૧ વાગે **હાથરસ** પુગ્યા. મથુરાના એક વૈશ્ય શ્રીમંત બાબુ પ્રસાદીલાલ સુરીલા અલીગડવાળા સાથે હતા. અત્રે ૩ દાબવાના કારખાનાં તથા મીલો છે. હાથરસ વેપારનું

મથક છે. ઘૃત ઘણુંજ ઉચું મળે છે. હાથરસનું ઘી સૌથી શ્રેષ્ટ વખણાય છે. અત્રે મ્હોટી બજાર છે, પછી અત્રેના હોટીલાલ ચુનીલાલ નામના વેપારીને ત્યાં ગયા. ત્યાંથી રાલી બ્રધર્સની ઘઉંની દુકાને થઇ મારવાડી શેઠ લલામલ હરદેવદાસની ગીલમાં ગયા. તે વખતે ઇજનેર ડોસાભાઇ ધનજીભાઇ. તથા સ્પીનીંગ માસ્તર પેસ્તનજી દાદાભાઇ હતા, અને કાર્ડીંગ માસ્તર બમનજી રસ્તમજી હતા. હીકસહાર્ગ્રીવ્ઝના ઇન્જીન બાયલરો હતા. સોળ હજાર સ્પીન્ડલની એ મીલ છે, તેમાં ચાર હજાર સ્પીન્ડલ વધારવાના છે. પંદર સોળ નંબરનું કાપુસ નિકળે છે. અમારા ચોબા છગન ગોરના મામા વામનજી આ ગામમાં રહે છે. બાબુ પ્રસાદીલાલના ઘણા આગ્રહથી તેમની સાથે તેજ દિને અલિગઢ ગયો.

અલિગઢ--એક્કા કરી મેંડુ સ્ટેશન ગયા ને ત્યાંથી આગ ગાડીમાં અલીગઢ ગયા. સાંજના ૪ વાગે પુગ્યા. ત્યાં અલિગઢ કાલેજ જોઇ. અમોને કચ્ચા પક્કા બોર્ડીંગ હાઉસ દેખાડયા. દર માસે રૂ. ૮) અને રૂ ૩) ભાડું છે. જગા મ્હોટી સુંદર, સ્વચ્છ, અને વિશાળ છે. વિદ્યાર્થીઓ ઘણા બધા છે, અને તે ઘણાખરા મુસલમાન છે, કેટલાએક પારસી પણ છે. છોકરાઓને માટે લૉન-ટેનીસ ક્રીકેટ વગેરે રમવાની સારી જગા છે. પ્રીન્સીપલ સ્ટ્રેચીના નામનો "સ્ટ્રેચી હોલ" સારો બાંધ્યો છે. હજુ કમ્પાઉન્ડમાં બીજી બીલ્ડીન્ગો બંધાય છે ને જગા વધારવામાં આવે છે. લાયબ્રરી પણ છે, ત્યાં કૉલેજની નજીકમાંજ સૈયદ આહમદની મસ્જીદ તથા હોજ છે, જ્યાં છોકરાઓ નિમાજ પડે છે, અત્રે એક ચોકસ ચોતરા ઉપર મ્હોટું ઝાડ છે. અહીંથી પછી અચલેશ્વર મહાદેવ અને તેજ કુન્ડપર ગયા. કુંડ ઉપર કાર્તિકમાં દર વર્ષે રામલીલાનો મેળો થાય છે, અને કુંડને રોશનીથી શણગારે છે ત્યારે બહુ દીપી નિકળે છે અત્રેનો ટાઉનહૉલ અને રૉયલ લાયબ્રરી પણ સારાં છે. અલીગઢનો કિલ્લો તો એક ખંડેરજ છે. ગામબહાર યુરોપીઅનોની વસ્તીને લીધે રસ્તા પહોળા ને ઘણા સારા છે. અચલેશ્વર મહાદેવની દહેરી તળાવની વચમાં છે. તેની પાસે રૂઘનાથજી, લક્ષ્મીજી, તથા હનમાનના મંદિરો છે. પછી સબ્જ મંડી તથા અબદુલ કરીમની દુકાને થઇ ઘેર આવ્યા. બાબુ પ્રસાદીલાલે પોતાની જગા સામે એક મંદિર બંધાવ્યુ છે. તેમાં મૂર્તિ બેસારવાની છે. પોતાની જગાનું ભાડું આ મંદિરના નિભાવ માટે વાપરવાને ઠરાવ્યું છે. આ ગામમાં હલકી સ્ત્રીઓ વિશેષ છે. પછી રાતના ૧૧ વાગાની ગાડીમાં બેઠા ને બીજે દિને (૨૬-૧૦-૦૩) મથુરાં પાછા આવી પુગા.

ગોકુલનાં ૨૪ મંદિરો—નવી ગોકુલમાં-ગોકુલનાથજીનું, બાલજીનું, બાલકૃષ્ણજીનું, રાજા ઠાકુરજીનું, શ્રી કાકાજીનું, ભામિનીવહુજીનું, ગંગાબેટીજીનું, નટવરલાલજીનું, ગોપાલલાલજીનું, ચીમનલાલજીનાં વહુજી પટાવહુજીનું, દાઉજીનું, ચિન્તામણુ માધવજીનું, જેજેશ્રી ગોકલેશજીનું, શ્રીટીકાયતનું, ચંદ્રમાજીનું, જેગોપાલનું, વેણીબેટીજીનું, શ્રીનથુજીનું, વ્રજેશ્વરજીનું, મથુરેશજીનું, અને શ્રી આચાર્યજીનું ; ગોકુલનાથજીની બેઠક એક તથા બીજી ચાર મહાપ્રભુજીની બેઠકો છે. જુની ગોકુલનાં મંદિરો-મદનમોહનજીનું, વિઠ્ઠલનાથજીનું, કલ્યાણરાયજીનું, અને દ્વારકાનાથજીનું, તથા બેઠક-હરરાયજીની, ગુસાંઇની બેઠક ઠકરાણી ઘાટ ઉપર, તથા રઘનાથજીની બેઠક એ રીતે કુલે ચોવીશ મંદિરો અને આઠ બેઠકો છે.

મથુરામાં મંદિરો—દાઉજી, મદનમોહનજી, અષ્ટભુજા, અને ગોકુલનાથજી એટલા ચાર મંદિરો ગોપાલલાલ મહારાજના છે, તથા બીજા મુખ્ય-બાલકૃષ્ણલાલજીનું, દ્વારકાનાથજીનું, ગોરધનનાથજીનું, અને રાજા બાબુનું મંદિર, છે, મહાપ્રભુજીની બેઠક વસંત ઘાટ ઉપર છે, અને ભગવાન વસંત ખેલવા પધાર્યા હતા તે સતગરો છે. નીચેનાં બે ગીતો મથુરાંમાં બહુ ગવાય છે.

ધન શ્રી જમુના, કૃપા કરી શ્રી ગોકુલ વ્રિજ સુખ આપજો.
વ્રિજની રજમાં, અહરનિશ અમને સ્થીર કરીને સ્થાપજો.—ધન ૧
તમે મોટાં છો શ્રી મહારાણી, તમે જીવ તણી કરૂણા જાણી.
શર્ણે હમને લેજો તાણી——ધન ૨
શ્રી વૃંદાવનની વાટમાં, નાહવું શ્રી જમુના ઘાટમાં.
વાહાલે રાસ રમાડયા શ્રી રાતમાં--ધન ૩
ચાલો તો થઇએ વ્રિજબાસી, પરિક્રમા કરવી ચોરાશી.
મારા જનમ મરણની ટળે ફાંસી--ધન ૪
પધરાવોને સમ સ્વરૂપ સેવા, આરોગાવો મીઠા મેવા.
વૈષ્ણવને લાભ ઘણો લેવા—ધન ૫
ગોકુલ મથુરાની ગલીઓમાં, માહારાજ મુજને ત્યાં મળીઆ.
મારા જનમ મનોરથ સફળ થયા—ધન ૬
વાહાલો નંદજીનો લાલો વ્રાંજમાલી, કાલિંદ્રીને કાંઠે ગૌચારી.
વાહાલો હસી હસી અમસુ લેતાળી--ધન ૭

જીવ જાણે શ્રી જમુનાજી જઇએ, એવા અખંડ શ્રીજબાશ્રી થઇ.
એ નૌતમલીલા નીત ગાઇએ--ધન ૮
સખી સમરો ને સારંગપાણી, વૈશ્નવને વાહાલી એ વાણી.
એ લીલા હરિદાસે જાણી—ધન ૯

જે જે મહારાણી જમના
જે જે પટરાણી જમુના, સુંદર સત્તવાદી નાર,
તપ કરી પ્રભુને આરાધીઆ, પ્રીતે પરણ્યા મોરાર--જે જે
સુરજ દેવતાની દીકરી, ને જાણે વેદ પૂરાણ,
ભાઇને વાલી રે બેનડી, પસલી આપી આ તે સાર--જે જે
ચરણા ચોળીને ચૂંદડી, કંઠે લેખંતો હાર.
કાંકણ કુંડળને ટીલડી, સજ્યા માએ સોળે સણગાર--જે જે
શ્રી વંદ્રાવન વીંટાઇ રહ્યા, મથુરા ચોરે જળ જાય,
ગોકુળમાં દ્રુવન પાસે વસ્યા, વ્હાલા શ્રીનંદકુમાર,
વાહા શ્રી જાદવરાય—જે જે.
કાલિંદ્રીને કાંઠડે, સુંદીર જમના નીર,
ગીરધર ગાયો ચરાવતા સાથે હળધર વીર, સાથે બળભદ્ર વીર—જે જે.
જળ રૂડા જળ શામળા, વેગે ચાલે ગંભીર
તીરે તોરણ ઉલટયો, માનો વાધ્યો વિસ્તાર—જે જે
જળ જમનામાં ઝીલતાં, ને તુટયો નવસર હાર,
મોતી સઘળાં વેરાઇ ગયા, હીરલો લીધો છે હાથ—જે જે
રામઘાટ સ્યામઘાટ ઠકરાણી ઘાટ, બીજા ઘાટ અનેક
જાણે ના હતો રે ધર્મી, અજાણે ના હતો રે અધર્મી
તેનો માએ કર્યો રે ઉદ્ધાર—જે જે.
ચૌદ કોસ ઉદય થયા, ને બ્રીજમાં વાધ્યો આણંદ,
કર જોડી કહે રે રઘુનાથજી, પાન કરજો વારંવાર,
આરતી થાય રે વીશ્રામ—જે જે.
જમના માની આરતી, જે કોઇ શીખે ને ગાય,
તેને જમનો ભેજાય—જે જે.
જમના માની આરતી, જે કોઇ પ્રેમે સું ગાય,
જે કોઇ પ્રીતે સું ગાય, તેનો બ્રીજવાસ તેનો વૈકુંઠ વાસ—જે જે.

આગ્રા—આગલી રાતે અમ્હારા ચોબા ગોરે અમને 'ભયો ભયો' કર્યો, અમે ચોપડામાં લખી આપ્યું અને બાંધ સુંધ કરી આજ

સવારના (૨૭-૧૦-૦૩) ૭ વાગે મથુરાં સ્ટેશનથી રવાના થયા, તે રાત્રિના ૧૦ વાગે આગ્રા જઇ પુગ્યા. અત્રેના મજુરો પોર્ટરો બહુજ લુચ્ચા હોય છે. નજર ચુક થાય તો સામાન ગેપ થતાં વાર ન લાગે. તેમજ કલાર્કસ પણ યાત્રીઓને બહુ કનડે છે. અત્રે ધર્મશાળા યાને સરાયા સ્ટેશનથી નજીકમાં ઘણી છે. અમે પહેલવાનની સરાયામાં ઉતર્યા દર દિવસનું ત્યાં ભાડું પડે છે. અત્રે વસ્તિ મુસલમાનની બહુ છે, અને હુશિયારીથી રહેવું જોઇએ છે. આ ગામમાં જમનાજી છે જેમાંથી નળનું પાણી ગામમાં લીધું છે. અમારી સાથે પ્રયાગ-અલાહબાદના ગોરનું માણસ મથુરાંથીજ લાગુ પડયું તે અમારી સાથે હતું. જે મુસાફરો સરાયામાં ઉતરે છે તેના નામ, ઠામ, કયાં જવાના, તે સરકારના માણસો પુછી લઇ આપણી સહી લે છે-બીજે દિને (૨૮-૧૦-૦૩) સવારના એકો કરી તાજ મહેલ જોવા ગયા. સરાયાથી પગ રસ્તે પોણો માઇલ છે, અને ગાડી રસ્તે એક ગાઉ છે. ત્યાં તાજબીબીનો રોજો જોયો. રસ્તામાં જમના નદી આવે છે. રોજો ઘણો અચ્છો બાંધ્યો છે, તેની કારીગરી વગેરેનું કામ સંપુર્ણ થતાં કહે છે કે સતર વર્ષ લાગ્યાં. પહેલા અંદર પેસતાં આજુ બાજુ પથ્થરની બે ઇમારતો આવે છે, પછી દરવાજો આવે છે, ત્યાંથી રસ્તો છે, તે તાજ મહેલનાં દરવાજા આગળ જાય છે. એ દરવાજાનું કામ ઘણું સરસ છે. આગળ ચાલતાં બગીચો, ફુંવારા, ફરવાના ન્હાના સુંદર રસ્તા, પાણીના સુંદર હોજ વગેરે દ્રષ્ટિએ પડે છે. અત્રે અંગ્રેજો દરરોજ હરવા ફરવા આવે છે, પછી આગળ ચાલતાં રોજો આવે છે. ચાર ખૂણે ચાર મીનારા છે જે ઉપર અમે ચઢયા તો મીલોના ધુવાડા, વહેતી જમના વગેરે આખા શહેરનો દેખાવ માલમ પડે છે. એ તાજ મહેલના દર્શનમાં આરસ પહાણનુંજ ઘણુંજ બારીક કામ કરેલું છે, જે તાજુબી ભરેલું છે. તેના દરવાજા ને રૂપાના બારણા હતા, પણ ભરતપુરના સુરજમલે આગ્રા લૂંટયું ત્યારે તેણે તે બારણા લઇ જઇ રૂપું ગળાવી નાખ્યું. એ બારીક કામમાં ઉપર ઉર્દુમાં તવારીખ લખી છે. કહે છે કે તાજબીબીને પોતાના ધણી શાહજહાં બાદશાહ સાથે તકરાર થતાં બાદશાહે જુદો મહેલ બાંધવો શરૂ કર્યો, પણ મહેલ બાંધવા મજુરો જાય નહિ, કારણ કે તાજબીબી રાતના ડબલ મજુરી આપી મસાલો બાળી મહેલ બંધાવતી હતી, ને દિવસના મજુરો આરામ લેતા, ને બાદશાહને ત્યાં કામે જાય નહિ, એટલે બાદશાહ ગુસ્સે થતાં બાદશાહે ગામનું જેટલું તેલ હતું તે સર્વ તાજબીબીને મળતું બંધ કરાવ્યું, એટલે

તાજે વિચાર કરી જમનાજીને પ્રાર્થના કરી. તેની કૃપાથી તેલને ઠેકાણે જમના જળ વાપરી બત્તીઓ પેટાવવા માંડી. એ રીતે મહેલનું કામ શરૂ કર્યું. વળી કોઇ એમ કહે છે કે તાજને રાત્રના સ્વપ્ન આવ્યું જેમાં પીરે તેને કહ્યું 'તું આવો રોજો બંધાવજે' તે પરથી તેણીએ કઇક કારીગરોને બોલાવીને પલાન કરવા કહ્યા. પણ કોઇ તેવું પલાન કરી શકયું નહિ, છેવટે એક પીરે બીજા વેશમાં આવીને કહ્યું "હું પલાન કરી આપું પણ તમે આંખો બંધ કરો" તેમ થતાં ને વાર તે પીરે તુરત પલાન રજુ કર્યું જે તાજને પસંદ પડયું, અને તેજ પ્રમાણે તાજ મહેલ બાંધ્યો, એ બાંધતાં કોઇ કહે છે રૂ. ૧૮।। કરોડ ને કોઇ ૩૧।।। કરોડ રૂપિઆ લાગ્યા છે. મહેલમાં પ્રવેશ કરતાં એક કાજી આપણુને અંદર લઇ જાય છે જ્યાં બાદશાહની તથા તાજની કબરો છે ત્યા બે ત્રણ રૂપીઆ પડયા હોય છે અને આપણુને પણ યથાશકિત આપવા આગ્રહ કરે છે. નીચે ભોંયરામાં દરવા છે ત્યાંથી પેલી પાર જમના નદી ભણી જવાય છે. તાજમહેલની આસપાસ પથ્થરના મિનારાવાળી વર્તુળાકારની વિશાળ નમાજ પડવાની બે જગ્યા છે. દરેક ઉપર અરબ્બીમાં તવારીખ લખી છે એ સર્વે જોઇ પાછા વળ્યા, તે આગ્રાનો કિલ્લો જોવા ગયા.

આગ્રાનો કિલ્લો જોવાને પાસ કઢાવવી જોઇએ છે, તે માટે સાહેબને બંગલે જઇ મોઢેથીજ અરજ કરી, પાસો કઢાવી, તે લઇ ગઢ તરફ ગયા. ગઢના નાકા બહાર ઓલીઆપીરે લડાઇના વખતમાં ઘોડા ઉપરથી કુદકો માર્યો હતો ને મરી ગયો, તે ઘોડો અર્ધો જમીનમાં ઘુસી ગયો છે, ને અર્ધો બહાર છે. તે પથ્થર થઇ જતાં હાલમાં તે રૂપમાં દષ્ટિએ પડે છે. વળી કહે છે કે આ વખતમાં પણ જમીનમાં ખોદવાથી જીવતો માલમ પડે છે. ત્યાં ઓલીયાપીરની કબર છે. અહીઆં સોલ્જરોના પહેરા છે. કિલ્લાના દરવાજામાં થઇ ઉંચે ચઢતાં બે પીતળની તોપો નજરે પડે છે. ભરતપુરના રાજા સુરજમલે સને ૧૭૬૪ માં આગ્રા લીધું તે વખતની એ તોપો છે. ત્યાર પછી મરાઠાના હાથમાં આગ્રા આવવાથી તેમની પાસે એ તોપો આવી અને હાલ અંગ્રેજ હસ્તક છે. એ તોપો ઉપર લેખ છે. જહાંગીરની રાણી નુરજહાંના ભાઇ અસફરખાનની તાજબીબી દીકરી થતી હતી. તાજબીબી સને ૧૬૧૫ માં શાહજહાંને પરણી તેથી સાત છોકરા થયા ને આઠમા છોકરાની સુવાવડમાં દક્ષિણમાં આવેલા બુરાનપુરમાં સને ૧૬૨૯ માં તે મરી ગઇ ! તેના શબને આગ્રા આણી તાજમહેલમાં કબર ચણી.

આગળ વધતાં ટેકરા ઉપર લશ્કરી સોલ્જરોનો બંગલો આવે છે. પછી ' મોતી મસ્જીદ ' આવે છે તે સને ૧૬૪૮ માં શાહજહાંએ બાંધવી શરૂ કરી, ને ૧૬૫૫ માં તૈયાર થઇ. તેમાં ધુપઘડીનો ઊંચો ચોરસ પથ્થર છે, જેમાં આંકા કરેલા ખાડા દેખાય છે. તેનાપર સૂર્યના છાપાએ કરીને વખતનું અનુમાન બાંધી બાદશાહ નિમાજ પડતા. દિવાલ ઉપર ઉર્દુમાં તવારીખ છે. જનાના માટે ૪૫ માણસને નિમાજ પડવાની તેમાં જગા છે અને વચલા ભાગમાં ૫૧૭ માણસોની જગા છે, જે જગાના મધ્ય ખુણાના ભાગમાં શાહના વજીર તથા બેટાની જગા રાખેલી છે. મસીદની વચમાં હોજ છે પણ પાણી નથી. બળવાના વખતમાં અત્રે ઇસ્પીટાલ હતી. આ ગામમાં ચેરીમેરી માગવાનો રિવાજ બહુ છે.

પછી ' દિવાને આમ ' જોવા ગયા. એ બંગલો તે વખતે રીપેર થતો હતો. તેના મોટા કમ્પાઉન્ડમાં કોલ્વીન સાહેબે આ ગઢ તથા બંગલા વિગેરે અસલી મકાનોની મરામત કરીને જેવા ને તેવા તાજા રાખ્યા છે. તે સાહેબના મેમોરીઅલનો લેખ કબર માફક ચણી તેમાં લખેલો છે, ને બીજો લેખ ઉપર ચઢતાં છેવટના ભાગમાં દિવાલ ઉપર છે. આ ' દિવાને ' આમ તે બાદશાહની ઇન્સાફ કરવાની જગા છે. તેમાં બાદશાહને બેસવા સારૂ ઉંચી બેઠક છે. ઉપર ચઢતાં ઔરંગજેબે શાહજહાંને સાત વર્ષ સુધી કેદ કર્યો ને તે ત્યાંજ મરી ગયો તે ઓરડી આવે છે. આગળ ચાલતાં અસલનાં બે મ્હોટાં નગારખાના આવે છે. વળી બાદશાહનું આરસપહાણનું તખત જે ભાંગેલુ છે પણ સાંધેલું છે, તે તથા તેવીજ ખુરશી નજરે પડે છે.

પછી ' દિવાને ખાસ ' આવે છે, જ્યાં બાદશાહની તેમજ વજીરની આરસપહાણની બેઠકો છે. તેના ઉપર બેસીને નીચે આવેલી ખાઇમાં હાથી વાઘની લડાઇના ખેલો થતા તે જોતા. એ બેઠકો મ્હોટી અગાસીમાં છે. વળી ' મછીભવન ' છે જેના હોજમાં પાણી થોડું છે તેમાં મછી છે. બીજી નગીનામસીદ આવે છે. એક બીજો મહેલ આવે છે તેમાં રાજા રહેતો. ત્યાર પછી મહમદે લૂટેલા સોમનાથ મહાદેવના મંદિરોના લાકડાના મોટા કમાડ-દ્વાર રીપેર કરી હજુ રાખ્યા છે, તેની જોડેના ઓરડામાં શહાજહાં તાજમહેલ ઉપર નજર કરતો મરી ગયો તે છે. આ સર્વ બંગલા તથા જગાને ૧૪ વર્ષ ઉપર મરામત કરાવી હતી. ત્યાર પછી ' શીષ મહેલ ' આવે છે. એ મહેલમાં ગરમ થંડા પાણીના હોજ છે જેમાંથી પાણી આવજાવ કરતું ને રાજારાણી સ્નાન કરતા. એ શીષ મહેલમાં અંધારૂ છે અને દીવો

કરે તો દિવાલમાં રંગબેરંગી કાચથી અજવાળું બહુજ ઝમક મારે છે. પાણીનો ધોધ પડે છે ત્યારે દીવાની રોશની દીપી રહે છે. ગઢની ચારે બાજુ ખાઇ છે, જેમાં અગાઉ જમનાજીનું પાણી લેવામાં આવતું. (હાલમા પણ થોડું છે.) જેથી લઢાઇના વખતમાં કોઇ ઉપર ચડી શકતું નહિ. ગઢની પાછલી બાજુમાં એક દરવાજો છે તેમાં અગાઉ જમનાજળ આવતું તેમાં રાણી ન્હાતી પણ હવે તે જળ તથા દરવાજો સરકારે બંધ કર્યા છે. ગઢમ પેસતાં પૂલ છે તે સાંકળથી ઉપડે તેવો છે. આસપાસ પાણીને લીધે ગઢાં બેઠ જેવો થઇ પડે છે. તાજમહેલમાં તથા ગઢમાં સોનાની ખુરશી તથા શચરચીલું વગેરે ઉમદા ચીજો તથા દિવાલમાં માણેક રત્નો જડેલા હતા તે કહેવા પ્રમાણે સર્વે સરકાર લઇ ગયા. હાલમાં તે રત્નો ક્યાંય નજરે પડતાં નથી. મહેલો આગળ હોજ તથા પાણીના ફુંવારાની જગો છે. મહેલ તથા અગાશીની દિવાલોને ગોળીઓ લાગવાથી કાણા પડેલા કોઇ કોઇ ઠેકાણે નજરે પડે છે. અત્રે તાજમહેલના નમુના પથ્થરના બનાવેલા વેચાતા મળે છે તેના રૂ. ૨॥ થી રૂ. ૫૦૦) અગર તેથી પણ વધારે પડે છે. સાહેબ લોકો બહુ લઇ જાય છે.

આગ્રામાં બીજી જોવા લાયક જગાઓ સિકંદર તથા રામબાગ છે. તે અત્રેથી ચારેક કોસ છેટે છે તેમજ બાર કોસપર ફતેપુર સીક્રિ જેમા અકબરની કબર વગેરે જોવા જેવાં છે પણ અમારે જવાની ઉતાવળ હોવાથી જવાઇ શકાયું નહિ. આગ્રા શહેર મ્હોટું છે. દલાલો શેરીએ શેરીએ ફરતા ફરે છે. તમે જે માલ લ્યો તેનાપર તેના ટકા ચડે છે. ગામમાં પણ મ્હોટી મસીદ છે. બજાર પણ મ્હોટી સારી છે. અત્રે સેત્રંજી સારી મળે છે. ઉતારે આવી સ્ટેશનપર જઇ સાંજના ચાર વાગે ગાડીમાં બેઠા તે સાંજના છ વાગે ટુંડલાથી ગાડી બદલી ને બીજે દિને (૨૯-૧૦-૦૩) સવારના છ વાગે પ્રયાગ એટલે અલાહબાદ પુગ્યા. મથુરાંથી આગ્રા ૨૩ માઇલ છે. ટિકિટ ૦-૬-૬; માં થુરાંથી હાથરસ ૨૪ માઇલ, ટિ. રૂ. ૦।, હાથરસથી અલીગઢ ૧૯ માઇલ, ટિ. રૂ. ૦-૫-૦; અને આગ્રાથી પ્રયાગ ૨૭૯ માઇલ, ટિ.રૂ. ૩-૧૦-૩ પડે છે.

ગામ સ્ટેશનથી દોઢ ગાઉ છેટું છે. અમો ગોર રંગનાથ હરપ્રસાદ પંચભૈયાના મકાને ઉતર્યા. અલ્હાબાદ ગામની બહારના રસ્તા ઘણા પહોળ. અને બજાર ઘણીજ સારી છે. તેમ ગામના રસ્તા પણ સ્વચ્છ છે. વસ્તિ થોડી પણ ઉજળી છે. ગામમાં ગંગાજીના દશાસમેત ઘાટ ઉપર અમારો ઉતારો હતો, ને ખળખળ અવાજ કરતી વહેતી ગંગાજીને લીધે દેખાવ

સુંદર માલમ પડતો હતો. ગંગા જમના અને સરસ્વતિનો જ્યાં સંગમ થાય છે એ ત્રિવેણી અર્ધો ગાઉ છેટી છે. ત્યાં અમો ગયા. અને પંડયાઓ પોતાના દેરા તંબુઓ ઉભા કરી બેઠાં હોય છે ને દરેક જણ નિશાની દાખલ તેના ઉપર બાંધેલા વાવટામાં ચિત્ર મુકે છે. જેમકે એક ગોરની ધ્વજામાં હાથી છે. તે હાથીવાળો ગોર કહેવાય છે.

સ્નાન ભેટ કરી ક્ષૌર ભદ્ર કરાવી સરાવવા બેઠા. અત્રે વિધવાઓ ભદ્ર કરાવે છે એટલુંજ નહિ પણ સિંધ કે બીજા પરદેશો તરફની કેટલીક પરણેલી સ્ત્રીઓ પણ ભદ્ર કરાવે છે, એ અજાએબ જેવું છે. અમોને સરાવતા અઢી વાગ્યા—પછી પ્રયાગનો ગઢ જોવા ગયા. ત્યાં સરકારી લશ્કર તોપ વિગેરે છે. ત્યાં એક અંધારા ભોંયરામાં ઉતર્યાં. સાથે એક બ્રાહ્મણ દીવો લઇને આગળ અંદર ચાલે છે. અંદર ધુન્ડીરાજ ગણપતિ, શિવ, સરસ્વતિ, લક્ષ્મી, વીગેરેનાં દર્શન છે.

દુધનાથ મહાદેવ જ્યાંથી પ્રગટ થયા તે વડ એટલે પ્રાગવડના દર્શન કર્યાં એ વડ સરકારે ઉપરથી કાપી નાખ્યું છે. તેની ફકત બે જાડી ડાળો છે, અને કહે છે કે તે લીલી રહે છે. નદીની સામે કાંઠે શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. અમો સાંજના પાછા ઉતારે આવ્યા. અત્રેના શુકલે પિતાશ્રીની સાંવત્સરિક મિતી કાશી સિવાય બીજે કોઇ ઠેકાણે કરવા ના પાડી કારણ કે રસ્તામાં આવતાં કાશી જેવા ઉત્તમ તીર્થનું ઉલંઘન કરવું વાજબી નહિ, માટે કાશી જવાનો વિચાર કર્યો. અત્રે વેણી માધવ ઠાકોરજી સર્વ તિર્થનો રાજા કહેવાય છે તેના દર્શન થયા. અલ્હાબાદ યુનીવર્સિટિ તથા મેયો કોલેજ જોવા જેવા છે, તથા ગોકળદાસ તેજપાળની ધર્મશાળા સારી છે.

અત્રેના પંડયાઓ ઘણાખરા શ્રીમંત અગર સારી સ્થિતિના છે. હાથમાં સોનાના કડા તથા બાદશાહી પોશાક પહેરે છે. ને મથુરાના ચોબા અગર કાશીના ગોર માફક જજમાનોને હેરાન કરતા નથી અગર પોતે બહાર રખડતા નથી. પોતાનું ગામ ધરીને બેસી રહે છે, અને સંતોષી છે. અમો આજે રવાના થયા (૨૦-૧૦-૦૩) રસ્તામાં ભરદ્વાજ રૂષી તથા શંકર વિગેરેના દર્શન કર્યાં. પછી સ્ટેશને જઇને આગગાડીમાં બેઠા. તે રાતનાં સાડા સાત વાગે વિંધ્યવાસિની પુગા.

વિન્ધ્યવાસિની—અલ્હાબાદથી પોણાઅગીઆર આના ટીકીટના

પડે છે અને તે ૫૦ માઇલ છેટું છે. અમો સ્ટેશન પાસે એક મારવાડીની ધર્મશાળા કે જે બહુ અચ્છી બાંધી છે તેમાં ઉતર્યા.

અમે પંડયા રામચંદ્ર બડગટાવાળાને સાથે લઇ દેવીને મંદિરે ગયા. ત્યાં ત્રણ દેવી છે. મહાલક્ષ્મી, મહાકાળી, અને મહાસરસ્વતિ. તે દરેકને માટે ચુંદડી, પુજાપો, શ્રીફળ વિગેરે લીધાં. મહાકાળી અથવા વિદ્યાદેવી વિજળી જે કૃષ્ણની બહેન થાય છે કે જેને પછાડવાથી .વિજળી થઇ ગઇ તેના ચરણ સ્પર્શ કર્યા. તે મ્હોટી મૂર્તિ ઘણીજ સુંદર છે, ને તેનો પરતો જબરો છે, અને તેની માનતા બહુ ચાલે છે. મહાલક્ષ્મી માતાની મૂર્તિ ન્હાની છે. મહાસરસ્વતિની તેના કરતાં જરા મ્હોટી છે તે સર્વેના દર્શન કરી ગોરને વિદાયગિરી આપી ઉતારે આવી સૂતા. રાત્રના સાડાત્રણ વાગાની ગાડીમાં બેઠા તે સવારના (૩૧-૧૦-૦૩) ૭ વાગે મુગલ સરાયાના જંકશન ઉપર આવી પહોંચ્યા. અત્રે મુસાફરખાનું છે. સાહેબોની વસ્તિ ઘણી છે. અગીઆર વાગે જે ગાડી આવી તેમાં બેશીને અમો બાર વાગે કાશી પહોંચ્યા. વિન્ધ્યાથી કાશી ૫૧ માઇલ છેટું, અને ટિ. ૦॥≈

કાશી—આ ગામના રસ્તાઓ એકદમ સાંકડા અને લાદીથી જડેલા છે. ઘરો પણ ઉંચા પણ અજવાળા વિગેરેની ખામીને લીધે અગવડભરેલા હતા. અમો ગોર રવિદત્ત નારાયણને ત્યાં ઉતર્યા. અત્રે ધર્મશાળાઓ છે તેમાં ગોળ ઘર નામની ધર્મશાળા જે મુંબઇના ભાટીઆ વસનજી મોરારજી વૈશ્નવે બંધાવેલી છે તે પણ ચિકાર હતી. અત્રે વાંદરાઓનું જોર ઘણું છે. બીજે દિને ગંગાસ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં મણીકર્ણિકા ઘાટ ઉપર ગંગાપુત્રો રહે છે. એ ઘાટમાં પાણી બિલકુલ ન હોતું. એટલે મૃતિકાસ્નાન કરાવ્યું. આ ગંગાપુત્રો બહુ લુચ્ચા હોય છે અને મારામારી કરવાને. પણ વાર લગાડતા નથી. અમો સ્નાન વિગેરે કરી ઉતારે આવ્યા. આજે દેવદિવાળી હોવાથી અંતર્ગ્રહી પરિક્રમા કરવા નિકળ્યા. પહેલાં કાશી વિશ્વનાથને ફૂલ પુષ્પ અને ગંગાજળથી અભિષેક કરી પરિક્રમાની શરૂઆત કરી.

કાશીની અંતર્ગૃહી પરિક્રમા પાંચ કોસની ગણાય છે પણ ૩ થી ૩॥ કોસ જેટલી થાય છે. વિશ્વનાથ મહાદેવ મુખ્ય છે તેનો મહિમા જબરો છે. માનતા પણ ઘણી લેવાય છે. લિંગ ન્હાનું છે. શિખરને સુવર્ણનો કલશ છે. એ દેવળની પાછળ મહાદેવની કચેરી છે જેમાં અસંખ્ય ન્હાના મ્હોટા શંકરનાં લિંગો છે. કપિલ ઋષી છે. વિશ્વનાથના દેવળમાં હમેશાં ગડદી બહુ રહે છે.

નન્દી બહુજ ન્હાના છે. ધુંડીરાજ ગણપતિ અને જ્ઞાનકુપ છે, અને પરોક્ષમાં મસજીદ આવેલી છે. આ પરિક્રમામાં બીજા મુખ્ય દર્શન નીચે પ્રમાણે આવેછે:

સિદ્ધિ વિનાયક, મણીકર્ણુકેશ્વર, કમલાસુત, વાસુકેશ્વર, પર્વતેશ્વર, દત્તાત્રય, ગંગેશ્વર, લલિતાદેવી, જરાસંધેશ્વર (પાણીમાં છે), સોમેશ્વર, દાલભેશ્વર, શુલટંકેશ્વર, દશાસમેત, આદવરાહ, વેણીમાધવ, બ્રહ્મેશ્વર, લોપામુદ્રા, અગસ્તેશ્વર, કશ્યપેશ્વર, હરીકેશ્વર, વૈદેશ્વર, ધ્રુવેશ્વર, ગોકર્ણેશ્વર અને કૂપ, ગોકર્ણકૂપ (અત્રે ગોદાન થવું જોઇએ), હટકેશ્વર, અછીતરાતીર્થ, કીટકીટેશ્વર, ભારભુતેશ્વર, ચિત્રગુપ્તેશ્વર, ચિત્રઘંટા દુર્ગા, પશુપતેશ્વર, પિતામહેશ્વર, કળશેશ્વર, નેભદ્રકાળી, સિદ્ધેશ્વરી માતા, ચંદ્રેશ્વર અને ચંદ્ર કૂપ, વિશ્વેશ્વર, મંગલેશ્વર, બદ્ધેશ્વર, બૃહસ્પતેશ્વર, વિઘ્નેશ્વર, અગ્નેશ્વર, શ્રીવિનાયક, ચિન્તાહરણ વિનાયક, વામનેશ્વર, વસિષ્ટજી, કર્ણેશ્વર, કપિલેશ્વર, ત્રિસંત વિનાયક, વિશાલાક્ષી, ધર્મેશ્વર, ધર્મકૂપ (એ કૂપમાં આપણું પ્રતિબિંબ જોવું, ને કહેછે કે મૃત્યુ થવાનું હોય તેની છ માસ પહેલાં મોઢું દેખાતું નથી,) વિશ્વાહકાદેવી, દેવદાસેશ્વર, આશાવિનાયક, વૃદ્ધાદિત્ય-સૂર્યનારાયણ, ચિત્રવકતેશ્વર, બ્રહ્મદેવ, કામેશ્વર, ઇશાનેશ્વર, ચંડી અને ચંડીશ્વર, શુક્રેશ્વર, ભવાનિશંકર, અન્નપુર્ણા દેવીનું મંદિર મ્હોટું જોવા જેવું છે તેમાં કુબેરભંડારી તથા આદિતેશ્વર છે, ધુંડીરાજ, રાજેશ્વર, લાંગેશ્વર, દંડીપાણી, અપસરેશ્વર ગંગેશ્વર, પ્રાણેશ્વર, પ્રતિગૃહેશ્વર, માર્કન્ડેશ્વર, મહાકાલેશ્વર, વિશ્વનાથમાં-જ્ઞાનકૂપ, નકલેશ્વર, તાડેશ્વર, મહેશ્વર, અને નન્દી; મુખ્યેશ્વર જમીનમાં ગુપ્ત છે, નવમંડલ દિવાલમાં છે, વીરભદ્ર, અભિમુકતેશ્વર, અને છેલ્લા ગણપતિ જે વિશ્વનાથ મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાંજ આવે છે ત્યાં પરિક્રમા સંપૂર્ણ થાય છે, ને નિયમ છોડાવે છે.

કાશીનાઘાટ—રાજઘાટ, પ્રહલાદઘાટ, પિલપિલાતીર્થ, ત્રિલોચનઘાટ, નર્મદા નદી, પંચગંગા, પાંચ નદીનો સંગમ છે, ગોઘાટ, બ્રહ્મઘાટ, પુન્યપાપા નદી, દુર્ગાઘાટ, ઇન્દુ માધવઘાટ, બાલાજીઘાટ, ઘોસલાઘાટ, અશ્વઘાટ, ગંગામહેલ, યમેશ્વરઘાટ, સંકટાઘાટ, સેંધિયાઘાટ, મણિકર્ણિકાઘાટ, જારકેશઘાટ, સ્મશાનઘાટ, વિશ્વેશ્વરઘાટ, દશાશ્વમેઘઘાટ, અહિલ્યાઘાટ, નારઘાટ, ચૌસતી ઘાટ, પાંડેઘાટ, અશ્વમેશ્વરઘાટ, ચૌકીઘાટ, કેદારઘાટ, અરમશાનઘાટ, શિવાલે વક્ષરાજઘાટ, લોલાર્કઘાટ, તુલસી (કવીનો) ઘાટ, અરિસ સગ્ગમઘાટ, નગવાઘાટ, અને રામનગરઘાટ.

શ્રી કાશી વિશ્વનાથપુરી કહેવાય છે તેની પંચક્રોશી પરિક્રમા આજુ બાજુના ગામની ૨૫ કોસની થાય છે, અને તે પાંચ દિવસમાં પુરી કરવી જોઇએ તેમાં પણ બે પક્ષ થવા ન જોઇએ, એટલે પુર્ણિમાના શુકલ પક્ષમાં આદરીને પૂર્ણ થવી જોઇએ, યા તો કૃષ્ણ પક્ષમાં આદરીને પુરી કરવી પણ શુકલ પક્ષમાં આદરીને કૃષ્ણ પક્ષમાં થાય નહિ. તેમાં પણ ઘણા નિયમો પાળવા જોઇએ. ચાલતાં જમણી બાજુએ થૂકવું અગર તેવું કામ ન કરવું. કાશી જો કે પવિત્ર ગણાય છે ખરૂં પણ અત્રે એટલા લિન્ગો દુર્ગન્ધ સ્થળમાં પડેલા છે કે તેનો કોઇ ભાવ પણ પુછતું નથી એ ખરેખર ખેદકારકછે, અને નગરની શેરીઓ એટલી તો સાંકડી અને ગંદી છે, કે તે કાશી નામને લજાવે છે. ગામમાં રહેવાનું ગમે નહિ. ફક્ત ગામ બહાર અગર બજાર તથા સ્ટેશન જતાં ઠીક છે, ત્યાં રસ્તા પહોળા છે. કાશી વિદ્યાનું સ્થાન છે, તે વિષે કહે છે ' રાંડ સાંઢ સીડી સન્યાસી, ઇસસે બચ્ચે તો સેવે કાશી ' અગાઉ એમ હતું. સીડીઓ પણ એટલી હતી કે જરા ચુકે તો પડે, પણ હવે તેમાંનું કંઇ નથી. કાળભૈરવનાં દર્શન ઠીક છે. વિશ્વનાથને હજારો ઘીની બત્તીઓ દરરોજ જાત્રીઓ કરે છે. અત્રે બીજી ધર્મશાળાઓ પણ છે.

કાશીમાં હવેલીઓ—ગોપાલલાલજીની તથા મુકુન્દરાયજીની (જીવણલાલ મહારાજ હસ્તક) મદનમોહનલાલજીની (વડા મહારાજ), ગોકુલ ચંદ્રમાજીની (દેવકીનંદન મહારાજ હસ્તક), રણછોડરાયજીની, તથા દાઉજીની બે હવેલીઓ, અને મહાપ્રભુજીની એક બેઠક છે.

ગઇ કાલે વિશ્વનાથ મહાદેવને દૂધ ચઢાવ્યું અને આજે (૩-૧૧-૦૩) મણિકર્ણિકાના ઘાટપર સ્નાન કર્યું. અત્રેના ગંગાગોર બહુજ લુચ્ચા હોય છે. એ ગોર દરેક જ્ઞાતિ માટે અમુક હોય છે. ક્ષત્રિઓના ગોર પણ જુદાજ છે. જે જ્ઞાતિનો જે ગોર હોય તેને ત્યાંજ જવું જોઇએ. અમોને મૃત્તિકાસ્નાન, દેહશુદ્ધિ, પંચગવ્યસ્નાન કરાવ્યાં. અત્રે બે ગોર કરવા પડે છે. ગંગાગોર તથા તીર્થગોર. તેઓ પોતાની કારિગરી ચલાવવામાં કંઇ મણા રાખતા નથી. અત્રે પિત્તળના તેમજ માટીના વાસણો વખણાય છે. વેપારીઓ પરદેશીને બધી રીતે લુટે છે, તોલમાં પણ મારે છે. કાશીની મૃતિકા-માટી કાશીથી કોઇ યાત્રી બહાર લઇ જતું નથી. તે ત્યાંજ રહેવી જોઇએ. અત્રે સાકરીઆ ખાંડના ગોળ ચોસલાં શ્વેત દૂધ જેવા અને ચમક મારતા સારા થાય છે. તેમજ અમર પણ ઘણા ઉચાં

મળે છે રૂ. ૬૫) થી ૫૦૦). પણ દરેક સોદો કરવા જાઓ ત્યારે તમારી પાછળ છાનામાના દલાલો ફરે છે.

આજે ચતુર્દશીનું પિતાશ્રીનું સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ તથા બ્રહ્મભોજન કાશી તીર્થમાં કર્યું, ને આખો દિવસ તેમાં ગયો. બીજે દિને તા. ૪થીએ મણિકર્ણિકાપર તીર્થ શ્રાદ્ધ કરી એકો કરી પાપમોચનીકુંડ જે દોઢેક ગાઉ દૂરછે ત્યાં શ્રાદ્ધ કર્યું. તા. ૫ મીની સવારના પંચગંગામાં સ્નાન કર્યું. ત્યાં ન્હાવાનો મ્હોટો મહિમા છે. એક બંગાળીના ઘરમાં કાળીમાતાનું મંદિર ઘણું સરસ છે. એકા ભાડે કરી આગળ ચાલતાં જગદીશ્વર, લક્ષ્મીનારાયણ, દુર્ગા કુન્ડ, દુર્ગા દેવી તથા કોડીમાતાના દર્શન કર્યાં. કોડીમાતાને કોડીઓ ધરવી જોઇએ છે. ત્યાંથી અમો સેંટ્રલ હિન્દુ કૉલેજ જોવા ગયા. મકાન વિશાળ અને સુંદર બાંધેલું છે. પ્રીન્સીપાલ મી૦ કૉલીન્સને મળ્યો તે બહુ ભલો દેખાય છે. કૉલેજ ફેરવીને દેખાડી. અત્રે મી૦ ધરમસી મુરારજી ગોકળદાસે પોતાને ખર્ચે લેબૉરેટરી બાંધી છે. અત્રે સંસ્કૃતના પ્રોફેસર પ્રખ્યાત શિવકુમાર છે. કૉલેજથી વળતાં બટુકભૈરવ, કામક્ષાદેવી, અને વૈજનાથ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. એ લિન્ગ એક શાહુકારની ધર્મશાળામાં છે. એ જગા જ્યારે તેણે બંધાવવા માંડી ત્યારે લિંગ ત્યાંથી બદલાવવા વિચાર કર્યો, ને ૨૦ ફીટ ખોદયું તો પણ લિન્ગ દેખાયું. પછી મહાદેવે સ્વપ્નમાં આવી ક્રોધ કર્યો એટલે પછી તેણે ત્યાંજ રહેવા દીધું. એ આદ્ય મહાદેવ ગણાય છે. ત્યાર પછી ઉતારે આવ્યા. ગંગાજીને પેલેપાર ગાઉ દોઢ ચાલ્યા પછી વેદો વ્યાસનાં દર્શન છે.

આજે (તા. ૬) ગયા જવાનું છે તે માટે શ્રાદ્ધ પ્રયાણને દિને સવારના કરવું પડે છે. શ્રાદ્ધમાં ગોળ તથા ઘૃતના પિન્ડો કર્યા તેમાં પિતાનો પિન્ડ લઇ બોલે છે “ હે પિતે ! અમારી સાથે ગયાજી ચાલો.” અમારો ગોર નારાયણ દત્ત રવિદત્ત સુભાગ્યે સંતોષી તેમજ વિદ્વાન હતો. ગોરને વિદાયગિરિ આપી સાંજના ૬ વાગે ગાડીમાં બેઠા તે મોગલસરાયા રાતે ૯ વાગે પહોંચ્યા. ત્યાંથી ૧૦ાા વાગે ગાડી ઉપડી તે સવારના ૫ વાગે ગયાજી પહોંચ્યા. (તા. ૭-૧૧-૦૩). કાશીથી ગયા ૧૦૯ માઇલ અને ટિકિટના રૂ ૧ાાા પડે છે.

ગયાજી—અત્રે અમારો ગોર શ્યામલાલ વિઠ્ઠલ હતો. તેના માણસોએ અમોને તેના મેંદી બાગમાં ઉતારો આપ્યો. બગીચો અતિ સુંદર બનાવ્યો છે તેમાં બંગલા તેમજ ઓરડીઓ યજમાનોને ઉતરવા માટે બાંધેલાં છે. વળી તેમાં

એક સુંદર તળાવ છે, કૂવા તથા હનુમાનનું મંદિર છે. ગોર શ્યામલાલનું નામ ચાલે છે. પોતે ગુજરી ગયો છે. તેને ત્રણ દીકરા છે. શરૂઆતમાં ગોરને રૂ. ૧) તથા શ્રીફળ નાળીએરની ભેટ કર્યા પછી ફાલ્ગુ નદીમાં સ્નાન કર્યું, અને ત્યાંજ પુનપુનાનું શ્રાદ્ધ તથા ત્રણ દિનના શ્રાદ્ધનું પહેલું શ્રાદ્ધ અને તર્પણ આજે કરાવ્યાં. પુનપુનાગામ સ્ટેશનથી આઘે છે. ત્યાં જંગલ હોવાથી અતરેજ શ્રાદ્ધ કરાવે છે અને તેનું ફળ તેટલુંજ છે એમ શુક્લ માને છે. જે લોકો ૭ થી ૧૫ દિવસનું શ્રાદ્ધ કરાવે છે, તેને અત્રેથી બએ ગાઉને છેટે ટાંગામાં શ્રાદ્ધ કરાવવા માટે જવું પડે છે. ત્યાં બુદ્ધગયા, રામશીલા, પ્રેતશીલા વિગેરે જગો ઉપર ઘણી બધી સીડીઓ ચઢવી પડે છે તેમાં આખો દિવસ નિકળી જાય તાપ તડકો તૃષા વેઠી ભૂખે રહેવું પડે છે, અને ત્રણ દિવસના ગયા શ્રાધ્ધમાં પણ વિધિ તેટલોજ થાય છે.

ગયા ગામ ન્હાનું છે. રસ્તા સાધારણ રીતે સારા છે તેમ હવા પણ સારી છે. ફાલ્ગુ નદીમાં જો કે પાણી ઘણું થોડું પગનાં કાંડા પુરતું હતું, પણ તે પાણી નિર્મળ અને સ્વચ્છ હતું. બીજી બધી નદીઓ કરતાં અત્રે ન્હાવાની ગમત ઠીક પડી. સ્નાન કરાવતાં પહેલાં પાણીમાંથી રેતી ત્રણ વાર કાઢી તેનું તિલક કરી ન્હવડાવે છે. ફલ્ગુની બાજુએ રેતીમ ખાડા ખણવાથી પણ પાણી નિકળે છે.

વિષ્ણુ પદના મંદિરમાં જળ, ફૂલ, પુષ્પ તથા ચંદન વડે પદની પૂજા કરી આજે (તા. ૮) બીજા દિવસનું શ્રાદ્ધ કર્યું. શ્રાદ્ધ કર્યા પછી બધા પિન્ડો લઇ મંદિરના નિજભાગમાં ગયા ત્યાં માણસ દીઠ અંધોં આનો લે છે. પછી ત્યાં દરેક પિન્ડ લઇ જેમ કે પિતા, પ્રપિતા, પિતામહ વિગેરે સર્વ પિન્ડ આપણે અકેકો લઇ શુક્લ વિધિ પૂર્વક બોલતો અકેકો પિન્ડ વિષ્ણુ પદ ઉપર મુકાય છે. ફૂલ તુળશી પાછાં ચઢાવી વિષ્ણુ પદપર શિર મુકાવી સારી પેઠે દંડવત કરાવી ત્યાંનો પુજારી વાંસો થાબડે છે. દંડવત કરતી વખતે બોલવું કે ‘ અમારા પિતા પિતૃઓના ઉદ્ધાર કરજો, સદ્‌ગતિ કરજો, બાલ બચ્ચાંઓની રક્ષા કરજો, અને અમારા વંશની વૃદ્ધિ કરજો. ’ ત્યાર પછી પાર્વતિજી વગેરેના દર્શન કર્યાં. હનુમાન તથા ગદાધરનાં દર્શન કરી ફાલ્ગુ પાછાં તર્પણ કરાવી ઉતારે આવતાં બજારમાંથી પચુંટણ ચીજો લઇ ઉતારે આવ્યા . આજે ફાલ્ગુને પેલે પાર જઇ સીતાકુન્ડમાં આચમન કર્યું. દશરથ રાજાએ પિન્ડ માગવા હાથ ઉંચો કર્યો છે, અને તે હાથમાં એક પિન્ડ સિતાજીએ વાલુકા–રેતીનો પિન્ડ આપેલો છે.

સીતાજીએ બીજા બે પીંડ બાજુમાં રાખેલા છે, તથા રામચંદ્રજીએ સરાવવાનો સામાન આણેલો વિગેરેનાં દર્શન, ગોપાલજી, હનુમાનજી, જાનકીજી, રામ, લક્ષ્મણ, ભરતજી, નૃસિંહઅવતાર, જગન્નાથજી વિગેરેનાં દર્શન ત્યાં છે. વિષ્ણુપદનાં પિત્તળના પગલાં પણ અત્રે મળે છે. ગયાજીમાં કાળા મજબૂત પથ્થરના વાડકા બહુ સારા થાય છે. એની કિમ્મત એકેક નંગની ઓછામાં ઓછી દસ આના હોય છે.

આજ (૯-૧૧-૦૩) ત્રીજું શ્રાદ્ધ કરવા અક્ષયવટપર ગયા, ત્યાં લક્ષ્મી કુંડમાં સ્નાન કર્યું. અક્ષયવટ એક મોટું વડનું ઝાડ છે તેમાં ત્રણ વટ છે, એટલે કે તેને ત્રેતા, દ્વાપર, સત્યુગ, એમ ત્રણ ધર્મના વૃક્ષ ગણે છે, તેની નીચે બેસી શ્રાદ્ધ કર્યું. પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરવા, બાલ બચ્ચાંઓનું રક્ષણ કરવા યાત્રીઓ પરિક્રમા કરી એ અક્ષયવટ આગળ દંડવત કરી અરજ ગુજારે છે, તથા પુત્ર દ્રવ્ય, અને મુક્તિ એ ત્રણમાંથી એક માંગે છે. અત્રે ખાવાની કોઇ પણ એક ચીજ મુકી દેવાનું કહેવામાં આવે છે. ગોરને પણ અત્રે વિદાયગિરિ આપવી પડે છે. એટલે તે "ભયોભયો" કરે છે. રાતના અગીઆર વાગ્યાની ગાડીમાં ગયાજીથી બેઠા, તે સવારના મોગલસરાયા આવી પહોંચ્યા, ત્યાંથી બીજી ગાડીમાં બેસીને માણેકપુર સ્ટેશને ગયા અને ત્યાંથી કર્વીગામ ગયા. ગયાથી કર્વી ૩૪૬ માઇલ થાય છે. ને ટીકીટ રૂ. ૭ાા—ા પડે છે.

ચિત્રકૂટ—કર્વીથી ત્રણ ગાઉ છે. કર્વીગામમાં શાહુકાર શિવપ્રસાદની બંધાવેલી ધર્મશાળા બહુ સારી છે. તેમજ સરકારનો બંદોબસ્ત સારો છે. ગામમાં કચેરી, અને વેપાર સારો ચાલે છે. પાકી સડકના રસ્તા છે. ચિત્રકૂટ જવું હોય તો કર્વી સ્ટેશનની ટીકીટ લેવી સારી છે, પણ ચિત્રકૂટ સ્ટેશનની લેવી નહી. સ્ટેશનથી અઢી ગાઉ ગામ છેટે છે. અને કર્વીથી ત્રણ ગાઉ છે. પણ ત્યાં સગવડ સારી છે. બીજે દહાડે સવારના (તા૦ ૧૧-૧૧-૦૩)નિકળ્યા તે દસ વાગે ચિત્રકૂટ આવી ગોર રામસાને ત્યાં ઉતર્યા. અત્રે મંદાકિની નદીમાં રામઘાટપર સ્નાન કર્યું, અને અંતર્ગૃહી પરિક્રમાં કરવા નિકળ્યા. રામ, લક્ષ્મણ, જગદીશ, વિજયઠાકોરજી, મદગજન મહાદેવ જે ચિત્રકૂટનો રાજા કહેવાય છે, જાનકીજી, ભકત તુલશીદાસ, રાધાકૃષ્ણ વગેરેના દર્શન કર્યાં, અત્રેથી એક મૈલપર કાન્તા ડુંગરની પરિક્રમા જે ત્રણ ગાઉની છે, તેમાં ૩૬૦ પગથીઆ છે ત્યાં અમો ગયા.

(તા. ૧૨) રસ્તે જતાં પ્રથમ મહાવીર સ્વામીના દર્શન, રામચંદ્રજીની શય્યા તથા પગલાં તથા અનેક મંદિરો આવ્યા પછી કાન્તા પર્વત નજરે પડ્યો, તેનો ઘેરાવો ત્રણ ગાઉ ફરતો મોટો છે એ પર્વતના ચાર મુખ આગળ ચાર કાન્તાનાથની મુર્તિઓ છે. છેલ્લે કાન્તાના ફક્ત મુખારવિંદના દર્શન આવે છે તેના મસ્તકપર મુકુટ છે. ત્યાં રામચંદ્રજીએ કાન્તાનાથની પૂજા કરી છે તેને અમોએ પ્રસાદ ધરાવ્યો. પરિક્રમાની શરૂઆત અત્રેથી થાય છે. હનુમાનધારા એનાથી ઘણી છેટે છે. નાશક ત્ર્યંબકની પેઠે ઘણા પગથીઆં ચડવા પડે છે. અમે ઉતારે આવી કર્વી રવાના થયા. જ્યાં બપોરના સાડાત્રણ વાગે પુગ્યા. બીજે દિને (તા. ૧૩) કર્વી સ્ટેશનથી ઉપડયા તે રાતના આઠ વાગે નેની આવી પુગા. તે ગામમાં મુસલમાનની વસ્તિ છે અને લોક લુચ્ચા છે. ત્યાંથી બીજી ગાડીમાં બેઠા. તે સવારના સાડા છ વાગે મોગલસરાયા આવ્યા (તા. ૧૪). બપોરના અગીઆર વાગાની ગાડીમાં પાછા નીકલ્યા તે સાંજના છ વાગે અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા. કર્વીથી માણેકપુર ૨૬ માઇલ ટી૦ રૂ. ૦।; માણેકપુરથી નેની મૈ૦ ૬૫, ટી૦ રૂ. ૧)૯; નેનીથી મોગલસરાયા મૈ૦ ૭૫, રૂ. ૧)—; મોગલસરાયાથી અયોધ્યા ૧૨૧ મૈ૦ ટી૦ રૂ. ૧)૮ાાા.

અયોધ્યા—અત્રે ગોર ભગવતપ્રસાદને ત્યાં ઉતર્યા. ગામ સ્ટેશનથી અઢી ગાઉ છે. અત્રે બેલગાડી મળતી નથી, પણ હાથગાડીમાં માણસોને બેસાડી મજૂર ખેંચી લઇ જાય છે એવી ગાડાને થેલો કહે છે. બીજે દિને (તા. ૧૫) સરયૂ નદીના સર્ગદ્વારઘાટ આગળ અમારો ઉતારો હતો. ત્યાં સ્નાન કર્યું સરયૂનો પટ પહોળાઇમાં ૨ાા–૩ ગાઉનો છે અને ત્રણ ધારથી પૂર્વ દિશા તરફ વહે છે. તેને ૩૬૦ ઘાટ છે. જેમ કાશીમાં વિશ્વનાથ મહાદેવ તેમ અત્રે નાગેશ્વર મહાદેવ નદીના કાંઠાપર છે. એ મહાદેવ ઘણા નાગોપર બિરાજે છે. નદીકાંઠે રામ સીતા વગેરેના મંદિરો છે. ફૈઝાબાદ અત્રેથી ૨ાા–૩ ગાઉ થાય છે. આજે અગીઆરસ હતી એટલે અંતર્ગૃહિ પરિક્રમા કરવા નીકળ્યા. શીશ મહેલનું, રામ સીતાનું મંદીર, પછી રામચંદ્રજીનું, તથા રત્ન સિંહાસન એટલે રામચંદ્રજીની ગાદીનાં દર્શન કર્યાં પછી દશરથ રાજાનો તથા રામચંદ્રજીનો પરિવાર લવ, કુશ વગેરે, કોપભવન (કૈકેયી કોપ કરી સુતા છે તે), અને ચોવીશ અવતારનું મંદિર, રામચંદ્રજીની જન્મભૂમી તથા કૌશલ્યાના દર્શન જોવા જેવા છે. અત્રે મસીદ પાસે છે. મંદીરના કમપાઉન્ડમાં થઇને મસીદમાં જવાય છે.

અગાઉ ઔરંગઝેબ બાદશાહે મંદિરની જગા તોડીને મસીદ બનાવી તે વખતે હમણાની આટલી જન્મભૂમીની મંદિરની જગા રહી ગઇ તે બાબત હિંદુ મુસલમાનનું મોટું યુદ્ધ થયું. ઘણાઓ જે કપાયા તેઓની કબરો પણ મંદિર પાસે છે. જેઓના કોઇ વાલી ન હોતા તે સર્વેને એક ખાડામાં ડાટેલા છે તે જગા પણ જોવામાં આવે છે. એક હિંદુ સાહુકારે એ જન્મભૂમીનું મંદિર જે અસલ એક ઝુંપડું હતું તેને આરસપહાણનું મંદિર બનાવ્યું. એ અસલની ઝુંપડી કાઢવા માટે મુસલમાનોએ મોટો ઝગડો મચાવ્યો. કોર્ટમાં કજીઓ ચાલ્યો. તે ઠેઠ વિલાયત પ્રિવિ કાઉનસીલ સુધી ગયો ત્યાંથી એવો ઠરાવ થયો કે જે સ્થિતિમાં મંદિર યા મસીદ હોય તેમાં કાંઇ પણ ફેરફાર થઇ શકે નહિ. તેથી તે આરસપહાણનું મંદિર પડતું રહ્યું ને તેના બદલામાં એની અંદર રામ સીતાની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. આગળ ચાલતાં દશરથે યજ્ઞ કર્યો હતો તે વેદીના દર્શન કર્યા. એ યજ્ઞથી દશરથને પુત્રો થયા. લવ કુશના મંદિરમાં અશ્વ બાંધ્યો છે તેના દર્શન; વાલ્મિક રૂષી અને સીતાના દર્શન કર્યા. હનુમાનજીનું ૧૫૦ પગથીઆનું મોટું વિશાળ મંદિર, રાજમહેલ તથા બગીચો પણ જોવા લાયક છે. મહેલ ઇંગ્લિશ સ્ટાઇલનો બંધાવેલો છે, તેમાં દર્શનેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે, અને તેને રાજભોગ પણ અપાય છે. વળી ત્યાં પાર્વતિજી, સૂર્યનારાયણ તથા ગણપતિજીના સ્થાન છે. જ્યાં મુંબઇના રત્નાગરની લાઇટ તથા વિજલીક રોશની પ્રગટે છે, અને આરિસા તથા કાચથી શોભામાં ઉમેરો આપે છે. આગળ જતાં રાણીનો મહેલ તથા પુસ્તકાલય, તથા કચેરી આવે છે. રાજમહેલમાં વળી રાજરાજેશ્વર મહાદેવના ઉપર ચકર ચકર કરતી સોનાની છત્રી છે. આજુબાજુ ફુવારા છે ને વિજલીક રોશની છે તેવી જ રીતે રાધાકૃષ્ણ તથા અન્નપુર્ણા દેવી, તથા પાર્વતિજી તથા સાત જોગણી માતાના દર્શન સારા છે. મહેલમાંથી બહાર નીકળતાં બાવા તુલશીદાસનું રામ સીતાનું મંદિર આવે છે. અત્રે ઠાકોરજીને એક હજાર આરતી દરરોજ થાય છે. બાવાજી ગુજરી ગયાછે, તેના ચેલા ગોવિંદદાસબાવાછે અમો હતા ત્યારે તે મુંબઇ ગયા હતા, પછી અમો ત્રેતાનાથના મંદિરમાં આવ્યા. આ મંદિર દર અગીઆરસે રાતના ૬થી ૯ વાગા સુધી ખુલે છે તે ટાઇમ સિવાય કોઇને દર્શન કરવા હોય તે રૂ. ૧૧ લઇને આડે દિવસે દર્શન કરાવવામાં આવેછે. ઔરંગઝેબના વખતમાં ઘણો જુલમ હોવાથી ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે મંદિર બંધ રહેતું હતું, તે રિવાજ હજુ સુધી પણ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે. અત્રે નાના મોટાં ૫,૫૦૦ મંદિરો છે તે સર્વેમાં ઘણાખરા સાધુ બાવા પુજારીઓ છે. રાત્રે સાડાસાત

વાગે ઉતારે આવ્યા. સરયૂનેકાંઠે ચંદ્રહરી મહાદેવનું મંદિર છે જેમાં બાર મહાદેવના લિંગ છે. તે જેમ દાબડાનો સટ આવે છે તેમ એ બાર લીંગ છે.

આજે (તા. ૧૬) ગોર ભગવતપ્રસાદની સાથે અયોધ્યાના મહારાજા ઓનરબલ પ્રતાપ નારાયણસીંગ કે. સી. એસ. આઇ. આઉધ નરેશ અયોધ્યાની મુલાકતે ગયા, તે વખતે રાજાજી કચેરીમાં બેઠા હતા. રાજાની ઉમર ૫૦ વર્ષની હતી અને ઘણાજ સાદા છે. કલકત્તાની કાઉન્સિલના પોતે મેંમ્બર છે તેમની સાથે વાતચિત કર્યા પછી ઉતારે આવ્યા. અયોધ્યામાં બે સ્ટેશન છે. શહેરમાં ઘાટ ઉપર છે ને બીજું બે ગાઉ ઉપર છે. અમો (તા. ૧૭ ને દિને) સાંજના સાડાપાંચની ગાડીમાં બેઠા. તે રાતના દશ વાગે લખનૌ સ્ટેશન આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન તેમજ શહેર પણ બહુ મોટું છે. નૈમિશારણ્ય જવા માટે શન્ડિલા સ્ટેશનની ગાડીમાં અમો બેઠા. અયોધ્યાથી શંડીલા ૧૬૧ માઇલ અને ટીકીટ રૂ. ૧ાાા.

શન્ડીલા—સ્ટેશને રાતના બાર વાગે આવી પહોંચ્યા. નૈમિશારણ્યમાં ચોરીની બહુ ધાસ્તિ છે, એવી ખબર અમોને અયોધ્યામાંથીજ મળી હતી તેથી અમોએ ત્યાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો હતો. પરંતુ ત્યાંના ગોર પંડયા મણીરામ અયોધ્યાથી અમારી સાથે આવ્યા હતા, તેણે કહ્યું હતું કે કોઇ જાતની હરકત નડશે નહિ એમ હિંમત આપવાથી અમારો વિચાર જવાનો ઠર્યો. શન્ડિલા સ્ટેશન નજદીક બે ધર્મશાળા છે. એક વાણીઆ મહાજન શાહુકારની, અને બીજી રાજા બાબુ અત્રેના તેહસીલદારની ધર્મશાળા છે. રાજા બાબુની ધર્મશાળા સારી છે. તેમાં અમો ઉતર્યા. તેની અંદર દુર્ગાદેવીનું મંદિર, અને વિશાળ ચોક છે. અત્રે આ ગામમાં પોલીસનો બંદોબસ્ત સારો છે ને કોઇ વાતની ધાસ્તિ નથી.

નૈમિશારણ્ય—સવારના વહેલા ઉઠી (તા. ૧૯) પાંચ વાગે ગાડુ હંકાર્યું. શન્ડીલાથી બાર ગાઉનો રસ્તો છે તેમાં છ ગાઉ સારી પણ કાચી સડક છે, ને છ ગાઉ ખેત્રાઉ વાટ છે. ત્યાં દર માસે મ્હોટો મેળો ભરાય છે. જેમાં આજુબાજુના ગામના લોકો ચક્રતીર્થમાં સ્નાન કરવા દર અમાસે આવે છે. આજે અમાસ હતી તેથી હજારો માણસોના ટોળે ટોળાં સ્નાન કરીને પાછા ફરતાં અમોને રસ્તામાં સામા મળ્યાં. એ રીતે સુભાગ્યે અમારી વહેતી વાટ

હતી તેથી કરીને અમોને કોઇબી જાતની બ્હીક હતી નહિ. રસ્તામાં હત્યાહરણ તીર્થ આવે છે તે સાથે લઇએ તો ૧૪ કોસની મુસાફરી છે. રામે રાવણને માર્યો ત્યારે બ્રહ્મહત્યા થઇ. તેથી હાથમાં વાળ ઉગ્યા. તે નિવારણ કરવા માટે અત્રે રામે સ્નાન કર્યું જેથી વાળ ગળી ગયા, તેથી તે દિવસથી તે તીર્થનું નામ હત્યાહરણ પડયું, ને જે કોઇ ત્યાં ન્હાય, તેની હત્યા તથા પાપનો નાશ નાય એવો મહિમા છે. ગાડું આવવા જવાનું કરવું પડે છે, અને તેનું ભાડું દરરોજના રૂ. ૧)ᵔ આસરે પડે છે. અમો સવારના નીકળ્યા તે રાતના આઠ વાગે નેમિશારણ્યમાં પુગા. ગામને પાદરે ગોમતીજી નદી આવેલી છે. તેમાં કમર સુધી પાણી હતું. તેમાં નાવ ચાલતી હતી એટલે તેમાં બેસી પેલેપાર ઉતર્યા. અર્ધો માઇલ ચાલ્યા પછી ગોરને ઘેર આવી પહોંચ્યા. રાત અંધારી ને ચોરની બ્હીક અત્રે બહુ. આ ગામના લોક બાંગડ ગણાય છે. રસ્તે ચાલતાં કઇક યાત્રીઓના ગાડાં લૂટાયા છે. ગોરે કહ્યું કે "દિવાલના ચણેલા ઘરમાં ઉતારો આપું છું એટલે તમને ધાસ્તિ રહેશે નહિ. પણ રાતના કોઇએ બારણું ઉઘાડવું નહિ. કારણ કે રાતના ચોરલોક બહુ ફરે છે. તેઓને કોઇ માલમ પડે તો લુટી લે છે. ભીંતો સુધાં ફોડે છે." જો કોઇ યાત્રી દિવસે ઘરેણાં ગાડાં પહેરીને ભપકામાં તેમની નજરે આવે તો રાતના તેમનું ઘર ફોડે છે. માટે કોઇ પણ ચીજ અંગપર રાખવાને અમને ના પાડવામાં આવી, રાતના બારણા વગેરેને બરાબર સાંકળ લગાડી જાગતા સુતા રહેજો એવી અમને ચેતવણી આપવામાં આવી. આ સર્વથી અમોને બહુ ધાસ્તિ લાગી. તેથી અમોને ઘણો ધાસકો લાગ્યો કે અયોધ્યામા સાંભળ્યું હતું તે વાત ખરી, પણ હવે જે થાય તે ખરૂં. આવ્યાં તો ખરા ધાસ્તિમાંને ધાસ્તિમાં રાત જેમ તેમ નીકળી ને સવાર પડી (તા. ૨૦). ચક્રતીર્થમાં જઇ પ્રથમ સ્નાન કર્યું. અને નેમિશારણ્યનું મહાત્મ્ય સાંભળ્યું. અત્રે ૮,૮૦૦ રૂષીઓએ તપશ્ચર્યા કરી છે, અને સતરૂપા અને સ્વયંભૂ મનુએ બાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું એટલે રામચંદ્રજીએ દર્શન દીધા. વરદાન માગવા કહ્યું તો કહે મને "તારા જેવો પુત્ર જોઇએ" ત્યારે રામચંદ્રજીએ કહયું "સતરૂપાની કુખે મારો જન્મ તારે ત્યાં થશે" તે સતરૂપા તથા સ્વયંભૂ મનુના સ્થાન અત્રે છે. દધીચરૂષી અત્રે વજ્રને ભાંગીને પી ગયા છે. જ્યારે વૃતાસુર દૈત્ય હેરાન કરવા લાગ્યો ત્યારે દધીચરૂષીને અરજ કરવામાં આવી. રૂષીએ કહ્યું કે "બધા તીર્થના દર્શન થાય તો હું આવું" ત્યારે રામચંદ્રજીને અરજ કરતાં તેમણે કહયું કે બધા તીર્થ આવશે, ને કમંડલ ખોલશે

ત્યારે દધીચીએ કબૂલ કર્યું, પણ પ્રયાગરાજ કહે "હું નહિ આવું, કારણ કે હું સર્વ તીર્થનો રાજા છું, પણ તમો પાંચ તીર્થ મળીને એક તીર્થ સ્થાપશો તો તેમાં મારો અંશ આવશે."

તેનું નામ પંચતીર્થ કુંડ, અક્ષયવટ તથા લલિતા દેવીનું મંદિર પણ અત્રે છે. મતલબ કે નેમિશારણ્યમાં સર્વ તીર્થો વસે છે, સુદર્શન ચક્ર જમીનની અંદર પાતાળમાં જાય છે, અને આકાશમાં પણ ઉડે છે માટે ભગવાનને અરજ કરવામાં આવી કે એ ચક્ર માટે એવી કોઇ જગ્યા આપો કે જ્યાં સર્વ તીર્થો વાસ કરતા હોય ત્યાં તે રહે. પછી આ ચક્રતીર્થ કુંડમાં સુદર્શનચક્ર નાંખ્યું છે. એ ચક્રે સાત પાતાળનો પડદો ફોડી નાંખ્યો. એ ચક્રતીર્થ કુંડનું પાણી એટલું ઉંડું છે કે તેમાં જમીન તો દેખાતી નથી. અંગ્રેજ સરકારે અંદર બહુ તપાસ કરી પણ પત્તો મળ્યો નહિ. પછી ખેરાત પુણ્ય કર્યું એટલે પગથીપરનું પાણી બંધ થતાં ફક્ત પગથી ઉપરથી ગોળ ફરતી હૈયારખી ચક્રતીર્થ કુંડને બાંધેલી છે તેની વચમાં પાણી કેટલું ઉંડું છે તેનો પત્તો નથી, ને તેની બહાર તો પગથીઆ છે ને કમર સુધી પાણી છે, તેમાં સવ કોઇ સ્નાન કરે છે ને દર અમાસે જ્યારે મેળો ભરાય છે ત્યારે એ ગોળ ચક્રપર પોલીસ ઉભી રહે છે, કે અંદર જઇને કોઇ બુડી જાય નહિ. કહે છે કે ૩૯૬ માણસ અંદર પડીને બુડી ગયા હતા. તેમાં પાતાળનો પડદો નહિ હોવાથી ઘણાખરા ડુબી મુઆ.

નિમિષારણ્ય—**નિમિષ** કહેતાં પલમાં ચક્રતીર્થનું અરણ્ય છે તેનું નામ નિમિષારણ્ય. વળી કોઇ કહે છે કે **નેમિ** એટલે ગાડીનો ચાક તેના જેવો સાર એટલે ઉત્તમ અરણ્ય. પણ સાર તથા અરણ્ય શબ્દ એ બે મળીને સારારણ્ય થાય, મતલબ કે એ શબ્દનો સમાસ બંધબેસતો લાગતો નથી. તેમ પહેલાનો જો સમાસ બરાબર થાય છે તો અર્થ બરાબર નથી. વળી ત્રીજો અર્થ કોઇ એમ કરે છે કે નિમ લઇને શરણ થવું તેનું નામ નિમિષારણ્ય.

અત્રે પાંચ પાંડવોનું સ્થાન છે, તેને ફરતો કિલ્લો હતો તે મુસલમાનોએ તોડી પાડી તેની ઇંટો સામાન વગેરે વેચી, નાણાં કીધા હવે ફક્ત પાંચ પાંડવોનું સ્થાન છે તેમજ અત્રે દશ ફુટ ઉંચા ને સાતેક ફુટ પહોળા એવા દર્શન કરવા લાયક અદ્દભુત બજરંગબલી યાને હનુ-

માનજી છે. તે જ્યારે રામલક્ષ્મણને ઐરાવણ પાતાલમાં ઉચકી લઇ ગયો ને દેવીના ભોગ માટે અર્પવા તૈયાર થયો ત્યારે કહ્યું કે હનુમાનજી હતે તો અમારી મદદે આવતે. તેનું નામ દેતાં હનુમાનજી પુછડી મારતાં દોડતા આવ્યા. ચોકી પહેરાઓ સાથે તેમણે લડાઇ ચલાવી. ચોકીદારોને કતલ કરી મંદિરમાં જઇ પહોંચ્યા ને દેવીપર ચડી બેઠા ને ઐરાવણને પગે વતી ચાંપ્યો. ખભાપર એક બાજુ રામ ને બીજી બાજુએ લક્ષ્મણજીને બેસાડયા છે. એવી મૂર્તિના દર્શન હનુંમાનજીનાં અત્રે કરવા લાયક છે. આ ગામમાં સવા લાખ આંબાના વૃક્ષો છે, અને આંબાનો પાક દર વર્ષે ઘણોજ સારો થાય છે. એ ઋતુમાં લોકોનું ગુજરાન કેવળ આંબા ઉપર જ થાય છે.

એક પૈસામાં ૨૦૦ આંબા મળે છે, ને દર અમાસે જ્યારે મેળો ભરાય છે ત્યારે આંબાના વૃક્ષની નીચે લોકો પડાવ નાંખી પડે છે, ને આંબા ખાય છે, અને ઘેર વળતી વખતે ખાધા ઉપરાંત વધેલા હોય તેના પોટલાં બાંધી માથાપર મુકી લઇ જાય છે, જે બે ત્રણ દિવસ સુધી ખાવાને કામ લાગે છે એટલા માટે અત્રે આંબાના વૃક્ષનું સદાવ્રત ઉત્તમ ગણાય છે, કે જે કોઇ આમ્ર વૃક્ષ આપે તેના ફળ ૫૦-૧૦૦ વર્ષ જ્યાં સુધી ઝાડ જીવે ત્યાં લગી તેના ફળ દાન લેનાર ધણી ખાયા કરે. મેળા વખતે એ ઝાડ નીચે જાત્રાળુઓ આરામ લે છે એટલુંજ નહિ પણ તેના ફળ માણસ ઉપરાંત પક્ષીઓ પણ ખાઇને પેટ ભરે છે માટે એ દાન ઉત્તમ છે. એવાં ઝાડ અમે આજે અંતર્ગ્રહી પરિક્રમામાં ઘણા દીઠા અમોએ પણ એક આમ્ર વૃક્ષ વેચાતું લઇને સદાવ્રતમાં વાપરવા માટે ગોર મણીરામને સોંપી દીધું એવી સરતે કે આમ્રવૃક્ષ જે આસરે બાર વર્ષની ઉમરનું હતું તેના ફળ સદાવ્રતમાં જેમ બીજા ઝાડ અપાય છે તેમ તેના ફળ બીજાઓ જે કોઇ લે તેને લેવા દેવા, અને વેચનાર પાસે સ્ટાંપ પેપર પર વેચાણ ખત બે સાક્ષીઓ રાખીને લખાવી લીધું તે નીચે પ્રમાણેઃ—

મનસુખ વલ્દ ઉલ્ફે છુટકાઉ શાકે નામ સંવત્સરે મિસરી જીલ્લે સીતાપુર કા હું, મયને બહાલત શહેતનબ્સ ઉરલાત (અકકલ હોશીઆરીથી) બિલા એકરારામતીએ રૂકવત બીલા સરકત મેરા મયને અપની ખુશીસે એક કીત્તા (ત્રીજ નામે) આંબ નંબર ૧૨૬૪ વ મોઝે નીમખાર મોઝુદ હયે, પાસ

શેઠ મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર બ્રહ્મક્ષત્રિય ગામ શ્રી દમ્મણુ બંદર ઇલા- કા બંબૈકે મોલદી ફરકત કીયા બેચા, ઔર કીસતરાકા ઝગડા ઔર ફીસાદ કરે તો બવાદાન સુનાજાવે. જો કોઇ શખ્સ કીસીતરાકા ઝગડા કરે ઉસકે જુમેદાર મેં હુંગા. મુજકો ઔર મેરે વારસાનકુ કુચ્છ જરાબી ફીસાદ ન હોગા. ઇસવાસ્તે યે ચન્દા (થોડી) કલમા (કલમ) બતોર બૈનામાં (વેચાણ ખત)કા લેખ દીયા કે સનદરી હેં. ઔર વખ્ત પર કામ આવે. તા. ૨૧ નવેંમ્બર ૧૯૦૭. ચતુર્દિશા—ઉત્તર તર્ફ જશોદ ચહિતુ બમનકા બાગ. પૂર્વે-છોટુનંદકીશોરકા બગીચા. દખન-આત્મારા- મકા ઔર મીરઝા સાહેબ ઔરંગાબાદકા બાગ. પશ્ચિમ-વ્યાસ ગદ્દી (ગાદી) મહાત્મ્યમાં લખ્યું છે કે જે કોઇ અત્રેની ચોર્યાશી કોસની અથવા પંચકો શી પરિક્રમા ન કરી શકે તે જો ફક્ત સવા કોસની અંતર્ગ્રહી પરિક્રમા કરે તો તેને તેટલુંજ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્રે કૃષ્ણબલદેવજીનું મંદિર છે તેમાં સુતજીની ગાદી છે, તેના પર પુરાણ વગેરે મુકેલાં છે. જ્યારે સુત કથા વાંચતા હતા ત્યારે તેને ગુરૂએ કહ્યું કે કથા વાંચતી વખતે કોઇને દંડવત કરવા નહિ. એક વખત જ્યારે બલદેવજી સુત પાસે આવ્યા ત્યારે સુતે તેને દંડવત ન કર્યા તેથી બળદેવજીએ જાણ્યું કે સુતને વિદ્યાનું અભિમાન આવ્યું છે તેથી કુશથી સુતનું ગળું કાપી મારી નાંખ્યા, તેથી બધાએ મળીને બળદેવજીને કહેવા લાગ્યા કે આ તો તમે હત્યા કરી અને એનાં જેવી કથા હવે વાંચશે કોણ, ત્યારે પછી બલદેવજીએ પૃથ્વી પરિક્રમા કરીને હત્યા નિવારણ કરી છે ને સુતના પુત્ર લોમહરખણ (રોમહરખણ)ને ગાદી આપી કહ્યું કે એને વિદ્યા એટલી થશે કે એ કથા વાંચી શકશે. અંતર્ગૃહી પરિક્રમામાં નીચે પ્રમાણે સ્થાનકો આવ્યાં:—

ગોર્ધનનાથ મહાદેવ, ક્ષેમકાયા, લલિતાદેવી, અક્ષયવટ વૃક્ષ, પંચ- પ્રયાગકુંડ (પંચતીર્થકુન્ડ), જાનકીકુન્ડ, અન્નપુર્ણાદેવી, કાશીકુંડ, (કાશી) વિશ્વનાથ, જ્ઞાનકૂપ, બટુક ભૈરવ, ધર્મરાજ અને ચિત્ર ગુપ્ત, નર્મદાનદી' શૃંગીઋષી, વેદવ્યાસનું સ્થાન, સત્યરૂપાદેવી, સ્વયંભૂ મનુ, (બદ્રીનાથની) ગંગોત્રી નદી, બ્રહ્માવતીકુંડ ને બ્રહ્મની ખુંટી, તેની પાસે ગાયત્રી, સૂર્યના- રાયણ, ગણપતિ વિગેરે, ગૌતમીનદી, તથા ચક્રતીર્થનો સંગમ (તેમાં આચમન) દશાશ્વમેધની વેદી, રામલક્ષ્મણનું મંદિર, મ્હોટા હનુમાનજી, તેના ખભાપર રામલખમણ, કૌરવ પાંડવ-યુધિષ્ટિર, અર્જુન, સહદેવના હાથમાં પોથી, નકુલ, ભીમસેન, કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જેવાં છે. તથા વારાહકૂપ સુતજીની ગાદી, ને કૃષ્ણ બળદેવની મૂર્તિ, ત્રેતાનાથ અને ચક્રતીર્થ કુન્ડમાં (આચમન તથા માર્જન).

એ પરિક્રમા બપોરના સાડાબાર વાગે પુરી થતાં ચક્રતીર્થમાં વિધિ-પૂર્વક પુનઃ સ્નાન કરી પુષ્પ વિગેરેથી પૂજા કરી સાંજના ગોર પાસેથી યાત્રાનું સુફલ લીધું. અત્રેથી અઢી કોસપર મિસરી નામનું બીજું તીર્થ છે. તેની કથા એમ છે કે જ્યારે દધીચ રૂષિનો અંતકાલ આવ્યો ત્યારે તેને પાણી પીવા જોઇતું હતું. તે કયાંય ન મળવાથી એક તળાવનું પાણી કોઇએ લોટો ભરી આણી આપ્યું, તે પીને રૂષિ બોલ્યા કે અહો! આ કેવું મિસરી પાણી છે તે ઉપરથી એ તીર્થનું નામ મિસરી પડયું ને ત્યાં લોકો સ્નાન કરવા જાય છે.

પંડયા મણિરામે આંબાના ઝાડ માટે નીચે પ્રમાણે લખી આપ્યું. "જત નેમશારનમે આંમકા વૃક્ષ એક ૧૨૬૪ કા માલિ મનસુખ કે પાસસે બેચાન લેકર હમેરેકુ કૃષ્નાર્પણુ કીયા હે સો વૃક્ષકા ફળકી નિપજ તુમેરી તરફસે હયાં કે ગરીબ ગુરબોમે ઓર હમારે વાસ્તે ધર્માદા સદાવ્રતમે દીયા જાયગા. માગશર શુદ ૧ સંવત ૧૯૬૦ શુક્રવાર તા૦ ૨૧-૧૧-૦૩ પંડયા મણિરામ વ કાલિદીન દિક્ષીત દ. ખુદ."

આજ સવારે પંડયાને વિદાયગીરી આપી અમો શન્ડિલા રવાના થયા. આ જીલ્લામાં આંબો, બોરડી, ગુંદા, સીસમ, પીપળો, લીમડો, આમલી, અરડુસો, ભોંયરિંગણી, ખાખરો, અસિન્દ્રાના-(બાડીના) ઝાડ, વિગેરે નજરે પડતા હતા. અમો સવારના નવ વાગાના નિકળેલા રાતે સાત વાગે શન્ડિલા પુગા. શન્ડિલા શહેર જોકે ન્હાનું છે તોપણ મ્યુનિસિપાલીટીનો બંદોબસ્ત સારો છે. બજાર બાંધેલી છે. સર્વ ચીજ મોંઘી સોંઘી પણ મળે છે. મુસલમાનોની શોખીન વસ્તિ વધારે નજરે પડે છે. તેમાં અમલદાર તથા શ્રીમંત વર્ગ પણ માલમ પડે છે. શ્રીમંત પાલખી ઘોડે બેસનારા છે. આજે (૨૩-૧૧-૦૩) રાતના સાડાસાત વાગાના મેલમાં હરદ્વાર જવા બેઠા. રસ્તામાં મુરાદાબાદ, શાહજહાનપુર, બરેલી, લુકસર, નઝીબાબાદ, રામપુર વિગેરે મોટા મોટા શહેરો આવ્યા. બરેલીનું સ્ટેશનઘણું જબરૂં છે. ત્યાં નવી નવી ચીજો વેચાવા આવે છે. બરેલીનો સુરમો વખણાય છે. અમો સવારના સાડાપાંચ વાગે હરદ્વાર પુગા. શન્ડિલાથી હરદ્વાર ૨૮૪ મૈલ થાય છે ને મેલની ટીકીટના રૂ. ૩-૩-૦ પડે છે.

હરદ્વાર—ગામ સ્ટેશનથી બે મૈલ છે. ગામ ન્હાનું છે પણ સારૂ છે. અમો પંડયા મણિરામ કુડીરામના (બાટિઆઓ હરદ્વારથી કન્યાઓ ઉપાડી લાવે છે તે ગોરના) ગંગા કિનારા પરના મકાનમાં ઉતર્યા. ત્યાંથી વહેતી ગંગાનો દેખાવ બહુ રમણીય લાગતો હતો, બ્રહ્મઘાટ એટલે ગંગાદ્વાર પર સ્નાન ભેટ કર્યા. પાણી એવું તો નિર્મળ અને પારદર્શક હતું કે તેમાં

એક પાઇ સરખી પડી હોય તો તે પણ જળમાં દેખાઇ શકે, તેમજ દોઢથી બે ફુટ લાંબી સફેદ સુંદર માછલીઓ દોડમદોડા કરતી નજરે પડતી હતી. પાણીમાં પગ મુકતાંને વાર આઇસ જેવું ઠંડુ પાણી પગને લાગતાં કળવા માંડે છે, અને બુડકી મારતાં હિંમત ચાલતી નથી. એટલું પાણી ઠંડુ છે કે પગ તો જાણે કાંડામાંથી કપાઇ જતા હોય એમ લાગે છે, અને હુહુ હાહા કરતા નહાવું પડે છે. ગોર લોકો મહિમા વધારવા કહે છે કે પહેલાં નહાતા કળતર થાય. પણ ન્હાયા પછી સર્વ પાપ કપાઇ જતાં પાણી ઠંડુ લાગતું નથી. અત્રે ઠંડી બહુ પડે છે. હીમાલય પર્વત અત્રેથી સાફ દેખાય છે તેમ બદ્રિનારાયણનો પર્વત બરફની ચાદરથી છવાયલો સફેદ દેખાય છે. ત્યાં બરફ પડતો હોવાથી બધા મંદિરો બરફમાં ગરકાવ થઇ જાય છે, અને બદ્રિનારાયણ જવાનો રસ્તો દિવાળી પછી બંધ થઇ જાય છે, તે પાછો ગરમીના દીવસોમાં ચૈત્ર, વૈશાખમાં ઉઘડે છે. અત્રે બાર ઘાટ છે બ્રહ્મઘાટ તે ગંગાદ્વાર, ગૌઘાટ, સુર્યઘાટ, વિગેરે. અત્રે પેલેપાર જવાને વહાણ હોય છે તેમાં બેસીને પેલેપાર આવેલા ડુંગરની તળેટીએ કાલી માતાના દર્શન છે. એ ડુંગર ત્રણ ગાઉ ઉંચો અને ચઢવામાં કડાઉ એટલે ઉભો છે. એક ગાઉપર અંજની દેવીનું મંદિર તથા દોઢ ગાઉ ચઢીએ ત્યારે ચંડી માતા અથવા દુર્ગા દેવીનું મંદિર આવે છે. અત્રે બ્રહ્મઘાટ પર ગંગાદ્વાર ત્યાં વિશ્નુભગવાનના ચરણ મુખ્ય છે, તેની પાસે લાખેશ્વર મહાદેવ સાક્ષીરૂપ છે, તથા ગંગા માતાના દર્શન જગૌજગ છે. ગામમાં સર્વનાથના દર્શન છે. એ મંદિરમાં હનુમાનજી તથા શંકરની મૂર્ત્તિ છે. અહીંથી હદેપુર જતાં રસ્તામાં એકલિંગી મહાદેવ આવે છે, એના જેવી એ મૂર્તિ છે. તે પછી ભીમગોડા મહાદેવ તથા કુંડ આવે છે તે ગામથી એક માઇલ દૂર છે, અત્રે ભીમસેને સ્નાન કર્યું તથા તપશ્ચર્યા કરી હતી. ઉપરની બાજુમાં ડુંગરની તળેટીમાં ગુપ્તગંગા છે. ત્યાં વારાહ અવતાર એટલે અર્જુન, સહદેવ, નકુળ, દ્રૌપદી, પાંચ પાંડવ તથા જોડેના મંદિરમાં યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, ગંગાજી, નૃસિંહ તથા ધર્મરાજાના દર્શન છે. ગામના પ્રમાણમાં કાપડબજાર, શાકબજાર ઠીક ઠીક છે. સાંજના ત્રણ વાગે કનખલ તીર્થ જ્યાં ગોર કુંદીરામનો છોકરો રહે છે તે અત્રેથી ૧॥ ગાઉ છે ત્યાં ટાંગો ભાડે કરીને ગયા. હરદ્વારની ગંગા વહેતી વહેતી ત્યાં જાય છે. એ ગંગા નદીને કનખલ તીર્થ કહે છે. ત્યાંના પંડયા જુદા હોય છે. એ જળને નીલધારા કહે છે. તેમાં આચમન માર્જન કર્યું. સામે બિલ્વપર્વત દેખાય છે. ત્યાં બિલ્વેશ્વર મહાદેવ, રાજાનું બંધાવેલું મંદિર તેમાં રાધાકૃષ્ણ, બદ્રીનારાયણ, ગંગામાતા વિગેરેનાં, તથા રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, વિષ્ણુચરણ, દક્ષેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન છે. એ મહાદેવ અસલ કહેવાય છે

પણ તે એવી ખરાબ જગામાં પડયા છે કે તેનું કોઇ ભાવ પુછતું નથી. દક્ષેશ્વર મહાદેવ (તે દક્ષ પ્રજાપતિને માર્યા તે), પાર્વતિની વેદી, (જેને સતિકુંડ કહે છે) તેમાંથી ભસ્મ લીધું, ભદ્રેશ્વર તથા નન્દી, મુક્તિનાથ મહાદેવ, મ્હોટા હનુમાન જેણે કાલનેમી દૈત્યને માર્યો તે, વેદવ્યાસ તથા નીલકંઠ મહાદેવ વિગેરેના દર્શન કરી પાછા ફર્યા. રસ્તામાં બિલ્કેશ્વર મહાદેવ આવે છે તે દર્શન કરવા લાયક છે.

ગંગાના દ્વારને ગંગાદ્વાર, હરદ્વાર, અથવા હરકી પેઢી, બ્રહ્મઘાટ અથવા બ્રહ્મકુંન્ડના નામથી બોલાવવામાં આવે છે. એ ગંગાનાં શીતળ આઇસ-બરફ જેવાં પાણીમાં સ્નાન કરી બહાર નિકળ્યા પછી શરીરપર ગરમીની વરાળ નિકળી પડે છે, અને આપણું શરીર પછી ગરમ ગરમ લાગે છે. ધોતીઆં, કપડાં ભીંજાયલા સુકાવા મુકીએ તો કડકડતી થંડીને લીધે તેમાંથી પણ વરાળના ધુંવાડા નિકળતા આપણી નજરે પડે છે. અત્રે નજીકમાં એક ડુંગર છે જેના પર દોઢ ગાઉના ચઢાણ ચઢયા પછી સુરજકુંડ આવે છે. રસ્તો ઉભા ચઢાણને લીધે ચઢવો બહુ કઠણ છે તે જેમ તેમ અમો ચઢયા. પહેલા અર્ધું ચઢીએ એટલે મનછાદેવી અથવા માયાદેવીનું મંદિર આવે છે, તેનાં દર્શન કરી આગળ વધ્યા એટલે ઉતરાણ આવે છે, તે તે અર્ધો ડુંગર ઉતરી તળેટીમાં જઇએ કે ઝરતું પાણી એકઠું થયેલું એવો સુરજકુંડ આવે છે. તેમાં મથોડા જેટલું પાણી ઉંડુ છે. તેમાં સ્નાન કર્યું, અને ત્યાં ભીંત ઉપર કોતરેલા સૂર્યનારાયણ, મનછાદેવી, તથા હનુમાનજી છે તેને હિંગળો કંકુ લગાડેલા છે તેનાં દર્શન કર્યાં. તે સર્વેપર એ કુંડના જળનું પાણી ચઢાવ્યુ. જરા ઉંચાણપર મહાદેવનું મંદિર હતું તેને પણ જળ ચઢાવ્યું. સૂર્યકુન્ડ એમ કહેવાય છે કે અત્રે સૂર્ય આવીને તપશ્ચર્યા કરી છે. અમને પાછા ફરી નીચે ઉતરતા પોણો વાગ્યો. બિલ્કેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અત્રેથી એક મૈલ છેટું છે ત્યાં ગયા. ચઢાણ બિલકુલ નથી. પગરસ્તો મઝાનો છે. પહેલાં કાળભૈરવ યાને ભૈરવનાથના દર્શન કરી આગળ ચાલતાં બિલ્કેશ્વર મહાદેવ આવ્યા તેને જલ, બિલ, ફૂલ, ચઢાવ્યા. તેની જોડે મંદિરમાં મનછાદેવીની વળી બીજી મૂર્તિ છે, તથા ગણપતિની મૂર્તિ છે. થોડે આગળ ચાલતાં ગવરીકુન્ડ આવે છે. એ એક કૂવા છે, તેમાં આચમન માર્જન કરી પાર્વતિ વિગેરેના દર્શન કરી, નાગાબાવાના તથા એક ન્હાની ગુફામાં આવેલું શંકર પાર્વતિનું મંદિર છે તેનાં દર્શન કરી પાછા ઉતારે આવ્યા. અત્રે શ્રવણ તથા ધ્રુજીની મૂર્તિ છે. ગામને પાદરે ગોરખનાથજીની ગુફા છે. આજે ક્ષૌર કરાવી કુશાવર્તમાં સ્નાન કરી તીર્થ શ્રાદ્ધ કર્યું. અત્રેથી બારકોસ પર

ઋષિકેશ તથા તેની પાસે લક્ષ્મણ ઝુલા છે. આ ઋતુ જવાય એવી ન હોવાથી અમે કંઇ ત્યાં ગયા નહિ બદ્રીનારાયણના પણ જુદા પંડયા હોય છે. હવે ત્યાં જવાનું આગળ જેવું મુસીબત ભરેલું નથી. અગાડી તો રસ્તો એવો સાંકડો હતો ને ડુંગર એટલો બધો ઉંચો. કે જાત્રાળુઓ એક પછી એક લાઇનમાં ચાલે, તેમાં જો મા દીકરો ચાલતા હોય ને જો દીકરો ખાઇમાં પડી મરી જાય તો મા પછવાડે વાંકુ વળી જોઇ ન શકે કે મ્હારા દીકરાનું શું થયું. પણ હવે તો સરકારે આજુબાજુ દિવાલની હમારખી બાંધી લીધી છે તેથી કોઇને કોઇ જાતનું નુકસાન થતું નથી, કે બ્હીક નથી લાગતી. બદ્રીનારાયણનું મંદિર ૩૬૦ પગથીઆં ચડે ત્યારે આવે છે. તે કપાળી કહેવાય છે. ત્યાં શ્રાદ્ધ થાય છે. અત્રે જેણે શ્રાદ્ધ કર્યું હોય તે પોતાના પિતૃ પિંડ વેદીમાં કુન્ડના પાણીમાં નાખે છે. પહેલાં તો પાણી એટલું ગરમ હોય છે કે આંગળી નાખી હોય તો સસડી જાય, પણ જેવો પિંડ પિતૃને મળે છે અને તેને અરજ કરવામાં આવે છે તેવો જ તે તૃપ્ત થઇ જાયછે. પિન્ડ પાણીમાં પડયા કે પાણી ગરમ નથી લાગતું એમ કહે છે. લાહોરનો એક વૃદ્ધ ક્ષત્રિય કહેતો હતો કે અમારે ત્યાંથી ત્યાં જવાના માણસ દીઠ કુલે રૂ ૩૨ થી ૩૫ ખર્ચ થાય છે. ગોરને વિદાયગીરી આપી રાતના નવ વાગાની ગાડીમાં બેઠા તે શારનપુર સ્ટેશને રાતના બાર વાગે ઉતર્યા. ત્યાંથી પાછા બેઠા તે અંબાલા છાવણી સવારના ૪ વાગે આવ્યા ત્યાંથી ૬॥ વાગે ગાડીમાં બેઠા તે સવારના ૯॥ વાગે થાનેશ્વર પુગ્યા, અંબાલાથી થાનેશ્વર સ્ટેશન ૨૨ ગાઉ છે. હરદ્વારથી થાનેશ્વર ૧૨૫ મૈલ અને ટિકિટના રૂ. ૧-૯-૦ બેસે છે.

થાનેશ્વર અથવા કુરૂક્ષેત્ર (તા૦ ૨૬-૧૧-૧૯૦૩)—થાનેશ્વર સ્ટેશન પાસે એક વાણિયાએ ધર્મશાળા બાંધી છે પણ તે તદ્દન ઉજ્જડ છે. દેખરેખ માટે પણ કોઇ માણસ નથી. ત્યાં કોઇ યાત્રી પણ ન હતું. ત્યાં અમો ઉતર્યા. થાનેશ્વર સ્ટેશનથી કુરૂક્ષેત્ર બે મૈલ છેટું છે ત્યાં જવા નિકળ્યા. રસ્તામાં એક મૈલપર સંન્યાદિત તીર્થ આવે છે. તે તથા થાનેશ્વર ગામ કુરૂક્ષેત્રની હદના કહેવાય છે. કુરૂક્ષેત્રનાં ૩૬૦ તીર્થ છે. દર પાંચ અથવા દશ વર્ષે યાત્રાનો સંગ નિકળે છે તે ચાર પાંચ મહિને યાત્રા પુરી કરે છે. અમો પહેલાં કુરૂક્ષેત્ર ગામમાં ગયા. ત્યાં લક્ષ્મીકુંડ બહુ મ્હોટો છે. તેનો ઘેરાવો લાંબો પહોળો ચાર કોસ જેટલો છે. તેમા સ્નાન ભેટ અને તર્પણ કર્યાં. અમારા ગોરનું નામ કુંદનલાલ હરસારામ હતું. પણ અત્રેના ગોર બહુ લુચ્ચા હોય છે. આ કુરૂક્ષેત્રની જગ્યા છે, જ્યાં પાંડવ કૌરવનું યુદ્ધ થયું તેથી શાંત સ્વભાવનું

માણુસ પણ અત્રે એકવાર ક્રોધાયમાન થયા વગર રહેતું નથી એમ કહે છે. લક્ષ્મીકુંડ પાસે સર્વેશ્વરનું મંદિર છે તેમાં સર્વનાથ મહાદેવનું લિન્ગ છે તથા ચતુર્મુખી બ્રહ્મા, નારાયણ, તથા બહાર બીજા ન્હાના શંકરના લિન્ગો છે. ત્યાં શ્રવણ બાવાએ બંધાવેલું રાધાકૃષ્ણનું મંદિર છે, તથા અર્જુન, ભીમ, સહદેવ નકુળ વિગેરે પાંડવોનાં દર્શન છે, ત્યાંથી થાનેશ્વર ગામમાં થઇને ગામને પેલે નાકે બહાર નિકળ્યા. નાકાની અંદર નજીકમાં અકબર બાદશાહની જુની મસ્જીદ તથા એક પીરનો મકબો છે તેમાં હાલમાં મદ્રેસા છે. નાકા બહાર એક મૈલ છેટે વળી બીજો લક્ષ્મીકુન્ડ આવે છે, ત્યાં મહાદેવના દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી સ્થાણુકુન્ડપર આવ્યા, અને ત્યાં થાનેશ્વર મહાદેવના દર્શન કર્યાં. અત્રે પણ ગોર સંકલ્પ કરાવે છે. ત્યાંથી મહાવીરના દર્શન કર્યાં. એક મૈલ છેટે ભદ્રકાળી માતાના દર્શન કર્યાં. ત્યાં કૂપ-કૂવો છે અને તેની આસપાસ ઠીકરાના ઘોડા તથા તેનાંપર સ્વાર બેસાડયા છે. તેની જોડી એક કૂપ આગળ ધરાય છે ત્યાં બોલવું જોઇએ કે "હે દેવી ! અમારા વિઘ્ન દૂર કરજે" એટૂલામાં એ માતાના દર્શન કર્યા મહાદેવ તથા પાર્વતિનાં દર્શન છે. વળતાં રસ્તામાં સૈન્યાહિતકુન્ડમાં આચમન કર્યું. અત્રે ભગવાન પોતાના સૈન્ય સાથે મસલત ચલાવતા કે 'કાલે કયા ગામ ઉપર ચઢાઇ કરવી.' ઉતારે આવતાં બે વાગ્યા. પછી રાતની બાર વાગાની ગાડીમાં થાનેશ્વર સ્ટેશનથી બેઠા તે સવારના છ વાગે દિલ્હિ પુગા. થાનેશ્વરથી દિલ્હિ ૯૬ મૈલ, અને ટિકિટના રૂ. ૧-૪-૩ પડે છે.

દિલ્હિ-(તા૦ ૨૭-૧૧-૦૩) અત્રે ચુનામલ મારવાડીની ધર્મશાળા બહુજ સારી પથ્થરની બાંધેલી છે, પણ ત્યા ધણીને ઘેર લગ્ન હોવાથી રોકાએલી હતી. તેથી અમે સરાયામાં જ ઉતર્યા. દિલ્હિ શહેર બહુ મ્હોટું છે જે ચીજ જોઇએ તે અત્રે મળે છે. અત્રે એક ગુજરાતિ વણિક નામે મોતીલાલ દ્વારકાદાસ જે રંગના વેપારી દાદાજી ધાકજીને ત્યાં નોકર છે અને તેના શેઠ રણછોડલાલ અમ્હારા પરિચયનાં હોવાથી મી. મોતીલાલે જોવાનાં સ્થળો જાતે લઇ જઇ દેખાડયાં. અસલ રાજઘાટ હતો ત્યાં બંગલો છે. ત્યાં પાસ મળે છે તે લઇ, દિલ્હિગેટથી કિલ્લામાં પેઠા. કિલ્લામાં ઑસ્પિટલ તથા સરકારી લશકર છે, અને સાલ્જરો રહે છે. અસલની ઇમારતો તથા કિલ્લાની જોવા લાયક જગાઓ હવે નામની રહી છે. તેમાંનો ખજાનો તો સઘળો અંગ્રેજ સરકારે લઇ લીધો છે. સાપ ગયા ને લિસોટા રહયા, તે મુજબ પહેલું તો એક મકાન આવ્યું તેમાં ફકત સાદું તખ્ત-ગાદી છે. તેનાપર શાહજહાન

બાદશાહ બેસતો; ત્યાર પછી 'દિવાને આમ' તથા 'દિવાને ખાસ' છે. તેમજ મકાનની કારીગરી જોવા લાયક છે. અને દિવાલમાં એક ન્હાની બારી છે, અને જોડેના મકાનમાં જનાનખાનું હતું તેમાં પાણીના હોજ વિગેરે છે, અને જનાનખાનામાંથી બાદશાહ જ્યારે આવે ત્યારે એ બારીમાંથી નીચો વળીને આવે એટલે કે મગરૂરીની નિશાની ગણાય નહિ. તેમજ એ બારીના ઉપર દિવાલમાં એક ત્રાજવું ચિતરેલું છે, જેનો અર્થ એ ત્રાજવાં સરખાં; એટલે તે ઠેકાણે બાદશાહ અદલ ઇન્સાફ કરતો. ત્યાં સુમનબુરજ તથા રંગ મહેલ છે. ત્યાં વળી એક હોજ છે જેમાં ઝેર કાપી નાખે એવા પથ્થર બેસાડેલા છે કારણ તે હોજમાં રાજા માટે પાણી ભરાતું ને તેમાં કોઇ દુશ્મને ઝેર નાંખ્યું હોય તો તે પથ્થરથી કપાઇ જતું. એ પાણી બાદશાહ પીતો. તેની જોડેના મકાનમાં એક હોજમાં ગુલાબજળનો ફુંવારો હતો, જે ઊડે એટલે ગુલાબજળની સુગંધ બહેકતી, તથા બીજા એક મકાનમાં રાણીઓને ન્હાવા માટે હોજ વિગેરે હતા. તેની જોડે મોતી મસ્જીદ છે. કહે છે કે બાદશાહની મોતી નામે દીકરી હતી. તેણે કહ્યું કે "હે પિદર ! મ્હારે માટે લગનમાં સવા કરોડ નાણું ખર્ચવા ધારો છો તે કરવાની કંઇ જરૂર નથી પણ તે નાણામાંથી મ્હારા નામની એક મસ્જીદ બંધાવી આપો" ત્યારે બાદશાહ કહે કે 'તને મસ્જીદ પણ બંધાવી આપું ને લગન પણ કરાવી આપું' તે ઉપરથી એ મસ્જીદ બાંધી છે, તેની દિવાલમાં હીરા જવેર જડેલા હતા. તે બધા સરકારે ઉખેડી લીધા છે. સરકારે તેમાંના કેટલાએક હીરાને ઘસીને તેજ કાઢવા માટે હીરા ઘસનારાઓને ત્યાં બેસાડયા હતા. તેમણે મને એમ કહ્યું કે એ હીરા આ મસ્જીદના છે. પારસી, અંગ્રેજ મુસાફરો ઘણા અત્રે જોવાને આવે છે. એ રીતે મોતીમસ્જીદ વિગેરે જોયાં. દિલ્હિમાં એક જુનો ગઢ છે તેનું નામ સિલિમગઢ છે. યુધિષ્ઠરનું અસલ શહેર ઇંદ્રપ્રસ્થ જમના કાંઠે છે. એ કિલ્લાનું નામ પાછળથી હુમાયુએ બદલી નાખ્યું છે. રાય પીઠોરાની છોકરી જેને જમનાજીના દર્શન વગર ચાલતું નહિ તેથી કહે છે કે એ કુતુબમિનારો રાય પીઠોરાએ પોતાની દીકરી માટે બાંધ્યો તેના ઉપર ચઢીને તે જમનાજીનાં દર્શન કરતી. હવે જો રાય પીઠોરાએ એ કુતુબમિનાર બાંધ્યો હોય તો કુતુબમિનાર એવું મુસલમાની નામ કેમ પડયું તે કાંઇ સમજાતું નથી. અમો ત્યાર પછી જમના નદીને કાંઠે ગયા. ત્યાં બ્રાહ્મણોના ઘણા ઝુંપડા બાંધેલા છે અને અગીઆરસ અમાસે ત્યાં બેસે છે. ત્યાં કોઇ ન્હાવા કરવા આવે તેને પૂજા કરાવે છે. અત્રે માટીના ઘાટ છે ને ઘાટપર પગ મુકતાં માટી ધસી જાય

છે, પણ સંભાળીને મુકતાં કંઇ ખ્ફીક લાગતી નથી, અને જ્યાં પાકા બાંધેલા ઘાટ છે ત્યાંથી પાણી ઓસરી જઇને જમનાજી બીજે ઠેકાણે વહે છે. એ જમનાજીના સ્થાનને ઇન્દ્રપ્રસ્થ કહે છે, અને તે યુધિષ્ઠિરનુ અસલ શહેર હતું એમ કહે છે. ત્યાંથી માધવદાસ બાવાના મકાનમાં રાધાકૃષ્ણ, કેદારનાથ, સત્યનારાયણ, જગન્નાથજી, હનુમાનજી, શંકર વિગેરેની મૂર્તિના દર્શન કર્યાં. એક ગવરીશંકરનું મંદિર છે તેમાં શંકર પાર્વતિની મૂર્તિ તથા રેશમી ગાદી ઉપર શંકરનું લિન્ગ છે અને શંકરને ભોગ ધરાય છે, તથા શયનગાદીનો ઠાઠ બહુ સરસ થાય છે. તેની જોડે રાધાકૃષ્ણજી તથા બીજાં પચુંટણ મંદિરો છે. દાઉજીનું મંદિર બંધાતું હતું. ત્યાંથી શહેરમાં થઇ ખુની બજાર (જ્યાં મીઠાઇ સરસ વેચાય છે,) તથા સદર બજાર, ચાંદની ચોકમાં થઇને ઉતારે રાતના ૭ાા વાગે આવ્યા.

કુતુબમિનાર–બીજે દિને (તા૦ ૨૮) સવારના મી. મોતીલાલને સાથે લઇ એક શિગ્રામ રૂ ૩ાા માં ભાડે કરી, અજમેરગેટથી કુતુબમિનાર જોવા માટે અમો નિકળ્યા. ગામથી તે બાર મૈલ છે. રસ્તામાં મનસુર વજીરનો મકબો આવે છે. મકાન બહારથી તો ઘણું સરસ છે, પણ અંદર ઓરડાઓ સિવાય તથા બીજી મસ્જીદોની પેઠે જેમ હોય તે ઉપરાંત કશું નથી, તેને મોટો કંપાઉન્ડ તે અવાવરો થઇ પડ્યો છે ને સંભાળ લેનાર પણ કોઇ રહેતું નથી. તે પછી હસ્તિનાપુર ગામ જે રાયપીઠોરાનું ગામ કહેવાતું તે આવે છે, તે ગામને હવે મેરૌલિક કહે છે. તેની પહેલાં બીજુ કંઇ નામ કહેતા હતા. ત્યાં જોગણી માતાનું મંદિર છે, લોકો હુંગો પાણી અત્રેની ધર્મશાળામાં કરે છે. ત્યાં જોગણીના દર્શન કર્યા. આગળ ચાલતાં બાદશાહના હકીમ 'હુસેનઅલ્લાખાન' નું મકાન આવે છે. પછી મોતી મસ્જીદની નકલ આવે છે, તથા ચાર કબરો આવે છે તેમાં પહેલી (૧) છોટા અકબરની છે તેની જોડે (૨) બીજી શાહઆલમ અંધાની કબર તથા (૩) ત્રીજી કબર બડા આલમગીરકા બેટા બહાદુરશાહની કબર છે. (૪) ચોથી કબર મીર્ઝા ફકરૂ વલીયદ તે બહાદુરશાહકા બેટાની કબર છે, જેને સરકારે રંગુનમાં કેદ કર્યો હતો તે. વળી બીજો એક મકબો આદમખાં, તે અકબરનો દુધભાઇ થાય, તેનો મકબો આવે છે.

એક બીજી કબર છે ત્યાં સ્ત્રીઓ પછી હિન્દુ કે મુસલમાન હોય તેને પણ જવા આપતા નથી. ફકત જાળીમાંથી છેટેથી દેખાડે છે. વળી એક વાવ જોઇ તેમાં પાણી થઇ રહેલું દેખાયું. એ સર્વે જોઇને પાછા વળતાં એ અસલ હસ્તિનાપુર ગામમાં ગયા ને ત્યાંથી કુતુબમિનારે ગયા. તે જેમ

રાજાબાઇ ટાવર મુંબઇમાં ઉંચો ઉભો છે તેમ તે ઉભો છે. પથ્થરનો ગોળ ચક્ર ઉંચો પાંચ માળ જેટલો બાંધેલો છે. અસલ સાત માળ હતા, પણ વિજળી પડવાથી બે માળ પડી ગયા. એ કુતુબમિનાર રાયપિઠોરાએ બાંધ્યો છે. એ પડી ગયેલા બે માળ હાલમાં નીચે જમીનપર પડેલા છે. રાજાબાઇ ટાવરથી ૧ાા-૧ાાા ગણો ઉંચો છે. તે ઉપર અમો ચઢયા તો એટલું ઉંચું કે ટોંચપરથી નીચે જોતાં બહુ બ્હીક લાગે. એ મિનારો જોઇને નીચે ઉતર્યા ત્યાં વળી એક ફુંવારો અસલી છે. એ જોઇને પાછા ફર્યા. આડે રસ્તે જઇએ તો કાલિદેવીનું મંદિર જવા પહાડ ઉપર ચઢવું પડે છે પણ અમો ગયા જ નહિ. રસ્તામાં હુમાયુ, સફદારજંગ, તથા નિઝામુદ્દીનની કબરો આવે છે. તે અગાઉના જેવી જ આ કબરો છે. કિલ્લામાં સુમનબુરજ તથા રંગ મહેલ પાસે એક બીજો જે દિવાને ખાસનો ઓરડો છે તેની દિવાલપર ઉર્દુમાં લખ્યું છે જેનો અંગ્રેજોએ નીચે પ્રમાણે અર્થ કર્યો છેઃ—

If on Earth be an Eden of Bliss;
It is this, it is this, none but this.

એટલે કે 'દુનિયામાં સ્વર્ગના સુખ જેવું સ્થાન જો કયાંય હોય તો આજ છે, બીજું કોઇ નથી.' ત્યાર પછી લાહોરગેટ અને કાસ્મીરગેટ થઇ જમના કાંઠે થઇ ઉતારે આવ્યા. જુમામસ્જીદ પણ જોવા જેવી છે. તેનો પણ પરવાનો કઢાવવો જોઇએ છે. ત્રીશ પગથીઆ ચઢીએ એટલી ઉંચાઇએ ટેકરાપર તે મસ્જીદ પથ્થરની બાંધેલી છે. વચમાં મ્હોટું ચોગાન છે. એ મસ્જીદપરથી દિલ્હિનો વ્યુ બહુ સારો દેખાય છે. કહે છે આ મસ્જીદ બાંધવા માટે છ વર્ષ સૂધી ૫૦૦૦ મજુરો દરરોજ કામે લાગતા. અંદર પેગંબરનો એક દરગો છે. દિલ્હિ દરબાર વખતે અત્રે ન્હાના પાટાની ટ્રામ થઇ હતી, તથા દરેક રાજા રજવાડાની કેમ્પ વિગેરે જે ધામધુમ થઇ હતી તેનાં ચિન્હો હજુ પણ નજરે પડતા હતા. અત્રે વિકટોરીઆ ગાર્ડન બહુ વિશાળ અને જોવા જેવી છે. તેમાં એક પથ્થરનો હાથી છે જે ગ્વાલીઅરથી આણી અત્રે મુકયો છે. આ બાગમાંથી દિલ્હિદરબાર વખતે ડ્યૂક ઑફ કોનાટની સ્વારી પ્રથમ નિકળી હતી; અને એ બાગમાં પહેલા બધા રાજાઓને એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. અત્રે ચાંદની ચોક કહેવાય છે તે શહેરની મુખ્ય બજારનો રસ્તો છે, ત્યાં પબ્લીક ટાવર અને તેનાપર ઘડિયાળ છે. રાણીનું પૂતળું પણ અત્રે મુકેલું છે. મુસલમાની શહેર હોવાથી તેવો વરિત વધારે છે, હલકો વર્ણ પણ તેટલો જ છે. શાકપાન અનાજ અત્ર સારાં મળે છે. શોખીન વર્ગ ઘણો છે.

અમો ગયા ત્યારે હવાપાણી સારા હતા. કહે છે કે પ્લેગ હજુ બિલકુલ થયો નથી. કુતુબમિનાર જવાના આડે દિવસે રૂ ૩ાા પડે છે અને દિલ્હિ દરબાર વખતે દરરોજના રૂ ૪૦) પડતા. હવે દિલ્હિથી અમો રાતના ળાા વાગે ગાડીમાં બેઠા તે હું તથા માતુશ્રી મથુરા સવારના પાંચ વાગે પહોંચ્યા. (તા. ૩૦-૧૧-૦૩). દિલ્હિથી મથુરા ૧૨૪ મૈલ તથા ટિ. ૧-૯-૦) અને બીજા સર્વેને દિલ્હિથી સોરમગંગા રવાને કર્યા. જે ૧૪૫મૈલ તથા ટિ. રૂ૧-૪-૦ અગીઆરસના જમનાજીમાં સ્નાન કરી ૧૧ા વાગે મથુરાથી બેઠા તે રાતના ૭ વાગે કાસગંજ પુગ્યા. મથુરાંથી સોરમ મૈલ ૬૯ તથા ટી. રૂ. ૦-૧૨-૦ કાસગંજથી ગાડી સવારના જવાની હતી એટલે વિચાર થયો કે આખી રાત સ્ટેશન ઉપર કાઢવી કઠણ થશે, તેમ મેળાનું ટાંકણુ હોવાથી જાત્રીઓની ગડદીનો પાર ન હતો. તેટલામાં યાદ આવ્યું કે અત્રે વેસ્ટ પેટંટ પ્રેસ કું. ના ઇજનેર મી. જમશેદજી હોવા જોઇએ, માટે તે તરફ જવા હું નિકળ્યો. જાત્રાના વેશમાં તેણે મને બિલકુલ ઓળખ્યો નહિ. પછી નામ લીધાથી તે તાબડતોબ ભેટી પડયો, મને કહે 'તમે બહુ સુકાઇ ગયા છો અને ચહેરો તદ્દન ફરી ગયો છે ?' પછી પોતાના માણસો મોકલી માતુશ્રીને બોલાવી લીધા, અમારી બરદાસ્ત કરી સવારના અમને એવી સરતે રજા આપી કે વળતાં બધાએ પાછા અત્રે આવવું. અત્રેથી સોરમજી બે મૈલ છે. સોરમ એક અર્ધા કલાકમાં એટલે સવારનાં ૭ વાગે પુગ્યા (તા. ૧-૧૨-૦૩).

સોરમગંગા–સ્ટેશનપર કાળુરામ ગોર મળ્યો. તે અમને મુંબઇના ભાટીઆ ઠા. જમનાદાસ પ્રેમજીની ધર્મશાળામાં લઇ ગયો, જ્યાં અમારા બ્હેન વિગેરે દિલ્હિથી આવી પુગ્યા હતા તે સર્વે મળ્યા. મૂળ ગંગાની ગંગાજી નદીની ધારા અત્રેથી બે ત્રણ કોસ દૂર છે પણ તેનો વેગ ખસેડીને આ ઠેકાણે આણ્યો છે. ઘાટ વિગેરે બાંધેલા છે. તેનાં સ્નાન કરી કાંઠાપરના મંદિરોમાં દર્શન કર્યાં. આજે માગસર વદિ અમાસ હતી અને આ મેળો બાર વર્ષે ભરાયો હતો તેથી બહુજ યાત્રીઓની ગડદી થઇ હતી, તેમાં આસરે ૨૦-૨૫ હજાર માણુસ એકઠું થયું હશે. તેમાં ફેન્સી ચીજો વિગેરે તરેહ તરેહની નજરે પડતી હતી. સોરમજીમાં ગંગાજી, ભગીરથ રાજા, ચક્રેશ્વર મહાદેવ, વારાહજી, દાઉજી, રામલક્ષ્મણ સીતાજીનું મંદિર, નીલકંઠ તથા બીજા એક મહાદેવ વિગેરેનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં એક વેલ અમોએ જોઇ તે બાબતમાં કહે છે કે એક હજાર વર્ષ થયાં પણ એ વેલો હજી જીવતો, લીલોને લીલો જ છે.

ત્યાં દ્વારકાનાથનાં દર્શન કર્યાં. ગોરને વિદાયગિરિ આપી સાંજના પાંચ વાગાની ગાડીમાં બેઠા તે સાંજે છ વાગે કાસગંજ પુગ્યા. (ટી. રૂ.૦)—॥) મી: જમશેદજી સ્ટેશનપર પોતાના માણસો સાથે હાજર હતા, અને પોતાને બંગલે લઇ ગયા. અમારે સારૂ બ્રાહ્મણોઆ રસોઇ કરાવી રાખી હતી તે જમ્યા. અત્રે શેરડીઓ ઘણી સારી ને મીઠાસવાળી થાય છે. તેને ' ગન્ના . કહે છે.

કાસગંજ—(૨-૧૨-૦૩) અત્રે થંડી વિશેષ હતી. શાક તરકારી પણ તે વખતે સારાં મળતાં હતા. કૉલી ફ્લૉવર બહુજ કુમળાં ને વળી મ્હોટાં મળે છે. હાથરસ તથા કાસગંજનું ઘી બહુ જ વખણાય છે અને તે ખરે- ખર તેમજ હતું. ચાકુવતી જેમ બરફીના ચોસલા પાડીએ તેવી રીતે અમોએ ઘીના ચાકા કાપી કાઢયા. જેમ કાચલીમાંથી નાળીએર કાઢતાં મહેનત પડે તેમ મહેનત પડી અને ઘી તદન તાજુ હતું. અત્રે મ્હોટા એળચા મળે છે. આજ રાતે અમો કાસગંજથી ગાડીમાં બેઠા તે રાતના દશ વાગે મેડુ જંકશન એટલે હાથરસ આવ્યા. ૩૯ મૈલ છેટુ અને ટિ. ના રૂ. ૦।≈ પડે છે. હાથરસથી કલકત્તા ૮૫૭ મૈલ અને ટિ. રૂ. ૯)⌐ પડે છે. અમો રાતના ૧૨ વાગાના મેલમાં બેઠા તે સ્વારના (૩-૧૨-૦૩) ૭ વાગે કાનપુર સ્ટેશને આવ્યા. આખો દિવસ રાત ગાડીમાં જ ગઇ. બીજે દિને (તા. ૪) સવારના જાજા સ્ટેસનથી વેજનાથ મહાદેવનો પંડયો નામે સોહનલાલ મળ્યો. વૈધનાથ સ્ટેશને ઉતરી ન્હાના ગેજની બે મેલ સુધી બીજી આગગાડી છે તેમાં બેઠા તે દેવઘડ સ્ટેશને પહોંચ્યા, જયાંથી વેજનાથ ગયા. વૈદ્યનાથથી કલકત્તા ૨૦૧ મૈલ ને ટીકીટ રૂ. ૨॥≈

વેજનાથ મહાદેવ—સ્ટેશનથી ગામ ૦॥ મૈલ છે. ગામમાં ગોરને ઘેર ઉતર્યાં, ત્યાં શિવગંગા કુંડમાં સ્નાન કરી વેજનાથ મહાદેવના મંડપમાં આવ્યા. અત્રે મહાદેવની પૂજા બાર આનાથી પાંચ રૂપીઆ સુધીની થાય છે. મંદિરમાં જતાં મહાદેવનું લિન્ગ ઉપરથી ઘસાઇને ચપટુ તથા દબાયલા જેવું ને ત્રુટેલું જણાય છે, મહાદેવની પૂજા કરી દંડવત કર્યાં. મહાદેવના લિન્ગની નીચે જમીનના ભાગ ઉપર ચાંદીના જેવી ફરતી કિનારી છે. કહે છે કે કોઇ બાવાએ એ કિનારી ચાંદી જેવી કરી નાખી છે. અમોએ હરદ્વારથી ગંગાનું જળ આણ્યું હતું તે જળ ભરેલો લોટો એ લિંગ ઉપર ચઢાવી દીધો અને લિન્ગની ફળફૂલથી પૂજા કરીને બહાર આવ્યા.

તેની આસપાસ બાવીશ મંદિરો હતા, તે સર્વે મુખ્યત્વે શંકરના જ હતા. કંકર એટલા શંકર હતા. આ વૈજનાથ ગામની બહાર બંગાળી બાબુઓએ સારા સારા મકાનો બંગલા ફેશનના બાંધેલા છે. હવા સારી છે. બાબુ લોકોમાં માથા તથા શરીરપર દરરોજ તેલ ચોળીને ન્હાવાનો રિવાજ વિશેષ છે.

વૈજનાથ મહાદેવનું નામ એમ પડ્યું કે વૈજુ નામનો એક ગોવાળ હતો તે દરરોજ ગાય વિગેરે ઢોરો ચરાવવા જતો હતો ત્યાં આ મહાદેવનું લિન્ગ હતું, તેને તે દરરોજ લાકડી વતી મારતો અને પછી એક લોટો પાણી ચડાવતો. હવે એવા જંગલમાં પડેલા એ લિન્ગની કોઇ પૂજા કરતું ન હતું તે લિન્ગને આવી તરેહનો પણ જળનો લોટો મળતો તે જોઇ શિવજી પ્રસન્ન રહેતા. એક દિને વર્ષાદ વર્ષવાથી એ વૈજુ ગોવાળ જળ ચડાવ્યા વગર ઘેર જતો રહયો. ઘેર ગયા પછી તેને યાદ આવ્યું કે આજે મહાદેવને લાકડી મારી નથી અને જળ પણ ચડાવ્યું નથી, માટે ચાલ પાછો જાઉં. એમ કહી પૂર જોસમાં વર્ષાદ પડતો હતો છતાં પણ જંગલમાં જઇ લિન્ગને લાકડી મારી જળ ચડાવ્યું. આટલા ભર વર્ષાદમાં પણ એ વૈજુ જળ ચડાવવા આવ્યો એ જોઇ મહાદેવ પ્રસન્ન થઇ બોલ્યા "તું વરદાન માગ" તે ઉપરથી વૈજુએ કહયું 'મને કંઇ જોઇતું નથી, ફકત મ્હારૂં નામ તારા નામને જોડીને અમર રહે.' તે ઉપરથી આ વૈજનાથ મહાદેવનું નામ પડયું, અને એ વૈજુનું મંદિર કહેવાય છે. મહાદેવનું લિન્ગ સ્ટેશનથી ગામમાં જતાં રસ્તામાં આવે છે અને આ મહાદેવ વૈજનાથ કહેવાય છે.

બીજી કથા એવી છે કે રાવણ એકાએક આવીને વૈજનાથને ઉપાડવા આવ્યો ત્યારે પાર્વતિએ કહયું કે એ મહાદેવ ઉખડશે, પણ ચલાયમાન થશે નહિ. ઘણી આજીજીપરથી એવી સરતે મહાદેવને ઉપાડવા રાવણને રજા આપી કે 'જો તું પરબારો લઇ જાય તો હું (મહાદેવ) ઉચકાઇશ. નહિતર જો મને અધવચમાં જમીન ઉપર નાખ્યો તો હું ત્યાંથી કદાપિ ઉખડવાનો નથી.?' રાવણે તે કબૂલ કર્યું અને મહાદેવને ઉપાડી ચાલવા માંડયું. જયારે વૈજનાથને ઉપાડયા ત્યારે મહાદેવની પૂજા કરી તેનું ચરણામૃત રાવણે પીધું. પરંતુ તે પીતી વખતે તેના પેટમાં ત્રણ વરૂણ ઘુસી ગયા. જયારે મહાદેવને ઉપાડીને અર્ધે રસ્તે એટલે હાલમાં જયાં વૈજનાથનું મંદિર છે ત્યાં રાવણ આવ્યો એટલે પેલા વરૂણ જે તેના પેટમાં હતા તેથી તેને (પિશાબ) લઘુશંકા ખૂબ થઇ

ને રહેવાયું નહિ. પણ લિન્ગ કયાંય મુકાય નહિ એવી સરત હતી, તેથી રાવણે વિચાર કર્યો કે જો કોઇ બ્રાહ્મણ સારો મળે તો તેને કહું કે આ મહાદેવ હાથમાં રાખજે, તેટલામાં એક બ્રાહ્મણ સામેથી આવતાં દીઠો તેને રાવણે હાથમાં લિન્ગ ધરવા કહયું, ત્યારે બ્રાહ્મણે તેને પુછ્યું 'ભાઇ તને પિશાબ કરતાં કેટલી વાર લાગશે ' તો કહે ' એક કલાકમાં હમણાં આવ્યો ' બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો કે ' જો વધારે વખત લાગ્યો તો હું લિન્ગને પડતુ મુકીને ચાલતો થઇશ ' રાવણે કહયું ' બહુ સારૂ ' એમ કહી રાવણ પિશાબ કરવા ગયો તે સાત દિન અને સાત રાત પિશાબ કરતાં થયા, તે પછી રાવણ આવીને જોય છે તો પેલા બ્રાહ્મણે એક કલાકને ઠેકાણે એટલા બધા દિવસ લાગવાથી મહાદેવનું લિન્ગ પડતું મુકીને ચાલતી પકડી. હવે એ લિન્ગ એવું તો સજ્જડ બેઠું કે રાવણે કેટલા મુષ્ટિ પ્રહાર મોર્યા પણ ડગ્યું નહિ. પછી શંકર પ્રગટ થયા છે તેની પાસે રાવણે વરમાગ્યું કે ' મારૂં નામ રહે ' તે ઉપરથી એ રાવણેશ્વર મહાદેવ પણ કહેવાય છે.

ગોર સોહનલાલને વિદાયગિરી આપી દેવગઢ સ્ટેશનથી રાતના ૭ વાગે બેઠા તે વેજનાથ સ્ટેશને ૭ાા વાગે આવ્યા. ત્યાંથી નિકળ્યા તે સવારના ૭ વાગે કલકત્તાના હાવરા સ્ટેશને આવી પુગ્યા. (૬–૧૨–૦૩).

કલકત્તા—અત્રે મારવાડી શિવબક્ષ બાગલાની સત્યનારાયણ નામની ધર્મશાળામાં ગયા. અત્રે બધી વાતનું સુખ જોયું. હવા પાણીનું સુખ છે. બગીચો, પાણીના નળ છે, ઉપરાંત તળાવ છે. કલકત્તા શહેરમાં એક દુઃખ મ્હોટું જોયું. દરેક મજલે ભંગીઆઓ ઝાડુ ફેરવવા આવે તે દરેક જણની ઓરડી પાસથી પણ સાફ કરતા જાય. એમ આખા કલકત્તામાં રિવાજ છે. અત્રે ગુજરાતી વેપારી વર્ગ અમ્રતલા ગલી જે ભાટીઆપટ્ટી નામે ઓળખાય છે ત્યાં છે. ત્યાં દાદાજી ધાકજીની કું૦ ના મેનેજર મી૦ વિઠ્ઠલદાસ સરૂપચંદ મળ્યા તેમણે અતિ આગ્રહ કર્યો અને અમોને પોતાને ત્યાં તેડી ગયા.

આજે (તા. ૬–૧૨–૦૩) સવારના હુગલી નદી જે ગંગા કહેવાય છે અને જે હાવડાના પૂલની નીચે છે તેમાં સ્નાન કર્યું, અને શાકમાર્કીટ થઇને ઉતારે આવ્યા. જેમ મોટા મકાનોને મુંબઇમાં માળા કહે છે તેમ અત્રે કોઠી કહે છે, અને જમવાની સ્થિતિને ધામો અથવા વાસો કહે છે.

અત્રે દાદાજીનો બગીચો જોવા લાયક છે. રાય બદ્રીદાસ બહાદુર જેનો દાદાજી ગુરૂ થાય અને તે રાય બહાદુર, વાયસરાયનો મુકીમ એટલે જવેરી છે ને અતિશય શ્રીમંત છે તેણે એક મ્હોટું સુંદર જૈન દહેરૂં અત્રે બાંધ્યું છે તે જોવા જેવું છે. એ દહેરામાં કાચની ઝમક મારતી કટકીઓ સુંદર થાંભલાઓ, દિવાલો, તથા છતમાં મુકેલી છે ને આખું દેવળ સુવર્ણમય પ્રકાશથી દીપી નીકળેછે. તેમજ દહેરી, શિખર, અને ટાંચ પણ તેવીજ કારીગરીથી ચણેલા છે ને દર વર્ષે તેમાં ફેરફાર કરતા આવે છે. મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની, લક્ષ્મીજીની, બ્રહ્મા વિગેરેની મૂર્તિઓ છે. મંદિરનું ચોગાન બહું મ્હોટું છે, તેમાં એક દહેરામાં રાયબદ્રીદાસની મૂર્તિ છે અને ઉપર તેના ગુરૂ દાદાજીની મૂર્તિ બેસાડી છે. કમ્પાઉંડમાં પાણીનો હોજ છે તેનો ભાવ એવો દેખાડયો છે કે તેમાં શ્વેત કમળની પાંદડીઓ આરસપહાણના પથ્થરની બનાવી છે. એક કમળ ખીલેલું હોય તેમ ખીલવીને તેમાં જળ ભર્યું છે અને વચ્ચે ન્હાના ઝાડ ઉગાડવાં છે. આજુબાજુ જે બગીચો છે તેમાં પણ ન્હાનાં ન્હાનાં શોભાયમાન છોડ ઉગેલા છે, અને તે પણ જાણે ખીલેલા કમળમાંથી નિકળ્યા હોય એવો દેખાવ કરેલો છે. પાછળ મ્હોટો મંડપ તથા બંગલો છે, તેમાં રાયબહાદુર અગર તેના મેમાન વખતો વખત રહે છે. ત્યાં વળી એક સુંદર તળાવ છે અને જ્યારે કોઇ શુભ પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેમાં વિજળીના દીવાની રોશની થાય છે ત્યારે એ તળાવ તથા મંદિરનું સ્થળ ઘણુંજ રમણીય દેખાય છે. અત્રે અમારી જ્ઞાતિના ક્ષત્રિઓની કાપડની દુકાનો હૅરિસન રોડપર સારી ચાલે છે. તેમાં ક્ષ૦ જેઠા ધનજી કુતિઆણાવાળા ઘણીજ સારી સ્થિતિમાં છે. બીજા ક્ષત્રિય વેપારી મી૦ ઓધવજી શિવજીની પણ દુકાન સારી ચાલે છે. તેણે અમ્હારી સારી બરદાસ્ત કરી હતી. મુંબઇના ક્ષ. ભાણજી જેઠા વિગેરેની પણ દુકાનો અત્રે છે.

કલકત્તાનું મ્યુઝિઅમ-ઘણા જ મ્હોટા પાયાપર છે અને તેવું મ્હારી નજરમાં કયાંય અત્યાર લગીઆવ્યું નથી. મ્યુઝિઅમ માટે એક અલાહેદી જબરદસ્ત બિલ્ડિન્ગ બાંધેલી છે, તેમાં જાતજાતની દેશપરદેશની ચીજો ગોઠવી છે. પ્રવેશ કરતાં પ્રથમ તો જુના લેખ તથા તેના પથ્થર, તથા ફત્તેહપુર શિકરીના લેખ, રામેશ્વર મદુરા આદિના મંદિરોના ફોટો, જગન્નાથપુરીના મંદિરનો ભવ્ય દેખાવ, આગબોટ, મનવાર, બંદુકો, તોપો તથા જાતજાતના બખ્તર વિગેરે દેશોના લાકડાં, માણસોના પૂતળાં, જનાવરોના હાડપીંજર, રેપ્ટાઇલ્સ એટલે સર્પ વિગેરે, પક્ષીઓ, માછલીઓ, મનુષ્ય તથા પક્ષીનો ગર્ભમાં અવતાર, જાતજાતના બીજ, વનસ્પતિ, વસાણા, મીલોના વણાટના

તરેહતરેહનાં કપડાં, ગંજીફરાક, સુતરાઉ તથા ઉનના પહેરવાનાં કપડાં દેશી વણાટનાં, તેમાં મેસર્સ ટાટા એન્ડ સન્સનો, મુરારજી ગોકુળદાસની મીલનો સામન, વળી મેસર્સ દાદાજી ધાકજીની કુ૦ ની રંગની પેટીઓ, કાશ્મીરી સાલો, રેશમી કપડાંઓ, કચ્છ કારીગરીના નમુના, સ્વદેશી મીણબત્તીઓ, સાબુઓ, જાતજાતના પથ્થર, હાથી, ગેંડા દરીઆઇ માછલાં જેવાં કે વાલરસ વિગેરે અનેક ચીજોનો સંગ્રહ હતો. એ સર્વ સાધારણ રીતે જોઇએ તો ઓછામાં ઓછું એક અઠવાડીઉં લાગે પણ અમે તો ઉપર ટપકેથી જોયું તો પણ ત્રણ કલાક થયા. (૭-૧૨-૦૩).

કાલિ કલકત્તાવાલી—કાળી માતાના દર્શન કરવા ગયા. ટ્રામ કાળીઘાટ થઇને જાય છે એટલે લોકોને આવવા જવા માટે સારી સગવડ છે. અત્રે ટ્રામ વિજળીથી ચાલે છે. અને એકની પાછળ બીજી એમ બબ્બે ટ્રામ જોડાય છે. પહેલી ફર્સ્ટ કલાસ ને બીજી થર્ડ કલાસ. તેનો દર, રસ્તાની લંબાઇ ટુંકાઇ પ્રમાણે નવ પાઇથી કરીને બે આના સુધી થર્ડ કલાસનો છે. ફર્સ્ટ કલાસવાળાને અર્ધો આનો વધારે આપવો પડે છે, પણ તેમાં બેસવાનું સુખ મળે છે અને તેને ત્રાન્સફર ટીકીટ નથી, પરંતુ થર્ડ કલાસવાળાને છે. રસ્તામાં તાર નાખ્યા છે તેમાં એક લાંબી લોખંડની સીક ટ્રામ ગાડી સાથે જોડેલી હોય છે, તેમાંથી ફર્સ્ટ કલાસ ટ્રામને વિજળી મળે છે તે થર્ડ કલાસ જે જોડેલી હોય છે તેને ઘસડી જાય છે, જ્યાં ઉભી રાખવી હોય ત્યાં ઉભી રાખવામાં આવે છે. ટ્રામમાંથી ઉતરી થોડું ચાલ્યા પછી કાળી માતાના મંદિર આગળ અમો આવી પુગ્યા. આ માતાને બંગાલિઓ બહુજ પૂજે છે અને બાબુઓની એ માતાપર એટલી શ્રદ્ધા છે કે તેનું વચન કોઇ દિવસ ખાલી જતું નથી. "કાલી કલકત્તાવાલી, ઉસ્કા બચન ન જાવે ખાલી" દર્શન સાંજના ૬॥ વાગે થવાના હતા અને અમે જલદી પુગ્યા એટલે ગંગાકાંઠે કાલીઘાટ ઉપર જઇ આચમન માર્જન કર્યાં. ત્યાંની બજાર બહુ સારી છે, ત્યાંથી વળ્યા એટલે દર્શનનો ટાઇમ થયો. માતાના પૂજારીએ કમાડ ઉઘાડયાં. જે અંદરથી દર્શન કરવા ઇચ્છતા હોય તેને અકેક પૈસો વધારે આપવો પડે છે અંદર જઇ કાળીમાતાના ભયંકર સ્વરૂપના દર્શન કર્યાં. કાળી માતાજી લાંબી લાલ જીભ કાઢી ઉભાં છે. કાળીમાતા, એટલે સ્વરૂપ પણ કાળું છે અને તે વિકાળ છે. ગળામાં માણસની ખોપરીઓનો હાર પહેર્યો છે. દર્શન કરવા લાયક છે. પૂજારીઓ દક્ષણા કઢાવવા બહુ કનડગત કરે છે, પણ બંગાલી બાબુઓમાંથી બહુ ફાવે છે. તેઓ મ્હોટી મ્હોટી માનતા લે છે અને માતાને સારૂં સારૂં

ખાવાનું વિગેરે ધરાવે છે અને સવાર તથા બપોરના દરરોજ જીવતા બકરાંઓ મારીને માતાને ચઢાવે છે. સારા નસીબે અમે ગયા ત્યારે તેમાંનુ કંઇ હતું નહિ, પણ બકરાં ફરતાં અમોએ દીઠા ખરા. એ રીતે દર્શન કરી ઉતારે રાતના આવ્યા.

દર મંગળવારે કલકત્તામાં હાવરામાં મ્હોટું બજાર ભરાય છે તેને **મંગળહાટ** કહે છે. તેમાં જાત જાતની દુકાનો આવે છે, અને ચીજો સસતી વેચાય છે. અત્રે નાકા બહાર **હોપમાર્કિટ** અથવા **નવીમાર્કિટ** બહુ સરસ બાંધેલી અને જોવા લાયક છે. તેમાં યુરોપીઅન મડમ સાહેબોના ઘરાકી રાત્ર દિવસ હોય છે. દુકાનોમાં અંગ્રેજી જણસો, ફેન્સી ચીજો એવી સરસ મળે છે કે આપણે આખો દિવસ ફરીએ તો પણ દિલ ધરાતું નથી. વળી તેમાં તરકારી વેચવાનો વિભાગ જૂદો કરેલો છે. ત્યાં એકદમ તાજું અને લીલું તરકારી આંખને થંડક આપે છે, જાત જાતના મેવા, મોદીની દુકાનો, ફેન્સી ફૂલો, ગજરા, તોરા, બટનો વગેરે ઘણી ઉંચી ચીજો અંગ્રેજી સ્ટાઇલ ઉપર (પણ મોંઘે ભાવે) મળે છે. એક સાદા બટનના બેથી ચાર આના પડે છે, અને મેમસાહેબ ખુશીથી લઇ જાય છે. કંઇક દુકાનોમાં ફેન્સી ઝાલરો, વીટીઓ, બ્રોચીસ, માથાના ફૂલો, એરિન્ગ, વિગેરે નજરે પડે છે. રાત્રીએ વિજળીક બત્તીની દેદિપ્યમાન રોશની થાય છે, જેથી શોભામાં અતિશય વધારો થાય છે. એવી માર્કીટ મુંબઇમાં તો છે જ નહિ. ત્યાં વળી ચની બજાર છે. તે સાધારણ છે, આન જેવી નહિ. હોપમાર્કીટમાં ભાડાનો દર, રોજનો છે. મોટી દુકાનના ત્રણ રૂપીઆ રોજના પડે છે, મહીનાના ૩૧ દિવસ હોય તો ૩૧ દિવસનું ભાડું ગણે છે ને તે દરરોજ આપવું પડે છે. અત્રે ઝુલૉજીકલ ગાર્ડન્સ જેને ચીડીઆખાનું કહે છે તે જોવા ગયા. ત્યાં માણસ દીઠ એકેક આનો લે છે. ત્યાં બગીચો છે અને જાતજાતના જનાવરો, પક્ષીઓ વિગેરે છે. તે મુંબઇની વિકટોરીઆ ગાર્ડન્સને એ બગીચો મળતો આવે છે. કલકત્તામાં હુગલી નદી જેને ગંગા કહે છે તે બહુજ મ્હોટી છે, એક ન્હાના સરખા દરિયા જેટલી મ્હોટીછે. તેમાં મ્હોટી મ્હોટી આગબોટો ચાલે છે. અત્રે આગગાડી માટે કરેલી સડકો, ફરવાનાં વિશાળ હવાનાં ઠેકાણા, ઇડન ગાર્ડન વિગેરે જોઇ પાછા ફર્યા. બીજે દિને કાળીઘાટ પાસે ચિતળા છે ત્યાં **ચિતળાહાટ** ભરાય છે, ત્યાં ગયા. ત્યાં પણ મંગળહાટ પ્રમાણે બજાર ભરાય છે. તેમા જાતજાતના કલકત્તાના વખણાતા અને રંગિત સુતરાઉ ભાતભાતની કીનારીવાળી કોર ચઢાવેલા ખમીસો, પોલકાં, ફેન્સી બૉર્ડરવાળી ચોળીઓ, વિગેરે અનેક ચીજો મળે છે. માતુશ્રીની તબિયત આજે વળી બગડી. (તા. ૯-૧૨-૦૩).

કલકતાનું સામાન્ય વર્ણન—કલકત્તા શહેરનો સ્ટેશનનો ભાગ હૉવડાનો ગણાય છે. હૉવડા શહેર અને કલકત્તા શહેર વચ્ચે હુગલી નદીનો મ્હોટો પૂલ છે. હાવડા શહેરમાં મ્હોટાં મ્હોટાં મકાનો છે. એ હુગલી નદી પરનો પૂલ તરતો એટલે નીકળી શકે તેવો છે, અને તે દર મંગળ અને શુક્રવારે ખોલી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે હુગલી નદીમાંથી મ્હોટી મ્હોટી સ્ટીમરો પસાર થાય છે. તે વખતે હાવડાથી કલકત્તે આવવા જવાને સરકાર તરફથી સ્ટીમર રહે છે તેમાં પેસેન્જરોને મફત લઇ આવજાવ કરે છે. ગાડીવાન, દુકાનદારો અને તેવા બીજા વેપારીઓ સામાન્ય રીતે લુચ્ચાઈ બહુ કરે છે અને એક ચીજના ચોગણા ભાવ બતાવે છે, કલકત્તા શહેરમાં પાણીના નળ લીધેલા છે. ગામમાં મ્યુનીસીપાલીટીની દેખરેખ બરાબર નથી. તેમાં વળી અમૃતલા ગલી અથવા જેને ભાટીઆપટ્ટી જ્યાં ગુજરાતીઓની વસ્તિ વધારે છે ત્યાં તો બિલકુલ નથી. મુંબઇ સાથે સરખાવતાં કલકત્તા ગામ જ્યાં વેપારીઓ અને દેશીઓ રહે છે તે ભાગ મુંબઇના બહારકોટની સાથે સરખાવતાં જો કે ઘણો સરસ ગણાય ખરો પણ એ ભાગમાં ગંદાઇ એટલી બધી છે કે તે ભાગ રહેવા લાયક નહિ. તેના કરતાં હાવડા ભાગ ઘણોજ સારો અને સ્વચ્છ છે. ત્યાં હિંદુઓના ઘરમાં પણ દરેક મજલે મજલે ઢોળાઓ સાફ સુફ કરવા આવે છે જે હિસાબે મુંબઇ સારૂં કહેવાય. કલકત્તાનો એ ભાગ છોડી ઑફીસનો લત્તો, માર્કિટ, ફરવા હરવાનો ભાગ, બંગલાઓના લત્તાનો ભાગ છે તે મુંબઇના કોટ વિગેરે કરતાં અતિશય ચઢતો અને સરસ છે, અને તે ખરેખર જોવા લાયક જ છે, કલકત્તા શહેર મુંબઇ કરતાં મ્હોટું છે. બંગાળીઓની વસ્તિ આઠ કરોડની ગણાય છે, તેમાં કલકત્તાની આસરે બાર લાખની છે. બંગાળીઓ સીધી રીતે જોતાં નમ્ર દેખાય છે. દેખાવમાં હુશીઆર છે. તેઓમાં શ્રીમંત વર્ગ ઘણો છે, અને તેટલા શ્રીમંત આપણા મુંબઇમાં પણ નહિ હોય એવા મ્હોટા મ્હોટા જાગીરદારો ઘણા પડેલા છે.

જેમ આપણે ત્યાં 'જાગિરદાર' કહે છે તેમ તેને ત્યાં 'માલિક, કહે છે. એવું કહેવાય છે કે અગાઉ અર્ધા જગાનો ધણી એક માલિક હતો. અને બાકીની અર્ધામાં કલકતાની વસ્તિ હતી. અગાઉ આપણા દેશી લોકો તથા અંગ્રેજ વિગેરેને જોતાં બંગાલાના ગામડાંની સ્ત્રીઓ ઘરના બારણા ઢાંકી દેતી એટલી તે વખતે બ્હીક હતી. હવે તો છૂટથી વાતો કરે છે.

બંગાળી બાબુઓ માથે ઉઘાડા હોય છે. ખમીસ અને ધોતીઉં પહેરે છે, ખભે રૂમાલ નાખે છે. પગમાં અર્ધા મોજા અને બુટ પહેરે છે. પોશાક સાદો અને સસતો હોય છે. ખોરાકમાં બંગાળનો ભાત બહુ વાપરે છે. એક લાખ રૂપીઆનો બંગાળી અત્રે કંઇ ગણતિમાંજ નથી, બંગાલણો પડદેનશીન બૈરીઓ છે તેથી ભાડાની ગાડીઓમાં વિક્ટોરીઆ કરતાં શિગ્રામ ગાડીઓ ઘણી છે. બંગાલણો રસ્તામાં ફરતી નથી. બહાર જાય છે ત્યારે બંધ ગાડીમાં જાય છે. પરંતુ ચૅરીંસનો લત્તો અગર જેને કોટ વિભાગ કહીએ જ્યાં યુરોપિઅન વસ્તિ છે ત્યાં ફેશનવાળી રબરટાયરની બાહુની વિક્ટોરીઆ મળે છે. હિંદુસ્તાનની ૨૫ કરોડની વસ્તિમાં બંગાળી ત્રીજો ભાગ એટલે આઠ કરોડ છે. જે જે મલિકો મ્હોટા મ્હોટા ગામોના ધણીઓ છે તેમાં અને આપણા ઠાકોરો અથવા રાજાઓમાં ફરક એટલો કે એ મલિકો ગામોની ફકત આમદાની ખાયા કરે, બાકી ઇન્સાફ, પોલીસ વિગેરે સત્તા અંગ્રેજ સરકારની છે જે જોતાં આપણા રાજાઓએ સત્તા હજુ પોતાના કાબુમાં રાખી છે. કહે છે કે બંગાળીઓ એવા તો નરમ છે કે તે તરફ અંગ્રેજનો પહેલો પગ પેસારો બંગાળમાંથી થયો. બંગાળીઓ પોતે કહે છે કે અમારાથી કોઇ દિવસ રાજ ચલાવાય નહિ. અમારા શિર ઉપર રાજરક્ષક તો જોઇએ. બીજી બાબતમાં બંગાળીઓ ઘણા કુશળછે. વેપારમાં કુશળ નથી. સીધે માર્ગે જનારા, વિદ્યાભ્યાસમાં પણ કુશાગ્રબુદ્ધિના છે. બંગાળી બ્રાહ્મણ પણ અત્રે મત્સ્ય વિગેરે અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાયછે. તેઓ હમેશાં તેલ ચોળી ન્હાય છે. તઓ તંબાકુ અને પાન ખાનારા જબરા હોય છે. કહેવત છે કે " તેલ, તંબાકુ ને પાન: એ ત્રણે બંગાળીના જાન."

કલકત્તામાં પાન સસ્તા મળે છે. એક પૈસાના વીશ પાન, તે પણ દોઢ હથેળી જેટલાં મોટાં પાન હોય છે. અત્રે કેળાં પણ ઘણાં થાય છે. તળાવ તથા બગીચા જગેજગ નજરે પડે છે. આગગાડીમાં જતાં રસ્તામાં પગલે પગલે તળાવ અને પાણી જોવામાં આવે છે. વલ્લભકુળની આસરે ત્રણેક હવેલીઓ છે. અત્રેનું પાણી પાચનકારી નથી, તબીઅત બગાડે તેવું છે. અત્રે મુંબઇના ત્રણ ચાર હાલાઇ ક્ષત્રિઓની કાપડની દુકાનો છે, તેઓ મુંબઇની મીલોનું કાપડ આણી અત્રે ત્રણ ચાર માસ સુધી વેચે છે. કાબુલીઓ લાટબંધ માલ રોકડે પૈસે લઇ જાય છે તેમાંથી તેઓને સારો નફો મળે છે, અને ચાર માસના નફામાં આખું વર્ષ દેશ જઇ આનંદ કરે છે. કલકત્તાના રસ્તાઓના નામો ઘણા વૅાયસરાયોના નામથી પણ ઓળખાય છે જેવા કે બેન્ટીક સ્ટ્રીટ, કલાઇવ સ્ટ્રીટ, હેસ્ટીંગ સ્ટ્રીટ, ડેલાહાઉસીસ્ક્વેર, ડફરીન લાઇબ્રેરી. કાળી

માતા જતાં રસ્તામાં ભવાનિપુરગામ આવે છે. શહેરના મુખ્ય બીજા લત્તાના નામઃ–અલીપુર, શેઆલ્ડા, ધર્મતોલા, લાલ બજાર, મછવા બજાર, ચિતપોર રોડ, કંપની બાગ વિગેરે. અત્રે બંગાળી ધોતીઆં જે ધાકાના સુતરના બને છે તેની હાથ વણાટ એવી બારીક હોય છે કે એક મુઠીમાં ધોતીઉં સમાઇ જાય અને મુંબઇના શ્રીમાન શોખીલા શેઠીઆઓ એવાંજ ધોતીઆં વાપરતાં શીખ્યા છે. એ ધોતીઆના જોટાના રૂ ૬ થી ૨૦ સુધી પડે છે. ફોર્ટ વીલીઅમનો કિલ્લો સરકારે બાંધ્યો છે તેમાં દરવાજા ઘણા છે જેવા કે પ્લાસી ગેટ, કલકત્તા ગેટ વિગેરે અને ગઢની આસપાસ ૫૦ ફીટ પહોળી ફરતી ખાઇ બાંધેલી છે. લડાઇ અગર તેવા અણીને વખતે તેમાં દરવાજા ઉઘાડતાં હુગલી નદીનું પાણી તેમાં ભરાઇ જાય છે એટલે કોઇ શત્રુ તેમાં પ્રવેશ કરી શકે નહી. કિલ્લામાં બૅરેકસ છે. લડાયક સોલજરો માટે મ્હોટી મ્હોટી બિલ્ડીન્ગસો બાંધેલી છે, અંદર કિલ્લાની બજાર છે જેમાં શાક વસાણું તથા મોદીની અને કપડાંની દુકાનો છે. ત્યાં ચર્ચ પણ છે, અત્રે ઇડન ગાર્ડન હવા ખાવાનું એક સુંદર સ્થાન છે તેમાં રોનકદાર એંડરટેન્ડ તથા બર્મીઝ પૅગોડા દેવળ જોવા જેવાં છે. આ બાગમાં નદીની માફક એક લાંબુ તળાવ છે તેમાં હોડકું છે જેમાં બેસીને સાહેબો તથા બીજાઓ હાથે વતી એ હોડકું હંકારે છે. એવી રીતે એક કલાક સૂધી એક છેડેથી બીજા છેડા સૂધી હોડીમાં ફરવાનો રૂ ૦| પડે છે. આ તરફ મેદાનમાં જે જે વાઇસરાયો થઇ ગયા તેમાંના ઘણાના પુતળાંઓ છે તે કોઇ ઉભા, તો કોઇ બેઠા, અને કોઇ ઘોડા ઉપર, એ રીતે છે. વિકટોરીઆ રાણીનું પણ સ્ટેચ્યુ છે. અત્રે શંખની ચુડીઓ બહુ જ સારી મળે છે. કલકત્તામાં અમારી બરદાસ્ત મી૦ વિઠ્ઠલદાસ સરૂપચંદે ઘણી કરી તે માટે તેમના ઉપકૃત છીએ.

(તા૦ ૧૦) આજ રાત્રે અમો કલકત્તાથી નિકળ્યા તે વખતે ભાઇ વિઠ્ઠલદાસે તથા જ્ઞાતિબંધુ મી૦ ઓધવજી શિવજી તથા અન્ય ક્ષત્રિઓએ અમારા પર સ્નેહ પ્રદર્શિત કરી આભારી કર્યા. રસ્તામાં જાજરોડ સ્ટેશનપર વેતરણી નદી આવે છે તેમાં સ્નાન કરવાનો મહિમા છે. તે એક તીર્થ ગણાય છે. રસ્તામાં અનેક નદીઓ આવે છે જેવી કે મહાનદી, બ્રાહ્મણી નદી, કુવા ખાઇ વિગેરે. કટક ગામ રસ્તામાં આવે છે ત્યાંના વાટકા, કટોરા, સૂડી વિગેરે વખણાય છે.

ભૂવનેશ્વરઃ–કલકત્તાથી ભૂવનેશ્વર ૨૭૩ મૈલ અને ટિકિટના રૂ ૩–૯–૦; સ્ટેશનથી ગામ બે મૈલ દૂર છે જેનું ભાડું ગાડીના બે આના લે છે. અમે પંચાયતના ઉતારામાં ઉતર્યા. અત્રે બિન્દુ સરોવર મ્હોટા ઘેરાવનું છે, તેમાં

સ્નાન તર્પણ કર્યાં. એ સરોવરની વચોવચ ચંદનકુંડ નામનો બાંધેલો લાખાટો છે, તેમાં દર વર્ષે ભગવાન લીલા કરવા રથમાં બેસી પધારે છે. અત્રે રાંધવા આપતા નથી. ઉતારે પ્રસાદ આવ્યો. અત્રે પણ કરમાબાઇની ખીચડી આપે છે. અત્રે જગન્નાથજીનું મંદિર છે ત્યાં દર્શન કર્યાં તથા સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ, ગૌરીકુંડ, ગૌરીમાતા, ગૌરીકેદારનાથ મહાદેવ, મુક્તેશ્વર મહાદેવ, અન્નપુર્ણા, ગણપતિ, કેદારેશ્વર વિગેરેના દર્શન કર્યાં. પછી ભુવનેશ્વર મહાદેવના દર્શન કરવા ગયા. અત્રે તેમજ જગદીશમાં ચામડાનું પાકીટ યા ટોપી સાથે રાખવા આપતા નથી. ભુવનેશ્વર દેવળને લગતું રસોઇખાનું જ્યાં ભોગ ધરાય છે તે તથા પરચુરણ નાના નાના મંદિરો કમ્પાઉંડમાં હતાં તેના દર્શન કરી ભૂવનેશ્વર મહાદેવના દર્શન પટમાં ગયા. ભુવનેશ્વરનું લિંગ બેઠું, ચપટું અને રંગે શ્યામ છે અને બે ફીટ આશરે ગોળાઇમાં છે અને તેની આજુબાજુનો પટ છ ફીટ આશરે ગોળાઇમાં છે. આ લિંગ ઉપર છ ફીટના ગોળાવા જેટલું મ્હોટું કપડું ઢાંકેલું છે તે ઉંચકીને અમને દર્શન કરાવ્યાં, એટલે જળ ચઢાવી શ્રીફળ ફૂલ વિગેરેથી પૂજા કરી, અને વસ્ત્રમાં એક ધોતીઉં ધરાવ્યું. બહાર આવતાં કરમાબાઇની મૂર્તિ છે જ્યાં અમને હારદોર બેસાડી પ્રસાદ ભાત, ખીચડી, કઢી વિગેરે જમાડયા. અમારી સાથે ગોરે પણ ખીચડી ખાધી. અત્રે હટકો કરવા અને ગોરને ખોરાકી હમેશની આપવા કહે છે. તે પતાવી ભોજપત્ર પર અમારા બધાંના નામઠામ કોરી લીધાં. રસ્તામાં પાપનાશની કુંડ આવેછે, તેમાં આચમન માર્જન કર્યાં, તથા ૩૩ કરોડ દેવતાઓની દહેરીઓના દર્શન કર્યા. ઉતારે આવી ગોરને વિદાયગિરી આપી પ્રસાદ લઇ અમો રવાના થયા. અત્રેના ગોરનું નામ ધનીરામ વાસુદેવ અને રામચંદ્ર પ્રમાણુંદ હતાં. સ્ટેશન પર આવતાં રસ્તામાં જનકનું મંદિર આવે છે તે બડા મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. સ્ટેશન પર મુસાફરખાનું સારૂં છે. રાતના બે વાગાની ગાડીમાં બેઠા તે સવારના પાંચ વાગે જગન્નાથપુરી આવી લાગ્યા. (તા. ૧૨-૧૨-૦૩). ભૂવનેશ્વરથી પુરી ૩૦ મૈલ છેટી અને ટિકીટના રૂ. ૦ાા પડે છે. કલકત્તાથી પુરી ૩૦૩ મૈલ અને ટિ. રૂ ૪)–

જગન્નાથપુરીઃ—સ્ટેશનથી ગામ એક ગાઉ છેટું છે. બેલ ગાડી કરી ગોર રૂધનાથ દામોદરને અર્પણ કરેલી મુંબઇના ભાટીઆ કાનુ ખેતસીએ બંધાવી આપેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. ઘણાખરા ગુજરાતીઓ આ ગોરને ત્યાંજ ઉતરે છે. સ્નાન કર્યા પછી ગોર જગદીશનાં દર્શન કરવા તેડી ગયો. મંદીર બહુજ મ્હોટું છે, અને ચોક વિશાળ છે તેની વચમાં મંદિર સરસ બાંધેલું

છે. મંદિરના શિખર ઉપર કારીગરી સરસ કરી છે. ત્રણ ધ્વજા છે. શિખર ઉપર નીલચક્ર છે. મંદિરની અંદર અંધારૂં છે. જગદીશ, સુભદ્રા, અને બળદાઉજીની મૂર્તિઓ દિવ્ય અને મ્હોટી છે, અને માન તથા ભાવ ઉપજાવે એવી છે. તેની પાસે લક્ષ્મીજી તથા બીજી બાજુ કરમાબાઇની મૂર્તિ છે, તે સર્વેનાં દર્શન કરી ઉતારે આવ્યા. માલપુવાનો, ખીચડીનો વિગેરે સમય સમયના પ્રસાદ મંદિરમાંથી ઉતારે આવે છે. ભોગનો સમય ૧ાા વાગે થયો તે વખતે પણ દર્શન કરી આવ્યા. જગદીશની સામે મંદિરની જગામાં ગરૂડસ્થંભ વચમાં છે અને બાજુએ ચતુર્ભુજ બ્રહ્મા તથા મહાદેવ છે. એ સ્થંભ આગળ ચોકમાં દેવીદાસીના આસરે ૩૦ ઘર છે, તેમાંથી જેનો વારો (પાળી) હોય તે નાચવા આવે છે, એમ દરરોજ નાચે છે, અને પ્રસાદ ખાય છે. પ્રસાદ સિવાય બીજું કશું મળતુ નથી. અત્રેના ગોર, જજમાનોને ઉતારે જઇને હાંક મારે છે "ચાલો દર્શન કરવા, ગુજરાતવાલે હેંડો અને મુંબઇવાલે ચાલો" એમ મોટેથી બુમ મારતા દર્શન કરવા તેડી જાય છે. આજુબાજુ ગોરના માણસો હાથની આંગળાઓમાં એક બીજામાં આંકડા ભરાવી કુંડાળું થઇ, વચમાં જજમાનોને રાખી ગડદીની અંદર અલવલ ન આવે તેવી રીતે દર્શન કરાવે છે ને બોલે છે "અહો! ગુજરાતવાલે! દર્શન કરો, હાથ જોડો, જો મંગના હોવે સો મંગલ્યો, બોલો જગન્નાથ સ્વામીકી જય" એમ કહી માથા ઉપર હાથ મુકે છે. ગોરની બરદાસ્તથી યાત્રાળુઓના મન ખુશ રહે છે. છપ્પન ભોગ તથા આરતિના પણ દર્શન કર્યાં. ભોગ બહુજ મ્હોટા ધરાય છે. અમો બહાર નિકળ્યા ત્યારે ચપટી ચપટી ભાતની પ્રસાદી હાથમાં આપીને ત્યાંજ ખાધી. એક બીજાની સાથે ખાવાની કોઇ વાતે અત્રે બાધ ગણાતી નથી. પછી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્ર કોઇ બી હો. ખાધામાં છીટ બિલકુલ નથી. જગદીશના રસોડામાં એક એક ચૂલાપર નવનવ હાંડલીઓ ચઢે છે, ને ભોગ તૈયાર થાય છે. ત્યા હટ્ટની સામગ્રી તૈયાર થાય છે. ગામ પણુ ઠીક છે. રસ્તા મ્હોટા મ્હોટા છે, વળી સફાઇદાર છે. વસ્તી ઓડીસાની છે, ને ઓડીઆ બોલી કરે છે. ગામડું છે પણ સ્વચ્છ છે. કૂવાનું પાણી હલકું છે. જગદીશના મંદિરને ચાર મ્હોટા દરવાજા છે. પૂર્વ દરવાજે જયાં અરૂણસ્તંભ છે તે રામ દરવાજો, બાકીના ઉત્તર, દક્ષિણ, ને પશ્ચિમ દરવાજા છે. વચ્ચો વચ્ચ જગદીશનુ મંદિર અને આજુબાજુ ગામ છે. પંડયાઓના ઘર ઘણા છે. ચીજો મોંઘી મળે છે. અત્રે હનુમાન બહુજ મ્હોટા છે. જગદીશના મંદિરના ઉપરના ભાગમાં કારીગરી સારી છે પણ તેનાપર સ્ત્રી પુરૂષનાં નગ્ન પુતળાઓના

કામદેવના આસનોના બિભત્સ દેખાવો આપેલા છે એ ઠીક નથી. રાત્રે આરતિનાં દર્શન જગદીશના ચરણ આગળ મસ્તક ધરાય તેવી રીતે થાય છે. અત્રે જગદીશે એકાદશીને ઉંધે મસ્તકે લટકાવી છે, તેથી કોઇ એકાદશી કરતું નથી. જગદીશ કહે છે કે મ્હારા ભકતો ભૂખ્યા રહે નહિ. એકાદશીનું મંદિર જમીન ઉપર એક ફૂટ ઉંચા સમચોરસ ગોખલામાં છે. જગદીશના સાત વખત દર્શન થાય છે. મંગળા, ભોગશયન, ભોગ, આરતિ વિગેરે, પણ મુખ્ય મંગળા, ભોગ, અને આરતિના દર્શન કરાવે છે. અત્રે ઘઉં બિલકુલ વપરાતો નથી, તેમ કોઇ રસોઇ કરતું નથી. ત્રણવાર ગરમ ગરમ પ્રસાદ આવે છે, તે સર્વ યાત્રી હોંસે હોંસે ખાય છે. બેવાર દરરોજ ભીતરથી જગદીશની પાસેજ દર્શન થાય છે એક તો મંગળા વખતે સવારના અને બીજીવાર રાતના આરતિ વખતે. આજે (તા. ૧૩) માર્કન્ડ કુન્ડમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાં માર્કન્ડ ઋષિના દર્શન તથા બીજા નાના નાના દેવળો છે.

જનકપુર તથા ઈન્દ્ર દમણ કુન્ડ અત્રેથી એક ગાઉ છેટાંઉ, ત્યાં ગાડી કરીને ગયા. કથા છે કે અત્રે પ્રથમ ગાયો બંધાતી, તેથી ગોમૂત્ર છાણનો મ્હોટો ઢગ થયો, તે ઇન્દ્રે વલોવ્યો તેથી આ ઇન્દ્ર દમણ કુન્ડ થયો. તેમાં સ્નાન કરી ઇન્દ્ર દમણ રાજાના તથા મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં; તથા કોશલ્યાજીને અત્રે કાંટો વાગ્યો હતો તેના પગમાંથી રામચંદ્રજી કાંટો કાઢતા હતા તેનાં દર્શન, હનુમાન તથા વાંદરની સેના વિગેરે અનેક દર્શન કર્યાં. અત્રે જગદીશ છાનામાના શ્રીજીને પેટ ઉપર લઇ સુભદ્રા સાથે ઇંદ્ર દમણની યાત્રા કરવા આવ્યા હતા, અને યાત્રા કરી પાછા ફર્યા ત્યારે પુરીમાં લક્ષ્મીજીએ દરવાજા બંધ કર્યા ને કહયું કે "અમે દરવાજા નહિ ઉઘાડીએ. અમને રાજ્ય કરતાં આવડે છે, અને પ્રસાદનું કામ પણ અતરે ચલાવશું." ત્યારે બળભદ્રે કહ્યું કે "વરસાદ ખુબ પડે છે, દરવાજા ઉઘાડો" એટલે દરવાજા ઉઘાડયા છે. ઇન્દ્રદમણ થઇ અમો જનકપુર ગયા જે નજદીકમાંજ છે. તે એક વિશાળ જગામાં છે, તેમાં જાનકીનો સ્વયંવર–મંડપ તથા સીતાની મૂર્તિના તથા તેની માતાના દર્શન છે. જગદીશ અત્રે દર વર્ષે અષાડમાં આવે છે તેની ગાદી વિગેરેનાં દર્શન છે. તે વખતે રસોઇ, ભોગ, હટકા વિગેરે થાય છે. એ રસોડાની જગા તથા સીતા કુંડના દર્શન કર્યાં. અક્ષયવટ આગળથી અમો પાછા ફર્યાં. ગામ પુરી આગળ ચંદન તળાવ છે તેમાં લાખોટા છે. અત્રે ભગવાને ચંદન લીધું હતું. તે તળાવમા સ્નાન કરી ઉતારે આવ્યા.

બીજે દિને સવારના (તા૦ ૧૪) શ્વેત ગંગા કુંડમાં સ્નાન કર્યું. ગંગાજીનું મંદિર કુંડની વચ્ચોવચ્ચ છે. કુંડ ઉપર શ્વેત માધુના દર્શન કર્યા. પછી આગળ ચાલતાં ગામથી પા મૈલ છેટે દરિયો છે તેમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાંથી ચાલતાં મહાવીર સ્વામી અને અગસ્ત્ય ઋષિના દર્શન કર્યા. પછી મલુકદાસ બાવાનું મંદિર આવ્યું, તેમાં એ બાવાની મૂર્તિ છે. એ મલુકદાસ બાવો જગદીશનો ભક્ત હતો. અત્રે અમને રોટલા તથા ભાજીનો પ્રસાદ ખવડાવ્યો. વળતા લોકનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરી ઉતારે આવ્યા.

પરિક્રમા વળને દિવસે કરી (તા૦ ૧૫), તેમાં રણછોડરાયજી, વાંકેબિહારી, વિશ્વકર્મા, ગણપતિ, નૃસિંહજી, કળજુગજી, સત્યભામા, કરમાબાઇ, શેષશાયી ભગવાન, રોહિણી કુંડ, એકાદશી માતા, કાળી માતા, કાળભૈરવ, તુળશીદાસ મહાલક્ષ્મી દેવી, વિમળા દેવી, ગોકળ મથુરા, બદ્રીનાથ, હનુમાન, સાક્ષી ગોપાળ વિગેરે ૨૬ મૂર્તિઓના દર્શન કર્યાં. અત્રે લોકો ચુનો બહુ ખાય છે. ચુનાની નાની મટકીઓ વેચાતી લઇ જાય છે.

જગન્નાથ સ્વામી, બળદાઉજી તથા સુભદ્રાજીની મૂર્તિઓના હાથ અધુરા કાંડા લગણજ છે, એટલે આખી મૂર્તિ ઘડવામાં કોણીથી આંગળીઓ લગણના હાથ ઘડતાં રહી ગયા છે. તેનું કારણ એમ કહેવાય છે કે ઉતકલાનું પ્રગણું જેને ઓરીસા કહે છે, ત્યાંના એક અસલી રાજાએ પોતાના પાપી કૃત્યોમાંથી મોકળો થવાને, તથા આવતા અવતારમાં સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાએ બ્રહ્માને પુછ્યું કે એ વિષે મ્હારે શું કરવું જોઇએ. બ્રહ્માએ રાજાની ખરી ધર્મનિષ્ટા જોઇ, એના વડિલોએ એક ટેકરી આગળ સોનાનું મ્હોટું દહેરું બાંધ્યુ હતું જ્યાં વિશ્ણુની સ્થાપના કીધી હતી, તે દરિયામાંની રેતીથી દટાઇ ગયું હતું તે દહેરાંની શોધ કરવાને તે રાજાને કહ્યું, અને વળી કહ્યું કે તું જો એ દહેરાંનો મહિમા પાછો ચાલુ કરીશ તો તારી ઇચ્છા સફળ થશે. એ દહેરૂ અસલ કયા ઠેકાણા પર હતું તે રાજાએ પુછ્યું તેના ઉત્તરમાં જવાબ મળ્યો, કે એક કાચબો દુનિઆની ઉત્પત્તિના વખતનો નીળા નામની ટેકરી આગળ રહે છે, તે તને એ વિષે ખબર આપશે. તે પરથી ટેકરીની હેઠાણમાં એક સરોવર હતું ત્યાં જતાં જ રાજાને એક કાચબો સામો મળ્યો તેને તેણે પુછ્યું ત્યારે કાચબાએ કહ્યું, કે અત્રેથી સરોવરના સામા કાંઠા આગળ એક જંગલનો અમર કાગડો છે તેના પીછાં કાળક્રમે સફેત થઇ ગયાં છે તેને પુછ. એટલે રાજા તે કાગડા પાસે ગયો. એ પક્ષીએ તે રાજાને તેના વડિલોએ સોનાનું હીરા

જડિત દહેરૂં બાંધી તેમાં વિશ્ણુની મૂર્તિ બેસાડી તેની કૃપા મેળવી હતી, તે વાત કહી. ત્યાર પછી તેણે કહ્યું કે કાળના ભોગથી જમીનની સપાટી નીચે તે દસ મૈલ દટાઇ ગયું. પણ વિષ્ણુ પોતાનું પહાડી મુકામ છોડવાને કેવળ નારાજ હતા તેટલા સારૂ વિશ્ણુએ એક મારગોસા નામના ઝાડનો અવતાર ધારણ કર્યો, પણ એક માર્કન્ડીઆ નામના તપસ્વીએ તે ઝાડને કંઇ છાંયો નથી એવું જોઇને તેને શાપ દઇ, તેના થોડાએક ભાગને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યો, પણ ઝાડ અમર હોવાથી બાકીનો ભાગ હજુ છે, એટલું કહી તે જંગલી કાગડો જે જગ્યા આગળ દહેરૂં હતું ત્યાં રાજાને લઇ ગયો, અને પોતાની ચાંચવતી રેતીને ખશેડી, પોતાના પાદશાહી સોબતીને દહેરૂં દેખાડયું, ને પાછું તે ઢાંકી આગળના જેવું કરી મેલ્યું.

તે રાજા બ્રહ્મા પાસે પાછો ગયો. બ્રહ્માએ તે જગ્યાપર નવું દહેરૂં બાંધવાની સલાહ આપી પણ સોનાનું બાંધવું નહી, કારણ હાલના લોકો એટલા તો ઠગ છે કે તેમાંથી સોનાના કકડા હળવે હળવે લઇ જશે, માટે ઇંટનું બાંધવાને કહ્યું, તથા તેમાં શ્રીજી એટલે પવિત્ર આત્માની ભકિત થવી જોઇએ તથા ત્યાં નવું શહેર વસાવવું જોઇએ. આ બધાં કામો જ્યારે તું સંપૂર્ણ કરીશ ત્યારે વિષ્ણુ પોતાની મેળે પવનની લહેરથી ધસડાઇ આવેલા એક ઝાડના થડના રૂપમાં સમુદ્ર કિનારે માલમ પડશે, તે થડને મોટી ધામધુમથી દેવળમાં લઇ જવા ભલામણ કરી. પછી વિશ્વકર્મા (નામનો દેવતાઓનો સુતાર) પોતાની મેળે આવશે, અને તે થડમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ કરી બેસાડશે, તથા તું વિષ્ણુની બાજુએ તેની બહેન સુભદ્રા તથા તેના ભાઇ બળરામને બેસાડજે, અને દરરોજના ભોગ તેમને જે કંઇ જોઇતા હોય તે ધરાવજે. વિષ્ણુ જુજ આરોગશે, બાકીનો ખોરાક માણસોએ પોતાનું પાપ ઓછું કરવા ખાવો. એ સાંભળી રાજાએ હાલનું મંદિર બાંધ્યું, એટલે પેલું ધારેલું ઝાડ કિનારાપર આવ્યું, તેના થડને ધામધુમથી લઇ ગયો. એટલામાં વિશ્વકર્માએ (આકાશી સુતારે) આવીને મૂર્તિ કોરવાનું કામ એક રાત્રમાં સમાપ્ત કરવાને માથે લીધું, તે એવી સરતે કે કોઇએ મને જોવો નહિ, ને જોશે તો હું અંતર્ધાન થઇ જઇશ. એમ કહી તે મૂર્તિ બનાવવા બેઠો, પણ રાજાને કંઇ ભરમ ગયો, તેથી બારણાની ફાટમાંથી ચીમાઇને જોયું તો કારીગર ઘણી ચાલાકીથી કામ કરતો દીઠો. પોતાની સરત ભંગ થવાથી વિશ્વકર્મા અંતર્ધાન થઇ ગયા. અસલની કથા એ રીતે છે. જગન્નાથજીને ધરાવ્યા અગાઉ રસોઇને કોઇ અડકી જાય તો તે ભોંયમાં

દાટે છે. પણ ધરાવ્યા પછી ઢેડ જો અડકયો હોય તો પણ તે રસોઇ બ્રાહ્મણ ખાય છે. અત્રેના લોકો મૂછો મુંડાવી નાખે છે. અત્રેની વણાટના ધોતીઆં સૂતરાઉ અથવા રેશમી કિનારીના સારા થાય છે તેની કિંમત રૂ ૨॥ થી ૬)સૂધી હોય છે. જગન્નાથજીની મૂર્તિને જે ધોતીઉં પહેરાવે છે તે સાદું હોય છે. તે ૧૬ હાથ લાંબુ ને ૨॥ હાથ પોહળું હોય છે. મંગળા વખતે સોનાનો મુકુટ અને કપાળમાં હીરો હોય છે સુભદ્રાજીને ૧૨ હાથનું તથા બળદાઉજીને ૧૪ હાથનું પહેરાવે છે. મરજાદી લોકો પહેરે છે તેવી માથામાં કાનટોપી પહેરાવે છે. અત્રે હટકો થાય છે તે શેર ખીચડીના રૂ ૪૦૮) પડે છે. તેના વ્યાજમાંથી દરરોજ ગોરને શેર ખીચડી મળે છે. એનો અર્થ તેઓ એક રૂપીઆમાં શેર ખીચડી ગણે છે, અને તેનો હિસાબ એક રૂપીએ ચાર દોઢીઆં ગણે છે, એટલે છટાંક ખીચડીના રૂ ૨૫) પડે છે અને એ દોઢીઆંની અર્ધો છ ટાંકના રૂ ૧૨॥ અને એક દોઢીઆંની પા છ ટાંકના રૂ ૬। પડે છે. ચાર આનાની પાશેર ખીચડી માટે રૂ ૧૦૨ નો હટકો કરવો પડે છે. અત્રે પણ શ્રીજી તથા ગયાજી માફક હટકાનો ધર્મ દંડ વિશેષ છે. અમોએ હટકો કરી ગોરને વિદાય આપી. હટકો કરાવવાનું એક ઉંચું મકાન છે ત્યાં નારાયણની મૂર્તિ છે, તથા વચમાં સ્થાન છે, તેની આસપાસ ત્રણ ફેરા ફેરવે છે, અને તે મકાનની પાસે છુટી જગા છે તેમાં ઝાડ ઉગેલાં છે, અને કહે છે કે એ ઠેકાણે જગન્નાથ સ્વામીનું સ્મશાન છે. ત્યાં જગન્નાથ સ્વામીનો ચૂલો, રસોડું, તથા મકાન બંધાવવાનાં છે તે જ્યારે (૧) આકાશવાણી થશે (૨) તાલપત્ર પરનો લેખ પડશે (૩) ગાર લોકોને હુકમ થશે (૪) રાજાને હુકમ થશે (૫) ઘડનારો સુતાર આવશે તથા બીજુ છઠું. એવા છ ચિન્હો થશે ત્યારે એ કામ બનશે એમ કહે છે. જગન્નાથ સ્વામી તે કળીયુગમાં બુદ્ધાવતાર ગણાય છે, પણ ભગવાને કળીયુગમાં કંઇ અવતાર લીધો હોય એવું કંઇ જણાતું નથી. જ્યારે કૃષ્ણ ભગવાને પ્રભાસ પાટણમાં પોતાનો દેહત્યાગ કર્યો જેને દેહોત્સર્ગ કહે છે, ત્યારે તેમને અગ્નિદાહ દીધો તે વખતે કલેવરનો-છાતીનો ભાગ રાખી, જગન્નાથ સ્વામીની મૂર્તિ છે તેના વચમાં હજુ સૂધી તે રાખવામાં આવે છે. ત્યાં ત્રણ લિંબડાનું એક ઝાડ છે તેની વચમાં સર્પ વિંટળાઇ રહે છે, ને યજ્ઞ વિગેરે કરતાં જ્યારે સર્પ ઉતરી બહાર જાય છે ત્યારે એ ત્રણ લિંબડાના કટકા કરી તેમાંથી જગન્નાથજી, બળભદ્રજી, અને સુભદ્રાની મૂર્તિઓ બનાવવા સારૂ રાજા, પંડયો, તથા સુતાર એમ ત્રણજણા મંદિરમાં જઇ બારણા બંધ કરી ૩૦-૪૦ દિવસ સુધી મૂર્તિઓ ઘડે છે. મૂર્તિઓ તૈયાર થાય છે એટલે ત્રણે જણ મરી જાય છે. પરંતુ તે દરેકના વંશનો

તૈયાર થાય છે એટલે ત્રણે જણા મરી જાય છે. પરંતુ તે દરેકના વંશનો એકેક માણસ, જ્યારે ભગવાનનો હુકમ ૪૦-૫૦ વર્ષે થાય છે ત્યારે એ પ્રમાણે કરે છે, તે વખતે સાહી, કાગળ, કલમ ત્યાં જ મુકવામાં આવે છે એટલે ભગવાનના હસ્તાક્ષર તે ઉપર પડે છે. જગન્નાથ સ્વામીને હાથ તો નથી તો લખે ક્યાંથી, તે ઉપર કેટલાએકોએ વિવાદ કરવાથી તેમના તરફથી કાગળ, સાહી વિગેરે મુકવામાં આવ્યા, અને હમેશની માફક તેના ઉપર લેખ ઉતરેલો તેમને નજરે પડયો. ભગવાનની પધારવાની અથવા અવતરવાની ભૂમી યા સ્થાન એક જગન્નાથપુરી જ્યાં દરિયો વળી જાય છે, બીજું રામેશ્વર જ્યાં ધુનષ તીર્થ ઉપર દરિયો વળી જાય છે, ત્રીજું દ્વારિકાપુરી જ્યાં પણ દરિયો વળી જાય છે, ને ચોથું બદ્રીનારાયણ જ્યાંથી સ્વર્ગદ્વારનો રસ્તો છે. રામેશ્વરમાં હજુ સુધી બિલીપણ લંકામાં જઇ શ્વેત બિલ પત્રનાં ઝાડપરથી પાન લાવી રામેશ્વર જઇ દરરોજ લિંગ ઉપર ચઢાવે છે. લંકા તરફ કોઇ જઇ શકતું નથી. રસ્તામાં દરિયામાં ચકરી એટલી બધી થાય છે કે ત્યાં અંગ્રેજોની પણ આગબોટો ડુબી ગઇ છે. જગન્નાથ સ્વામી વિષેનું લોકપ્રીય ભજન ગવાય છે તે નીચે મુજબ:-

ભજન.

ઠાકોર ભલે બિરાજોજી, બલભદ્રજીકે વીર, બાઇ સુભદ્રાકા વીર,
સમુદ્રકેતીર, બિરાજોજી;
ચટી ચટી બનીઆ લૂટે, *નાલે નાલે પીરંગી,
સિંહ દરવાજે પંડયા લૂટે, જાત્રી ભગે ઉદાસી; ઠાકોર ભલે બિરાજોજી.
તીન કોસકો કોસ બનાયો, પાંચ કોસકી ચટી,
ચલતે ચલતે જાત્રી થાકે, દેહ હો ગઇ મીટી; ઠાકોર ભલે.
ઓડીઆ માગે ખીચડી, બંગાલી માગે ભાત,
સાધુ માગે દર્શન, મહા પરસાદ; ઠાકોર ભલે.
દાલ પકાયા, ભાત પકાયા, પડવલકી તરકારી,
મીન મારકે ભોગ લગાવે, મુરખ જાત બંગાલી; ઠાકોર ભલે.

---

* ભૂવનેશ્વર છોડીને ઓઠનલા નદી આવે છે, તે ઓળંગતા આગમચ સરકારનો કર લેવાતો. આજે પણ દેવદાસી જગન્નાથ સ્વામી આગળ નાચે છે. વાણીઆઓ વટાવ લે છે, અને પૂર્વ દરવાજાનું નામ સિંહ દરવાજો છે.

કબકી છોડી મથુરાં નગરી, કબકી છોડી કાશી,
દ્વાપર છોડી મથુરાં નગરી, ત્રેતા યુગમે કાશી,
ઝાડ ખંડમેં આય બિરાજે, બિન્દ્રાવનકે વાસી; ઠાકોર ભલે.
નીલ ચક્રપર ધ્વજા ફરેકે, મસ્તક સોહે હીરા,
ઠાકોર આગે દાસી નાચે, ગાવે દાસ કબિરા; ઠાકોર ભલે બિરાજોજી.
છોટીશી જગન્નાથ પુરીમેં ભલે બિરાજોજી – ઠાકોર ભલે.

સાક્ષી ગોપાળ—અમો તા. ૧૬ મીની સાંજના ૩ાા વાગાની ગાડીમાં બેઠા ને ૪ વાગે સાક્ષી ગોપાળ ઉતર્યા, જે પુરીથી ૧૧ મૈલ છેટું અને ટિકિટના રૂ ૦)=ાા પડે છે. પાંચ વાગે ગામમાં ગયા ત્યાં પંડયા બનબિહારી છપન ભોગવાળા મળ્યા તેણે સાક્ષી ગોપાળ, રાધેશ્યામનાં દર્શન તથા ચરણ સ્પર્શ કરાવ્યાં. લલિતા ને વિશાખા સખી, તથા બે વત્સના દર્શન કર્યાં. સાક્ષી ગોપાળના પગમાં નૂપુર અને વનમાળા જે ગોપીઓએ આપી હતી તે હતી. સાક્ષી ગોપાળ વિષે કથા છે કે કાંચીપુરીના બે બ્રાહ્મણ હતા તેમાં એક ઉમરે મ્હોટો અને એક ન્હાનો, તે બન્ને યાત્રા કરવા નિકળ્યા તે વન્દ્રાવનમાં છ માસ રહ્યા. તેટલામાં મ્હોટો માંદો પડયો ત્યારે ન્હાનાને કહેવા લાગ્યો "મ્હારી સેવા કર તો મ્હારી કન્યા તને પરણાવીશ" ન્હાનો કહે "પણ ત્હારી ઘરવાળી ન આપે તો" તો કહે "ન કેમ આપે? છતાં તને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો ગોપાળ જેનો હું ભક્ત છું તે તને સાક્ષી આપશે" પછી અરજ કરતાં ગોપાળ ભગવાન પેલા ન્હાના બ્રાહ્મણને સ્વપ્નમાં આવ્યા, ને કહ્યું "તું સેવા કર, અને જો તને એ બ્રાહ્મણ કન્યા નહિ આપે તો હું અપાવીશ" એટલે એ બ્રાહ્મણની સેવા કરી અને સારો થયો. પછી દેશમાં બન્ને ગયા ત્યારે પેલા બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ પોતાની કન્યા આપી નહિ. એટલે પેલો ન્હાનો બ્રાહ્મણ રાજા પાસે ફરિયાદ ગયો ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે સાક્ષી હોય તો લાવ. ત્યારે તે ગોપાળ ભગવાન પાસે ગયો અને સાત દિવસ સૂધી લાંઘણ કીધું ત્યારે સાક્ષી ગોપાળે દર્શન દીધાં ને કહ્યું 'તું ખાતો ખરો' તો કહે 'ના.' પછી ભગવાને કહ્યું 'એક શેર ભર અન્ન-ભાત મને સમર્પણ કરીને તું ખા પછી હું તારી સાથે આવું છું' તે પ્રમાણે ન્હાના બ્રાહ્મણે કર્યું અને તે તથા ભગવાન કાંચીપુરી તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં ભગવાને પેલાને કહ્યું 'તું આગળ થા અને મ્હારાથી એક કોસ છેટો રહે જે ત્યાંથી મ્હારા નૂપુરનો અવાજ આવશે' પણ કાંચી પાસે નદીની રેતીમાં નૂપુરનો અવાજ બંધ થતાં બ્રાહ્મણે જાણ્યું કે ભગવાન જતા

રહ્યા તેથી પાછો ફર્યો જેથી ભગવાન જ્યાં હતા ત્યાંજ ઉભા રહ્યા ને આગળ વધ્યા નહિ, કારણ તે બ્રાહ્મણે સરત તોડી. પછી બ્રાહ્મણે રાજા પાસે જઇને કહ્યુ કે 'ચાલો ! સાક્ષી ભગવાન ફલાણે ઠેકાણે છે' ત્યાં રાજા ગયો ને ભગવાનને જોઇ સ્તબ્ધ થઇ ગયો ને તુરત જ બ્રાહ્મણને પગે લાગ્યો ને કહ્યું કે 'તુંજ સાક્ષી ગોપાળ, કારણ ભગવાનને અત્રે સૂધી તું લઇ આવ્યો' પછી રાજાએ પેલા મ્હોટા બ્રાહ્મણની કન્યા તે બ્રાહ્મણને પરણાવી આપી, તથા જ્યાં ગોપાળ ભગવાન ઉભા હતા ત્યાં મંદિર બંધાવ્યું ને તેમાં ગોપાળ ભગવાનની મૂર્તિ પધરાવી. એક વખત કાંચીના રાજાએ વિચાર કર્યો કે 'મ્હારી કન્યા જગન્નાથપુરીના રાજાને આપું' તે માટે અષાડ માસમાં જગન્નાથપુરી આવ્યો, ને વખતે જગદીશ, બળદાઉજી, અને સુભદ્રાજી રથમાં બેસીને ઇન્દ્ર દમણની યાત્રાએ જતા હતા. તે વખતે જગન્નાથપુરીનો રાજા સોનાની ઝાડુ લઇ રથને ઝાડુ કહાડતો હતો. તે જોઇ કાંચીનો રાજા બોલ્યો 'આવા હલકા ચંડાળને હું મ્હારી કન્યા કેમ આપું' એમ કહી ચાલી ગયો. તે વાત જગદીશે પુરીના રાજાને કહી. તે સાંભળી રાજાએ વિચાર કર્યો 'હું જગદીશનો ભક્ત છું અને તેની સેવા કરતાં મ્હને આમ અપમાન થયું માટે જગદીશ પાસે જવું નહિ,' એમ ધારી પેલા રાજા સાથે લડવા આગળ વધ્યો. પણ એ રાજાની આગળ જગદીશ તથા બળદાઉજી ધોળા તથા કાળા એમ બે ઘોડાપર સ્વાર થઇ ચાલ્યા. રસ્તામાં મહીઆરીઓ આવી તેનું દહીં ખાધું, ત્યારે મહીઆરીઓએ તેનાં દામ માગ્યાં. તો કહે 'દામ તો નથી પણ આ મુદ્રિકા લ્યો, અને અમારો ભક્ત રાજા પછાડી આવે છે તેને આ મુદ્રિકા દેખાડજો એટલે તે દામ આપશે' પછી રાજા આવતાં એ ગોવાલણોએ મુદ્રિકા દેખાડી ને દામ માગ્યું, તે જોઇને રાજા બોલ્યો 'મેં જગદીશની આટલી બધી સેવા કરી તેનો બદલો મને નહિ આપ્યો, અને આ દહીં ખાધું તેનો આટલો બધો બદલો જગદીશે આપ્યો એ તે કેવું !' પછી રાજાએ મહીઆરીઓને કહયું 'તમારે જેટલી જગામાં ફરી આવવું હોય તેટલી જગામાં ફરી આવો અને તેટલી જગા હું તમને ઇનામ આપીશ' પછી તે એક કોસ જેટલી જગામાં ફરી આવીઓ, અને તે જગા રાજાએ તેઓને ઇનામમાં આપી ને હજુ પણ તે ગામ 'માલપટણી' ગોવાલણોનું કહેવાય છે. ગામ પાસે જ્યારે આવ્યા ત્યારે કાંચીના રાજાને ખબર પડી કે આ તો લડવા આવ્યા છે. ત્યારે ગણુપતિએ કાંચીના રાજાને કહયું 'ત્હારૂં

કંઇ વળશે નહિ કારણ એ તો સાક્ષાત્ ભગવાન લડવા આવ્યા છે' ત્યારે રાજા ગણપતિને કહે 'તમો લડો તો ખરા. ડુંગરો ઉપરથી ગામમાં તેલ રેડું છું તેથી તેઓ લપટાઇને પડી જશે અને હું દરિયામાંથી ન્હાસી જાઉં છું, અને ગોપાળને પણ બારણે તાળું દઉં છું.' પછી ગણપતિ મૂષક ઉપર બેસીને લડયા છે, પણ જગદીશે બિલાડી મોકલી તે મૂષક (ઉંદર)ને ખાઇ ગઇ. લડાઇમાં પરાજય થતાં કન્યાને લઇ લીધી. ત્યારપછી ગોપાળના મંદિર પાસે જતાં અંદર કંઇ જણાયું નહિં ત્યારે જગન્નાથપુરીના રાજાએ બૂમ મારી કહ્યું 'અંદર કોણ છે?' ત્યારે સાક્ષી ગોપાળે અંદરથી જવાબ આપ્યો કે 'મંદિરના ઉપર નીલચક્ર કાઢી નાખી મરરસીના ફળ દશ શેર નાંખો.' તેમ કર્યું એટલે સાક્ષી ગોપાળ ઉપર ચઢી આવ્યા. પછી ગણપતિ સાક્ષી ગોપાળ સર્વે જગન્નાથપુરીમાં આવ્યા અને ત્યાં રાજાના લગ્ન થયાં, અને ગણપતિ તથા સાક્ષી ગોપાળને પુરીમાં બેસાડયા. ગણપતિ તથા ધોળો ને કાળો જે ઘોડા ઉપર સ્વારી થઇ હતી તે સર્વેની મૂર્તિ ત્યાં છે. પણ જગદીશે રાજાને કહ્યું 'સાક્ષી ગોપાળ તો લાડુ પુરીનો ભોગ જે થાય છે તે સર્વે ખાઇ જાય છે, માટે બન્ને એક ઠેકાણે નહિ જોઇએ, યાતો મ્હને બીજે ઠેકાણે મુકો, યાતો એને બીજે ઠેકાણે મુકો.' પછી હાલમાં જ્યાં સાક્ષી ગોપાળનું સ્થાન છે ત્યાં સાક્ષી ગોપાળને રાખ્યા, ને યાત્રીઓ જગન્નાથપુરીની યાત્રા કરી ત્યાં જાય છે, અને ભગવાન સાક્ષી ગોપાળ તેની સાક્ષી આપે છે. અત્રે શ્યામકુંડ તથા રાધાકુંડ છે. ગામ સ્ટેશનથી બહુ દૂર નથી.

સાક્ષી ગોપાળથી મદ્રાસ:–આજે (તા૦ ૧૭–૧૨–૦૩) સાક્ષી ગોપાળના દર્શન કરી ગોપાળજી તથા રાધાજીને વસ્ત્રો ધરાવીને નિકળ્યા, તે સવારની ળા વાગાની ગાડીમાં મદ્રાસ જવા માટે નિકળ્યા. ગાડી જટની સ્ટેશને બદલવી પડે છે. ત્યાં અર્ધા કલાક પછી ઠેઠ મદ્રાસ જવાની ગાડી આવી તેમાં બેઠા. તે ૯ વાગે ઉપડી. રસ્તામાં વાલ્ટેરનું સ્ટેશન આવે છે ત્યાંથી થોડા ગાઉ છેટે **સીમાચળ તીર્થ** આવે છે. બીજે દિને સવારના બેજવાડા સ્ટેશન આવ્યું. એ સ્ટેશન પાસે મારવાડીની ધર્મશાળા સારી છે, ત્યાં કૃષ્ણા નદીમાં ન્હાવાનો મહિમા મ્હોટો છે. એ કૃષ્ણા નદી જે મહાબળેશ્વર પાસે વાઇગામથી થઇને જાય છે તે નદી છે. બેજવાડાથી મંગલગિરિ ગામ થઇને પન્નાનૃસિંહનું તીર્થ આવે છે. બેજવાડા સ્ટેશને અમારૂં માણસ મ્હેતલ રહી ગયો ને ગાડી ચાલી ગઇ. કલકત્તામાં પ્લેગ હોવાથી મદ્રાસમાં ક્વારન્ટાઇન નાખેલું છે. અમને પણ

પાસપોર્ટ આપો. મદ્રાસ જતાં ગાડીમાં આજુબાજુ નદીઓ, તળાવો, અથવા પાણીથી ભરેલાં ખેતરો બહુ નજરે પડતાં હતા. તેમાં ચોખા વાવેલા જણાતા હતા. એ દેશ જાણે પાણીથી ભરેલો છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેમ તાડ તથા નાળીએરીના પણ ઝાડો અતિશય દેખાતાં હતાં. અત્રેના લોકો મદ્રાસી અથવા તેલંગી ભાષા જેને આપણે સાધારણ રીતે ઇન્ડુ ગીન્ડુ કહીએ છીએ તે બોલે છે. એ ભાષા એટલી તો ગડબડવાળી છે કે તે એકાએકી તો સમજાય જ નહિ, તેમ લોકો હિન્દુસ્તાની ભાષા પણ જાણુતા નથી એટલે ગુજરાતિ ભાષા જાણુનારને તો મ્હોટી આપદા પડે છે, પણ અંગ્રેજી જાણનાર હોય તેને વિટંબણા પડતી નથી. કારણ તે રાજ્ય ભાષા હાલમાં સામાન્ય જેવી થઇ પડી છે. પાણીને "તન્ની" અથવા "નીલુ," બટાટાને "ઉરલે કરાંગુ," વેગણને "એંજન," દુધને "પાલ" અને માને "અમ્મા" કહે છે. **રાયપુરમ** નામના સ્ટેશનની અમારી ટીકીટ હતી પણ **બીચ સ્ટેશન** ગામથી નજદીક હોવાથી અમો ત્યાં ઉતર્યા. અત્રે સમુદ્ર છે. દિવાળીથી ચોમાસું બેસે છે તે પોસ મહા માસ સૂધી રહે છે. અમને ગાડીમાં પણ વરસાદ એટલો નડયો કે હવા શરદ થઇ ગઇ. પણ ઉતરતી વખતે વરસાદ બંધ પડી ગયો. મદ્રાસમાં **રામસ્વામીનું છત્રમ્** એટલે ધર્મશાળા ઉતરવા બહુ સારી છે, પણ અમો ગયા ત્યારે કાંગ્રેસની ધામધુમ ચાલતી હોવાથી એ ધર્મશાળા ડેલીગેટો માટે રાખેલી હતી, તેથી અમો ગોવિંદરામ ખુશાલદાસની ધર્મશાળામાં ગયા, પણ તેમાં સગવડ જરા પણ ન હતી. તદ્દન ઉઘાડી અને તેમાં બાવા વેરાગીઓ બહુ હતા. પછી યાદ આવવાથી શા૦ લિલાધર મોતીચંદની કુ.ની અસલ પેઢી જે હાલમાં શા૦ હરજીવન મદનજીને નામે ચાલે છે તેને ત્યાં ગયા. શા૦ લિલાધર દેવચંદ તો ગુજરી ગયા છે, પણ તેમના ભાઇ સુંદરજી દેવચંદ તથા મોતીચંદ દેવચંદ સાથે મુંબઇની પ્રેસ કુ.નીના ભાગીદાર તરીકે અમોએ એ પેઢીના માલેક મી૦ રામદાસ મદનજી સાથે ઓળખાણ કરી એટલે તુરત તેણે આદર સત્કારથી અમારી આગતાસ્વાગતા કરીને સારી જગા ઉતરવાને કાઢી આપી. સાક્ષી ગોપાળથી મદ્રાસ ૭૬૪ મૈલ છેટું અને રેલ્વે ટિકિટના ૨ ાાા≈ પડે છે.

મદ્રાસ:--અમો કલકત્તા તરફથી આવ્યા એટલે દશ દિવસ સૂધી નાડ બતાવવા જવું પડયું. જેટલા દિવસ મદ્રાસમાં રહ્યા તેટલા દિવસ મદ્રાસમાં અને ત્યાર પછી જે જે ગામમાં જતા ત્યાં નાડ દેખાડવા જતા. એ રીતે

દશ દિવસ પુરા કર્યા. બીજે દિને સવારના (તા૦ ૧૯) એક માણસને સ્ટેશન ઉપર મોકલ્યો. બેજવાડે અમારૂં માણસ મહોબત પાછળ રહી ગયેલ તે બીજી ગાડીમાં બેઠો. તે મદ્રાસ સ્ટેશને આવી પુગતાં તેને ઉતારે અમારી પાસે તે માણસ લઇ આવ્યો. અત્રે શા૦ રણછોડદાસ ગોર્ધનદાસને મળ્યા. અત્રે પ્રીછીપીયા કૉલેજ તથા સ્કૂલ જોવા ગયા. એ મકાન બહુ મ્હોટું છે ને ભણવાની સગવડ બહુ સારી છે અને તે કોઇ પ્રીછીપીઆ નામના ગૃહસ્થે બંધાવી છે. ત્યાં મીટીંગ હૉલ પણ છે. યંગમેન્સ ક્રીશ્ચીઅન કૉલેજમાં દેશી તથા ગોરાના છોકરાઓ રહે છે, ત્યાં લાયબ્રેરી છે, અને મકાનમાં સર્વ તરેહની રહેવાની સગવડ છે. આગળ ચાલતાં જનરલ પોસ્ટ ઑફિસનું મ્હોટું મકાન આવે છે. ચાઇનાબ્નીઝને રસ્તે મ્યુલર સ્કૂલ, હાઇકોર્ટ, દીવાદાંડી તથા લૉ કોર્ટ બિલ્ડિંગ્સ જોવા જેવાં છે. દરિયાને રસ્તે ફોર્ટ સેંટ જ્યૉર્જનો કિલ્લો તથા બોર્ડ ઑવ રેવીન્યુ બિલ્ડિંગ્સ જે ઠેકાણે અસલના નવાબ સાહેબનો બંગલો હતો તે આવે છે, તથા તેની પાસે કસ્ટમ ઑફિસ તથા એન્જીનીઅરીંગ કૉલેજની બિલ્ડિંગ્સ છે. આણીમેર પોસ્ટ ઑફિસ પાસે મદ્રાસ બેંક, પોલીસ કોર્ટ, ચાર્ટર્ડ બેંક, તથા બીચ સ્ટેશન છે. મદ્રાસમાં વિજળીની ટ્રામ છે. અત્રેનો ઉપર જણાવેલો નવાબનો બંગલો નવાબનેજેમતેમ સમજાવીને લઇલેવામાં આવ્યો છે અને તેને રહેવાને ગામમાં એક મ્હોટું ઘર આપ્યું છે. મદ્રાસ અગાઉ 'આરકટ'ને નામે ઓળખાતું અને તેનો નવાબ આરકટનો નવાબ કહેવાતો. અમે ગયા તે વખતે હાલના નવાબની વહુને મરી ગયે બે ત્રણ માસ થયા હતા. ત્રિપલકેનમાં સારથ પાર્થીવનું મ્હોટું મંદિર છે, તેમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ છે તથા ભગવાનની એક બહુ જ મોટી મૂર્તિ છે તેનાં દર્શન કર્યા. દેવળ ઉપર નગ્ન મૂર્તિઓ છે. દેવળને લગતું તળાવ છે, તથા દેવળનો એક લાંબો તથા એક ટુંકો એમ બે સુવર્ણ સ્તંભ છે. ત્યાં થઇ તીનાર-કેડીમાં આવી ગુજરી બજાર જ્યાં કાપડ વિગેરે જાત જાતની ચીજો મળે છે તે જોઇ ત્યાંથી નજદીકમાં વિશાળ ગવર્નમેંટ હાઉસ છે. એક મ્હોટા પબ્લીક ચોકમાં અત્રેના લાડ ગોવિંદદાસ કૃષ્ણદાસે સાતમા એડવર્ડનું પુતળું રૂ. ૩૫,૦૦૦) ને ખર્ચે તૈયાર કરાવી મુક્યું છે ને તેને રાવ બહાદુરનો એલકાબ મળ્યો. તે પછી માઉન્ટ રોડની આણીગમ હેરીસબ્રિજ ઉપર થઇને પીપલ્સપાર્ક જોવા ગયા. એ એક વિશાળ સુંદર બગીચો છે, અને તે ટીને-વેલી સાહેબે બનાવ્યો છે. પણ બગીચાની દેખરેખ બરાબર રહેતી નથી. તેમાં વિક્ટોરીઆ પબલીક હોલની બિલ્ડિન્ગ છે તેને ટાઉન હોલ પણ કહે

છે, તેમાં મીટીંગો થાય છે. તેની જોડે મુર માર્કિટ છે તેમાં યુરોપીઅન બરના ફેન્સી માલની દુકાનો છે અને શાક તરકારીની માર્કિટ છે. પણ સઘળું ગામ કરતાં મોઘું મળે છે. મુર માર્કિટની જોડે મેદાનમાં એક ન્હાની બજાર ભરાય છે, જેનો દેખાવ મેળા અથવા મુંબઇની જાત્રાને મળતો આવે છે. આ પીપલ્સ પાર્કમાં વિજળીક રોશની થાય છે, તથા તેમાં એક બેન્ડસ્ટેન્ડ છે. તે વખતે ફેન્સીફેર થવાનો હતો તેની ધામધુમ ચાલતી હતી વળી ત્યાં જાનવરોનું પ્રદર્શન પણ છે. વળી દરિયાની ખાડીનું પાણી લઇ વાડીમાં જગેજગ તળાવો કરેલાં જણાય છે, તેમાં નાવ રાખેલા છે. માણસ દીઠ બે આના ચાર્જ લે છે અને તેમાં લોકો ફરે છે. આ પાર્કની પાસે જ સેન્ટ્રલ સ્ટેશન છે. તે જો કે ન્હાનું છે પણ ઘણું સારૂં છે, અને મુંબઇના બોરીબંદર જેવું તો નહિ પણ તેની ઢબે બાંધેલું છે. એ સ્ટેશન સામે રામ સ્વામી મુડેલીઅરની ધર્મશાળા જેને ક્ષેત્ર અથવા છત્ર કહે છે તે છે. તે ઘણીજ સરસ બંગલા ફેશનની બાંધેલી છે, જેમાં આપણા હિન્દુ ગુજરાતી ભાઇઓને પણ રહેવા આપે છે.

શ્રીકામ વનના દેવકીનન્દન મહારાજ લગ્ન કરી આજે (તા. ૨૧-૧૨-૦૩) મદ્રાસમાં પધાર્યા તેના દર્શન કરવા ગયા, અને બપોરના મ્યુઝીઅમ જોવા ગયા. તે પેન્થીઅન રોડને રસ્તેથી જવાય છે. એ જગા ઘણી વિશાળ છે, તેમાં બગીચો છે, તથા તેમાં ત્રણ મુખ્ય બિલ્ડિન્ગસ છે. એકમાં મ્યુઝીઅમ છે જેમાં જાતજાતના જાનવરો, માણસો, માછલીઓ, હાથી, કાચબા, સર્પ વિગેરેનાં શબ તથા હાડપિંજર, જાતજાતના અનાજ, બીઆં, રૂ, જાતજાતના પથ્થર વિગેરે છે. મુંબઇના વિક્ટોરીઆ ગાર્ડનના મ્યુઝીઅમ કરતાં ચઢે એમ છે. બીજી બિલ્ડિન્ગ કોનેમેરા લાયબ્રરીની છે. તે ત્યાંના થઇ ગયેલા એક ગવર્નર કોનમેરાના નામથી મ્હોટી લાયબ્રેરી બાંધી છે, જે પબ્લીક છે. તેમાં મ્હોટા ઉંચી કિમ્મતનાં કબાટો, આલ્મીરા કિંમતી પુસ્તકોના ભંડારથી ભરપૂર છે. મકાન બહુજ સુંદર છે. પુસ્તકોનો સંગ્રહ બહુ સારો છે વચમાં એક મ્હોટો હૉલ છે. આ બિલ્ડિન્ગની જોડે એક ઇન્ડસ્ટ્રિઅલ બિલ્ડિન્ગ છે, જેની અંદર નાટકશાળાની માફક હૉલની અંદર સ્ટેજ તથા ખુરશીની ગોળ હાર છે. તે મીટીંગ હૉલ છે. બાજુએ જાતજાતની બંદૂકો, તરવારો, જંબીઆ, ભાલા, તોપો, અસલી તથા હાલની બખતરો, ઢાલ વિગેરે લોખંડના લડાઇના ઓજારો જોવા જેવા છે.

વળી તરેહ તરેહના માટલા, નકશીદાર બારણા, જૂદા જૂદા દેશના સ્ત્રી પુરૂષોનાં પૂતળાં, પાઘડીઓ, પહેરવેશ, સોના ચાંદીના ઘરેણા, મદુરા તાંજોરના દેવળોના દેખાવો એ સર્વે જોઇ એન્ડર્સનબ્રિજ ઉપર થઇ, માઉન્ટ રોડ પાસે ત્યાંનો એક ચેટી છે તેના બંગલામાં નેશનલ કૉન્ગ્રેસ જે આ ડિસેમ્બર આખરે થનાર છે તેનો મંડપ વિશાળ રાઉન્ડ એમ્પીથી એટરની માફક તૈયાર થયો છે તે જોયો. ડેલીગેટોનો શેડ્સ તેની નજીકમાં જ બાંધ્યા હતા. સામેના બંગલામાં પ્રદર્શનનો સામન રાખ્યો હતો. આગળ વધી કમાન્ડર નીલ જે લડાઇમાં મરી ગયો તેનું બાવલું નજરે પડે છે પછી હેરીસબ્રીજ થઇ હાઇકોર્ટ આગળ આવ્યા. તેના પર દીવાદાંડી છે તે જોઇ. જુની દીવાદાંડી કાઢી નાખી છે. ઉપરથી સમુદ્ર, આગબોટો, તથા મદ્રાસ શહેરનો વ્યુ બહુ સારો દેખાય છે. ત્યાંથી લૉકોર્ટ બિલ્ડિન્ગ પાસે થઇ બ્રૉડવેથી પાછા ફર્યા. મદ્રાસમાં વૈશ્નવની બે હવેલીઓ છે. એક તો દામોદરલાલ મહારાજની મદન મોહનજીની હવેલી, તથા બીજી વહુજી મહારાજની હવેલી છે.

શિવકાંચી વિષ્ણુકાંચી—એગમોરના સ્ટેશનથી આજે બપોરના ગાડીમાં નિકળ્યા (તા. ૨૨-૧૨-૦૩), તે રાતના ૭ વાગે કાંજીવરમ્ સ્ટેશન પુગ્યા. મદ્રાસથી કાંજેવરમ્ ૫૬ મૈલ છેટુ ને ટિકિટના ૩ ०॥= પડે છે. ત્યાંથી ગાડી કરી શિવકાંચીપુરી ગયા. ત્યાં ધર્મશાળામાં ઉતર્યા બીજે દિને સર્વતીર્થ કુન્ડમાં સ્નાન ભેર કરી શિવકાંચીમાં આમ્રનાથ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. મંદિરનો પ્રથમ દરવાજો એટલો મ્હોટો આવે છે કે આપણી તરફ એવું દેવાલય જોવામાં આવતું નથી. એ દરવાજાને અંગ્રેજી T ની માફક દરરોજ રાતના દીવા થાય છે. એ દરવાજાને અગીઆર માળ છે, તે ઉપર ચઢીને દીવા કરે છે. ત્યાં વળી એક હજાર થાંભલાનો એક મંડપ છે, તથા સુવર્ણ અને લાકડાના વાહનો રાખવા માટે એક મંડપ છે, તેમાં હાથી ઘોડા વગેરે પણ છે. ત્યાં સોમવાર તથા શુક્રવાર કુન્ડોમાં તથા શિવગંગા કુન્ડમાં આચમન માર્જન કર્યાં. ત્યાં ગરૂડ થંભ તથા ભોગ થંભ સુવર્ણના પત્રાંના છે. શિવકાંચીના મહાદેવનું નામ આમ્રનાથ મહાદેવ કહેવાય છે, કારણ ત્યાં આમ્રનું વૃક્ષ છે, તેની નીચે પાર્વતીજીએ એક પગે ઉભી તપશ્ચર્યાં કરી છે, અને પાર્થિવલિન્ગ બનાવી તેની પૂજા કરી છે, પરંતુ એ શિવગંગા પ્રગટ થતાં લિંગ જે વાલુકાનું હતું તે ઘસડાવા માંડયું તેથી પાર્વતિજીએ તે લિન્ગની બાથ ભરીને રક્ષા કરી છે. તે આમ્રનાથ તથા પાર્વતિજીની મૂર્તિઓનાં દર્શન છે.

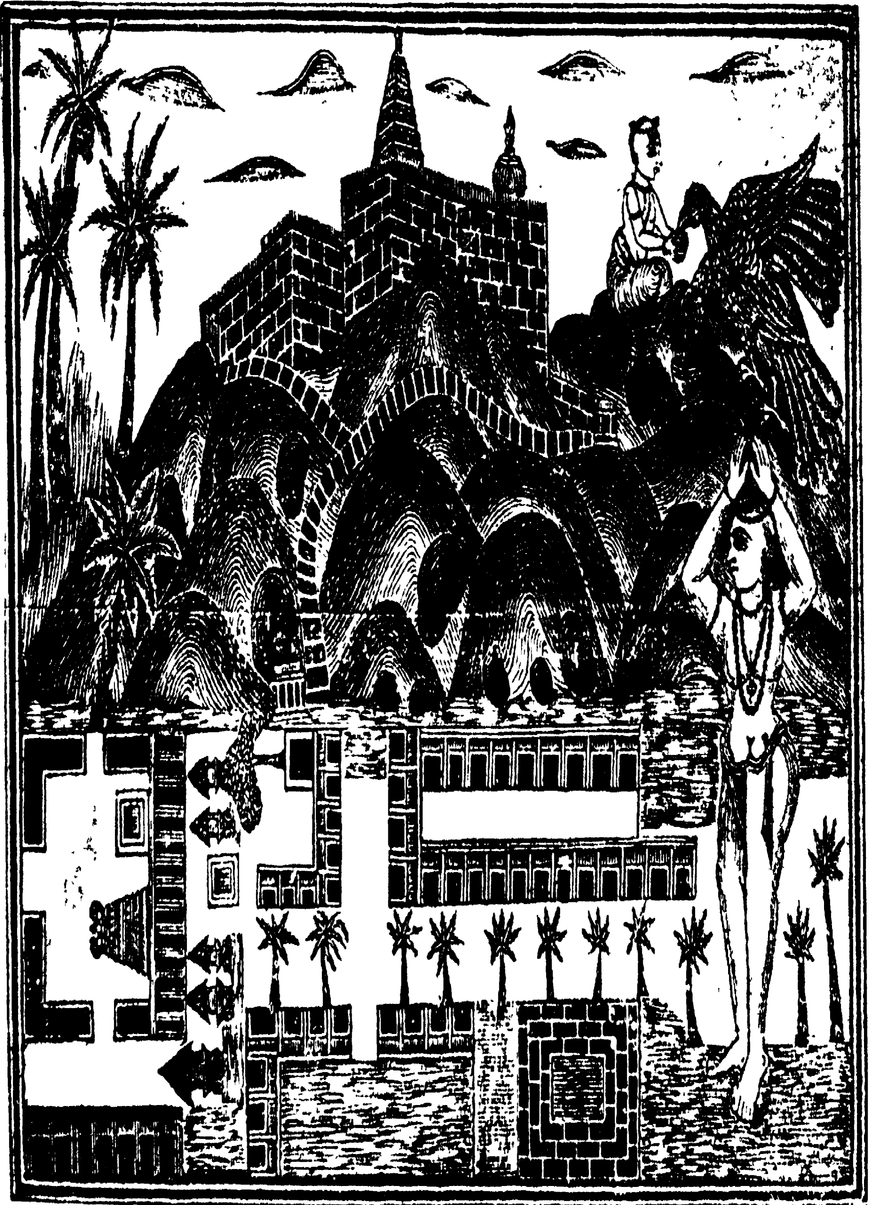
એ આમ્રનાથ મહાદેવના લિન્ગ ઊપર જળનો અભિષેક થતો નથી, કારણ કે તે લિન્ગ વાલુકાનું છે. તેને જનોઇ પહેરાવે છે, તથા શરીરપર વસ્ત્ર ધારણ કરાવે છે. તેને અમારા તર્ફથી ભોગ ધરાવવામાં આવ્યો, તથા બિલપત્રની પૂજા કરાવી. ત્યાં વળી ૬૪ જોગણી, ૧૦૮ મહાદેવના લિન્ગ, ચતુર્ભુજા મહાદેવનું લિન્ગ, તથા એક મ્હોટા લિન્ગમાં બીજા ૧૦૮ લિન્ગ એવા એક મહાદેવ, તથા તેવાજ એક સહસ્ત્ર લિન્ગી મહાદેવનાં દર્શન કર્યા. અત્રે શિવની લિન્ગ મૂર્તિ તથા ભોગ મૂર્તિ જુદી જુદી હોય છે. તે ભોગમૂર્તિને ભોગ ધરાવ્યો એ ટલે તે ભોગનો પ્રસાદ ખવાઇ શકાય છે. સર્વતીર્થ કુન્ડ ઊપર ક્ષોર કરાવી સ્નાન કરી શ્રાદ્ધ કર્યું. અત્રે પણ નાડ દેખાડવા જવું પડયું. વિષ્ણુ કાંચીપુરી ગયા તે અત્રેથી ત્રણેક માઇલ છેટી છે. ત્યાં પણ શિવકાંચીનાં દેવળ પ્રમાણે મ્હોટું દેવળ તથા દરવાજો છે. અત્રે વાહન મંડપ છે. તેમાં ચાર ખુણે પથ્થરની સાંકળો છે. અનંતકુન્ડમાં માર્જન કરી નૃસિંહ મૂર્તિનાં દર્શન કર્યા. ત્યાર પછી વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યા, એ મૂર્તિ મનુષ્ય કરતાં દોઢ ગણી ઊંચી મ્હોટી અને બહુ સારી છે. ત્યાં તુળસિ પૂજા કરાવી માતા લક્ષ્મીજીનાં દર્શન કર્યાં. શિવકાંચીનાં મંદિરની વ્યવસ્થા વિષ્ણુ કાંચીનાં મંદિર કરતાં ચઢે એમ છે. વિષ્ણુકાંચીનાં મંદિરમાં દર્શન કરી મહાપ્રભુજીની બેઠક જે ત્યાંથી થોડી દૂર છે, ત્યાં ગયા. ત્યાં દર્શન ભેટ કરી શિવકાંચી પાછા આવ્યા. શિવકાંચીનું મંદિર નવેસરથી મરામત કરાવવામાં તે તરફના દક્ષિણના એક નાટકોટી ગૃહસ્થે એક લાખ રૂપીઆ ધર્માદા આપ્યા સંભળાય છે. મરામતનું કામ ચાલે છે. ગુસાંઇ મહારાજોની જાતવાળા અત્રે ઘણા છે. અને આ તરફની કન્યાઓ તેઓ લાવે છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં તામિલ, તેલગુ,અને આરવી ભાષા બોલાય છે, તેથી મુંબઇ ઇલાકાના યાત્રીને બહુ અડચણ પડે છે. કારણ હિંદુસ્તાની પણ કોઇ સમજતું નથી. અંગ્રેજી ભાષા જાણવાવાળા મળી આવે છે ખરા. સાધારણ વાતચિતમાં કામ લાગે માટે થોડાંક વાકયો યાત્રીને ઉપયોગી થઇ પડે માટે નીચે આપ્યાંછે:-

અન્નાવેલે=શું દામ છે; અન્ના સદૃમ=શું ભાડું છે; વરર્યા=આવે છે. રોડ અંગે=રસ્તો કયાં છે; ઓરરૂપા=અર્ધો રૂપીઓ; કાલ રૂપા=પા રૂપીઓ; મુકાલ રૂપા=પાણો રૂપીઓ; ઉડ=ઘર; નૈ=ઘી; માઉ=લોટ; એને=તેલ; નીરૂપ=અગ્નિ; વરધી=લાકડાં; કત્રિકા=વેગણ; મુલાંગી=મુળા; કાય=શાક; તન્ની=પાણી

કુડુઆ=લાવ; નાલકે=કાલે; ઇન્દકે=આજે; પેરૂ=નામ; અંગેપોરે=ક્યાં જાયછે. તીરપુ = વળવું; પો = જા; વંડીકાર = ગાડીવાળો; પેરમ્બુ = બળદ; ઉણું = એક; રંડ=બે; મુણુ=ત્રણ; નાલ=ચાર; અજી=પાંચ, આર = છ; એડ = સાત; અટ્ટ= આઠ; પત-દશ; કાસ = પાઇ; દુડુ = બે પાઇ; સોરકા=દુધી; રામેશ્વર તરફ દમડી = પાઇ, જલી = પાઇ; અરસી = ચોખા; પાલ = દૂધ.

ચિન્ગલપટથી પક્ષીતીર્થ—સવારના વહેલા ઉઠી શિવકાંચીથી નીકળ્યા તે ચિન્ગલપટ સ્ટેશને સવારના ૭ાા વાગે આવી પૂગ્યા (તા૦ ૨૪-૧૨-૦૩) તે ૨૨ માઇલ છેટું, અને ટિકિટના રૂ. ૦ા૦ાા પડે છે. અત્રે પોલીસ યાત્રાળુઓને હેરાન કરે છે. તેથી સંભાળવું પડે છે. ત્યાનાં ગાડીવાળા સાથે પણ મળી જાય છે. માટે યાત્રાળુએ બનતા સુધી ગામમાં જઇ ગાડીઓ ભાડે કરવી. સ્ટેશનની નજદીકમાં પણ ધર્મશાળાઓ છે. પક્ષીતીર્થ ચિન્ગલપટથી ૯ માઇલ દૂર છે. ત્યાં અમો સવારના ૧૦ાા વાગે પૂગ્યા. એ પક્ષીતીર્થ ગામનુ નામ નથી. પણુ તીર્થનું નામ છે. ગામનું નામ " ત્રિકડુકુન્દ્રમ " તામીલ કે તેલંગી ભાષામાં બોલાય છે. ત્રિ = સુંદર કડુ=પક્ષી કુન્દ્રમ=પર્વત. સુંદર પક્ષીનો પર્વત એવો અર્થ થાયછે. પણ હિન્દુસ્તાનીમાં 'પંછીતીર્થ ' તરીકે ઓળખાય છે. અત્રે ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. પક્ષીઓને ખવાડનાર પંડયો અત્રે દરેક યાત્રાળુ પાસે પક્ષીને ભોગ ધરાવવા માટે ઉઘરાણુ કરવા આવે છે. કહે છે કે જે વધારે રહે છે, તે સાધુ સંતોમાં પ્રસાદી દાખલ વેહચી આપે છે. ત્યાં શંખતીર્થ (કુન્ડ) છે. તેનો ગોર બાજે હોય છે. તેની મારફત વિધિ પૂર્વક સ્નાન કર્યું, ને તુરત પક્ષીનાં ડુંગર ઉપર ચઢવા નીકળ્યા. એ ડુંગરપર જવાને ૫૦૦ પગથીઆ બાંધેલાછે. આવવા જવાના બે રસ્તા છે. ડુંગર ઉપર પહોચતાં એક તેલંગી પૂજારી મળે છે તે હકિકત થી વાકેફ કરે છે કે, અત્રે ચાર ડુંગરના ટોકા છે તે ચાર વેદ સમજવા. ઉપર ચડતાં પગ લાગવાથી પાપ લાગે છે. માટે તે નિવારણુ કરવા જપ ઇત્યાદિક કરાવવા જોઇએ. ત્યાં નારાયણુ તથા વેદગીરીશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. બપોરનાં બાર વાગાનો અમલ થતાં બૂમ પડીકે પક્ષીઓ આવવાનો વખત થયો, માટે ચાલો. એટલે અમો તથા યાત્રીઓનું ટોળું ડુંગરપરની એક જગા ઉપર ગયા, ત્યાં પંડયો, પક્ષી માટે ભોગ (લાડુ વિગેરે) ચાંદીના વાટકામાં લઇ, કંઇ મંત્ર ભણુતો બેઠો હતો. પોણા વાગે બાજ જેટલાં મોટાં બે શ્વેત પક્ષીઓ ઉડતા ઉડતા આવ્યા. આમ તેમ ઉડયા, ને સામેના ડુંગર ઉપર જઇ બન્ને બેઠા. એમ કેટલીએક વાર સર્વેને તપશ્ચર્યા કરાવ્યા પછી બે માંથી એક પક્ષી વળી ઉડતું ઉડતું નજીક આવ્યું, એટલે પંડયાએ હાથમાં

શ્રી પક્ષીતીર્થ. M. D Khakhar.

ભોગ લઇ દેખાડવા માંડયો, પણ વળી તે ઉડી ગયું. એમ બે ત્રણ વાર કર્યા પછી એક પક્ષી પંદર કદમને છેટે આવી બેઠું. તેવામાં પંડયાએ ઘણુંએ કર્યું. ભોગ દેખાડયો, પણ પક્ષીએ ખાધો નહિ, ને પક્ષી પાછું ઉડી ગયું. પછી બન્ને પક્ષીઓ આમતેમ ઘણી વાર ઉડયા. સર્વે જણાઓએ ૨ા વાગા સૂધી વાટ જોઇ પણ પક્ષીઓ પાછા ખાવાને આવ્યા નહિ. એટલે પંડયો પણ ઉડયો, ને સર્વે જણાએ પણ ઉઠીને ચાલવા માંડયુ. એ રીતે કોઇવાર પક્ષીઓ ખાય છે ને કોઇ વાર નથી ખાતા. અમો બપોરના ૩ વાગે નીચે તળેટીએ ઉતરી આવ્યા. શંખ તીર્થની કથા એવી છે કે મૃગન્ડઋષીને પુત્ર ન હતો, માટે તે ઋષિએ તપશ્ચર્યા કરી. શિવજી પ્રસન્ન થયા. ઋષીએ વરદાન માંગ્યું કે મને ૧૬ વર્ષ જીવતો રહે એવો પુત્ર આપો. તે વરદાન શિવજીએ આપ્યું, ને ઋષીને માર્કન્ડ (ઋષી) નામનો પુત્ર થયો. તે પુત્ર જ્યારે ૧૫ વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે પિતાને કહ્યું 'તમારે બિલકુલ ગભરાવું નહિ.' પછી માર્કન્ડે તપશ્ચર્યા આદરી ને શિવજીની શંખવતી પૂજા કરવા માંડી. શિવજી પ્રગટ થયા ને 'ચિરંજીવ દીર્ઘાયુ થાઓ' એવું વરદાન આપ્યું. એ માર્કન્ડેશ્વર મહાદેવ શંખતીર્થ પર છે. દર બાર બાર વર્ષે એ શંખ તીર્થમાંથી નીકળે છે, અને તે મંદિરમાં રાખવામાં આવે છે. આજથી ૮ વર્ષ ઉપર શંખ નીકળ્યો હતો અને હવે ૪ વર્ષ પછી નીકળશે એમ કહે છે. જ્યારે શંખ નીકળે છે ત્યારે શંખતીર્થ કુન્ડનું પાણી તામ્ર-રાતું થાય છે. નીકળતી વખતે બુડબુડ અવાજ થાય છે. સૌથી પહેલો શંખ નીકળ્યો તે સુવર્ણનો નીકળ્યો, અને ચાર વેદની પૂજા કલિયુગમાં નહિ થાય તેટલા માટે અત્રે ૪ પહાડ કર્યા, તે વેદરૂપ ગણાયા. પક્ષી તીર્થની કથા એવી છે કે કાશ્યપઋષીને આઠ માનસિક પુત્રો હતા. તે સારૂપ્ય તથા સાલોકય એટલે શારીરિક અથવા સાંસારિક પદ્વીને માટે તપશ્ચર્યા કરતા હતા. શિવજીએ પ્રગટ થઇ તેમને પુછયું કે તમે શાને માટે તપશ્ચર્યા કરો છો. તો તેઓએ જૂઠું કહ્યું કે 'સાયુજ્ય પદ્વી એટલે મોક્ષને માટે અમે તપશ્ચર્યા કરીએ છીએ' એટલું કહેતાં કંક: અવાજ તેમના ગળામાંથી નિકળ્યો. એટલે પક્ષીનો અવાજ નીકળ્યો. ત્યારે શિવજીએ કહ્યું કે તમે સારૂપ્ય અને સાલોકય પદ્વી માટે તપશ્ચર્યા કરો છો, અને મને જૂઠું કહો છો કે સાયુજ્ય માટે, વળી તમારા મુખમાંથી કંક: બોલ નીકળ્યા માટે તમોને શાપ દઉં છું કે તમે પક્ષી થઇ જાઓ. ત્યારે તે ૮ પુત્રોએ અરજ કરી કે અમારી ભૂલ ક્ષમા કરો. પણ હવે અમારો મોક્ષ કેવી રીતે થશે, ખાવું પીવું કેવી રીતે, શિવજીએ ઉત્તર આપ્યો 'તમે કાશીમાં સ્નાન કરજો, રામેશ્વરમાં દર્શન કરજો, ચિત્રકૂટમાં શયન કરજો, ને પક્ષીતીર્થમાં ભોજન લેજો, અને

દરેક યુગને અંતે બબે પક્ષીઓનો મોક્ષ થશે.' તે મુજબ કૃતયુગમાં ચંડ અને પ્રચંડ ઋષીનો, દ્વાપરમાં સંપાદી અને જટાયુનો, અને ત્રેતામાં શત્રુગુપ્ત અને મહાગુપ્તનો એમ છ પક્ષીઓનો મોક્ષ થયો, હાલમાં કલિયુગમાં બાકી રહેલા આ બે પક્ષીઓ પક્ષીતીર્થમાં આવે છે. તે પુષા અને વિધાતાનો કલિયુગને અંતે મોક્ષ થશે, એવી કથા છે. કહે છે કે એ પક્ષીતીર્થ માટે સરકારે મંદિરને રૂ ૧,૦૦૦ આપેલા છે. વળી એમ અફવા છે કે, એક સાહેબ પરીક્ષા કરવા સારૂ માંસ લાવ્યો તે આંધળો થઇ ગયો. પક્ષીઓએ માંસ ખાધુ નહિ પણ બન્ને પક્ષી પંડયાના ડાબા તથા જમણા ખભા પર બેસી પંડયાના હાથ માંથી હમેશનો ભોગ ખાધો. ઘણી અરજ કરતાં એ સાહેબની એક આંખ સારી થઇ. આ વાતમાં ખરૂં કેટલું છે તે કોણ જાણે? અમો ડુંગરની તળેટીએ ઉતર્યા પછી રસોઇ કરી જમ્યા ને પાંચ વાગે નીકળ્યા, તે ચિંગલપટ સ્ટેશને રાતના ૭ાા વાગે આવી લાગ્યા, ને તુરત આગગાડીમાં બેઠા તે બીજે દિને સવારના ૪ વાગે ચિદમ્બરમ આવી પુગ્યા તા૦(૨૫-૧૨-૦૩.) આપણી શિખાની (ચોટલીની) ગાંઠ જેમ પછવાડે વાંસાપર લટકતી હોય છે તેમ આ બાજુના લોકો ગાંઠ મારતા નથી. પરંતુ શિર ઉપર ડાબી બાજુ ગાંઠ મારે છે. એટલે શિવ પંથી છે, એમ ગણાયછે. ચિંગલપટથી ચિદમ્બરમ ૧૨૬ માઇલ થાયછે, ટિકિટ રૂ. ૦ાાા

ચિદમ્બરમ—સ્ટેશનથી ગામ એક માઇલ છેટું છે. મંદિરના પૂજારી સુંદરતાંડવ દિક્ષિત પંડયાના હસ્તકની એક ધર્મશાળામાં અમો ઉતર્યા. ઉત્સવના દિવસો શરૂ થયેલા હોવાથી મંદિરમાં ધામ ધુમ ઠીક ચાલી રહી હતી, અને યાત્રાળુઓની પણ ગડદી ઘણી હતી. અમે સવારના છ વાગે દર્શન કરવા ગયા. અત્રે ત્રણ વખત દર્શન થાય છે. સવાર બપોર અને સાંજ. ઉત્સવને લીધે મંદિર બહાર તેમજ અંદર માંડવા નાખેલા હતા, નાળીએરીનાં ઝાડો હારબંધ અત્રે ઘણા હતા, અને એ ઝાડો માંડવાના થાંભલાને ઠેકાણે કામે લગાડયા હતા.

મંદિરનો દરવાજો શિવકાંચીની માફકનો હતો. તેને સાત માળ છે. આ તરફના ઘણા ખરા મંદિરો એવાજ ઘાટના જોવામાં આવે છે. દરવાજા ઉપર દિવાલમાં ૩૩ કરોડ દેવતાઓની મૂર્તિઓ છે. મંદિરના અંદરના ભાગમાં વિશાળ જગા તથા મંડપ છે. તેમાં નવેસરથી પથ્થરના થાંભલા તથા તેમાં કોતરકામ કરી જબરી મરામત તે વારે થતી હતી. શિવકાંચીના મંદિર માટે આપનાર નાટકોટી વેપારીએ અત્રેની મરામત કરવા માટે પણ રૂ. ૬૦ લાખ

કાઢ્યા છે. તે કામમાં વપરાતો પથ્થર પક્ષીતીર્થની પાસે આવેલા એક ગામથી આવે છે. ઉપલા દરવાજા પછી એક બીજો મ્હોટો દરવાજો આવે છે, અને તે પછી લાંબોને લાંબો પથ્થરનો બાંધેલો એક મંડપ આવે છે. ત્યાંથી પસાર થઇ આગળ વધતાં ચિદમ્બર મહાદેવનું દેવસ્થાન આવે છે. તેના ઉપર સાત સોનાના કળશ છે. મહાદેવના દેવળનું આખું છાપરૂં સુવર્ણ પત્રથી જડેલું છે. ભોગ-મૂર્તિ પણ સુવર્ણની છે, અને જોડે પાર્વતિજીની મૂર્તિ પણ સુવર્ણની છે. ચિદ-મ્બરનાથની એ ભોગમૂર્તિની નીચે હીરામાણેકનું એક તથા બીજું સ્ફટિક મણીનું એમ બે લિન્ગ છે. સ્ફટિક મણીના એ લિન્ગની સવારના દૂધથી પૂજા થાય છે. એ લિન્ગ શ્વેત કાચ જેવું દેખાય છે, તેને વચમાં મુકી પંચગવ્ય-દહી, દૂધ, ઘૃત મધ, વળી કેળાં તથા ગોળ, શાકરના લોટાના લોટા તેના ઉપર રેડી સ્નાન કરાવે છે. પછી જળથી સ્નાન કરાવે છે. છેવટ કેસર સ્નાન કરી, બિલપત્ર ચઢાવી, કપૂર-ની આરતી કરે છે, તેજ પ્રમાણે બીજી હીરામાણેકની મૂર્તિના લિન્ગની પૂજા કરે છે. તે સર્વ વખત વેદોકત મંત્રો બ્રાહ્મણો બોલે છે. આ વિધિ પૂર્વક પૂજા ઘણી જ દર્શનીયછે. માણિકયની મૂર્તિ શ્યામ વર્ણનીછે, પણ જ્યારે એક બાજુ કર્પુરની આરતિ થાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ આખી મૂર્તિ રાતા તેજ મારતા માણેક પથ્થરની થઇ જાય છે, અને બીજી બાજુ આરતિ ધરે તો પેલી બાજુ લાલચોળ રંગની થઇ જાયછે, ચિદમ્બરનાથની મૂર્તિના હાથમાં ડમરૂ (વાજીંત્ર), એક અંગુઠો તથા તેની જોડેની તર્જની આંગળી મેળવીને એક ચિત્, અને અમ્બર એટલે આકાશ જેવું, એવા ચિદમ્બરનાથના નામનો અર્થભાવ દેખાડયો છે. જ્યારે સનકાદિક શિષ્યોને તેના ગુરૂએ કહ્યું કે તમે ધંધો કરો તો કહે અમારે તો મોક્ષ જોઇએ છે. પછી તેમણે ચિદમ્બરનાથ પાસે આવી મોક્ષની અરજ કરી. મહાદેવ જવાબ ન આપતાં મૌન રહ્યા છે. પણ એ હાથના ચિન્હથી તેને સમજ આપેલી છે, એવી રીતે બીજા બે હાથમાં પણ કંઇ ચિન્હ છે. વળી એક બીજીમૂર્તિ શંકરની છે. તેમાં ગોદમાં કાર્ત્તિક સ્વામીને લીધા છે, અને બાજૂમાં પાર્વતિ છે. એક મૂર્તિ શિવકામસુંદરી એટલે પાર્વતિજી ની છે. બીજી ગમ કાર્તિકસ્વામી તથા તેમની બે સ્ત્રીઓની મૂર્તિ બાજુ બાજુ છે. કાર્તિક સ્વામી પોતે પરણ્યા નથી એમ કહેવાય છે, તોપણ તે ગૃહસ્થી અને સન્યાસી પણ થયા છે. જ્યારે કાર્તિક સ્વામીનો જન્મ થયો, ત્યારે તેમણે તાડીકાને મારી નાખી તે માટે ઇંદ્રે તેને સાબાશી આપી, અને પોતાની પુત્રી તેને આપી, વળી તેમણે એક પલવલી નામની જંગલમાંની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં. તેણે સન્યસ્થ લીધું તેવી મૂર્તિ પણ છે. ગોવિંદરાજની તથા શેષશાયી ભગવાનની મ્હોટી મૂર્તિ છે. ભગવાને નૃત્ય કર્યું હતું તે ઉપરથી

નટરાજ કહેવાયા, તે વખતનો આનંદ યાદ આવવાથી મનમાં મગ્ન થયા ને શરીર પ્રફુલ્લિત થતાં વજનમાં વધ્યું. તે ભાર શેષનાગને લાગવાથી કારણ પૂછ્યું. શેષે પછી કહ્યું મારે નૃત્ય જોવું છે. તો કહે તું અત્રીની અનુસૂયા પેટે જન્મ લે. તેની તેણે ના પાડી. પછી કાંઇ તદબીરથી અનુસૂયા જ્યારે અંજલિ ભરી ભગવાન આગળ અરજ કરતી ઉભી હતી ત્યારે, શેષ નાગ એક ન્હાનું રૂપ લઇ તેની અંજલિમાં આવી પડયા. એ સર્પ જોઇ અનુસૂયાએ બ્હીકને મારે અંજલિ છોડી દીધાથી શેષનાગ પડી ગયા, તેથી પતંજલી નામ પડ્યું, જેણે વ્યાકરણ કર્યું છે. તેનું ઉપલું સ્વરૂપ મનુષ્યનું અને નીચલું સર્પનું છે આ કથા ગોરે કહી હતી પણ ગોર બોલવામાં એવા તો ગડબડીઆ હતા ને તામીલમાં અર્ધું પર્ધું ગબડાવતા હતા કે બરાબર સમજાઇ શકાયું નહિ, તેથી એ કથામાં ઘણો ફેર હોવો જોઇએ એમ અનુમાન થાય છે. હનુમાનજીની એક ન્હાની મૂર્તિ ચાંદીની અત્રે નવી કરી છે. વળી શનિશ્ચર તથા નવગ્રહ ને ૬૪ જોગણીઓનાં દર્શન હતાં. મૂળનાથ મહાદેવનું લિન્ગ તથા જ્ઞાનાન્મિબકાની ભવ્ય મૂર્તિઓના દર્શન કરવા જેવાં છે. કમ્મરે રૂપેરી પટો હતો. ચિદમ્બરનાથના કંપાઉંડમાં એક ધોબી, એક ચંડાળ તથા બીજા બે શુદ્રોની મૂર્તિઓ છે. ચંડાળનું નામ નન્દ હતું. તેની કથા એમ છે કે તે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ચાકરી હતો, અને ચિદમ્બરનાથનાં દર્શન કરવા તેણે રજા માગી. તેને કહેવામાં આવ્યું કે ચંડાળને તે કોણ દર્શન કરવા આપશે? પછી તે મંદિરમાં ગયો તો પંડ્યાઓએ અંદર જવા દીધો નહિ. ચિદમ્બરનાથે જાણ્યું કે તેને આવવા દેતા નથી માટે નન્દીને ખસી જવા હુકમ કર્યો, એટલે ચંડાળ આવ્યો અને અગ્નિમા પડી શુદ્ધ થઇ ચંડાળમાંથી બ્રાહ્મણ થયો. ચિદમ્બરનાથ વિષે નીચે પ્રમાણે શ્લોક બોલાય છે.

सदञ्चित मुदञ्चित निकुञ्चित पदम् झलझलं झलितमञ्जुकटकम्
पतञ्जलि द्रगंजनमनजनमचंचलपदंजननभंजनकरम्।
कदम्बरुचिमम्बरवसन्प रमम्बुद्य चिदम्बुधि मणिमं
बुधहृदिम्बुज रविंपराचिदम्बर हृदि भज ॥

ચિદમ્બરનાથની સામે નટરાજની મૂર્તિ છે. ભગવાનનું નામ નટરાજ એમ પડ્યું કે શંકરે નાચતા નાચતા એક પગ ઉંચો કર્યો તે જોઇ ઉમયા શરમાઇને ન્હાસી ગયાં. એ મંદિરના ચાર દરવાજા છે; અને ચાર

સભા મંડપ છે ૧ ચિદમ્બરની ચિત્સભા, ૨ નટરાજની નૃત્ય સભા, ૩ રાજ સભા ૪ યજ્ઞ સભા, જ્યાં યજ્ઞવેદી છે. મંદિર આગળ પરમાણુંદકુન્ડ છે. તેનું પાણી કાર્તિક સ્વામીને ચઢે છે. તીર્થમાં કાર્તિક સ્વામીનું દેવળ છે. વળી શિવગંગા કુન્ડ છે. આ ઉત્સવના દિવસો હોવાથી બપોરના બાર વાગે ઉપર જણાવેલી સર્વ મૂર્તિઓ વાજતે ગાજતે ચિદમ્બરનાથનાં દર્શન કરી મસાલો બાળી રાતના ગામમાં ફરી પોતાને મઠાને જાય છે અત્રે ત્રણ મ્હોટા ઘંટ છે જે આરતિ વખતે વાગે છે. તેનો અવાજ મ્હોટો, સુંદર, અને ગંભીર થાય છે. મ્હોટા ઘંટની કિમ્મત રૂ. ૧૫,૦૦) ની છે, અને બે ન્હાનાની દરેકની રૂ. ૭૦૦) ની છે. બપોર સુધી આ બધી ધામધુમ જોઇ મહાદેવ માટે કેસર વિગેરે આપી, ઉતારે આવતાં ૨ વાગ્યા. ત્યાર પછી જમ્યા, ગોરને વિદાય આપી સ્ટેશન તરફ રવાના થયા. પાછલી રાતના ૩॥ વાગાની ગાડીમાં બેઠા, તે સવારના આઠ વાગે કુંભકોણ આવી પહોંચ્યા. (તા. ૨૬-૧૨-૦૩) ચિદમ્બરથી કુમ્ભકોન ૪૩ માઇલ છેટું, ને ટિકિટ રૂ.૦।૦॥

કુંભકોણ-આ એક મ્હોટું શહેર છે. ચિદમ્બર જો કે ગામડું છે પણ ત્યાં દર્શન ઉત્તમ છે. કુંભકોણમાં કાવેરી નદીમાં સ્નાન કરી કુંભેશ્વરના દર્શન કર્યાં. અષ્ટોત્તર જપ તથા બિલવતી પૂજા કરાવી. લિંગનો કુમ્ભ જેવો આકાર છે તેથી કુંભેશ્વર મહાદેવ તથા કુંભકોણ ગામનું નામ પડ્યું છે, તેની ભોગમૂર્તિ સુવર્ણની જુદી છે. પાર્વતિજીનાં પણ દર્શન છે. વિષ્ણુના મંદિરમાં વિષ્ણુનાં દર્શન કર્યાં. શેષશાયી ભગવાન પોઢ્યા છે, અને ભોગ મૂર્તિ છે. કુમ્ભતીર્થ તથા હેમ પુષ્કર્ણી કુન્ડમાં આચમન માર્જન કર્યું. કહે છે એ કુન્ડમાંથી પાર્વતિજીની હેમની મૂર્તિ નીકળી. નવગંગા કુન્ડ અથવા મંગળ કુન્ડમાં સ્નાન કર્યું. યાત્રાળુઓ નદીઓમાં ન્હાઇ પોતાનું પાપ ધોય છે, તેથી નવ નદીઓ અશુદ્ધ થાય છે, એ પાપ આ નવ ગંગા કુન્ડમાં ન્હાવાથી ધોવાઇ જાય છે. કહે છે એ કુન્ડમાં નવ કૂવાઓ છે. અત્રે પણ લાકડાના મોટા ઘોડા હાથી વિગેરે વાહનનો મોટો મંડપ છે. શહેર મોટું છે પણ સર્વ ચીજ મોંઘી મળે છે. શાક ભાજીનો શેર ૨૪ રૂપીઆ ભારનો છે. પાઇને પૈસો કહે છે ને પૈસાને દમડી કહે છે. કુંભેશ્વર મહાદેવ દ્વાદશજ્યોતિર્લિન્ગમાં એક ગણાય છે ત્રણ ચાર રસ્તાના મળતા મોટા ચોકના મોખરાપર અત્રે એક મંદિર છે. તેની સામે ઇંટનો એક મોટો હાથી તથા ઘોડો બનાવી મુકવામાં

આવ્યા છે. અત્રે સારંગપાણીનું દેવળ: સરસ્વતિ મહેલ, સ્કૂલ, પોર્ટર સાહેબનો પોર્ટર ટાઉન હૉલ, તથા હૉસ્પિટલ છે. આવતી કાલને માટે બે ટાંગા નીડામંગળના સ્ટેશન સુધી ભાડે કર્યા. રાતે ગોર રામેશ્વરને વિદાય આપી સૂતા.

નીડામંગલ થઇ મનારગુડી અથવા દક્ષિણ દ્વારકાં—બે ટાંગા આવ્યા તેમાં બેસીને સવારે સાત વાગે કુંભકોણુથી નીકળ્યા (તા૦ ૨૭ ૧૨–૦૩) પણ ટાંગાવાળા લુચ્ચા હતા. થોડા ગાઉ ચાલ્યા પછી બીજી ગાડીઓ બદલાવી તેમાં બેસી નીડામંગળ ૧૦ વાગે આવ્યા. ત્યાં હોસ્પીટલમાં નાડ દેખાડી. અત્રેથી મનારગુડી જેને દક્ષિણ દ્વારકાં કહે છે તે ૯ માઇલ છે ત્યાં ૧૨ વાગે આવી પુગ્યા, ને એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. ત્યાંથી બજાર ઘણી છેટે છે. અત્રે ચાર કુન્ડ મુખ્ય છે. એક 'ગોપ્રશ્ને' તેમાં સ્નાન કર્યું, બીજો 'રૂકમણી તીર્થ કુન્ડ' તેમાં કૉલેરાનાં કેસ થવાથી કોઇ ન્હાતું નથી, ત્રીજો 'કૃષ્ણ તીર્થ કુન્ડ,' તેમાં સ્નાન કર્યું, અને ૪ થો હરિદ્રા કુન્ડ એટલે પીળો કુન્ડ. જો યાત્રાળુ સવારના પાંચ વાગે કુંભકોણુથી ટ્રેનમાં નીકળે તો મનારગુડી ૯ વાગે આવી પૂગે. થોડા માણસ હોય તો ટ્રેનમાં જવું સુગમ પડે. હરિદ્રા કુન્ડ વિશાળ છે. એક ન્હાના દરિઆ માફક મ્હોટો દેખાય છે. તેમાં કૃષ્ણે હળદરથી ક્રીડા કરી હતી તેથી તેનું નામ હરિદ્રા પડયું. કૃષ્ણતીર્થ આગળ પૂજા કરી હતી. મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા. એકાદશીના ઉત્સવના દિવસ આવવાથી ઘણા પંડયાઓ ત્યાં એકઠા થયા હતા. ઠાકોરજીની આરતિ થઇ રહયા બાદ ઘણા ખીચડીનો પ્રસાદ વ્હેંચ્યો. અમોને પણ પ્રસાદ આપ્યો તે ખાધો. આ મંદિરના ઠાકોરજી રાજ ગોપાળ છે તે નામનુંએ મંદિર કહેવાય છે. તેને દક્ષિણ દ્વારિકાં પણ કહે છે. આ ઠાકોરજી કેવી રીતે પધાર્યા તે વિષે કહે છે કોઇ બે બ્રાહ્મણોએ બહુ તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે ભગવાને દર્શન દીધાં. પછી તેમણે ભગવાનને અરજ કરી કે તમો ઉત્તર તરફના લોકો માટે જેમ ત્યાં બિરાજો છો, તેમ દક્ષિણના લોકો માટે દક્ષિણમાં બિરાજો એવી અમારી અરજ છે. તેથી તે અત્રે પધાર્યા. બીજી કથા એમ છે, કે ભ્રગુઋષીની પત્ની રાતના અસુરોને પેટમાંથી બહાર કાઢે, અને દિવસના પેટમાં સંતાડી દે. રાતના અસુરો, દેવો વિગેરેને હેરાન કરે તેથી દેવોએ ભગવાનને ફરિયાદ કરી તે પરથી ભગવાને ઋષીની પત્નીનું ગળું કાપી નાખ્યું.

એટલે સર્વ દૈત્યો નીકળી પડયા તેનો ભગવાને સંહાર કર્યો. પણ ભૃગુ ઋષીએ શાપ આપ્યો કે 'મારી પત્નીને જેણે મારી નાંખી હોય તેને તેની પત્નીનો વિયોગ થજો.' ઋષીને ખબર પડતાં ભગવાન પાસે ક્ષમા માગી કે, 'મને ખબર ન હોતી. હવે હું અરજ કરૂં છું કે, મને એક કન્યા આપો તો તેના લગ્ન હું તમારી સાથે કરાવી આપું.' ભગવાન કહે મ્હારે તો લક્ષ્મીજી છે. પણ તું કહે છે તો લક્ષ્મીજી તારે ત્યાં અવતરશે. પછી તે ઋષીને ત્યાં અવતર્યાં ને તેને ભગવાન વેરે દીધાં. ઋષીએ શાપ દીધો હતો તેના ફળમાં જાનકીજી સાથે ભગવાનને વિયોગ થયો છે, અને ભૃગુ ઋષીએ ભગવાનને કહ્યું કે અત્રે તમારો નિવાસ થાઓ એટલે દક્ષિણ દ્વારકામાં ભગવાન પધાર્યા છે. ગોપ્રલે કુંડની પેલે પાર ભૃગુ ઋષીનું મંદિર છે. આ તીર્થનો મહિમા એટલો તો ખરો ગણાય કે જેઓથી આપણી કાઠીઆવાડમાં આવેલી દ્વારકા ન થઇ હોય તેઓને આ દક્ષિણ દ્વારિકાનું તીર્થ કર્યાથી તેટલુંજ ફળ થાય છે. આ રાજગોપાળનું મંદિર જેને ત્યાં મનાર ગુડી કહે છે તે મંદિરનો ઘાટ ચિદમ્બર, કાંચી, વિગેરેના મંદિરોના જેવો છે તથા દરવાજા મ્હોટા મ્હોટા છે. આ મંદિરના દરવાજાને દશ માળ છે. મંદિર તથા દરવાજા ઉપર મૂર્તિઓ છે. આજે ઠાકોરજીની ભોગ મૂર્તિની સ્વારી બહાર નીકળી હતી. વાજાં, ઢોલ, શરણાઇ તથા વેદ પાઠી બ્રાહ્મણો વેદ બોલતા બોલતા આગળ ચાલતા હતા. મંદિરની આસપાસ સ્વારીએ પ્રદક્ષિણા કરી તેથી સર્વને દર્શન થયાં. પછી અચળ મૂર્તિ જેને વાસુદેવ કહે છે તેના દર્શન કર્યાં. શેષશાયી ભગવાન, શ્રીદેવી, ભૂદેવી, રૂકમણી, સત્યભામા વિગેરેની મૂર્તિઓ તેની પાસે છે તેનાં દર્શન કર્યાં. સંતાન ગોપાળની મૂર્તિ ગોદમાં લઇ બેઠાથી. એટલા દર્શન કરી ઉતારે આવી જમ્યા. અત્રે ઘણુંખરા બળદોને શીંગડા હોતા નથી, પણ શીંગડાની જગા સખ્ત હોય છે. રાતના ૮ વાગે મનાર ગુડીથી ટાંગામાં વળી નીકળ્યા. ૯ માઇલનો રસ્તો લેવાનો હતો પણ રાત અજવાળી હતી અને રસ્તો વસ્તિવાળો એટલે ઠીક હતું. ૧ા કલાકમાં નીડામંગળ સ્ટેશન ઉપર આવી લાગ્યા. પાછલી રાતના ૩ વાગે ટ્રેન આવી તેમાં બેઠા તે ૪ાા વાગે પરોડમાંજ તાંજોર પુગા. નીડામંગળથી તાંજોર ૧૯ મૈલ છે અને ટીકીટના રૂા. ૦-૩-૬ પડે છે.

તાંજોર—અજવાળું થયું ત્યાં લગણ લગભગ પાંચ વાગા લગી વેટીન્ગ રૂમમાંજ બેઠા. સ્ટેશનની નજદીકમાં જ એક વેન્કટદાસનું ક્ષેત્ર

ધર્મશાળા છે ત્યાં જઇ ઉતર્યાં. તેમાં મોટો વાડો. કૂવો વિગેરે સગવડ સારી છે. અત્રે હૉસ્પિટલમાં નાડ બતાવવા ગયા. આજે દશમો દિવસ હતો (૨૮-૧૨-૦૩), એટલે અમો નાડ બતાવવામાંથી છૂટયા. અત્રેની બજાર સ્ટેશનથી છેટી છે, રાજમહેલ જોવા લાયક છે. મહેલ લાંબો, ને વિશાળ છે. તેના થોડા ભાગમાં જનાનો હોવાથી ત્યાં જવા દેતા નથી. એ મહેલમાં અસલના શિવાજી, સંભાજી વિગેરેની છબીઓ છે, અસલના રાજાને સ્નાન કરવા માટે મ્હોટું તળાવ છે. જનાનખાનાને ત્યાં જવાનો રસ્તો છે. હાલમાં તો એ તળાવ સૂકું પડયું છે. દરબાર હૉલમાં પણ રાજાઓની છબી, ખુરશીઓ તથા તખ્ત છે. શિવાજીની મરતી વખતની છબી છે. તેમના ગુરૂ રામદાસ સ્વામીની તથા હમણાના અત્રેના છેલ્લા રાજાની છબીઓ છે. રાજાની સ્વારીને લગતા સોનાના મોહોરના (ઘોડા હાથીના) સાજ, બંદૂકો, તલવારો પિસ્તોલો, બે ઘોડાની તથા પાંચ સાત બ્હાર થાય એવી બંદૂકો, સોનેરી કપડાં વિગેરે જોવા જેવા હતા. પછી કચેરી હોલમાં ગયા. ત્યાં ખુરશી ટેબલ, કોચ વિગેરે છે અને વિલાયતથી મંગાવેલું શિવાજીનું સંગેમરમરનું સફેત પુતળું છે. લૉર્ડ લેન્સ જે લડાઇમા મરી ગયો તેનું પુતળું કાળા પથ્થરનુ છે. તે મહેલની સામે લાયબ્રેરી છે. જેનો હૉલ ન્હાનો છે. તેમાં એક બાજુ છાપેલા પુસ્તકોનો ભંડાર છે તથા બીજી બાજુ ચારેક મ્હોટા ૧૪ ફીટ ઉંચા કબાટો છે જેમાં હસ્ત લિખિત સંસ્કૃત પુસ્તકો રેશમી કપડામાં બાંધી તેના પોટલાં રાખ્યા છે. એ ભંડાર માટે તાંજોર લાયબ્રરી ઉત્તમ ગણાય છે ખરી, પણ દેખરેખ વગરનો એ ભંડાર શું કામનો ? કોઇ દાદ લેતું નથી. કુશળ શાસ્ત્રીઓ રાખી એ સંસ્કૃત ગ્રંથોનું ભાષાંતર કરી બહાર પાડવામાં આવે તો વિદ્યા ઉપર ઘણું અજવાળું પડે, અને વળી કોઇ એવી હકીકત પણ નીકળી આવે કે જે જાહેરમાં આવવાથી અનિશ્ચિત અને વિવાદ થએલી બાબતોનો નિર્ણય પણ થઇ જાય. માટે એવા પુસ્તકો છાપવાની અતિ આવશ્યકતા છે. પણ હાલમાં તો કંઇ થાય તેમ સંભવતું નથી કારણ કે તાંજોરનો છેલ્લો તરૂણ રાજા દેવલોક થયો. તેને ૬૦ રાણી હતી તેમાંની હાલ ૪ હયાત છે. કંઇ પુત્ર સંતતિ ન હોવાથી દત્તક પુત્ર લીધો, જે પણ સ્વર્ગી થયો, પણ પાછળ સગીર વયનાં બે બાળકો મૂકી ગયો છે એટલે રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ હેઠળ ચાલે છે. ધણી વગરનાં ઢોર સૂનાં તેમ તાંજોર રાજય જો કે ઘણું સારૂં છે, વસ્તિ પણ સારી છે, શહેર વિશાળ છે, પણ જેમ એક મ્હોટું મકાન ખંડેર હાલતમાં પડયું હોય તેમ ઉજ્જડ લાગે છે, અને

જીવ વગરના ખોળીઆ માફક તેજ વગરનો દેખાવ આપે છે. મરનાર તરૂણ રાજા તેજવંત, હુશિયાર, રાજ્યને દીપાવનાર, નિરભિમાની, હસ્તામુખનો, દેદિપ્યમાન અને ખુબસુરત ચહેરાનો આકૃતિપરથી જણાય છે. પણ ઇશ્વરના હુકમથી વહેલો સ્વર્ગવાસી થયો એ જોઇ દિલગીરી થાય છે. તાંજોરમાં એક ઉંચો ટાવર છે, તેમાં ઘડીઆળ છે. કહે છે કે એ ટાવરને દસ માળ હતા પણ બહુ ઉંચો હોવાથી સરકારે ચાર માળ ઉતારી પાડયા છે. અત્રેની કાપડબજાર તથા બીજી દુકાનો સારી છે. કપડાના રંગબેરંગી ફૂલોના દડા તથા હાર દિલ ખેંચાય એવા સરસ બને છે. જ્યારે કોઇ મ્હોટા માણસને યા સાહેબને માન આપવું હોય ત્યારે એ હાર એનાયત કરવામાં આવે છે. બજારમા થઇને શિવગંગા જોવા ગયા. એ એક વિશાળ કુંડ છે. અગાઉ 'ચોળ' અથવા 'સોળ' નામનો રાજા થઇ ગયો. તે મ્હોટો ધર્માત્મા હતો. તંજાવરના ગામોમાં સ્થળે સ્થળે શંકરનાં દેવાલયો તેણે બંધાવ્યાં. તેને કોહોડનો રોગ હતો. એક દિવસે સ્વપ્નામાં શિવજીએ તેને પ્રગટ થઇ કહ્યું કે, અમુક જગાએથી ગંગા પ્રગટ થશે તેમાં તુ મુખ માર્જન તથા આચમન કરજે પણ જળમાં પગ મૂકતો નહિ, અને જળની વચ્ચોવચ શિવલિન્ગ નિકળશે એટલું કહી શિવજી અંતર્ધાન થઇ ગયા. આ વાત રાજાએ કંઇ ધ્યાનમાં લીધી નહિ પણ તે જ જગાએ અચાનક જળ નિકળતું જોયું તેમાં પોતે મુખ માર્જન કરી આચમન કર્યું. રાજા સાંજના ઘેર પધારતાં રાણીઓએ કહ્યું 'આજે તમારા મ્હેરાપર કોહોડ ઘણો જ ઓછો માલમ પડે છે માટે તમે કઇ દવા લગાડી હતી તે કહો ?' ત્યારે રાજાને યાદ આવ્યુ કે 'મેં મુખ ધોયું છે ને શિવજીએ સ્વપ્નામાં કહ્યું હતું કે તેની નિશાની દાખલ, શિવનું લિન્ગ પાણીની વચમાંથી નીકળશે, માટે ચાલ જઇને જોઇ અવું.' તે પ્રમાણે રાજાએ પાછા જઇને જોયું તો જળની વચમાં લિન્ગ પ્રગટ થયેલું દીઠું. તે દિવસથી રાજાનો કોહોડ ગયો, અને એ શિવગંગાનો મહિમા હજુ પણ વખણાય છે. ત્યાંથી અમે 'પીરીકોઇલ' એટલે બ્રૃહદેશ્વર મહાદેવના દર્શને ગયા. એ મહાદેવનું દેવળ મ્હોટું છે. તેનો દરવાજો ૮ માળનો ઉંચો છે. તથા અંદર બીજો દરવાજો આવ્યા પછી એક વિશાળ ચોગાન આવ્યું તેની વચમાં એક ઉંચી બેઠક ઉપર એક મ્હોટો નંદી છે જે એટલો તો મ્હોટો છે કે મેં આજ દિન સૂધી તેવો જોયો જ ન હતો. રામેશ્વરનો નન્દી એથી પણ મોટો છે. આ નન્દી તો આસરે ૧૫ ફીટ લાંબો, ૧૨ ફીટ ઉંચો, અને ૧૦ ફીટ ચોડો છે, અને તે એક જ પથ્થરનો સરસ કારીગરીનો બનાવેલો છે, તે નન્દીની કાંધ, પીઠ, શીંગડાં વિગેરે સરસ બનાવ્યા છે. નન્દી દર્શન કરવા લાયક છે

કહે છે કે આ કામ મનુષ્યનું નથી પણ કુદરતી છે. પછી દેવળમાં ગયા ત્યાં શંકરનું લિંગ બહુ મ્હોટું છે જેના શરીરનો ઘેરાવો ૭ ફીટનો છે, ૪ ફીટ ઉંચો છે, લિન્ગ ત્રણ ફીટ ઉંચુ તથા જાડું છે. એ રીત ભૃહતેશ્વરના સુંદર દર્શન કર્યાં. ભોગ મૂર્તિના પણ દર્શન કર્યાં. અમે ગયા ત્યારે ઉત્સવના દિવસો હોવાથી ભોગમૂર્તિને પાલખીમાં પધરાવી તેની સ્વારી ચોગાનમાં વાજતે ગાજતે ફરવા નીકળી. વચ્ચેના મંડપની સામે દાસી ગોળ આકારમા ચકરચકર માંડવા ઉપર નાચતી તથા કસરત કરતી હતી. ત્યાં એક બીજું માતાનું મંદિર હતું તેનાં દર્શન કરી રવાના થયા. તે અમેર સાંજના ૬ાા વાગે છત્રમમાં આવ્યા, ને સામનસુમન બાંધી સ્ટેશન ઉપા ગયા, ને શ્રીરંગ જવા ટ્રેનમાં બેઠા. આવતી પરમે વૈકુંઠ એકાદશીનો તહેવાર હોવાથી એ બાર માસિક ઉત્સવપર જવા માટે ટ્રેનમાં ખૂબ ગડદી થઇ ટ્રીચીનાપલી આગળ ગાડી બદલીને એસ.એમ. રેલવેમાં બેઠા તે ટ્રીચીનાપલી ફોર્ટ સ્ટેશને તુરત આવી પુગા. તાંજોરથી ટ્રીચીનાપલી ફોર્ટ ૩૪ માઇલ છેટું ને ટિકિટના રૂ. ૦ાાાા પડે છે. ત્યાંથી શ્રીરંગજી ત્રણ માઇલ દૂર છે. મ્હોટા મેળાને લીધે એક્કાઓએ પણ ભાવ ચઢાવી દીધા. પણ સ્ટેશન ઉપર લાઇસેન્સ ગાડીઓ હોય એટલે ભાવ વધારે લે માટે યાત્રાળુએ નાકા બ્હાર જઇ ગાડી પકવી. રાત્રે વરસાદ જરમર જરમર વરસવા લાગ્યો. પ્લેગ ડિસ્ટ્રીકટમાંથી આવતા યાત્રાળુઓને શ્રીરંગમાં જવા દેતા ન હતા પણ અમોને તો પ્લેગ પાસપોર્ટ હતો અને દશ દિવસ સૂધી અમે નાડ બતાવી હતી એટલે અડચણ ન હતી. ટ્રીચીફોર્ટના સ્ટેશન ઉપર પોલીસનો પણ જાપ્તો ઘણો હતો. વરસતા વરસાદમાં અમો પંડયા તારાકૃષ્ણાચાર્યને ત્યાં આવી પુગ્યા. યાત્રાળુઓ ગામમાં ઘણા આવી પડવાથી પંડયાઓને ઘેર ગડદી ખૂબ થઇ હતી. સરકારનો હુકમ એક ઘરમાં ૧૦ યાત્રીથી વધારે રાખવાનો ન હતો, ને જો રાખે તો રૂ. ૫૦) દંડ પડે. છતાં પણ પંડયાઓ છાનાછુપા ૨૫થી ૫૦ યાત્રાળુઓને એક ઘરમાં રાખતા હતા. પંડયાઓની જગાઓ રોકાઇ જવાથી અકેક ઘરના આઠ દિવસના ૧૦થી ૨૦ રૂપીઆ ભાડાના આપી યાત્રાળુઓની સગવડ કરી આપતા હતા. જગા ન હોય તો ઓટલા ઉપર પણ જગા આપે છે. દાકતરો તથા પોલીસ પણ વખતો વખત તપાસવા આવે છે. એ રીતે યાત્રાળુઓની ગડદીઓનો પાર ન હતો. આ મેળો એકાદશીથી બાર પંદર દિવસ સૂધી ચાલે છે.

શ્રીરંગજી—આજે પોષ શુદિ ૧૦ હતી સં. ૧૯૬૦ (તા. ૨૯-૧૨-૦૩). સવારના ભગવાનની પાલખી નીકળવાની તૈયારી હતી. મંદિરમાં

ગડદીનો તો પાર ન હતો. મંદિરની આસપાસ કમ્પાઉન્ડમાં ઠાકોરજીની સ્વારી વાજતે ગાજતે નીકળી. વેદપાઠી બ્રાહ્મણો આગળ ચાલતા હતા. ઠાકોરજીએ સુવર્ણ મુકુટ, સોનેરી પોશાક, તથા સુવર્ણના રત્નજડિત અલંકારો પહેર્યા હતા, અને ખૂબ દીપતા હતા, તેને સાષ્ટાંગ દંડવત કર્યા. તેમની પાછળ રામાનુજની ૧૨ થી ૧૮ મૂર્તિઓ હતી. એ ઉત્તમ દર્શન કર્યા પછી કાવેરી નદીએ જઇ ત્યાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું. એક બાજુ બૈરાંઓ ને બીજી બાજુ મરદોને સ્નાન કરવાની જગા જૂદી રાખી છે. આ મેળા વખતે બંદોબસ્ત માટે કાવેરી નદી ઊપર પણ ૪૦ પોલીસ રાખવામાં આવી હતી. શ્રીરંગજીના મંદિરને શરૂઆતમાં ત્રણ ચાર દરવાજા સાત સાત માળના આવે છે. મંદિર બહુ મ્હોટું છે. આ સમય મેળાનો હોવાથી મંદિરના અંદરના ભાગમાંથી થઇને તે બ્હાર નાકા સૂધી જાતજાતની દુકાનોની લાંબી ને લાંબી લાઇન મંડાઇ હતી અને આનંદ ઉત્સવ થઇ રહ્યો હતો. લોકોની ગડદીનો તો પાર ન હતો, આસરે સવા લાખ માણસ એકઠું થયું હશે. તે સર્વનો બંદોબસ્ત રાખવા સારૂ પોલીસનો જાપ્તો મંદિરની અંદર, ને બ્હાર રહે છે. દેવાલયમાં ઘણા મંડપો છે ત્યાં પણ કામ, વાસણ, પિત્તળ, ચાંદીના ઘરેણા, ફેન્સી ચીજો વિગેરેની દુકાનો જાત્રામાં ઘણી હતી. બપોરના બે વાગે શ્રીરંગની અચળ મૂર્તિના દર્શન કરવા પંડયો તેડી ગયો. મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં ગરૂડજીનાં દર્શન કર્યાં. એ ગરૂડજી જેવાં દર્શન કયાંય નથી એમ કહીએ તો ખોટું ન કહેવાય. એ ગરૂડજીની જગા ૭ ફીટ પહોળી ને ૧૨-૧૪ ફીટ ઉંચી છે. તેની આગળ સુવર્ણના ગરૂડની ભોગ મૂર્તિછે. આગળ ચાલતાં મંદિરનો બીજો ભાગ આવે છે ત્યાં સુવર્ણ પત્રનો થંભ આવે છે વળી તેની પાસે મંદિરના બીજા ભાગમાં ભગવાનની ભોગ મૂર્તિ બિરાજે છે. તે સુવર્ણની છે. કહે છે કે દોઢેક વર્ષની વાત ઉપર આવા ઉત્સવના દિવસો સમયે એ મૂર્તિને વૈકુન્ઠ મંડપમાં પધરાવેલી હતી. તેને રામેશ્વરના પંડયા ગંગારામ પિતાંબરનો ગુમાસ્તો ઉઠાવી લઇ ગયો ને તેનાપરથી સુવર્ણનાં આભૂષણ લઇ લીધાં, તથા મૂર્તિને ખંડન કરી નાખી, પછી તે ગુમાસ્તો પકડાયો ને તેને ત્રણ વર્ષની સખ્ત કેદ મળી, તેમાં પહેલા ૩ માસ કાળી કોટડીની જેલ મળી, ને ત્રણ વર્ષે છુટશે ત્યારે તેને ઠાકોરજી પાસે ઉભો રાખી ૩૬ ફટકાનો માર પડશે. હાલમાં એ મૂર્તિ નવેસરથી સુવર્ણની બનાવી પધરાવેલી છે. અસલ મૂર્તિના અમને દર્શન થયા. મંદિરના નિજ ભાગમાંથી દર્શનકરવાને આડે દિવસે માણસ દીઠ અર્ધો આનો, પરંતુ જાત્રા

ની ગડદી વખતે બમે આના લે છે, અને આવતી કાલે વૈકુન્ઠ એકાદશીનો ઉત્સવ હોવાથી મનુષ્ય દીઠ પાવલો લેશે. મંદિરની અંદર શેષશાયી ભગવાન રંગજી બિરાજે છે. શેષશાયી ભગવાનની ૧૦ ફીટ લાંબી મૂર્તિ છે. શેષનાગની કાળી ફેણ છે. વચમાં ભોગ મૂર્તિ છે અને આજુબાજુ શ્રી દેવી ને ભૂદેવી (સીતા માતા અને લક્ષ્મીજી) છે. અત્રે અષ્ટોત્તર જપ કરાવ્યા તેનો રૂ. ૧ા પડે છે. અર્ચન, આરતિ કરાવી બહાર નીકળ્યા. એ મંદિર ઉપર સુવર્ણનું છાપરૂ તથા સુવર્ણના શિખરો, તથા તેની ટોચ ઉપર સુવર્ણનો વાઘ તથા સુવર્ણના વાસુદેવ મ્હોટા માણસ જેટલા બનાવી મુકયા છે. આ ભોગ મૂર્તિની સ્વારી આજ સવારે નીકળી હતી તે જોડેના મંડપમાં બિરાજમાન થઇ હતી. ત્યાં યાત્રાની ઠઠ વચ્ચે પુરાણિક કથા કરતો હતો. અત્રે ભોગ પણ ધરાય છે. ખીચડી મીઠી, મોળી, ખાટો ભાત વિગેરે ધરાવવાને ગોર આગ્રહ કરે છે. સભા મંડપથી પાછા ફરતાં બીજા એવા સભા મંડપોમાં આવ્યા અને વૈકુન્ઠ દરવાજો જ્યાં ભગવાન કાલે પધારનાર છે ત્યાં ગયા. ત્યાં કાંન્ગ્રેસની માફક એક મ્હોટો મંડપ છે, તેમાં સોનેરી વરખના નકસીદાર બે ત્રણ આરકા તથા કાગળોના બનાવેલા ગોળ ચકરો વિગેરેથી જાત જાતની શોભા કરવામાં આવી હતી, તેમાં રૂ ૨૫,૦૦૦ નો ખર્ચ કર્યો સંભળાય છે. એ રીતે દર વર્ષ થાય છે. ઉતારે આવતાં ૪વાગા તે પાછા પાંચ વાગે ઠાકોરજીની પાછી પાલખી નિકળવાની હતી તેના દર્શન કરવા ગયા. આજે આંખો દિવસ વરસાદ ખુબ પડયો તેથી રસ્તામાં પાણી પાણી થઇ રહ્યું છે અને હજુ પણ પડે છે. લોકોને જવા આવવાના રસ્તા જુદી જુદી સાઇડમાં ડાબી જમણીએ રાખ્યા છે. ઠાકોરજી પાલખીમાં આગળ પોલીસ સહિત વાજતે ગાજતે પધાર્યા. સવારના સફેત જામો તથા સોનેરી પોશાક હતો. હમણાનો ઠાઠ વળી ઓર હતો. રત્નજડિત સુંદર શિખાનો ચોટલો હતો. બેઠકની આજુબાજુ લીલા સુંદર પોપટ, હાથપર પોચી, આંગળીમાં રત્નજડિત વીંટીઓ વગેરે ઠાઠમાઠથી નીકળ્યા. તે ગરૂડજીથી આરંભીને મંદિરના સર્વ સ્થળે થઇ રાતના ૧૦ વાગે પાછા નિજ ધામે આવી બિરાજ્યા. શ્રીરંગના મંદિરનો ઘણોખરો કારભાર પંડયાઓ તથા મણિકાર–મેનેજર અને ટ્રસ્ટીઓને સ્વાધીન છે. મેળામાં બંદોબસ્ત રાખવા પટાવાળા સીપાઇઓ રહે છે. અત્રે ૧૦૦૦) સ્તંભનો એક મંડપ છે. મેળાને લીધે શાક ભાજી અત્રે ઠીક મળતું હતું. ફુરટમાં કેળાં એક પૈસાના સાત મળતા હતા જ્યારે કુંભકોનમાં ૯ નવ મળતા હતા. નાળીએર ફદીઆનું એક મળતું હતું.

આજે વૈકુન્ઠ એકાદશી હોવાથી (તા. ૩૦-૧૨-૦૩) સવારના ૪ાા વાગે ઉઠી કાવેરીમાં સ્નાન કરી વૈકુન્ઠદ્વાર જ્યાંથી ભગવાનની ભોગમૂર્તિની પાલખી નીકળવાની હતી ત્યાં ગયા. ત્યાં જબરી ભીડ થઇ હતી. ગઇ કાલની સ્વારી કરતાં ઠાઠ વધારે હતો. ભગવાન ત્યાંથી નીકળીને તૈયાર થયેલા મંડપમાં જઇ બિરાજ્યા, જ્યાં પણ ભીડ બહુ હતી. રાતની સ્વારીનો પણ ઠાઠ જબરો હોય છે, ને રોશની પણ સારી થાય છે. બળતી મસાલોમાં ઘી વપરાય છે. રામચંદ્રજી, વૈકુન્ઠ નારાયણ, આદિનારાયણ વિગેરે મંદિરોમા દર્શન કરી ચંદ્રપુષ્કરણી તીર્થમાં આચમન માર્જન કરી ઉતારે આવ્યા, ને ફળ આહાર કર્યું, અગીઆરસની ધામધુમને લીધે અચલ મૂર્તિના દર્શન સાંજના છ વાગે થયા. છાપરાપર શિખરના પણ દર્શન કર્યાં. ૧૬ સુવર્ણના શિખર છે. તેમાં કહે છે કે ચાર વેદ છે. છાપરા ઉપર વાસુદેવજીની મૂર્તિ સુવર્ણની છે પણ તે ફક્ત અર્ધી નજરે પડે છે. તેનું કારણ એમ કહે છે કે સત્યયુગ, ત્રેતા વિગેરેમાં એ સુવર્ણની મૂર્તિ થોડી દેખાતી હતી અને હાલના કળિયુગમાં અર્ધી દેખાય છે, તે કળિયુગને અંતે પ્રલયકાળમાં આખી ચરણ પર્યન્ત દેખાશે. લક્ષ્મીમાતાના દેવળમાં, અને મંડપમાં ભોગમૂર્તિનાં દર્શન કરી ઉતારે પાછા આવ્યા. ઉપર જણાવેલી સુવર્ણની વાસુદેવજીની મૂર્તિ વિષે કહે છે કે જ્યારે રામચંદ્રજીએ રાવણ સાથે લડાઇ કરી ત્યારે બિભીષણે રાવણને કહ્યું કે સીતાજીને પાછાં આપો, એટલે રાવણે બિભીષણને લાત મારી તેથી બિભીષણ રામને શરણે ગયો પછી રામે જ્યારે રાવણને માર્યો ત્યારે બિભીષણ રડયો એટલે રામે તેને લંકાની ગાદી આપી છાનો રાખ્યો. પછી બિભીષણે રામને અરજ કરી કે ' શ્રીરંગજીની મૂર્તિ મને લંકામાં દર્શન કરવા માટે જોઇએ.' તો રામ કહે ' તારે દર્શનથીજ કામ છે કે નહિ ? જા તને વાસુદેવની મૂર્તિ જે શ્રીરંગના શિખરપર છે તેના તને લંકામાં બેઠા બેઠા દર્શન થશે ?' પછી બિભીષણ લંકામાં બેઠો બેઠો શ્રીરંગવાળા વાસુદેવનાં દર્શન કરતો. બીજી કથા એમ છે કે એક ગાંધર્વ ફરતો ફરતો સપ્તગંગા જ્યાં રમતી હતી ત્યાં જઇ ચડયો ને દંડવત કર્યાં. ત્યારે તે સાત નદીઓએ તેને પૂછયું કે તેં કોને દંડવત કર્યાં. ગાંધર્વ વિચારમાં પડયો કે હવે કોનું નામ દેવું. પછી જવાબ આપ્યો કે ' હું મ્હોટી નદીને પગે પડયો ' એમ કહી ચાલતો થયો, એટલે નદીઓમાં તકરાર થઇ છેવટે કાવેરી અને ગંગાનો ઝગડો રહયો. હવે એ બેમાંથી મ્હોટી કોણ તેનો નિર્ણય કરવા તે બન્ને બ્રહ્મા પાસે ગઇ. પણ બ્રહ્મા કહે ' હું

ન જાણું, તમે શિવ પાસે જાઓ,' શિવજી કહે 'હું ન જાણું, તમે નારાયણ પાસે જાઓ,' નારાયણ કહે 'હું રામાવતાર લઇશ ત્યારે આવજો એટલે નિર્ણય કરી આપીશ.' પછી ગંગાજી કાશી સ્થળમાં બિરાજ્યા અને કાવેરી બ્રહ્મા પાસે ગઇ. બ્રહ્માએ કાવેરીને કહ્યું 'તું દંડકારણ્યમાં જઇ ભગવાન માટે તપશ્ચર્યા કર' કાવેરીએ તેમ કર્યું. પછી રામચંદ્રજીએ જ્યારે બિભીષણને ગાદી સોંપી અને પોતે અયોધ્યા જઇ પટ્ટાભિષેક કર્યો ત્યારે તેમણે હનુમાનજીને કહ્યું 'તેં મ્હારી સેવા બહુ કરી છે. તને શું જોઇએ છે તે તું માગ' હનુમાનજીએ કહ્યું 'મ્હારા હાથમાં આપના ચરણાર્વિન્દ શિવાય મ્હને બીજું કંઇ જોઇતું નથી' તે તેને રામચંદ્રજીએ આપ્યાં. પછી બિભીષણને પૂછ્યું 'તને શું જોઇએ છે' તે કહે 'મહારાજ! તમે લંકાની ગાદી તો આપી પણ મ્હને આપનાં દર્શન કરવા તથા શ્રીરંગની પૂજા કરવા માટે શ્રીરંગની મૂર્ત જે ત્યાં છે તે આપો' તો જવાબ મળ્યો 'તું રાક્ષસ અને અમો દેવ તે એક બીજાને બને કેમ? પણ જો ત્હારી એવી મરજી છે તો ભલે તે મૂર્તિ તું લે, અને હાથમાં રાખજે ને અહીંથી એકદમ લંકા જજે. હાથમાંથી છોડી તો તે આગળ વધવા પામશેજ નહિ' જવાબ 'બહુ સારૂ મહારાજ!' પછી તે શ્રીરંગ ભગવાનને લઇને ચાલતો ચાલતો શ્રીરંગની દંડકારણ્ય ભૂમી કહેવાય છે ત્યાં આવી પૂગ્યો. પણ ત્યાં તેને દિશાએ જવાની ખૂબ હાજત લાગી એટલામાં ગણપતિ સામા મળ્યા તેને કહ્યું 'આ શ્રીરંગ ભગવાનને જરા હાથમાં રાખો તો હું દિશાએ જઇ આવું' ત્યારે ગણેશજી કહે 'જો તું તુરત નહિ આવે તો હું જમીન ઉપર મુકી દઇશ' 'અતર ઘડી આવ્યો' એટલુ કહી બિભીષણ દિશાએ ગયો, પણ બહુવાર લાગી. ગણપતિએ ત્રણ બૂમો મારી પણ તે આવ્યો નહિ, એટલે ગણેશજીએ સારી જગા જોઇને જમીન ઉપર ભગવાનને મુકયા. બિભીષણ આવી જોય છે તો ભગવાનને જમીનપર દીઠા, તેને ખૂબ જોર કરી ઉખેડવા માંડયા એટલે એક ઇન્ચ ડગ્યા. તેથી પણ વધારે બિભીષણે જોર કર્યું, ત્યારે શ્રીરંગજી ઉલટા એક હાથ અંદર જતા રહ્યા ને બિભીષણને કહ્યું 'મ્હને હેરાન કરતો નહિ. તું અત્રે રોજ દર્શન કરવા આવતો જા' પછી ગુપ્ત રીતે લંકાથી દરરોજ બિભીષણ દર્શન કરવા આવે. હવે રંગજીનો એક પૂજારી હતો તેણે થાંભલા પછવાડે સંતાઇ રાતના બાર વાગે જ્યારે બિભીષણ દર્શન કરવા આવ્યો તે

છૂપી રીતે સંતાઇને તેણે જોયું. બિભીષણે વળતાં પૂજારીને દીઠો તેવો તેને મારવા ગયો, ત્યારે શ્રીરંગજીએ 'હાં ! હાં !' કરીને વાર્યો કે 'અમ્હારો પૂજારી છે તેને ત્હારાથી મરાય નહિ.' પછી બિભીષણને શ્રીરંગ ભગવાને કહ્યું 'તું ત્હારે લંકામાં બેઠો રહે, ને હું અત્રે બેઠો બેઠો ત્યાં તને દરરોજ દર્શન આપીશ', તે મુજબ વાસુદેવની મૂર્તિ જે દેવળ ઉપર સુવર્ણની છે તેનાં દર્શન તે બિભીષણ કરતો, તેપરથી પૂજારીને લંકા જોવાની ઇચ્છા થઇ; ત્યારે રંગજીએ બિભીષણને કહ્યું 'મ્હારા પૂજારીને લંકા દેખાડ.' પછી બિભીષણ પૂજારીને સાથે લઇ ગયો. લંકા અર્ધો ગાઉ છેટી. રહી ત્યારે પૂજારી કહે 'મને ઉતારો, અહિંઆ તો તાપના ભડકા થાય છે,' તોપણ તેને લંકા દેખાડીને કહ્યું, 'તું કોઇને કહેતો નહિ કે હું લંકા જોઇ આવ્યો, ને જો તેં કદાચ કહ્યું તો ત્હારા માથાના ત્રણ કટકા થઇ જશે.' લંકા જોઇ પૂજારી ઘેર આવ્યો. તેની સ્ત્રીએ પુછયું 'તમે બેક દિવસ થયા ક્યાં ગયા હતા,' પણ તેણે જવાબ ન આપ્યો. એટલે પેલીને વધારે વહેમ પડયો ને ખૂબ આગ્રહ કરી પૂછવા લાગી ધણીએ કહ્યું કહેવાય તેમ નથી ને જો કહું તો માથાના કટકા થઇ જશે, પણ સ્ત્રી હઠ ને બાળ હઠ કદી જાય નહિ. છેવટે ધણીએ કહ્યું તેવાજ તેના શિરના ત્રણ કટકા થઇ ગયા. સ્ત્રી ગભરાતી ગભરાતી શ્રીરંગજી પાસે ગઇ, અને હાથ જોડી અરજ કરીને પગે પડી, પછી શ્રીરંગજીએ પાણીની અંજલિ છાંટી તેના ધણીને સજીવન કર્યો. તે દિવસથી બિભીષણને આવતો બંધ કર્યો એમ કહે છે. કાવેરી તથા ગંગા નદીનો નિર્ણય કરવા રામચંદ્રજીએ બન્ને નદીના ફુલોના હાર પોતાના ગળામાં નાખીને કહ્યું 'બન્ને સરખા છે, કાવેરીએ મ્હારી તપશ્ચર્યા કરી છે.માટે તે પણ મ્હોટી જ ગણાય' તેથી કાવેરીનો આ ગામમાં મહિમા મ્હોટો છે.

યાત્રીઓમાંથી જે પેદાસ થાય છે તે પંડયાઓ અને પૂજારીઓ ખાય છે, બાકી શ્રીરંગના ગામ ગરાસની ઉપજ ચાર લાખ રૂપીઆની છે તે સરકારે લઇ લીધી છે, અને તેમાંથી ફકત રૂ. ૫૦,૦૦૦) દર સાલ મંદિરને સરકાર આપે છે. તેમાંથી ઇનકમ ટેક્ષ રૂ. ૫૦૦૦) કાપી લે છે એટલે સરકારને આસરે સાડાત્રણ લાખ રૂપીઆનો નફો રહે છે. ત્રિપતિ બાલાજીમાં સરકારનો બિલકુલ પગ નથી. આ મંદિરને લગતા હાથીઓ પણ છે. અચળ મૂર્તિના દર્શન કરવા હમણા માણસ દીઠ રૂ ૦ા લે છે, જેના આડે દિવસે બે પૈસા લે છે. આજે એકાદશીનું જાગરણ મંદિરમાં જઇ કર્યું. ઠાકોરજી ૧૦૦૦ સ્તંભના મંડપમાં બિરાજ્યા હતા, ત્યાંથી ગાયનના સુર એકચિત્તે સાંભળતા સાંભળતા,

પા પા કલાકે દશ કદમ ભરતા ભરતા રાત્રિના ૧ વાગે ઠાકોરજી મંદિરમાં પોતાને ઠેકાણે પધાર્યા. મંદિરમાં એકાંતમાં ગવૈયાઓ વીણા વગાડે છે તે એક-ચિત્તે ભગવાન સાંભળે છે. એ વીણાના શાંત અવાજે તથા ચુપકીથી થતા શાંત ગાયનના હલકા મધુર સરોદે અને મંદ પગલે ભગવાનની સ્વારી ચાલતી હતી, તે દેખાવ નજરે જોનારને બહુજ રમણિક અને ભાવ ઉપજાવે તેવો હતો. ભગવાન પણ ડોલતા ડોલતા પધારતા હતા. ભગવાન પોતે પણ આનંદમાં ઝુલતા ઝુલતા આગળ વધતા હતા. મંદિરમાં ભગવાનની પાલખી જતાં કમાડ તરત બંધ થઇ ગયાં ત્યારે રાતના બે વાગ્યાનો અમલ થયો. અઢી વાગે મંગળા આરતિ થઇ તેનાં દર્શન કરી ઉતારે બરાબર ત્રણ વાગે આવ્યા પછી સૂતા તે સવારના પાછા છ વાગે ઉઠયા. અત્રેના મરદો શિખાના અંબોડામાં ફૂલ નાખે છે અને તિલક ઉભું અને વૈશ્નવોને મળતું, પણ જૂદી તરેહનું ઉભું ત્રણ લીટાનું તિલક કરે છે. વચલો લીટો રાતો અથવા પીળો અને આજુબાજુના બે સફેત હોય છે.

આજે (તા૦ ૩૧–૧૨–૦૩) બારસનાં પારણાં કર્યાં. ગોરને વિદાય-ગીરી આપી. આજે પણ પાલખી નીકળી હતી એટલે ભગવાનના દર્શન કરી ટાંગામાં બેસી રવાના થયા. ટ્રીચીનાપલીફોર્ટના સ્ટેશનેથી ટ્રેનમાં બેઠા તે ટ્રીચી જંકશન પુગ્યા. (છેટું બે માઇલ અને ટિકીટ રૂ ૦)~)૦ ટ્રીચી થી મદુરા જવાની ગાડીમાં બેઠા. ટ્રિચિથી મદુરા ૯૬ મૈલ છેટું અને ટિ. રૂ ૧ા. મદુરા સવારના ૩ા વાગે પુગ્યા. મદુરાથી ૬ા વાગે ગાડીમાં બેઠા તે મંડપમના સ્ટેશને બપોરના બે વાગે આવી લાગ્યા. મદુરાથી મંડપમ ૯૦ માઇલ છેટું. અને મદુરાથી પમ્બમની ટીકીટનો રૂ. ૧ પડે છે. આજે ખ્રીસ્તીનું નવું વર્ષ હોવાથી (તા૦ ૧–૧–૦૪) સ્ટેશન તથા ઇંજીનને વાવટા તથા ફૂલોના હારથી શણગારવામાં આવ્યા હતા. આજે જ વાસ્તુ હતું, અને આજેજ નવી ગાડી મંડપમ સૂધીની પહેલી ચાલી. ટ્રિચિ ફોર્ટથી રામેશ્વરની ટિકિટના રૂ. ૨ા~ ને ટ્રીચીથી મંડપમ ૧૮૮ મૈલ થાય છે.

પમ્બન થઈ રામેશ્વર—મંડપમના સ્ટેશનથી થોડું ચાલી પમ્બમ જવા માટે આગબોટ ઉભી હતી તેમાં ચઢી બેઠા, તે ૩ વાગે પામવન (પામના ઝાડોનું વન તે પામવન અથવા પમ્બન) ઉતરી પડયા; અમે ગયા ત્યારે નેપાળનો અમલદાર તથા કોચીનનો મહારાજા આવેલા હોવાથી ધામધુમ નગારા વિગેરેની સારી હતી. પમ્બનથી રામેશ્વર ૮ માઇલ છેટું છે. રામેશ્વર ૬ા વાગે આવી પુગ્યા ને એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. રાત્રે ૯ા વાગે રામે-

શ્વરનાં દર્શન કરી આવી સૂતા. સોલીસીટર મી० કિશનલાલ દફતરી પણ અત્રે આવ્યા હતા તેઓ ઉતારે મળવા આવ્યા, અને જનાર્દન પદ્મનાભની યાત્રા જરૂર કરવા ભલામણ કરી ગયા.

બીજે દિને સવારના (તા० ૨-૧-૦૪) ગોરનો બ્રાહ્મણ આવી અમને લક્ષ્મણતીર્થ કુંડ ઉપર લઇ ગયો. ત્યાં સંકલ્પ કરાવી, ક્ષોર કરાવી સ્નાન કર્યું. આજે તીર્થ અપવાસ કર્યો. સાંજના ૪ વાગે રામ જરૂખો જે ગામથી એક માઇલ છે ત્યાં ગયા. રસ્તો રેતાળ છે ને બાવળનું જંગલ વધારે છે. રસ્તામાં સુગ્રીવકુન્ડ તથા ગંધ્ધ કુન્ડ આવે છે તેમાં આચમન માર્જન કર્યાં. અત્રે લીંબડો, આમલી, પીપળો એવા ઝાડો વધારે નજરે પડે છે. જરૂખો ઉંચા ટેકરાપર છે. ત્યાં એક મહેલ છે જે અસલ રામચંદ્રજીનો હતો પણ હાલ ખંડેર થઇ ગયો છે. પછી એક શિવાલય તથા બે ચાર સાધુઓનાં ઝુપડાંઓ આવે છે. થોડી બાંધેલી પગથીઓ ઉપર ચઢતાં જરૂખો નજરે પડે છે. એ જરૂખો ગોળ ફરતો છે. વચમાં રામચંદ્રજીની ચરણ પાદુકા છે તેના ચરણ સ્પર્શ કર્યાં. પ્રદક્ષિણા કરી ઉપર ગયા, ત્યાં ભગવાનની બેઠક છે. ત્યાંથી આખો દરિઓ ચારે બાજુથી દેખાય છે, અને વચમાં આ રામેશ્વરનો ટાપુ છે. ત્યાંથી રામેશ્વરનુ શિખર, હરબોલાની ખાડી, સેતુ, તથા ધનુષ્ય તીર્થનાં દર્શન થાય છે. આ જરૂખાની આજુબાજુના મેદાનમાં ચોગરદમ રામની સેના પડાવ નાખીને પડી રહેતી હતી, અને દરરોજ લડાઇનો અહેવાલ રામચંદ્રજી જરૂખામાં બેસીને લેતા, ને હાજરી પણ લેતા. આગળ લડાઇ કેમ ચલાવવી તેનો વિચાર અત્રે કરતા. ‘ રામ જરૂખે બેઠકે સબકા મુજરા લેત, જાકી જીસકી ચાકરી વાકુ તેસા દેત. ’

રામેશ્વરથી ધનુષ્ય તીર્થ આઠ ગાઉ થાય છે. કોચી મહારાજા તથા નેપાળવાળો અત્રે આવેલા હોવાથી બધી ગાડીઓ રોકાઇ ગઇ હતી, અને જે બાકી રહી હતી તેના ભાવ ચઢી ગયા હતા. એક ગાડીના રૂ ૧૫) થઇ ગયા. જેના આડે દહાડે રૂ ૪) પડે છે. રામેશ્વરના મંદિરનો દરવાજો છ માળનો છે, અને દક્ષિણના મંદિરોના ઘાટ જેવો છે. દરવાજામાં પેસ્યા પછી લાંબોને લાંબો પથ્થરનો મંડપ આવે છે. આજુબાજુ ઝુલતાં થાંભલા પથ્થરના મુકેલા છે તે દરેકના ઉપરદેવોની મૂર્તિઓ મુકવામાં આવીછે. તેમાં કેટલીએકને રંગ લગાડેલો છે. કેટલીએક રાજાઓની પણ છે. અંદર ગયા પછી પ્રથમ ગણપતિની મૂર્તિ આવે છે તેનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી ડાબે હાથે એવો જ લાંબો, ભવ્ય, ને ઉંચો દેવળનો રસ્તો આવે છે, તે તરફ વળ્યા. ત્યાંથી વળી જમણે હાથે દરવાજો

આવે છે, તેમાં પેરતાં સુવર્ણનો ગરૂડ સ્તંભ તથા નન્દી આવે છે. આ પોઠીઓ રંગિત અને બહુ સરસ છે અને તાંજોરમાં પીરીકોઇલના મંદિરમાં જે પોઠીઓ છે તેના કરતાં સવાયો મ્હોટો છે, તેની આગળ બે સમુદ્રની મૂર્તિઓ છે. જમણી બાજુ પશ્ચિમનો દરિયો અને ડાબી બાજુ પૂર્વનો દરિયો છે. તે બન્ને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયછે. જ્યારે રામચંદ્રજીએ ધનુષ્ય તીર્થ આગળથી સેતુ બાંધવા માંડયો, ત્યારે એ પશ્ચિમ એટલે દ્વારિકાપુરીનો દરિયો, તથા પૂર્વ એટલે જગન્નાથપુરીનો દરિયો એ બન્ને જણાએ એકત્ર થઇને રામચંદ્રજીને જગા ન આપી. એટલે રામચંદ્રજીએ પોતાના ધનુષ્યની પણછ તાણી, અને પોતે મારવા ગયા, ત્યારે એ બન્ને સમુદ્ર હાથ જોડી પગે પડી રામચંદ્રજીને શરણે ગયા. ત્યારે રામે કહ્યું મ્હારૂં તાણેલુ ધનુષ્ય ખાલી તો જાય નહિ. પછી તે બાણ મારવાડમાં પડયું જ્યાં પાણી બળી ગયું. આજ લગણુ પણ મારવાડમાં પાણીના દુષ્કાળો પડે છે તે સર્વ કોઇ જાણે છે. મારવાડના કૂવાઓ સો સો ફીટ ખોદતાં પણ પાણી મળતું નથી. રામે ધનુષ્ય તાણ્યાથી આ તીર્થનું નામ ધનુષ્યતીર્થ પડયું. ત્યાં જે કોઇ સ્નાન કરે તેને **पुनर्जन्म न विद्यते** એમ કહે છે. એ બે સમુદ્રની આગળ હરબોલો રાક્ષસ જેની ખાડી કહેવાય છે તેનું પુતળું ઉઘાડે માથે (તાલવાળા માથાનું) રાખ્યું છે. હરબોલાને ઉભો રાખ્યો છે. તેની કથા એમ છે કે જ્યારે રામે સેતુ બાંધવા માંડયો ત્યારે નવ પાષાણ જે નવ ગૃહ કેહેવાય છે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી, ને સેતુ બાંધવાનું કામ રામે શરૂ કર્યું. એ નવ ગૃહનું એક મંદિર એ નન્દી પાસે છે, અસલની નવ ગૃહની જગા તો રામનાથથી સાત માઇલ પગરસ્તે જવાય છે ત્યાં છે. એ નવ ગૃહની પ્રતિષ્ઠા કરી રામે સેતુ બાંધવા માંડયો. દિવસે જેટલો સેતુ બંધાય તેટલો આ હરબોલો રાતના આવીને તોડી પાડે. એમ કેટલા દિવસો સૂધી ચાલ્યું. એક દિવસ હનુમાનજી રાત્રિના સંતાઇ બેઠા, ને રાત્રિના હરબોલો જેવો આવ્યો તેવો જ તેને પકડયો, ને તેને પુછયું 'તું કોણ છો?' તો કહે 'હું રામ છું ને મારે સેતુ નથી બાંધવો.' ત્યારે હનુમાનજી કહે 'તું જૂઠો છે, ખોટો ઢોંગ કરી અત્રે આવ્યો છે.' એટલું કહી એકદમ પકડી તેને મુસ્કેટાટ બાંધ્યો. તે દિવસથી તેનું રામેશ્વરમાં પુતળું મુકવામાં આવ્યું છે. ને જે કોઇ દર્શન કરવા જાય તે હરબોલાના માથાની તાલ ઉપર મારતા જાય. ત્યારપછી રામેશ્વરના લિંગના દર્શન કર્યાં. બે ઓરડામાં દાખલ થયા પછી ત્રીજા ઓરડામાં રામેશ્વર મહાદેવનું લિંગ બિરાજે છે, પણ બ્રાહ્મણ શિવાય અન્ય વર્ણને તો પહેલા ઓરડાના દરવાજા આગળથી દર્શન કરવા આપે છે. બે ઓરડા જેટલું અંતર રહે છે. એ મહાદેવનું લિંગ બાર આંગળ ઉંચું છે. કહે છે કે જ્યારે ગંગોત્રીનું જળ ચઢે છે ત્યારે તે એક હાથ

અથવા બે મુઠીભર ઉંચુ થાય છે. હરદ્વારની અથવા પ્રયાગની ગંગાનું જળ અત્રે ચઢે છે, પણ કાશીની ગંગાનું જળ ચઢાવાતું નથી, કારણ તેમાં પ્રયાગની ત્રિવેણીના પાણીનું મિશ્રણ થાય છે, માટે તે જળ કામમાં ન આવે. જળ ચઢાવવાના રૂ ૨૫ થી રૂ ૫૦૦ સૂધી પડે છે. હરદ્વારની ગંગાનું જળ પંડયાઓ અત્રે વેચાતુ આપે છે, પણ તેનું દામ બહુ લે છે. એ જળ હરદ્વારથી પગરસ્તે કાવડપર રામેશ્વર સુધી લાવે છે. રામેશ્વરપુરીનું ધામ અવશ્ય કરવા જેવું છે. મહાદેવના મંદિર પાસે ચિદમ્બરનાથ ગણુપતિ, સાક્ષી ગોપાળ વિગેરે મૂર્તિઓ છે. પછવાડે બાજુમાં કાશી વિશ્વનાથ તથા બીજા શંકરના લિંગો છે અને બીજી ગમ મ્હોટું દેવાલય છે, તેમાં માતા પાર્વતિજીની ભવ્ય મૂર્તિ છે. તે મૂર્તિના દર્શન વડે દિલ પવિત્ર થાય છે. તેની પાસે કૈલાસ-પુરીનું મંદિર તથા બીજા ન્હાના ન્હાના મંદિરો છે તે સર્વેનાં દર્શન કરી આગળ ચાલતાં હનુમાનજીનું મંદિર આવે છે. મૂર્તિ મ્હોટી અને સુંદર છે. શંકર માટે હમેશાં પ્રભાતમાં ઉઠી ભજન કરવાનું ગીત નીચે મુજબઃ—

પાર્વતિ ગણેશ લલાન રહેસત ગોદ ખેલાવેરી,
ઉઠો લાલજી ભોર ભયો હયે, સૂરજ દિશ દેખાવેરી;
બરહ્માદિકે દેવતા ઠાડે, ન્યુ કે ગોર (પાર્વતિ) જગાવેરી.—પાર્વતિ.
હરિ હરિ કર લાલન જાગે, માતા કંઠ લગાવેરી,
તુમ સુત બિઘન બિપત કે હર્તા, ન્યુ કહે માત જગાવેરી,—પાર્વતિ.
અમૃતસે મુખ ધોયે માતા, અચલ સુખમ્ ફિરાવેરી,
મસ્તકપર અલખનકી ઝલકન, ઉંચા કેસ ચઢાવેરી.—પાર્વતિ.
કનક કટોરા દધકા લેકર, માખન મગજ મિલાવેરી,
મોાત ચૂર મગજ કે લાડુ, બેઠી ગોર જગાવેરી.—પાર્વતિ.
લીનો બોલ સોમ કાર્તિકકુ, ઇસ બખ્ત પુષ્પ મંગાવેરી,
પીલે લાલ સફેત વર્ણકા, લાલનકુ પહેરાવેરી.—પાર્વતિ.
ગુલ ગુલ બાતી ઓર સહેવાતી, હસ હસ કંઠ લગાવેરી,
બાબા કહો શ્રી શિવજીકે, ન્યુ કહે ગોર શીખાવેરી.—પાર્વતિ.
મુસો (ઉંદર) પકડ ગુફા પર્વતસે, તાપર માત ચઢાવેરી,
ડગમગાત જબ માતા પકડે, પૂંછ પકડ કુદકાવેરી;—પાર્વતિ.
તુલસિદાસ કહે કર જોડ, જો જયા પદકુ ગાવેરી,
રિદ્ધ સિદ્ધ ઓર બુદ્ધ દેત હે, અષ્ટ પેર સુખ પાવેરી.—પાર્વતિ.

ચાર ધામનું ભજન.

જગન્નાથજીકુ ચલોરે સાધુ, ચલોરે સંતુ, શ્વેત ગંગા નાહીએ,
દર્શન ઘો જગન્નાથ સ્વામી, ફિર જનમ નાહ પાહીએ, ફિર દરનં (દ્વાર) નહિ આઇએ;

રામનાથજીકુ ચલોરે સાધુ, ચલોરે સંતુ, ધનુશ તીરથ નાહીએ,
દર્શન ઘો રામનાથ સ્વામી, ફિર જનમ નહિ પાઈએ, ફિર દરન નહિ આઈએ;

દ્વારકાનાથજીકુ ચલોરે સાધુ, ચલોરે સંતુ, ગોમતી સંગમ નાહીએ,
દર્શન ઘો રણછોડ ત્રીકમ, ફિર જનમ નહિ પાઈએ, ફિર દરન નહિ આઈએ;

બદ્રીનાથજીકુ ચલોરે સાધુ, ચલોરે સંતુ, તપત કુંડા નાહીએ,
દર્શન ઘો રામનાથ સ્વામી, ફિર જનમ નહિ પાઈએ, ફિર દરન નહિ આઈએ;

કોન દિશા જગન્નાથ સ્વામી, કોન દિશા રામનાથજી,
કોન દિશા રણછોડ ત્રિકમ, કોન દિશા બદ્રીનાથજી:
પુર્વ દિશા જગન્નાથ સ્વામી, દક્ષિણદિશા રામનાથજી,
પશ્ચિમ દિશા રણછોડ ત્રીકમ, ઉતરાખંડ બદ્રીનાથજી-રામરામ ઉતરાખંડ બદ્રીનાથજી,

કાઉ (કોઈ) કરણ જગન્નાથ સ્વામી, કાઉકરણ રામનાથજી,
કાઉ કરણ રણછોડ ત્રિકમ, કાઉકરણ બદ્રીનાથજી-રામરામ કાઉકરણ બદ્રીનાથજી
ભોગકરણ જગન્નાથ સ્વામી, જોગકરણ રામનાથજી,
રાજકરણ રણછોડ ત્રીકમ, તપ્શ્યા કરણ બદ્રીનાથજી-રામરામ તપ્શ્યા
કાહજી જગન્નાથ સ્વામી, કાહજી દેત રામનાથજી,
કાહજી રણછોડ ત્રિકમ, કાહજી દેત બદ્રીનાથજી;
ભાત દેત જગન્નાથ સ્વામી, ભોગ દેત રામનાથજી,
મેવા દેત રણછોડ ત્રીકમ, ભક્તિ દેત બદ્રીનાથજી—રામરામ ભક્તિ—
ચાર ધામકી સરસ મહિમા, તીન લોક જશ ગાઇ હયે,
દાસ માધવ શરણતેરી, આવા ગુણ મીટાઇ હયે–રામરામ

ભજન ત્રીજું.

બિગરી કોન સુધારે નાથ બિન બિગરી કોન સુધારે,
બની બની કે સબ કોઇ સીરી, બિગરી કહે કોઇ નાહીજી;
ભરી સભામેં લજ્જા રાખે, દીનાનાથ ગુસાંઇજી— બિગરી૦
બિગરી ગયે લંકાપત રાવણ, કુંભકરણ બલ ભાઇજી;
રાજા રામજીસે સન્મુખ લડીયા, જો અજી ગત પાઇજી — બિગરી૦
કડવી બેલકી કડવી તુંબડીઆ, સબ તીરથ કર આઇજી;

ધાટધાટકો જલ ભર લાઇ, અજબ ન ગઇ કડવાઇજી— બિગરી૦
નેમ ધરમકી નાવ બનાઈ, સમુદ્ર બીચ ચલાઇજી;
ધરમી ધરમી પાર ઉતર ગયે, પાપી નાવ ડુબાયેજી— બિગરી૦
પાંચ તંતકી સુંદરી હમારી, સુંદરીકા ડાલ લગાયાજી;
નાથ મછંદર ગુરૂ હમારે, રાજા માન જશ ગાયાજી— બિગરી૦

ચોવીશ તીર્થ—એ સર્વે કુંડો રામેશ્વરના મંદિરમાં જ છે. તે કરવા અમો સવારના નિકળ્યા (તા૦ ૩-૧-૦૪). પ્રથમ માધવ પુષ્કરણી તીર્થ (કુંડ) થી શરૂઆત થાય છે તેમાં સ્નાન કર્યું, અને બીજા બધામાં આચમન માર્જન કર્યું. એ ઘણાખરા કૂવાઓ છે અને પાંચ સાત કુંડો છે. તીર્થોના નામ–માધવ પુષ્કરણી, ગવા, ગવાક્ષ, ગંધમાદન, નળ, નીલ, ગંગા, યમુના, સૂર્ય પુષ્કરણી, ચંદ્ર પુષ્કરણી, ગયા-ફલ્ગુ, ચક્રતીર્થ, અગસ્ત્ય તીર્થ, સમુદ્ર તીર્થ (દરિયો પાસે છે) તે જ, સાવિત્રી, સરસ્વતિ, ગાયત્રી, સર્વતીર્થ, શિવ-તીર્થ, મહાલક્ષ્મી, અમૃતસહાધ્યાય, શંખતીર્થ, બ્રહ્મહત્યા વિમોચન અને છેલ્લે કોટી તીર્થ. યાત્રી જ્યારે રામેશ્વર છોડીને જાય છે ત્યારે કોટી તીર્થમાં ન્હાવાનો મહિમા છે. માધવ પુષ્કરણી એ એક વિશાળ કુન્ડ છે ત્યાં શ્રાદ્ધ કર્યું. બીજે દિને (તા૦ ૪) રામકુંડમાં સ્નાન કર્યું, અને અત્રેથી જ ગંગોત્રીનું જળ વેચાતું લઇ રામેશ્વર મહાદેવને ચઢાવ્યું. એ લિન્ગ વાલુકાનું છે. હનમાનને જ્યારે રામે કહ્યું કે લંકાપુરી જીતી આવ્યા છીએ તો હવે એક લિન્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઇએ, એમ કહીને હનુમાનજીને મોકલ્યા. પણ તેને આવતાં વાર લાગી તેથી જાનકીજીએ વાલુકાનું લિન્ગ બનાવ્યું ને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. હનુમાન, કાશી જઇને એક લિન્ગ લાવ્યા તેને પણ અત્ર સ્થાપ્યું, તેને વિશ્વેશ્વર કહે છે. હનુમાનજીએ આવીને જોયું તો જાનકીજીએ વાલુકાનું લિન્ગ મુકેલું દીઠું, તેથી પોતાની પૂંછડી વતી લિન્ગને ઉપાડવા માંડયું ને બહુ જોર કર્યું, પણ તેમ કરતાં ચક્ષુમાંથી રૂધિર નીકળ્યું, હાથ પગ તૂટયા પણ ઉખડયું નહિ. છેવટે એજ વાલુકાનું લિન્ગ કાયમ રહયું તે રામેશ્વર કહેવાય છે. એ રામેશ્વરના લિન્ગ ઉપર ગોળ આકારમાં ઘૃતના દીવાની માળા રોજ બળ્યા કરે છે. એ લિન્ગ ઉપર અમોએ ગંગોત્રીનું જળ ચઢાવી પુષ્પ, શ્રીફળ, પ્રસાદ વિગેરે ધરાવ્યા. માતા પાર્વતિજીને શ્રીફળ ધરાવ્યું. કૈલાસનાં દર્શન કર્યા. તેમાં સુવર્ણ મૂર્તિ પાર્વતિજીનીછે. ચાંદીનું પારણું તથા પંખા વિગેરે છે. શંકરની નાની સુવર્ણ લિન્ગ મૂર્તિ દિવસના રામેશ્વરના લિન્ગ પાસે રહે છે. તે લિન્ગને આ કૈલાસના મંદિરમાં દરરોજ રાત્રિના દશ વાગે અત્રે પધરાવે છે. દ્વાર દરરોજ સવારના

૪ વાગે ઉધડે છે. તે મૂર્તિને પાછી અસલ જગાએ રામેશ્વરના લિંગ પાસે પધરાવે છે.

આજે ધનુષ્યતીર્થ રવાના થયા. (તા. ૪થી). કોચીનના મહારાજા અત્રે આવેલા હોવાથી ગામની જેટલી ગાડીઓ હતી તે સર્વે તેણે અગાઉથી જ બાંધી રાખી હતી, તેથી અમારે ચાલતા જવું પડયું. આખો રસ્તો રેતાળ, ને અંદર પગ ધુસી જાય ને ભરાઇ આવે. રસ્તે ચાલતાં એક ગાઉ ઉપર જટાયુ કુન્ડ તથા મહાદેવ છે ત્યાં આચમન તથા દર્શન કર્યાં. રસ્તામાં પાણીના તળાવ, જેટલાં મોટા બે ખારા મીઠા પાણીના આવે છે, રેતીના ડુંગરો આવે છે. પગ રસ્તે ટુંકા વાટે ચઢીને જવાય છે, એ સર્વે પસાર કર્યાં પછી દરિઓ નજરે પડે છે. કાંડા પુરતા સમુદ્રના પાણીમાં પગે ચાલી પેલે પાર જવું પડે છે. પછી પાંચ ગાઉ સૂધી દરિયે કિનારે કિનારે ચાલવું પડે છે. રસ્તામાં ખારાં પાણી, કાદવ અને ઝાડવા ખુંદવા પડે છે, રાત્રે પવન ખૂબ વાય છે અને રેતી વધતી જાય છે. ગામથી પાંચ ગાઉને છેટે એક બ્રાહ્મણનું ક્ષેત્ર (ધર્મશાળા) આવે છે, અને છ ગાઉપર રામસ્વામી ચેટીનુ ક્ષેત્ર આવે છે. તેમાં એક મ્હોટા ઉંચા વાંસ ઉપર રાતના દરરોજ ફાનસ લટકાવે છે, જે ચારેક ગાઉ સૂધી ધ્રુવના તારાની માફક નજરે પડે છે. તેની નિશાનીએ મુસાફરો ચાલતા ચાલતા ત્યાં આવી પુગે છે. અમો રાત્રિના ૮।। વાગે એ ક્ષેત્રમાં આવી પુગ્યા. ત્યાં કોચીનનો મહારાજા ત્રણ દિવસ થયા આવેલો હોવાથી સારી ધામધુમ તથા વસ્તિ હતી. ત્યાં મોદીની દુકાનો પણ પાંચ સાત છે. ધર્મશાળા બહુ મ્હોટી છે. બસો ત્રણસો માણસો રહી શકે તેટલી મ્હોટી છે. રસોઇ વિગેરેની સગવડ સારી છે. મીઠા પાણીના બે કૂવા છે.

બિજે દિને સહવારના (તા. ૫) વહેલા ઉઠી ત્યાંથી એક ગાઉપર ધનુષ્ય તીર્થ છે ત્યાં ન્હાવા ગયા. રસ્તામાં અર્ધા ગાઉ ઉપર એક બીજું ક્ષેત્ર આવે છે. દરિયા આગળ જમીન સાંકડી થતી જાય છે અને ધનુષ્યતીર્થ આગળ બંન્ને બાજુ દરિઓ મળી જાય છે, ત્યાં રામચંદ્રજીએ ધનુષ્યમાર્યું છે. અમારી સાથે પંડયાનો ગુમાસ્તો હતો. ધનુષ્યતીર્થ ઉપર પૂજા કરાવનાર બ્રાહ્મણો જૂદા હોય છે. પહેલાં તો નિત્ય સ્નાન કર્યું. પછી સંકલ્પ કરી વાલુકા હાથમાં લઇ સમુદ્રમાં નાખી બીજીવાર સ્નાન કર્યું. પછી શ્રીફળ, પુષ્પ, અને એક ન્હાનું સુવર્ણ ધનુષ્ય લઇ તેની પંચરત્ન વિગેરેથી પૂજા કરી ત્રીજીવાર સમુદ્રમાં સ્નાન કર્યું. અત્રેના બ્રાહ્મણને જે કંઇ બ્રાહ્મણ ભોજનનું મળે છે તે જ તેને મળે છે, બાકી તો પંડયાનો ગુમાસ્તો લઇ જાય છે તે પંડયાને આપે છે. એ સઘળું કરી રહયા પછી પાછા ચેટીના ક્ષેત્રમાં આવી રસોઇ કરી જમ્યા, ને ત્યાંથી સાંજના ત્રણ વાગે નિકળ્યા તે રાત્રિના ૮ વાગે રામેશ્વર આવી પુગ્યા

આજે (તા૦ ૬) ગોરને વિદાયગિરિ આપી, રામેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરી કોટી તીર્થના જળનું આચમન કર્યું. રાત્રિના સાત વાગે રામેશ્વર ગામમાંથી રવાના થયા. કોટી તીર્થમાં આચમન કર્યા પછી ગણેશ ગુડી આવે છે ત્યાં સૂધી થુંકવું નહિ યા લઘુશંકા પણ ન કરવી, એવી અત્રે પ્રથા કહેવામાં આવે છે, તે મુજબ અમો રામેશ્વર છોડી ગણેશ ગુડી આવ્યા ત્યાં સૂધી વર્ત્યા. રાતના બાર વાગે પામવન આવી પુગ્યા. ત્યાં ક્ષેત્રમાં જઇ સર સામન નાખી રાતવાસો કર્યો. સવારના (તા૦ ૭) પાંચ વાગે ઉઠી એક માઇલને છેટે આગબોટ ઉભી રહે છે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. પણ આગબોટ રીપેર કરાવવા ગયેલી હોવાથી મછવામાં બેસવું પડયું. પવનનું પહેલાં તોફાન ઘણું હતું એટલે ઘણા લોકો બેસતાં પણ અચકાયા, પણ મછવામાં બેઠા પછી પૂંઠને પવન મળતાં મછવો ફક્ત પોણા કલાકમાં પેલે પાર મંડપમ આવી લાગ્યો મંડપમના સ્ટેશને આગગાડી તૈયાર ઉભી હતી તેમાં ચઢી બેઠા. ગાડી સાડા આઠ વાગે ચાલી રામેશ્વરથી બીજું સ્ટેશન રામનાદનું આવે છે ત્યાંથી ૮ મૈલ દર્ભસેન છે ત્યાં નવ પાષાણ–નવ ગૃહનું તીર્થ છે. રામે લંકા જીતી ત્યારે રૈયતમાં ઘણું નાણું ખુશાલિમાં વાપર્યું તેથી તે ગામનું નામ દ્રવ્યસેન–દર્ભસેન પડયું. વચમાં પરમકુડી સ્ટેશન આવે છે. તે ગામમાં સોનેરી કોરના સેલાં, દુપટા, તથા ધોતીઆ ઘણી સારી કુમાસના મળે છે. તેની કિમ્મત રૂ ૭) થી રૂ ૧૫) સુધીની હોય છે. મંડપમના સ્ટેશનથી અમોને બે ભાટીયા ગૃહસ્થ મળ્યા હતા. નામે ઠા. લક્ષ્મીદાસ રવજી, તથા ઠા. ભીમજી નારણજી સોલીસીટર, તેઓ પણ અમારી સાથે મદુરા સ્ટેશનથી પાંચેક મીનીટને છેટે આવેલા મંગામલના છત્રમમાં ઉતર્યા. ત્યાં સગવડ બહુ સારી છે. સ્થળ તથા ઓરડીઓ સ્વચ્છ છે. દરેક ઓરડીનું દરરોજના ત્રણ આના ભાડું પડે છે. રસોડાની ઓરડીના બે આના જુદા પડે છે. આજ સાંજના અત્રે કોચીનનો મહારાજા આવ્યો તેથી સ્ટેશન ઉપર તેના આવકાર માટે સારી ધામધુમ કરવામાં આવી હતી.

મદુરા–બીજે દિને (તા૦ ૮) તીરૂમલ નાયકનો મહેલ જોવા ગયા. ત્યાં હાલમાં કોર્ટ કચેરી તથા કલેકટરની ઓફીસો છે. મહેલમાં કારીગરી નકસી કામ સારૂ છે. મ્હોટા મ્હોટા સ્તંભો છે. મહેલને ચાર મિનારા છે, તેમાંના એકમાં તીરૂમલનો સૂવાનો ઓરડો છે. બીજામાં તીરૂમલની ઠાકોર સેવા હતી. એ સૂવાના ઓરડાની સીલીંગ–છતમાં ચાર કાણા છે તેમાં પલંગના ડાંડા રહેતા. કહે છે કે એક કાણું મોટું કરીને ચોર તેમાંથી ઓરડામાં પ્રવેશ

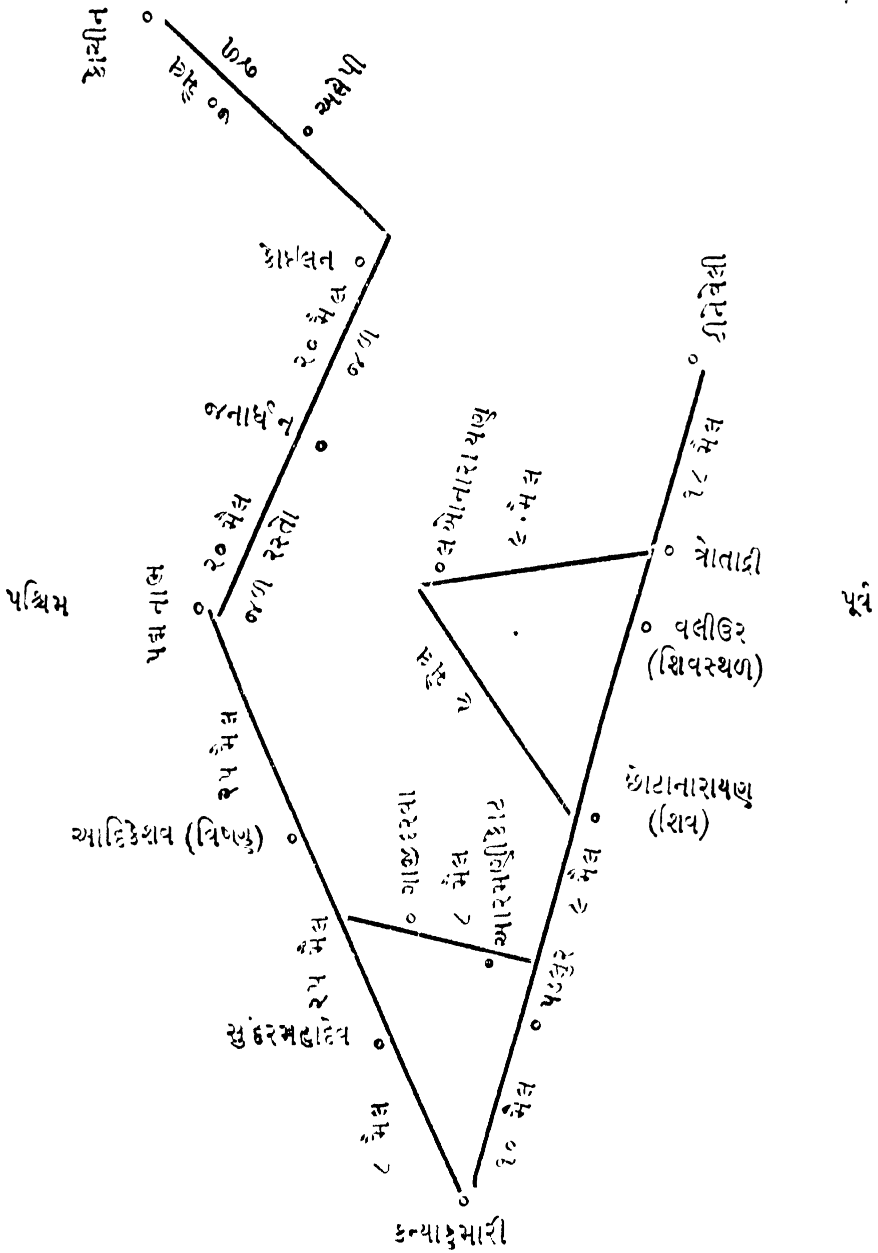
કરી તીરૂમલનું ઝવેરાત ચોરી લઇ ગયો. પછી તીરૂમલે ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે જો તે ચોર મ્હારી સન્મુખ હાજર થાય અને સઘળું ઝવેરાત હાજર કરે તો તેને કંઇ પણ શિક્ષા કરવામાં આવશે નહિ, પણ તેને વંશપરંપરાની જાગીરનું ઇનામ આપવામાં આવશે. તે મુજબ તે ચોરે સર્વ ઝવેરાત હાજર કર્યું ને તીરૂમલે તેને વંશપરંપરાની જાગીર આપી, પણ તેના હાથ પગ કાપી નાખ્યા. એ મહેલ જોઇ રહ્યા પછી મારમ્યાનું ટિપેકયુલમ-તળાવ સુંદર બાંધેલું છે તે જોવા ગયા. એ તળાવની વચમાં એક લાખોટો છે, અને તેમાં એક ખાલી મંદિર બાંધેલું છે. ઉત્સવના દિવસોમાં એ મંદિરમાં મિનાક્ષી દેવી બીરાજે છે. તળાવની સામે મિનાક્ષી દેવીનો મંડપ છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ઇન્જીનીઅર્સ આફીસ જેમાં અગાઉ કલેકટર રહેતો, તે જોઇ. એ બિલ્ડિંગ, હાલમાં જીર્ણ થઇ ગઇ છે, ત્યાં ૨૦ ફીટ જેટલો ઓબ્લોન્ગ (લંબગોળ) ઘેરાવાનો પાણીનો ન્હાવાનો એક કુન્ડ છે. અંગ્રેજો ન્હાવાને ટબ રાખે છે તે આકારનો એ કુન્ડ છે પણ હાલમાં બિન વપરાસને લીધે તે બગડી ગયો છે. તેની જોડે એક વડનું વૃક્ષ છે તેની ડાખળીઓના મૂળ જાડાં મ્હોટાં થયાં છે. એ વટવૃક્ષનું મૂળ ૭૦ ફીટ પહોળું છે ને તેનો છાંયો આસરે ૧૮૦ ફીટ જેટલી જગ્યામાં પડે છે, તેથી તેને ઘણા અંગ્રેજો જોવા આવે છે. પછી મીનાક્ષીનું દેવળ જોવા ગયા. યાત્રામાં ઘણા દેવળો જોયાં તેમાં સર્વેથી આ દેવળ મ્હોટું છે પરંતુ તેમાં સફાઇ નથી. ઘણે ઠેકાણે અંદર અંધારૂ છે. તેલ તથા બીજા કારણોને લીધે વાસ મારે છે. મંદિરમાં નકશીકામ ઘણું છે. એ મંદિરને નવ દરવાજા છે તે દરેક નવ નવ માળ જેટલા ઉંચા છે. આ દેવળની ચારે બાજુ વેપારની દુકાનો હોવાથી અને લોકોની ગડદી તથા આવજાવ ઘણી હોવાથી સ્થળ અતિરમણીય લાગે છે. મંદિરમાં એક સુંદર તળાવ છે. મિનાક્ષી દેવી તથા સુંદરેશ્વર મહાદેવના દેવળોના શિખરો તથા છાપરાં સુવર્ણ જડિત છે. દેવીની મૂર્તિ તથા મહાદેવની મૂર્તિ અતિ સુંદર અને દર્શન કરવા યોગ્ય છે. અંદર ન્હાના મ્હોટા ઓરડાઓ પાર વગરના છે. ગણપતિની મૂર્તિ સારી છે. તિરૂમલ નાયકની મૂર્તિ પણ જોવા લાયક છે. ગરૂડ સ્થંભ સુવર્ણનો છે. પાંચ પાંડવોની મૂર્તિઓ છે, એ સર્વેના દર્શન કરી બજારમાંથી પર્યુટણ ચીજો લઇ રાત્રે ૮ વાગે ઉતારે આવ્યા. પાછલી રાત્રે ૧૧ વાગે ઉઠી સરસામાન લઇ સ્ટેશનપર ગયા. મદુરા સ્ટેશનથી સવારના ૩ વાગે ગાડી ચાલી તે ૮ાા વાગે એટલે સાડાપાંચ કલાકમાં ટીનેવેલી સ્ટેશન આવી પહોંચ્યા. (તા. ૯-૧-૧૯૦૪) ૧૦૦ મૈલ છેટું, અને ટિકિટના રૂ. ૧)= પડે છે.

ટિનેવેલી—અત્રે લોકલબોર્ડનું છત્રમ્ સ્ટેશન પાસે છે તેમાં ઉતારો કર્યો. તામ્રપર્ણી નદી ગામથી અર્ધો માઇલ છેટે છે તેમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાં એક ન્હાનું દેવળ છે. એ નદીપર મ્હોટો પૂલ બાંધેલો છે, અને તેને પેલેપાર એક ગામ છે, તે જોકે ન્હાનું છે, પણ સ્વચ્છ છે. ટિનેવેલી શહેર મ્હોટું છે. આ ગામથી પદ્મનાભ જવા માટે બેલગાડીઓ કરવી પડે છે. તેના રૂ ૧૦ાા થી રૂ ૧૩) પડે છે. અત્રે પણ કોચી મહારાજા આવ્યો. અમારા ક્ષેત્ર (ધર્મશાળા)-ની સામે બજાર હોવાથી સ્થળ સુંદર જણાતું હતું. બેલગાડી નક્કી કરી રાતના ૭ વાગે ટિનેવેલીથી અમો રવાના થયા. આગગાડી ફક્ત ટિનેવેલી સૂધી જ છે, પછી પગ રસ્તે જવું પડે છે. આખી રાત મુસાફરીમાં કાઢી. કન્યાકુમારી સૂધી ચોરની ધારિત મુસાફરીમાં રહે છે, માટે હુશિઆર રહેવાની અમને ભલામણ કરવામાં આવી. ટિનેવેલીથી પદ્મનાભની મુસાફરી ૧૨૫ થી ૧૫૦ મૈલની થાય છે, ને ત્યાંથી ૧૨૦ મૈલ કોચીન સૂધી જળમાર્ગે દરિઆની મુસાફરી કરવી પડે છે. અત્રેની બેલગાડીઓ મ્હોટી અને મજબૂત હોય છે. અંદર પેટી વિગેરે સરસામાન રાખવાની સગવડ તથા ઉપર બેસવાનાં તથા સૂવાનાં પાટીઆં વિગેરેની સગવડ સારી હોય છે. અમે રાતે ૮ વાગે ચાલ્યા ત્યારે વરસાદ ખૂબ પડયો. સાંજના થોડા છાંટા હતા, પણ હળવે હળવે વરસાદ વધતો ગયો. સવારના ૭ વાગે અમો ત્રોતાદ્રી ગામમાં આવી પહોંચ્યા (તા. ૧૦). આ દક્ષિણ યાત્રાની મુસાફરીનો ટુંક નકશો ૧૪૪ માં પાનામાં જુઓ.

ત્રોતાદ્રિથી સીધે રસ્તે જાય તો વલીઉર (શિવસ્થળ) અને પાનવડી (શિવપાદ) આવે છે, પણ તે સ્થળો બહુ અગત્યનાં નથી. તેમજ છોટાનારાયણ છોડીને આડે રસ્તે જાય તો આરમણી કોટ અને ગાજીદરવા આવે છે તે પણ અગત્યનાં સ્થળ નથી, તે રસ્તે યાત્રી જાય તો કન્યાકુમારીનુ સુંદર સ્થળ રહી જાય, માટે સીધા કન્યાકુમારી જવું ઠીક પડે છે. પદ્મનાભને આણી તરફ અનંતસેન કહે છે અને ત્યાંથી બધો સમુદ્ર રસ્તો કોચીન સૂધીનો છે.

ત્રોતાદ્રિ-ગામમાં સરકારી ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા ત્યાં પણ કોચી મહારાજા આવી લાગ્યો. તે અમારી સાથે સાથે રામેશ્વરથી તે ઠેઠ કોચીન સૂધી હતો. ગામનું નામ ત્રોતાદ્રી નથી પણ "નાનકુનેરી" છે. નાલ અથવા નાન એટલે ચાર, કુન=ખુણો, એરી=સરોવર. પ્રથમ એ ઠેકાણે મ્હોટું સરોવર હતું. તેના બે કટકા કરી વચમાં દેવળ બાંધ્યું, ચાર ખુણાનું સરોવર થયું

દક્ષિણ યાત્રાનો નકશો

દક્ષિણ

તેથી નાનકુનેરી=' ચાર ખુણાનું સરોવર ' એવું ગામનું નામ પડયું. અત્રે ક્ષીરસાગર તળાવ છે. તે અથાગ મ્હોટું હોવાથી તેમાં દરિયાની માફક મોજા આવે છે અને પાણી સફેત ક્ષીર જેવું છે? એટલે તે સમુદ્ર જેવું હોવાથી તેને ક્ષીર સાગરનું નામ આપ્યું તે યોગ્ય જ છે. કહે છે કે અત્રેના એક રાજાએ કોઇ ઋષિનું અન્ન ખાવાથી ઋષિએ તેને શાપ આપ્યો, તેથી રાજા શ્વાન બની ગયો, પછી ભટકતો ભટકતો આ ક્ષીરસાગર આગળ આવ્યો તેમાં સ્નાન કર્યું, એટલે તે પાછો મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થયો. તેને પછી સ્વપ્નમાં નારાયણે આવી કહ્યું કે ' હું જળમાં છું ' એટલે તે રાજાએ ખોદાવ્યું. ખોદાવતાં ખોદાવતાં નારાયણની મૂર્તિ નીકળી. ખોદતાં ખોદતાં જેનાથી કુહાડી મરાઇ તે આંધળો થઇ ગયો, પણ પાછળથી નારાયણની કૃપાથી સારો થયો. તે મૂર્તિની અત્રે પ્રતિષ્ઠા કરી છે. નારાયણની આજ્ઞાનુસાર એ મૂર્તિને તેલનો અભિષેક થાય છે. મૂર્તિ જળની વચમાંથી નીકળી માટે તોય=જળ, અને આજુબાજુ પહાડ છે તેથી અદ્રિ=પહાડ એ રીતે તોયાદ્રિ નામ પડયું, જેનો અપભ્રંશ તોતાદ્રિ થઇ ગયો છે. ત્રોતા=એટલે ' પાપનો નાશ કરનાર ' એમ પણ કોઇ કહે છે. પણ તે બરાબર નથી લાગતું. ખરૂં નામ તોતાદ્રી છે. ત્રોતા નારાયણનું દેવળ બહુ મ્હોટું, ઉંચું, ને સુંદર છે. એ દેવળના શિખરને તથા દરવાજાને સાત માળ છે. અંદર સ્વચ્છ છે તેમ અંધારૂં પણ નથી. નારાયણની અચલ તથા ભોગ મૂર્તિ છે તેનાં સારી રીતે દર્શન કર્યાં. આજે લક્ષ્મી માતાનો ઉત્સવનો દિવસ હોવાથી તેને ઉમદા અલંકારોનો શૃંગાર કરવામા આવ્યો હતો. દર્શન ઉત્તમ હતાં. એ બન્નેની આરતિ કરાવી, અને નારાયણને તેલનો અભિષેક કરાવ્યો તથા કસ્તુરી ચઢાવી. લક્ષ્મી માતાની મૂર્તિ વાજતે ગાજતે બહાર નીકળી હતી. ત્યાં તેલની એક વાવ છે. નારાયણને તેલ ચઢાવવામાં આવે છે તે આ ખાડામાં જાય છે. એ ખાડો કુવા જેટલો ઉંડો છે, અને તેમાં પાણીની માફક આ તેલ ભરેલું રહે છે. તેમાંથી આ તેલ પ્રસાદી દાખલ યાત્રીઓને અપાય છે. એ તેલ વિષે કહે છે કે તે ચોપડવાથી માથું દુખતું હોય અગર કોઇબી જાતનો કઠિન રોગ હોય તો તે મટી જાય છે. વળી ગર્ભિણી સ્રીના છૂટા છેડા એ તેલ ચોપડવાથી જલદી થાય છે. મુંબઇમાં કેટલીએક દુકાનોમાં ' નારાયણ તેલ ' ની શીશીઓ વેચાય છે તે આ જ ભગવાનના નામથી એ તેલનું નામ અપાયલું લાગે છે, તેનો અર્થ એમ થાય છે કે એ શીશીનું તેલ નારાયણ તેલ જેવું

શામબાણુ છે માટે તેઓ તેનું નામ શીશી ઉપર આપે છે એમ હું ધારૂછું. રાતે પણ લક્ષ્મી માતાની સ્વારી–પાલખી મ્હોટી ધામધુમથી નીકળી હતી. માતાને તથા નારાયણને સારા અલંકાર, પુષ્પ, વિગેરેથી શણગાર્યાં હતા. તે સર્વેનાં દર્શન કર્યાં, ને ગોરને વિદાય આપી સૂતા. આખી રાત સીપાઇઓ ગામમાં બંદૂકનો અવાજ તથા બૂમો મારતા હતા કે 'જાગતા સૂજો.'

લંબો નારાયણઃ—બીજે દિને સવારના (તા. ૧૬–૧–૦૪) વહેલા ઉઠયા. ત્રોતા નારાયણથી તે કન્યાકુમારી સૂધી ચોરીની ધાસ્તિ બહુ રહે છે. માટે રાત્રિના ગાડાં ચાલતાં નથી. આગલી રાત્રે ઠરાવેલો ગાડાંવાળો સવારના આવ્યો નહિ. તેની શોધમાં નીકળ્યા. તેથી નીકળતાં મોડું થયું. ત્રોતા નારાયણથી છ વાગે નીકળ્યા તે સવારના ૯ાા વાગે લંબો નારાયણ આવી પુગ્યા. એ મુસાફરી ૯ મૈલની છે. ત્યાં સરકારી ક્ષેત્રમાં ઉતારો લીધો. ધનુષ્યતીર્થની ધર્મશાળાની માફક ધર્મશાળાવાળો ગરીબ મુસાફરોને દાણોદુણી જોઇએ તે મુફત આપે છેઃ વ્યવસ્થા પણ સારી છે. ગરીબ-ગુરબાંઓને માટે આવી ધર્મશાળા બેશક આશીર્વાદાત્મક થઇ પડે છે. ઘણીજ દિલગીરીની વાત છે કે આવી મ્હોટી મુંબઇ જેવી અલબેલી નગરીમાં ફકત બેજ ધર્મશાળા છે. પણ તેમાં જગા ખાલી રહેતી જ નથી, અને ગૃહસ્થો વિદેશી ગરીબ મુસાફરને બહુ વિટંબણા પડેછે. કારણ લાગવગ-વાળાને મળે છે અગર કોઇ રાજારજવાડાને તેમાં ઉતારો આપવામાં આવે છે તો પછી ગરીબ મુસાફરને તો દાદ કયાંથી મળે, અગર જો મળે તો જ્યાં બાવાવેરાગીને જગા આપતા હોય ત્યાં તેને ઉતરવું પડે. એ બાબતમાં મુંબઇના પરમાર્થી કહેવાતા શેઠીઆઓ ઘણાજ પછાત છે, અને એવી ધર્મશાળા હજુ વધારે થવાની અત્રે જરૂર છે. વ્હોરા આદમજી પીરભાઇની ચર્ની રોડ ઉપર આવેલી બંગલા જેવી કુશાદે ધર્મશાળા છે તેમાં બધા વ્હોરા-ઓને ઉતરવાની ઓરડીમાં ખાટલા વિગેરેની સગવડ છે, તેમ ખોજા તથા મુસલમાનોની પણ છે. ફકત આપણા હિન્દુમાં તેવી વિશાળ ધર્મશાળા નથી એ ખરેખર દિલગીરી ભરેલું છે.

અત્રે લંબીયા નામની નદી નજીકમાં છે તેમાં સ્નાન કર્યું. પછી દર્શન કરવા ગયા. હમણા ઉત્સવના દિવસો હોવાથી મંદિરમાં ધામધુમ ખૂબ રહે છે. મંદિરની આજુબાજુ ગઢની માફક ઉંચી ઉંચી દિવાલો * છે. આણીગમના મંદિરોની બાંધણી એવી જ હોય છે. પણ તેમાં અંધારાં

અને એકેક બબે દીવા હોય છે. આજે લક્ષ્મીજીને અભિષેક ડમરાના અવાજોની ધામધુમ વચ્ચે થતો હતો. લક્ષ્મીજીની ગંધ પુષ્પથી પૂજા કરી. પછી લંબા નારાયણની બેઠી મૂર્તિનું એક મંદિર તથા બીજું શયન મૂર્તિનું મંદિર છે ત્યાં દર્શન કર્યાં. જેમ શ્રીરંગ ભગવાન શેષ નાગ ઉપર શયન કરી સૂતા છે તેવી એ મૂર્તિ છે. ત્યાર પછી લંબાનારાયણની ઉભી મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં, એ મૂર્તિ માણસ કરતા મ્હોટી, શ્યામવર્ણની છે. મુકુટ સુવર્ણનો છે. મૂર્તિ દર્શન કરવા યોગ્ય છે. આ ગામ બળી રાજાનું કહેવાય છે. જ્યારે બળીરાજા પાસે વામનજીએ ત્રણ પગલાંજમીન માગી ત્યારે રાજાએ જળ લઇ જમીન આપવાનો સંકલ્પ કર્યો. શુક્રાચાર્યજીએ રાજાને વાર્યો કે એ તો સાક્ષાત્ ભગવાન છે, પણ બળીએ માન્યું નહિ, તેથી સંકલ્પ કરતી વખતે ઝારીમાં શુક્રાચાર્યજી ભરાઇ બેઠા. ભગવાનને ખબર પડતાં ઝારીના કાણામાં સળી ભોંકી એટલે શુક્રાચાર્યની આંખ ફુટી. પછી ઝારીમાંથી જળ નીકળ્યું તે હસ્તમાં લઇ રાજાએ સંકલ્પ કર્યો, એટલે ભગવાને એકદમ મ્હોટું રૂપ ધારણ કર્યું ને રાજાને કહ્યું કે હવે ત્રણ પગલાં જમીન આપો. એ મ્હોટું રૂપ તે લંબાનારાયણ છે, અને પછી બળીને ચાંપ્યો છે તે સર્વ કોઇ જાણે છે એટલે વધારે લખવાની જરૂર નથી. એ બનાવ પછી મહેન્દ્રગીરી રાજશંકર જે મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યાં ભગવાન જઇ પહોંચ્યા. શંકરે ભગવાનને કહ્યું 'હું તમારૂંજ રટણ કરૂં છું' ભગવાને કહ્યું 'ચાલો મારી સાથે,' પછી મહેન્દ્ર પર્વતથી શંકરને અત્રે આણ્યા છે, તેથી તે શંકરનું મંદિર અત્રે છે. તેનું નામ મહેન્દ્રગીરી શંકર પાડ્યું. ત્યાં દર્શન કર્યાં. એ મંદિરની પછવાડે પુષ્કરણી કુન્ડ અવાવરો પડયો છે. તેમાં ઝાડવાં ઉગ્યા છે. તેમાં સ્નાન કરવાનો મહિમા છે પણ વપરાતો નહિ હોવાથી તેમાં આચમન માર્જન કર્યું. એ કુન્ડની નજીકમાં તાડનું વૃક્ષ છે. અગાઉના વખતમાં એક કાગડો એ કુન્ડમાં દરરોજ સ્નાન કરીને એ વૃક્ષ ઉપર બેસતો, ને ભગવાનનું રટણ કરતો, તેથી તેનો મોક્ષ થયો છે, માટે એ કુન્ડમાં સ્નાન કરે તો પાપનો નાશ થાય છે. ત્યાં દિવાલ ઉપર એ કાગડાનું ચિત્ર છે. તેને મોક્ષ મળ્યો ત્યારે વિમાન તેને લેવા આવ્યુ છે એવા દેખાવનું તે ચિત્ર દિવાલ ઉપર કોતરેલું છે, અને આજુબાજુ તામિલ ભાષામાં વૃત્તાંત લખ્યો છે. અત્રે યાત્રી પાણીની એક અંજલિ કુંડમાંથી લઇ એ દિવાલપર કોતરેલા કાગડાને છાંટે છે. ઉતારે આવતાં ૧।। વાગ્યો

સાંજના ૫ વાગે જમ્યા. અમો ટિનેવેલીથી નિકળ્યા તે આજદિન સુધી દરરોજ વર્ષાદ ઝરમર ઝરમર પડયા કરતો હતો. હવા શરદ છે ને આકાશમાં વાદળાં થતા હતા, ચોમાસાની ઋતુ હોય એવું લાગતું હતું. આ ગામનું નામ "ત્રિકુરૂમ ગુડી" છે. ત્રી=સુંદર, કુરૂમ=ન્હાનું, ગુડી=દેવળ એટલે ન્હાના દેવ જે વામનજી તેના સુંદર દેવળનું ગામ એવો અર્થ થાય છે. પણ એ તામીલ ભાષા બોલવાને આપણા લોકોને અટપટ લાગે છે તેથી ગામને આપણે લંબાનારાયણ કહીએ છીએ. અત્રેથી એક મૈલ ઉપર 'ઉડીવર ગુડી' વિષ્ણુનું મંદિર છે.

છોટાનારાયણ (તા. ૧૨-૧-૦૪)--સવારના ૫ વાગે લંબાનારાયણથી ચાલ્યા તે નવ વાગે છોટાનારાયણ આવી પુગ્યા. તે પણ નવ મૈલ છેટું છે. અત્રે શિવગંગા નામનો કુંડ છે તેમાં સ્નાન કર્યું. આ ગામને પન્નાગુડી કહે છે. પન્ના=પામ=એટલે તાડનું ઝાડ, તેમાં ગુડી=એટલે દેવળ તે પન્નાગુડી. અત્રે શંકરનું સ્થળ છે. દેવળ નહાનું છે ને તેનો દરવાજો ને શિખર પણ નહાના છે. બહારથી તો જાણે શિખર છે જ નહિ એવું દેખાય છે. કમ્પાઉન્ડમાં બે દેવળ છે. દેવળનું નામ "સુંદર મહાદેવ" છે તેનું લિન્ગ અંધારાની અંદર વચ્ચોવચ છે. તેની જોડે પાર્વતિજી છે તેનાં દર્શન કર્યાં. એ મંદિરના જોડના કમ્પાઉડમાં છોટાનારાયણની અચળ તથા ભોગ મૂર્તિનું એક ન્હાનું મંદિર છે. ત્યાં પણ દર્શન કર્યાં. એ મંદિરમાં એક ન્હાનો કુન્ડ છે, તેનું નામ શિવગંગા છે. સુંદર મહાદેવનો મહિમા ગામમાં તો બિલકુલ જણાતો નથી. ફકત દૂર દેશમાં વધારે લાગે છે. અત્રે આવતાં રસ્તામાં ડુંગરની લાંબી રાંગ દેખાય છે તે મહેંદ્ર પર્વત. અમે અત્રે લોકલ ફન્ડની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા હતા. તે ન્હાની છે પણ ઘણીજ સરસ બાંધી છે. નજદીકમાં "હનમત" નદી છે. જ્યારે રામચંદ્રજી રાવણ સાથે લડાઇ કરવા આવ્યા ત્યારે ઇંદ્રજીતે મારવાથી લક્ષ્મણને મુર્છા આવી એટલે હનુમાનજી મ્હોટું રૂપ ધારણ કરી એક પગ મહેન્દ્ર પર્વતની રાંગના એક ટોકાપર તથા બીજો પગ બીજા ટોકા ઉપર મૂકી ચાલતા ગયા તે હિમાલય પર્વતપર જઇ સંજીવની ઔષધિ લાવ્યા. મહેન્દ્ર પર્વતપર ચાલતાં તેમની પૂંછડી તથા શરીરના ભારને લીધે મહેન્દ્ર પર્વતમાંથી નદી નીકળી પડી તેનું નામ "હનમત" નદી પડ્યું. અત્રે વિશ્વામિત્રે યજ્ઞ કર્યો છે ને તાડિકાને રામે મારી છે જે સર્વેની નજીવી નિશાનીઓ અત્રે છે. તામિલ ભાષાના થોડા શબ્દ કામ લાગે માટે અત્રે આપ્યા છે:-

સિનપે=ન્હાનું છે; પિરિયે=મોટું છે; નલ્લઘ=વધારે સારૂ; રમ્ભ=ઉતમ, શ્રેષ્ઠ; ઇરિક્કેંપે=છે; ઇપુ=ક્યારે; વેણુમ્=જોઇએ છે; ઇન્દુ=શક્કર તાઇ=દહી; ઇલ્લે=નહિ; મોર=છાસ; રંડરે=અઢી.

આ ગામમાં તરકારી કે કંઇ જોઇતી ચીજ બિલકુલ મળતીજ નથી વળી આ દક્ષિણ તરફ લોટનું તો નામ મુદ્દલ મળે નહિ. ફક્ત કેળાં સસતા ને સારાં મળે છે ને પાન પૈસાના ૭૫ મળે છે. તે સિવાય કંઇ મળતું નથી. બપોરના ૩ વાગે અમો નીકળ્યા તે ૯ મૈલ મુસાફરી કરી રાતના ૮ વાગે પડલુર ગામ આવી પુગ્યા.

પડલુર—અત્રે શંકરનું મંદિર છે, તેમાં ચિદમ્બરનાથની મૂર્તિ છે તેનાં દર્શન કર્યાં. મંદિરની સામે તળાવ છે. આજ રાત્રે પવનનું તોફાન બહુ હતું. માતુશ્રીની પ્રકૃતિ પણ બગડી. આ તરફ મંદિરોમાં બદિયાન સાથે જવા આપતા નથી. ઉઘાડે શરીરે ધોતીઆ ઉપર ભેડ એટલે કપડું બાંધી દર્શન કરવાનો રિવાજ છે. વળી મંદિરમાં ડમરૂ તથા પીપોડી વગાડવાનો બહુ રિવાજ છે તેનો અવાજ એટલો તીવ્ર હોય છે કે જેમ મુંબઇમાં તાત્યા દખણીઓના વરઘોડામાં વાંસા ઢોલને નગારા મ્હોટે અવાજે ઢુમઢુમ ડાંડકા દમ ખાધા વગર મારે છે ને આપણા કાન ફોડી નાંખે છે ને કંટાળો આપે છે તેવી રીતે ડમરા અત્રે વગાડે છે અને શું ગાય છે તેનો રાગ પણ સમજાતો નથી કારણ તેનું ગીત પણ ઇન્દું ગીન્દું ભાષાનું હોય એટલે આપણને સમજ તે ક્યાંથી પડે.

કન્યાકુમારી અથવા કેપ કોમોરીન—સવારના વહેલા ઉઠી પાા વાગે ચાલ્યા તે ૧૦ મૈલની મુસાફરી કરી કન્યાકુમારી ૧૦ાા વાગે પુગ્ય (તા. ૧૩-૧-૦૪). ત્યાં એક ક્ષેત્ર સારૂ છે, પણ કોચીનના મહારાજા અત્રે પણ આવેલા હોવાથી સારી સારી જગાઓ તેના રસાલાએ રોકી રાખી હતી. પણ કોચીનના દિવાનના ભાઇ શ્રીનિવાસરાવની ત્રોતાદ્રીથી ઓળખ થઇ હતી તેથી અમને જોડેની જગામાં તેણે ઉતારાની સગવડ કરી આપી. આજે એકાદશી હતી તેથી ફલાહાર કરવાની હતી. પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્રનો અત્રે સંગમ થાય છે તેમાં ન્હાવાનો મહિમા છે તેમાં સ્નાન કર્યું. રામેશ્વરના ધનુષ્ય તીર્થમાં અને કન્યાકુમારીકામાં પૂર્વ પશ્ચિમના સમુદ્રનો સંગમ થાય છે માટે એ સ્થળોએ અવશ્ય સ્નાન કરવુંજ જોઇએ છે. સ્નાન કર્યાં પછી કન્યાકુમારીનાં દર્શન કરવા અમો ગયા. કોચી મહારાજા આવેલો હોવાથી દર્શનની ધામધુમ સારી હતી.

અમે ગયા ત્યારે દર્શન બંધ થઇ જવાની તૈયારી હતી પણ અમોને પંડયો મળ્યો તેણે તુરત જઇ દર્શન રખાવ્યાં ને અમને કરાવ્યાં. કન્યાકુમારીના દર્શન એવાં તો સરસ હતાં કે ત્યાંથી ખસતાં આપણું મન થાયજ નહિ ને આખો વખત તેને નિરખ્યા કરીએ એવાં તે દર્શન રમ્ય અને મનોહારક હતા. માતાનું મુખારવિન્દહરતુ જાણે હમણાંજ બોલશે. માથે મુકુટ ને હાથમાં રૂદ્રાક્ષની માળા લઇ તપશ્ચર્યા કરતી એ કન્યાકુમારી ઉભી છે એવો દેખાવ છે. માળાના મણકા બહુજ સરસ ને મોટા છે. મૂર્તિ ત્રણ ફીટ ઉંચીછે. માતાજીએ ગળામાં સુવર્ણનો શૃંગાર અલંકાર, તથા સોનેરી કપડાં પહેર્યાં હતાં. સુંદર ગળામાં હીરા માણિકયની તથા શ્વેતવર્ણની દેદિપ્યમાન મોટા મોતીની માળાઓ હતી પોશાક પણ તેવોજ ઉમદાને ભપકાદાર હતો. મુકુટ પણ સુવર્ણ રત્ન જડિત હતું દર્શન અમુલ્ય હતાં. માતાજીને રૂપેરી પટાની સાડી પહેરાવી દંડવત કર્યાં પછી તુરત માતાજીના મંદિરના કમાડ બંધ થયો પછી ભોગ મૂર્તિના દર્શન કરી અમો બહાર નિકળ્યા. કન્યાકુમારી વિષે કથા છે કે બંડાસુર તથા મુખાસુર નામના બે દૈત્યો ઉપદ્રવ કરતા હતા તેને મારવા માટે ઇન્દ્રજી તપશ્ચર્યા કરતા હતા. ઇન્દ્રજીએ યજ્ઞ કર્યો તેમાંથી શકિતનીકળી તે આ કન્યાકુમારી. તે કન્યાકુમારીએ એ રાક્ષસોને માર્યા. ત્યાર પછી એ કન્યાકુમારી અત્રે આવીને સુંદર મહાદેવને વરવા માટે તપશ્ચર્યા કરવા લાગી. સુંદર મહાદેવ પ્રસન્ન થયા ને વચન આપ્યું કે અમુક દિવસે અમુક ઘડીએ તારી સાથે લગ્ન કરીશ. જે દિવસને, ઘડીનું લગ્ન મહાદેવજીએ આપ્યું તે તે મુહૂર્તપર મહાદેવજીથી અવાયું નહિ અને મોડા આવ્યા ને ઘડી વીતિ ગઇ. ત્યારે મહાદેવજી કહે હવે તો કલિયુગ વીત્યા પછી લગ્ન થાય. તેની પહેલાં થાય નહિ. ત્યારે કન્યાકુમારી કહે "મેં લગ્નની સર્વ તૈયારી કરી રાખી ને હવે મ્હારે કેમ કરવું; ચોખા દાળ વિગેરે ભરી રાખ્યા છે તેનું શું કરવું" ત્યારે મ્હાદેવજીએ આજ્ઞા કરી તે મુજબ એ ચોખા દરીઆની હાણમાં સફેત પથ્થરની તથા લાલ માણેકની કણીઓ રેતી અથવા કાંકરીઓ થઇ ગઇ ને તે કલિયુગને અંતે એ સર્વ પથ્થરની કણીઓ ચોખાની થઇ જશે ને કન્યાકુમારી સાથે મહાદેવ લગ્ન કરશે ત્યાં સૂધી તે કુમારી રહેશે માટે તેનું નામ કન્યાકુમારી પાડયું છે. કહે છે એ પથરની કણીરૂપ ચોખાનો પ્રસાદ લઇ રહેજ પાણીમાં નાંખી ઉકાળીને પાણી પાય તો ગર્ભિણીને પ્રસૂતિસમયે તુરત છૂટા છેડા થાય છે તેથી યાત્રીઓ અત્રેથી એ રેતી–કાંકરીઓને યાત્રીઓ પ્રસાદ દાખલ અત્રેથી લઇ જાય છે. અત્રે રામકુંડ અથવા પાપનાશની કુંડ છે તેમાં આચમન કર્યું. અત્રે કોચીનના દિવાનના ભાઇ એત્રિવેન્દ્રમમાં તેને મળવા કહયું. ગોરને વિદાય આપી

ફળાહાર કરી બપોરના ૩ા વાગે રવાના થયા તે અગ્રેથી આઠ મૈલ સુંદર મહાદેવ ગામ જેનું બીજું નામ શુચિન્દ્રમ છે ત્યાં રાતના ૭ વાગે પુગ્યા.

શુચિન્દ્રમ અથવા શુદ્ધર મહાદેવ—અત્રેની દન્ત નામની નદી છે તે વડાસર ગામથી આવે છે તેમાં તથા પ્રજ્ઞાકુન્ડમાં આચમન માર્જન કર્યાં. મહાદેવનું દેવળ મ્હોટું છે. આણી તરફ મહાદેવના લિન્ગ નજીક જવા આપતાજ નથી. ફકત લિન્ગના દરવાજા પાસેથી યાત્રીને દર્શન કરાવે છે. બે ફીટ જેટલું ઉચું લિન્ગ છે તેપર મુખાર્વિન્દ પાડેલું છે. તેના તથા પાર્વતિનાં દર્શન કર્યાં. વળી દન્તાત્રિ, કાર્તિક સ્વામી, ગણપતિ, વિગેરે બીજા ન્હાના ન્હાના દેવળો ઘણાં હતાં. આ ગામનું ખરૂ નામ શુચિન્દ્રપુ. રમ છે. શુચિ-સ્વચ્છ પુર-ગામ તે શુચિન્દ્રમ્. એવી કથા છે કે જ્યારે ઇન્દ્ર ને અહલ્યાગમનથી શાપ મળ્યાથી શરીરમાં સહસ્ત્ર છિદ્રો થઇ ગયા ને પોતે રોગગ્રસ્ત થયો ત્યારે આ મહાદેવના દર્શનથી તે ઇન્દ્રનાં છિદ્રો મટી ગયાં ને પોતે શુચિ એટલે પાવન થયો તેથી તે મહાદેવ શુચિન્દ્ર કહેવાયો ને ગામ શુચિન્દ્રપુરમ્ કહેવાયું. તામિલ ભાષા સંસ્કૃતને બહુ મળતી આવે છે ને દરેક શબ્દની પછવાડે સંસ્કૃતનો 'મ્' અક્ષર આવે છે. જેમ કે શુચિન્દ્રમ્, ત્રિવેન્દ્રમ, શીકરમ્=શીઘ્રમ્=જલદી, સવરમ=ક્ષૌરમ્=હજામત, મયાવલમ્ વિગેરે, ભાષાના થોડાએક શબ્દો સીની અથવા પાન્નેરી=શાકર અથવા=ખાંડ; તુગ=સુવું; સાપડી પન્નમ્=રસોઇ કરવી; સાપડી=ભોજન વેન્ડયા=ભીંડા. ઇપડી=આ બાજુ, કોરપાક=સોપારી; કડુ=મેથી; અધઅંગે = તે કયાં છે; આધ અનધે=તે શું છે; ઇલ્લે=નહિ; ઉકાર=બેસવું; ઇરવદ=વીશ; મુપદ=૩૦; નારપદ=૪૦; એપદ=૫૦; નુર=૧૦૦; ઇન્દકે=આજે; નાલકે-કાલે; કોલે અથવા કકસ=સંડાસ; અવન પોહેરાન=તે જાયછે; નાન. પોહરેન=હું જાઉં છું નામ પોહરાન=અમે જઇએ છે; અવન પોહીરાન=તે જાય છે; અવરકલ પોહીરાલ્ડ–તેઓ જાયછે; નીપોહીરાલ્ડ=તું જાય છે; નીંગલપોહીરાલ્ડ=તમે જાઓ છો.

કહે છે કે મંદિરના બારણા રાતિના બાર વાગે બંધ થાયછે ત્યારે શુચિન્દ્ર મહાદેવ બહાર નીકળે છે ને કન્યા કુમારી પાસે વરવા જાય છે. પણ ગામ છોડીને એક મૈલને અંતરે જાય છે તટલામાં તો મરઘો 'કુકડેકુક' કરીને સવારની બુમ મારે છે તે સાંભળી મહાદેવજી પાછા આવતા રહે છે, તેથી વરી શકાતું નથી. એમ દરરોજ કરે છે પણ કલિયુગને અંતે જરૂર

વરશે. વળી કહેવામાં આવે છે કે આ મહાદેવના લિંગ ઉપર એક લક્ષ ઘડાથી જો જલનો અભિષેક કરવામાં આવે તો પણ જળ બહાર પડતું નથી પરંતુ સર્વ તેમાંજ સમઇ જાય છે. એ રીતે દર્શન કરી રાત્રે ૮ બજે અમો નીકળ્યા તે ત્રણ મૈલ ઉપર કોહાર ગામ હતું ત્યાં આવ્યા. આ ગામ 'મ્હોટું' છે ને ચીજો ઠીક મળે છે. ત્યાંથી એક મૈલ આગળ ચાલતાં વડાસરી ગામ આગળ રાત્રના ૧૦ વાગે આવી લાગ્યા. ત્યાં એક ક્ષેત્રમાં ઉતારો કર્યો. એ ક્ષેત્રમાં બે મકાનો છે તે બન્ને સારાં છે.

વડાસરી (તા, ૧૪-૧-૦૪)—અત્રે ગામની નજીકમાં દન્ત નદી છે તે સુંદર મહાદેવના ગામ પાસે અત્રેથી જાય છે તેમાં સ્નાન કર્યું. આજે મકર સંક્રાન્ત હતી. રામ સાથે જીત મેળવી ઐરાવત હાથીએ પોતાના દાંતેવતી જમીન ખોદીને આ નદી ઉત્પન્ન કરી છે તેથી તેનું નામ દન્ત નદી પડ્યું છે. શાકભાજીની અત્રે એક મ્હોટી બજાર ભરાય છે ને મુંબઇની માફક સર્વ ચીજ તાજી પણ સસતી મળે છે. ઘી લોટ આ તરફ મળતાજ નથી. લીલી સોપારી અને આખા કાજુ બહુ મળે છે. કન્યા કુમારી પુગ્યા પહેલાં ત્રણ ગાઉ પરથીજ ત્રાવણકોરના રાજાનો મુલક શરૂ થાય છે તેઠ કે પદ્મનાભ સુધી તેનો મુલક છે અને ત્યાં સુધી સડક પાકી અને એવી તો સરસ બાંધી છે કે આપણ ને ગાડીમાં બિલકુલ આંચકો આવનો નથી. રસ્તામાં થાનશો તથા પોલીશની ચોકીઓ ઠેકઠેકાણે આવે છે. કન્યાકુમારી પછીની મુશાફરીમાં તસ્કરનો બિલકુલ ભય રહે તો નથી. સોનું ઉછાળતા જાઓ તો પણ ભય નહિ. ટ્રિનેવેલીથી પડલુર છોડીને પાંચ મૈલ સુધી રસ્તો પણ ખાડા ખબચાનો તથા ચોરના ભો વાળો છે. ત્યાં રાત્રિના મુશાફરી બિલકુલ કરવીજ નહિ. ફકત દિવસના મુશાફરી થાય છે. કન્યા કુમારીથી કોચીન સુધી મલબાર કાંઠો કહેવાય છે.

ત્યાંનું ચલણ જુદું છે. આપણી અંગ્રેજી પાવલીના અત્રેના સાત દોઢીઆ જેવા ત્રાંબાના સિક્કા મળે છે ને જેને 'ચક્રમ્' કહે છે. બેઆનીના સાડાત્રણ ચક્રમ મળે છે. ત્યાંની બેઆની મુંબઇની બેઆની જેવી ચાંદીની પણ જરા મ્હોટી હોય છે ને તેને 'પણુમ્' અથવા 'ફનમ્' કહે છે. એક રૂપીયાની સાત ફણુમ આવે છે. એક ફનમના ચાર ચક્રમ. અર્ધી બેઆની જેટલો એક ચાંદીનો સિક્કો છે તેના બે ચક્રમ્ આવે છે. ત્રાંબાનો એક સિક્કો મુંબઇની

પાઇના કરતાં પોણો થાય તેને કાસ કહે છે. એક ચક્રમના બે અર્ધો ચક્રમ મળે છે. એક ચક્રમની સોળ કાસ ને અર્ધા ચક્રમની આઠ કાસ આવે છે.

આ ગામનું ખરૂં નામ વલગન શહેરી છે. વલગન=પ્રાલય. નદીનું નામ દન્તા અથવા પ્રલયા છે. એ પ્રલય=વલગન ઉપર આવેલું શહેર તે વલગન શહેરી. અત્રેથી એક મૈલપર "નાગકોઇલ" છે ત્યાં ન્હાની ન્હાની કંધરેલા દગપર શોપો=દુકાનો છે. ત્યાંથી અમને અમેરિકન ફ્લાવર=મેંદાનો લોટ મળ્યો. રાત્રિના ૯ વાગે આ ગામમાંથી રવાના થયા. આખી રાત મુસાફરી કરી. રસ્તો વહેતી વાટનો હતો. ગાડાં તથા માણસોની રસ્તામાં આખી રાત આવણુ જાવણુ ચાલુજ હતી. એ રીતે વીશ મૈલની મુસાફરી કર્યા પછી સવારના સવા ૭ વાગે આદિકેશવ આવી પુગ્યા (તા. ૧૫-૧-૦૪).

આદિકેશવ—અત્રે રાજાની ક્ષેત્રમાં ઉતારો લીધો પડોશમાં તામ્રપર્ણી નદી છે. અત્રેની તામ્રપર્ણી નદીને પશ્ચિમ તામ્રપર્ણી નદી કહે છે ને ટીનેવેલીમાં છે તેને પૂર્ણ તામ્રપર્ણી નદી કહે છે. એ નદીમાં સ્નાન કરી દર્શને ગયા તો કહેવામાં આવ્યું કે અત્રે ફકત બેવાર દર્શન થાય છે. સવાર અને સાંજ. પછી સાંજના ગયા. અત્રે પંડયા પૂજારીઓ વિદેશી યાત્રીઓને કનડગત વધારે કરે છે. સાંજના આરતિઓનો વખત થયો કે મંદિરની આજુ બાજુ દીવાઓ પ્રગટ થયા, આરતિઓ પણ ભપકાભેર થઇ. આદિકેશવ નારાયણને જળ અભિષેક કરી શણગાર વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં હતાં. ભોગમૂર્તિ બાજુમાંજ છે. દર્શન સુંદર છે. પાછળ અચલ મૂર્તિ છે. નારાયણ ભગવાનની મૂર્તિ કાળા શેષનાગ ઉપર શયન કરે છે. પોતે પણ શ્યામવર્ણના છે. શેષનાગે પોતાની નીચે એક રાક્ષસને દબાવ્યો છે. ભગવાન જે શયન કરે છે તે લાંબા આશરે ૧૬ ફીટ પોઢયા છે અને તેના પ્રમાણમાં સર્વ શરીરનું કદ છે. આંગળાં, હાથ, પગ, સાથળ પણ જબરદસ્ત છે. તે વિષે એવી કથા છે કે જનાર્ધનમાં બ્રહ્માયજ્ઞ કરતી વખતે જપ કરતા હતા. જપ કરતાં માળાનો એક મણકો ભૂલ્યા એટલે સ્વાભાવિક રીતે એક જપ ભૂલી ગયા. તેવોજ એક રાક્ષસ તથા તેની સ્રી નિકળ્યાં અને રાક્ષસે બ્રહ્માની દાઢી પકડી કહયું 'મને ભૂખ લાગી છે ખાવાનું આપ' બ્રહ્માએ કહયું 'તું જા હું તને વરદાન આપુ છું કે તું કોઇથી મરનાર નથી' તો કહે 'મને કંઇ જોઇતું નથી મને તો કકડીને ભૂખ લાગી છે તે મને ઋષી આહાર

જોઈએ છે તે આપ.' છેવટે બ્રહ્માએ કહ્યું 'તું' કદલી વનમાં જા ત્યાં તને ત્હારો આહાર મળશે ? આ આદિકેશ તે કદલિવન ત્યાં એ રાક્ષસ આવ્યો. બધા ઋષી મુનીઓ હતા તેને ખાઈ ગયો. ત્યાંથી કેટલાએક બચ્યા તેમણે વૈકુંઠ ભગવાન પાસે જઈ ફરીયાદ કરી એટલે ભગવાન આવ્યા તે વખતે રાક્ષશની સ્ત્રી પહાડમાં ગઈ હતી. ભગવાને રાક્ષશ સાથે લડાઈ કરી ચગદીને ઉપર ચઢી બેઠા. રાક્ષશ વળી જોર કરીને પાછો ઉઠે ને સામો લડે એ પ્રમાણે ભગવાન સાથે બાર વખત યુદ્ધ થયું ને બાર વખત ભગવાન તેના ઉપર ચઢી બેઠા. એ રાક્ષશના બાર હાથ હતા. ભગવાન પણ બાર રૂપ લઈ તેના ઉપર ચઢી બેઠા ને તેને માર્યો. ને તેના ઉપર શેષનાગ બેઠો. પછી ભગવાન શેષનાગ ઉપર સુતા છે તે આદિકેશવ. રાક્ષશની સ્ત્રીને ખબર પડતાં નદીનુ રૂપ લઈને આવી તે વખતે ભગવાન બ્રહ્મચારીનું રૂપ લઈ સામેના પહાડ ઉપર જઈ ઉભા. જેવી નદી આવી તેવી બ્રહ્મચારીને પુછવા લાગી કે મ્હારા ધણીને મારનાર કયાં છે. હું તેના નીચેથી જમીન ખોદીને મારા ધણીને કાઢી લઈ જઈશ. બ્રહ્મચારી કહે ' તુ મુંગી મુંગી ચાલીજા. આ શહેરની પુર્વ દક્ષિણને પશ્ચિમ બાજુ થઈ ઉતર તરફ વહેતી ચાલીજા. પછી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. એ નદીનું નામ તામ્રપર્ણી, અને આ શહેરનું નામ ' ત્રિવિટાર ' એટલે સુંદર વિટલાયલી નદીનું નામ તે ત્રિવિટાર એ રીતે મહિમા છે. અમે દર્શન કરી રાતના ૭ વાગે નીચે ઉતર્યાં કે તુરત ગાડીમાં બેશી રવાના થયા તે આખી રાત ચાલ્યા. રસ્તામાં ન્હાના ન્હાન ૧૦-૧૨ ગામો આવ્યા માણસો પણ આવ જાવ બહુ કરતા હતા. કોઈ વાતની બ્હીક ન હતી. પણ રસ્તો બહુ ડુંગરાળો ઉંચાનીચા ટેકરા વાળો કે ગાડીને ચાલતાં બહુ અડચણ પડી અમો ૧૮ મૈલ ચાલી સવારના ૭ાા બજે નીયા ટેન્કરા ગામમાં આવી પુગ્યા. આદિકેશથી પાંચ મૈલ દૂર રસ્તામાં ' કુડુતરા ગામ ' આવે છે. હિંદુસ્તાની બોલીમાં આદિકેશવને ' દશકરા ' ગામ કહે છે ને મગ્જુરા કરીને પાસે ગામ છે તેને ' મસકરા ' કહે છે તેથી એ ગામો ' દશકરામશકરા' ને નામે ઓળખા છે.

નીયાટેન્કરા (તા. ૧૬-૧-૦૪) આદિકેશવમાં તામ્રપર્ણી નદી છે તે અત્રે પણ આવેલી છે. તેમાં સ્નાન કર્યું . કૃષ્ણનું મંદિર છે તેમાં

દર્શન કર્યાં. અત્રે તરકારી પણુંજ સરસને તાજુ મળે છે. લાલ ડાંભાની ભાજી એવી તો લાલ શકને તાજી કુમળા તેમજ ભીંડા જબરા કુમળા દાણાવાળા ને તાજા હતા. એવા મુબઇમાં જવલેજ આવે છે. આ તરફ સુકી સોપારી કોઇ ખાતુંજ નથી. લીલી ત્રોફાવાળી સોપારી રાખે છે. પાનને ફકત ચુનો લગાડી આ લીલી સોપારી સાથે ખાય તો મોઢુ લાલ થાય છે. કાથાની ગરજ પડતી નથી. ને મળતો પણ નથી. પણ જેને લીલી સોપારીની ટેવ ન હો તેનું મોઢું આવી જાય છે. કેળાં તથા કેળની પતરાવળીઓ બહુ સસતી છે. મલબારમાં કેળ, નાળીએલ, ફણસ, સોપારી મરી, તાડના ઝાડો વિશેષ માલુમ પડે છે. આ તરફના માણસો અંગપર વસ્ત્ર તો બિલકુલ રાખતાજ નથી. શરીરે ઉઘાડા, માથું ખુલ્લું, ને એક લંગોટ તથા બે હાથનો કટકો વિંટાળી ગામમાં ફરે છે. મોટા સારા કહેવાતા માણસો પણ એજ પ્રમાણે ફરે છે. આપણી શિખાની ગાંઠ માથાની પાછળ હોય છે અને હાલમાં જેમ મુંબઇના યુવાનો બાબરીનો ઝુમખો કપાળ ઉપર લટકતો રાખે છે તેમ લટકતી શિખાની ગાંઠ તેમના કપાળ આગળ મસ્તકપર હોય છે. કેસને ઓળી સાફ ચકચકતા રાખે છે અને એજ એ લોકોનો અલંકાર ગણાય છે. એવી રીતે લટકતી સુંદર ચોટલી-શીખાનો ગર્વ રાખી અહંકારમાં ચાલતા કેટલાએક નજરે પડે છે સ્ત્રીઓને મસ્તકપર વચોવચ સેથાને બદલે અંબોડા હોય છે ને સેંથો પાછળ હોય છે. પરણેલી, કુંવારી, કે વિધવા કેઇ તે વર્તી શકાય નહી. કારણ બાંગડી વગરના ખાલી હાથ હોય અગર બાંગડી જો કદાચ હોય તો એક હાથમાં એક રૂપાની બાંગડી તો બીજા હાથમાં ત્રણ બાંગડી હોય છે. સ્ત્રીઓના પોશાક ફકત ધોળુ લુગડું છાતિથી તે પગના કાડા સુધી વીંટાળેલું હોય છે, અને કેટલીક તો છાતિ પણ સદંતર ઉઘાડી રાખે છે. અમારા ક્ષેત્રની પાસેજ રેવીન્યુ સેટલમેન્ટની આફીસ હતી. અત્રેથી બપોરેના ૨॥ વાગે અમો રવાના થયા તે બાર મૈલ ચાલી ત્રીવેન્દ્રમ રાત્રે ૮ વાગે આવી પુગ્યા. (તા. ૧૬). રસ્તામાં ૧૨ મૈલ સુધી ન્હાનાન્હાના ગામડાંઓ આવે છે. જાણે કેમ આપણે ૧૮ મૈલ સુધી બજારમાંથીજ રસ્તો કાપતા હોયની એવો વરિતવાળો આ ભાગ નજરે પડે છે.

ત્રિવેન્દ્રમ અનંતસેન અથવા પદ્મનાભ—ત્રિન્દ્રમના રાજાન્હોટા કહેવાય છે. ગામ બહુ મ્હોટું છે. મ્હોટા મ્હોટા શાહુકારોની દુકાનો છે, ગઢ છે. ગઢની અંદર પોલીસ ચોકી પહોરા માટે ઘણી રહે છે ને એ કિલ્લામાંજ પદ્મનાભનું મંદિર છે. અત્રેના અગાઉ થઇ ગયેલા એક દિવાને બંધાવેલા ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. છોટાનારાયણ છોડયા પછી માતુશ્રીને મરડો થઇ આવ્યા હતો તે હજુ મટયો નહનો. અત્રે ગઢની અંદરનાં દેવળમાં ભગવાન બિરાજે છે તેને અનંતશયન અથવા પદ્મનાભ કહે છે. દેવળ મેટું છે. પદ્મ તીર્થ કુન્ડ છે તેને ગુંટા કહે છે ત્યાં સ્નાન કર્યું. પછી પદ્મનાભ, નૃસિંહજી તથા લક્ષ્મીજીના દર્શન કર્યાં. અત્રે મુંબઇના ભાટીઆ મુલજી જેઠાની ધર્મશાળા છે. કોચીનનો રાજા પણ આ ગામમાં આવી લાગો. તેથી બધી ચીજ મોંઘી થઇ ગઇ. જનાર્ધન જવા માટે પડાવનો જે આડે દીવસે એકેક રૂપીઓ પડતો તેના રૂ. ૬) ભાવ થઇ ગયો. કોચીનના દીવાનનો ભાઇ જે કન્યાકુમારીમાં મળયો હતો તેને મળ્યા ને તે તથા કોચી મહારાજા જનાર્ધન જનાર હોવાથી ત્યાં જગાનો આપણે માટે બંદોબસ્ત કરવા ખુશી બતાવી. અત્રેના મંદિરમાં બ્રાહ્મણુ સિવાય બીજાને એમને એમ દર્શન કરવા દેતા નથી. રૂપીઆ બહુ ખરચવા પડે છે ત્યારેજ દર્શન થાય છે. મંદિરમાં ભગવાન પોડયા છે. મૂર્તિબહુ મ્હોટી છે. વચમાં સુવર્ણની ભોગ મૂર્તિ છે. ભગવાનના નાભી કમળમાંથી બ્રહ્મા પ્રગટ થયા છે તેના પણ દર્શન કર્યાં. ભગવાન ૧૩ ફીટ જેટલા લાંબા મોટા શરીરવાળા આડા પહોડયા છે. શરીર, હાથનું કાંડુ. આંગળાં, પગ સાથલ વિગેરે તે પ્રમાણે એક જાડા મનુષ્ય કરતાં ડબલ સ્થુલ છે. દર્શન કરવા યોગ્ય છે. ભગવાન શેષનાગ ઉપર પહોઢયા છે, ને મસ્તક ઉપર નાગની ફેણ છે. જમણો હાથ સુતાં સુતાં લાંબો પસારીને શંકરના માથાપર મુકેલો છે કે "તુમ ડરો મત.' એવો ભાવ બતાવે છે એ વિષે કથા છે એક ભસ્માસુર નામનો દૈત્ય હતો તેણે ખુબ તપશ્ચર્યા કરીને શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. શંકરે વરદાન આપવા ઇચ્છા જણાવી એટલે અસુરે કહયું કે મને એવું વરદાન આપો કે હું જેના પર હાથ મુકું તે ભસ્મ થઇ જાય.

શંકરને ભસ્માસુરે કહ્યું કે "હું કોઇથી મરૂ નહિ એવું વરદાન આપો." શંકરે તે વરદાન આપ્યું. પરંતુ તે ખરૂં છે કે ખોટું તે અજમાવવા ખાતર તેણે પ્રથમ શંકરના માથા ઉપર પોતાનો હાથ મુકવાને ઇચ્છા દર્શાવી. એટલે શંકર એકદમ નાઠા અને બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્મા કહે 'હું તો સૃષ્ટિનો સરજનાર છું.' એ રીતે બીજા કઇક દેવતાઓ પાસે ગયા પણ કંઇ ન વળ્યું. અંતે નારાયણ જે સમુદ્રમાં પોઢયા હતા તેની પાસે જઇ અરજ ગુજારી. નારાયણે પોતાનો હસ્ત લાંબો કરી તેના મસ્તક ઉપર હાથ મુકી કહ્યું "તુમ ડરો મત" અને તેવાજ ભાવ પદ્મનાભની મૂર્તિ દેખાડે છે. શંકરના પાછળ ભસ્માસુર દોડયો. ભગવાને શ્વાસ કાઢી મોહિની સુંદરીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તેની સામે ગયા. રૂપ જોઇ અસુર મોહિત થયો, પણ સુંદરી કહે 'હું નાચું તેમ નાચ' એટલે અસુર જેમ મોહિની નાચે તેમ નાચવા લાગ્યો. નાચતાં નાચતાં મોહિનીએ પોતાના મસ્તક ઉપર હાથ મુકયો એટલે અસુરે પણ પોતાના માથાપર મુકયો કે તુરત બળી મૂવો. પદ્મનાથ ભગવાનનો જન્મ—પ્રતિષ્ટા અનંતચતુર્દશીને દિને છે તેથી તે દિને ૧૪ બ્રાહ્મણો જમાડવા જોઇએ છે. ભાદરવા શુદિ ૧૪ ને દિને મુંબઇમાં ગણુપતિ વિસર્જન થાય છે તે દિન એ છે. પદ્મનાભથી બે મૈલ ત્રીવિલમ ગામ છે ત્યાં મચ્છીતીર્થ છે ત્યાં ભગવાનનું મુખાર્વિંદ હતું, અને અત્રેથી ૭ મૈલ ત્રિપુરમ્ ગામ છે જે ધર્માધર્મ તીર્થને નામે ઓળખાય છે ત્યાં ચરણ હતાં.

ધર્માધર્મમાં બે કુન્ડ છે. એક ધર્મ અને બીજો અધર્મ. કથા છે કે એક બ્રાહ્મણ હતો તે દાન બહુ કરતો. એક જણને દાન આપ્યું તો બીજું તેના ભાઇને, ત્રીજું તેના કાકાને, એમ એકજ ઘરમાં દાન આપતો તે અશુદ્ધ કહેવાય માટે ભગવાને કહ્યું પહેલા અધર્મ કુન્ડમાં નાહી આવ. તે નાહયો એટલે ગધેડો થઇ ગયો. ભગવાને કહ્યું 'તારી દશા આવી છે માટે હવેથી તારે જુદું જુદું દાન કરવું.' પછી ધર્મકુન્ડમાં સ્નાન કરાવ્યું એટલે શુદ્ધ થયો ને મનુષ્યરૂપ થયું. એ બન્ને કુન્ડોમાં યાત્રીઓ સ્નાન કરે છે. મચ્છી-તીર્થ વિષે કથા છે કે પરશુરામ જ્યારે નક્ષત્રિ કરી અત્રે આવ્યા ત્યારે તેને દોષ પડયો ને શ્રાદ્ધતર્પણ આ ઠેકાણે કરવું પડયું. તે વખતે તલના પિન્ડ ખાવા ભગવાન માછલીનું રૂપ લઇને આવ્યા, ને પિન્ડ ખાધા. એ માછલું દરરોજ મ્હોટું થતું ગયું તેની પૂજા થવા લાગી ને ત્યાં મચ્છાવતારની મૂર્તિ હાલમાં છે. તર્પણશ્રાદ્ધ પછી પરશુરામે બ્રાહ્મણ જમાડવા માંડયા પણ કોઇ જમે નહિ. પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરની ત્રિમૂર્તિનું એક કુશ બનાવી આકાશમાં તીર માર્યું એટલે તેઓ આવીને જમ્યા. તે ત્રિમૂર્તિ તથા

પરશુરામની પણ મૂર્તિ ત્યાં છે. અત્રે પદ્મનાભમાં અનંતસેન ભગવાનની મૂર્તિ છે. આજુબાજુ ભૂદેવી ને શ્રીદેવી છે. મંદિરના કમ્પાઉન્ડમાં નૃસિંહજી, સાક્ષી ગોપાળ, ક્ષેત્રપાળ, સંતાનગોપાળ, રામ લક્ષ્મણ વનવાસ અને પટ્ટાભિષેકના અર્થવાળી મૂર્તિઓ છે. અત્રે દરરોજ બ્રહ્મભોજન થાય છે. પાઠશાળા છે. ત્રિવેન્ડ્રમનું ખરૂં નામ ત્રિપુરાનંદપુરમ છે તેમાંથી અપભ્રંશ થયો છે.

દીવાકર ઋષિ કાના માંગરેળના રહીશ હતા. તે ભગવાનનાં દર્શન કરવા ગોકુળ મથુરામાં તપશ્ચર્યા કરવા બેઠા. ભગવાન પ્રસન્ન થઇ બાળકના રૂપમાં આવ્યા. તેનાપર પ્રેમ આવવાથી ઋષિ બોલ્યા 'હે બચ્ચા? તું મ્હારી પાસે રહે ને હું કંદમૂળ ખાઉં છું તે તને પણ આપીશ.' બાળક કહે 'હું મસ્તિ તોફાન કરૂં ને તું ગુસ્સે થાય તે કામનું નહિ.' પણ ઋષિએ વચન આપ્યું એટલે બાળક તેની પાસે રહ્યું. બાળકે ચીડવવાને હઝારો પ્રયત્ન કર્યાં પણ ઋષિ ચીડાયા નહિ. એક વખત ઋષિ જે શાલિગ્રામોની પૂજા કરતા હતા તેમાંથી એક મોઢામાં નાખી બાળક ભગવાન ગળી ગયા. ઋષિ ચીડાયા. 'હેં આ શું કીધું? નીકળ અહીંથી.' ભગવાન પોતાનું રૂપ ધારણ કરી ગુસ્સે થયા ને બોલ્યા 'હું રીસાઇને જાઉં છું ને કેરળ દેશમાં (પદ્મનાભ ગામ છે ત્યાં) દરિયામાં શયન કરીશ, ત્યાં તને દર્શન આપીશ' એટલું કહી અંતર્ધાન થઇ ગયા. ઋષીએ ઓળખ્યા એટલે પશ્ચાત્તાપ કરતા ગામોગામ રખડતા અત્રે ત્રિવેન્ડ્રમમાં આવી પુગ્યા. ત્યાં છેટેથી એક મ્હોટા વૃક્ષ નીચે બાળક ભગવાનને ઉભેલા જોયા, એટલે ઋષિ દોડતા દોડતા સામા ગયા. ઋષિને દોડતા આવતા જોઇ ભગવાન વૃક્ષની બખોલમાં ભરાઇ ગયા. પણ ઋષિ સમજી ગયા કે આ વૃક્ષમાં જ ભગવાન છે તેથી પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી, ને ખૂબ તપશ્ચર્યા કરી. પછી ભગવાને મ્હોટું રૂપ ધારણ કર્યું ને વૃક્ષ નવ મૈલ જેટલું મ્હોટું થઇ આડું પડ્યું. એટલે ઋષિને નવ મૈલની દરરોજ પ્રદક્ષિણા કરવી પડતી. એમ કરતાં વૃદ્ધ થયા પછી ભગવાનને ઋષિએ અરજ કરી 'હે પ્રભુ! મજબર કૃપા કરો હવે નવ મૈલની પરિક્રમા મ્હારાથી થતી નથી?' પછી ભગવાન પ્રગટ થયા ને કહ્યું. 'તું મ્હારો ભક્ત છો. તારા દંડની ત્રણ લાકડી (તે વખતના માણસોના લાંબા નવ હાથ થાય તે) ભરીને જમા માપ ત્યાં હું શયન કરૂં છું, ને અનંતચૌદસને દિને મ્હારી પ્રતિષ્ઠા કરજે, ને મ્હારી નાભિકમળમાંથી બ્રહ્મા નિકળશે વિગેરે.' એ રીતે હાલ મૂર્તિ છે અને તે નવ ગજ જેટલી લાંબી દેખાય છે. ભગવાનની પાસે ચાર બાળક ભક્તો તેની હાજરીમાં રહે છે, તેમના નામ–સનત્, સનત્નન્દન્, સનક, અને સનત્કુમાર.

અત્રે પૂજારી, દ્વારપાલક, તથા પંડયાઓનો જુલમ વિશેષ છે. તેઓનું મન ન મનાય તો દર્શન પણ થઇ શકતા નથી. બ્રાહ્મણ વર્ણ શિવાય અન્ય વર્ણને છેટેથી દર્શન કરાવે છે. પણ પૈસા આગળ તે નિયમનું ઉલ્લંઘન થાય છે. પંડયાઓને લાઇસેન્સ હોય છે. રૂ. ૧૨૦૦)ના ખતપતરીઆં દરબારમાં મુકે ત્યારે પંડયાની વૃત્તિનો પટો મળે છે. આ એક જાતનો ભગવાનને નામે વેપાર કહેવાય, જે ખરેખર ગેરવાજબી ગણાય. યાત્રીઓને બહુ હેરાન થવું પડે છે. કહે છે કે પદ્મનાભમાં ઠાકોરજીને રસોડે ૩૦૦૦ બ્રાહ્મણો રોજ જમે છે ને ૩૦૦ રસોયા રોજ કામ કરે છે. રસોડાના ચુલા મનુષ્ય જેટલા ઉંચા છે. એક ઘડીયાળ છે તે એક માણસની મૂર્તિ બનાવી છે. તે માણસ પોતાનું મ્હોઢું ઉઘાડે છે, મ્હોઢું ઉઘડતું જાય ને ઘંટાનો અવાજ થતો જાય એવું તે ઘડીયાળ છે. કંઇ અમુક તકરારપરથી એવો ઠરાવ થયો કે મુંબઇ તરફના શેઠીઆઓને દર્શન કરવા દેવા નહિ. ત્યારે ઠા. વાઘજી નામના ભાટીઆ ગૃહસ્થે એ તકરાર પરથી કેસ ચલાવ્યો કે 'અત્રેના રાજા નાયર છે તે અમારાથી ઉતરતો છે, એ અમારૂં ખાઇ શકે, પણ અમે ખાઈ ન શકીએ' એવું પુરવાર કર્યું માટે 'અમને દર્શન કરવા કેમ દેવામાં નહિ આવે' એવી તકરાર લીધી. ન્યાયાધીકારીઓએ હજુ ચુકાદો આપ્યો નહતો તે પહેલાં તો વાઘજી ગુજરી ગયા. પછી જડજોએ ચુકાદો આપ્યો કે વાઘજીને દર્શન કરવાની છૂટ છે. તે દિવસથી જોકે દર્શનની છૂટ થઇ, પણ પૂજારીઓ બહુ કનડગત કરે છે.

જનાર્દન અથવા વર્કલા—તા. ૧૮. આજે અમો જનાર્દન જવા નીકળ્યા. ગોરને વિદાય આપી. અત્રેથી હોડીપર જવાનો રસ્તો એક મૈલ છેટો છે. અહીં હોડી ભાડે કરી. હોડી ૪ ફીટ પહોળી ને ૧૬-૧૭ ફીટ લાંબી. ઉપર ગાડાની માફક ચટાઇનાં ગોળ છાપરાં ઢાકેલા હોય છે, અને તે ત્રણ કટકામાં હોય છે, તે જે બાજુ ખસેડવું હોય ત્યાં ખસેડી શકાય છે, ને ઉઘાડબંધ થાય છે. નાવમાં ચટાઇ પાથરે છે ને સારી સગવડ હોય છે. જનાર્દન અત્રેથી ૨૦ મૈલ છે. ઠેઠ આલ્પાઇ સૂધી દરીઆના પાણીની મ્હોટી મ્હોટી ને ઉંડી નહેરો છે તેમાં જવું પડે છે, ને કોચીન જતાં દરિયો છે. આ નહેરનું પાણી થોડેક સૂધી મીઠું છે, ને જનાર્દન આગળ બાંભળું છે. ઘણે ઠેકાણે પાણી બહુ ઉંડા નથી હોતાં, ને લાકડીઓ જમીનમાં ખોંસીને હળવે હળવે નાવ ચલાવે છે. અમો સાંજના ૪ા વાગે નીકળ્યા. આખી રાત ચાલ્યા તે સવારના ૩ વાગે જનાર્દન આવી પુગ્યાં. (તા. ૧૯-૧-૧૯૦૪). બે ત્રણ મૈલ સૂધી ડુંગરમાંથી નાળ-નહેર ઘણી સરસ રીતે ખોદી છે. નાવ એટલું હળવે ચાલે છે કે

તેમાં ડોલો જરાએ આવતો નથી. એ રસ્તે ઠેકઠેકાણે દીવા નજરે પડતા હતા. વળી મૈલ દેખાડનારા પથરા પણ આવે છે. નહેરની પેલી બાજુએ દરિઓ ઘુઘે છે પણ દેખાતો નથી. આ તરફ કિનારાપર અળુના પાન એટલા બધા ઉગેલાં હોય છે કે તેનું કોઇ ભાવ પણ પુછતું નથી. કોચીનનો રાજા જનાર્દન આવેલો હોવાથી મકાનો બધાં ભરાઇ ગયા હતા. ગામ કિનારેથી ૧ાા મૈલ છેટું છે. અમોને પંડયો રસ્તામાં મળ્યો તેણે મહા પ્રભુજીની બેઠકમાં ઉતારાની સગવડ કરી આપી. ત્યાં માંગરોળનો ગુગળી બ્રાહ્મણ પુજારી છે.

અત્રે સમુદ્રપર સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં ડુંગરમાંથી પાપમોચની, ઋણમોચની, સાવિત્રી, ગાયત્રિ, સરસ્વતિ વિગેરે નદીના ઝરા વહે છે. તેમાં તથા સમુદ્રમાં સ્નાન કર્યું. વળતાં જનાર્દન ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. એ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. એક હાથમાં પાણીની અંજલી લીધેલી છે. બીજામાં શંખ, ત્રીજામાં ચક્ર, અને ચોથામાં ગદા છે. એ રીતે મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. આજે મહા શુદિ ૨ માતાની બીજનો અમોએ પ્રદીપ કર્યો હતો. મહા પ્રભુજીનાં દર્શન કર્યાં. મહા પ્રભુજી યાત્રા કરતાં અત્રે પધાર્યાં હતા. આ બેઠકમાં પીપળો છે ત્યાં બેસી મહા પ્રભુજીએ પારાયણ કથા કરી હતી, અને બ્રહ્મભોજન કર્યો હતો. ૨૦૦ વર્ષ ઉપર જુનાગઢ ? વાળા ઘનશ્યામ લાલજીને તેઓ સ્વપ્નમાં આવ્યા અને જનાર્દનમાં પીપળો તથા ન્હાનું તળાવ છે ત્યાં બેઠક કરવા કહ્યું. તે પરથી તે વખતના માતબર કોચીનના વેપારીઓએ દ્રવ્યની મદદ કર્યાથી આ બેઠક ઉભી થઇ છે. એ તળાવનો એક ન્હાનો કુન્ડ બાંધ્યો છે. તેનું નામ રામકુન્ડ છે. બેઠકના નિર્વાહને માટે આસરે છ હજાર રૂપીઆ હતા. પણ કોચીનના વેપારીઓ જેની પાસે તે હતા તે ખુટવાથી એ રકમને ધક્કો લાગ્યો ને હાલમાં રૂ. ૩૦૦૦) આસરે છે, તેના વ્યાજમાંથી રૂ. ૨૫) ના ખર્ચમાં એક પુજારી, એક ચાકર, ગાય વિગેરે રહે છે. દૂરનો મામલો પડ્યો એટલે ગુજરાતી પુજારી કોઇ રહેતું નથી. પણ અમે ગયા ત્યારે તો ગુજરાતી હતો. જનાર્દન પોતે સાક્ષાત દ્વારકાનાથજી છે, અને અત્રે દરિયો ઓળંગી પધારેલા છે. જનાર્દન ભગવાનનો પરતો પણ જબરો છે. અદીઘડીમાં એની માનતા બહુ ચાલે છે. જનાર્દનનો ધૂપ પણ માંદા સાજાને અથવા ભૂત પિશાચ આગળ કર્યો હોય તો રામબાણ છે.

આજે રામકુન્ડમાં સ્નાન કરી રણછોડદાસ ખેતશીનું ક્ષેત્ર છે તેમાં રહેવા ગયા. (તા. ૨૦–૧–૦૪). આ તરફ મલબારી વસ્તિ બહુ સુખી છે. તેમનો આધાર નાળીએરી ઉપર છે. લોકો નાળીએરીના ઝાડો દર વર્ષે નવા

નવા વાવતા જાય છે, અને કોપરાનું તાજું તેલ શાકમાં, માથામાં વિગેરે બધા કામમાં વાપરે છે. નાળીએરીના પાંદડા છાપરાપર જાવળીને ઠેકાણે કામ લાગે છે. એ ઝાડના ડાળાંની છાલોમાં ખાર હોય છે તેથી તે કપડાં ધોવા કામ લાગે છે, તેનાં મુગીઆં પણ કામ લાગે છે. કોપરાંના કાચલાં બાળવામાં ખપ લાગે છે, છાલાંની દોરીઓ બનાવે છે, અને તે દેશાવર પણ જાય છે. મલબારમાં ત્રણ ભાગ સ્ત્રી, અને એક ભાગ મરદની સંખ્યા છે. સારા સારા ગૃહસ્થોને ત્યાં ૩૦-૩૫ વર્ષની છોકરીઓ કુંવારી હોય છે. વર મળતા નથી. કોચીન આલપાઇમાં ભાટીઆ લુહાણાઓ આવી વેપારમાં સારૂં ધન કમાયા છે, ને કેટલાએક તો મુંબઇમાં દેવાળું કાઢી આવેલા એવા અત્રે પૈસાવાળા થયા છે. ઠેઠ ટીનેવેલીયા આલ્પાઇ સુધી ત્રીવેન્દ્રમના રાજાનું રાજ્ય કહેવાય છે, કારણ કે એ રાજ્યની ત્રણીખરી બધી ઉપજ પદ્મનાભના મંદિર ખાતે જ જાય છે. એ રાજ્ય ભગવાનને અર્થે જ છે. ત્યાં જે તાંબાના સિક્કા ચાલે છે તેને ચક્રમ કહે છે એટલે કે તે ભગવાનનો સુદર્શન ચક્રનો સિક્કો કહેવાય છે. કહે છે કે ટિનેવેલી ડીસ્ટ્રીકટમાં સડક ઉપર કામની દેખરેખ માટે એક હિન્દુ અમલદારને એવો હુકમ મળ્યો હતો કે નવી સડક કરતાં રસ્તામાં આડું પીપળાનું ઝાડ આવે તો તે કાપી નાખવું. એક ડાળ કાપતાં લાલ લોહી નીકળ્યું. રાત્રિના તે હિન્દુને તાવ આવ્યો, અને સાહેબને સ્વપ્નું આવ્યું કે તું ઝાડ કપાવીશ તો મરી જઇશ. સાંજના ખુરશી પરથી ચક્કર આવતાં પડી ગયો. પછી સાહેબે હિન્દુને હુકમ કર્યો તે પ્રમાણે રૂ. ૧૫-૨૦ નો ખરચ કરી પૂજા પાઠ કરાવી, ડાળ સાંધી, પાટો બાંધ્યો. ડાળ વખત જતાં ચોંટી ગઇ, ને જીવ આવ્યો.

એક વખત બ્રહ્માજી બેઠા હતા, તેની પાસે તેમના શ્રેષ્ટ પુત્ર નારદજી તથા કનિષ્ટ પુત્રો—નવપ્રજાપતિ પણ બેઠા હતા, તેટલામાં બ્રહ્માજીના પિતા જનાર્દનને છેટેથી આવતા દીઠા, તે જોઇને બ્રહ્મા ગાદી આપવા ઉભા થયા. નારદજીએ જનાર્દનને જોયા પણ નવપ્રજાપતિએ જોયા નહિ, તેથી હસ્યા ને કહ્યું કે બ્રહ્માજી પોતાના પુત્ર નારદજીને ગાદી આપવા ઉઠયા. એટલે બ્રહ્માને ગુસ્સો આવ્યો ને તેઓને નીકળી જવા કહ્યું. નવપ્રજાપતિએ ઉત્તર આપ્યો 'અમારે કયાં જવું?' બ્રહ્માના ખભા ઉપર અંગુછો હતો તે લઇ છેટેથી ફેંક્યો ને કહ્યું 'આ દિશામાં જાઓ' તે અંગુછો અત્રે જનાર્દનનું મંદિર છે તેની સામે પીપળો છે ત્યાં આવી પડયો. ત્યાં નવપ્રજાપતિ આવ્યા. પણ અત્રે ખાવા પીવા સંધ્યાદિક કર્મ કરવા દરિયાના ખારા પાણી શિવાય બીજું કંઇ મળે નહિ, તેથી બહુ કષ્ટ પામ્યા. પછી કેટલે વખતે નારદજી ભૂમાપર પર્યટન

કરતા ત્યાં આવી ચઢયા, એટલે નવપ્રજાપતિએ અરજ કરી કે 'અમારૂં કષ્ટ પિતાજીને કહીને દૂર કરો.' નારદજીએ તેમની ફરિયાદ બ્રહ્માજીને ગુજારી તે ઉપરથી બ્રહ્માજીએ આકાશમાંથી સુદર્શન ચક્ર આકાશમાંથી મોકલ્યું. તેનું તેજ તથા ગરમી એટલાં હતાં કે ઉંચેથી વેગમાં પ્રકાશમય આવતું જોઇને નવપ્રજાપતિ ગભરાયા, ને એમ જાણ્યું કે નારદજીએ જઇને વળી કંઇક ગોટાળો વાળ્યો છે તેથી વળી આ અધિક કષ્ટ આવે છે, એટલે બ્હીકના માર્યા ન્હાસીને કયાંય દૂર દેશમાં ન્હાસી ગયા. સુદર્શન ચક્રે તો કોઇને દીઠા નહિ એટલે જમીનમાં પાતાળમાં જઇ ઉપર પાણી કાઢયું, તે ચક્રતીર્થ કુન્ડ અત્રે વિશાળ છે. થોડા વખત પછી અત્રે આવી જોય છે તો મીઠા પાણીનો કુન્ડ અત્રે જોયો ને શાંત થયા. બ્રહ્માને વિચાર થયો કે આપણે યજ્ઞ કરવો તેથી નારદજીને પુછયું કે તું સર્વ ભૂમીપર્યટન કરી આવ્યો છે માટે યજ્ઞની સારી જગ્યા કઇ ? તે બતાવ. નારદે કહ્યું ભાસ્કરતીર્થ ઉત્તમ છે માટે ત્યાંજ યજ્ઞ કરવો. બ્રહ્માએ કહ્યું 'બહુ સારૂ તેનો બંદોબસ્ત કરો.' પછી યજ્ઞની તૈયારી થઇ ને યજ્ઞ ચાલુ થયો. જે જોઇએ તે જાતનાં ધાન્ય પકવીને ભંડારો ભરી રાખ્યા. જે કોઇ હીરા, સોનું, રૂપું, ભોજન અગર જે કંઇ માગે તે મોં માગ્યું બ્રહ્માજી તેને આપતા. એટલે મનમાં બ્રહ્માજીને અહંકાર થયો કે મ્હારા જેવો કોઇ નથી. તેથી જનાર્દન સ્વામી એક ૮૦ વર્ષના વૃદ્ધ બ્રહ્મચારીના વેષમાં આવી 'યજ્ઞ કોણ કરતા હય, અમેરેકુ ભોજન હોના' એમ બોલવા માંડયું. ત્યારે તેને જવાબ મળ્યો 'તું બૂમો શું કરવા પાડે છે. આટલા બધાને મળે છે ને તને નહિ મળે ? મુંગો મુંગો પતરાવળી નાંખી બેસ.' પછી ભગવાન બેઠા ને ભોજન પીરસાયું ને જલાંજલી લઇ જેવી ફેરવે છે તેટલામાં પતરાવળીમાં ભોજન ન મળે, તેમ કોઠારમાં પણ ન મળે. છેવટે બધા ગભરાયા. ભગવાન તો કહે 'ભોજન લાવ' બ્રહ્માજીને ખબર પડતાં આવ્યા. બુઢાને જોઇને ભગવાન તરીકે ઓળખી કાઢયા ને પગે પડી દંડવત કર્યા. પણ ઉઠયા નહિ. ભગવાન કહે 'તું ઉઠ મને ભોજન આપ' બ્રહ્મા કહે 'તમો પધાર્યા તો મને આનંદ થયો કે મ્હારે ત્યાં યજ્ઞમાં સાક્ષાત ભગવાન કયાંથી ? પણ આપને ભોજન પુરૂં પાડવાની મ્હારામાં શક્તિ નથી. માટે કૃપા કરી તમારૂં ખરેખરૂં રૂપ પ્રગટ કરો.' પછી ભગવાન જનાર્દનજી ચતુર્ભુજ—શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મધારી હાલમાં જે ઠેકાણે બીરાજે છે તે ઠેકાણે પ્રગટ થયા. પાણીના મોટા ઘડા પૂજા માટે ભરાવ્યા હતા તેમાંથી એક ઉપાડતાં ફૂટી ગયો ત્યાં પર્વત મુકયો, તેમાંથી મીઠા પાણીના ઝરા આજ દિન સૂધી નીકળ્યા કરે છે, અને પાપનાશની વિગેરે ઝરાનું પાણી બહાર દરિઆ

પાસે પડે છે પણ દરિઆમાં જતું નથી. ફક્ત જમીનમાં ને જગીનમાં સોસાઇ જાય છે. જ્યાં યજ્ઞ કર્યો હતો ત્યાં ઘણા જથાબંધ સમીધા વિગેરે બળવાથી ડુંગર થઇ ગયો છે, તેમાંથી ધુપ કોળસાની ખાણો માફક હજુ નીકળે છે તે જનાર્દન ધુપ કહેવાય છે.

આજે (તા. ૨૨-૧-૦૪) ચક્રતીર્થ, સમુદ્ર, પાપનાશની વિગેરેમાં સ્નાન કરી ભગવાનને ભોગ ધરાવી નૈવેદ્ય લીધો, તથા અર્ચન આરતિ કરાવી. ગોરને વિદાય આપી, બેઠકમાં ભેટ સામગ્રીનું આપી, સાંજના ૪ વાગે રવાના થયા તે બંદરપર આવી પુગ્યા. કોઇલન જનારા હોડીના ઉતારૂઓ બધા એકઠાં થતાં વાર લાગી. રાતે દશ વાગે હોડી હંકારી. જનાર્દનથી કોઇલન ૧૬ મૈલ છે. રસ્તામાં ન્હેર દરીઆ જેટલી મ્હોટી આવે છે ને પાણી ઉંડા હોય છે. પાણીનો મોજો અત્રે લાગે છે. પાછલી રાત્રે કાંઠા ઉપર હોડી છોડીને ખારવાઓ સૂતા તે પાછી પાંચ વાગે હંકારી ને સવારના ૮ વાગે કોઇલન આવી પુગ્યા. (તા. ૨૩-૧-૧૯૦૪).

કોઈલન—અત્રે શા. જીવણદાસ લીલાધર નામના ભાટીઆ ગૃહસ્થને ત્યાં અમો ઉતર્યા. કોઇલન ગામ ન્હાનું પણ સારૂ છે, બધી ચીજો મળે છે. લોટ જે બીજે કયાંય ન મળ્યો તે અત્રે મેંદાનો લોટ મળ્યો. દુધ પાણી જેવું છે. તરકારી ઠીક મળે છે. લીલાં મરી ઘણાં થાય છે. દુકાનો મુંબઇ ફેશનની મેમણીઆઓની બહુ છે. અત્રે ગુજરાતિ બોલી જાણનારા વેપારીઓ પણ છે. હલકો વર્ણ વધારે છે. અત્રેથી બે ત્રણ માઇલ ઉપર રેલવેના પાટા પડયા છે. ત્યાં આગગાડી થવાની છે. (હાલમાં ત્યાં આગગાડી ચાલુ થઇ ગય છે, ને લોકો હવે આવગમન એ રસ્તેથી કરે છે.) કોઇલનથી આલપાઇ બંદર ૫૪ મૈલ છે. કોઇલનથી સાંજના ૪ વાગે હોડીમાં બેઠા. રસ્તામાં દરીઆની ખાડી તથા નાળાં આવે છે, પણ ગાડાં કરતાં હોડીનો રસ્તો ઘણો સારો. હોડી ડોલા પણ ખાતી નથી, તેમ ગાડાંની હલામણ ઘણી. આખી રાત હોડી ચાલી. સવાર પડતાં હોડીએ અર્ધો રસ્તો કાપી નાખ્યો. રસ્તામાં નાળવું આવ્યું. આજુબાજુ જમીનના કિનારાપરથી હોડી ચાલી જાય. જાણે નદીમાં જતા હોય તેવો ભાસ થતો હતો. રસ્તામાં હોડી ઉભી રાખી, કિનારે ઉતરી, દાતણ પાણી કરી, પાછી હોડી હંકારી. રસ્તામાં દેવનારાયણ (વિષ્ણું) નું મંદિર આવે છે એ મ્હોટું છે. બીજાં ન્હાનાં ન્હાનાં દેવળનાં સ્થળો આવે છે. આગળ ચાલતાં બાજુપર કરમાડી ગામ આવે છે, ત્યાં શિવાલય છે, તેમાંથી સોનાનો દાગીનો કોઇ ચોરી લઇ જતું હતું, તે નાળવામાંથી પસાર થતાં પથ્થર થઇ

ગયો, તેની મૂર્તિ તથા પથરો હોડીમાંથી દેખાય છે. એ ચોરનું નામ કરમાડી કુટીન. સર્વ ઠેકાણે ઉતરવા માટે ક્ષેત્રો હોય છે. અમારી હોડી ખાઇમાંથી પસાર થતી હતી ત્યારે અમારૂં માણુસ નામે બારોટ મોહબતે અનાનસ જેવું ફળ પાણીમાં છેટેથી તરતું દીઠું, તે નજદીક આવતાં વાંકો વળી લેવા ગયો, પણ પોતાનો સમતોલ ન રહેવાથી ઉંધો પાણીમાં પડી ગયો. પણ રામ રાખે તેને કોણ ચાખે, તે મુજબ ત્યારે નસીબે મારા હાથમાં તેનો પગ આવી ગયો તે ખૂબ જોરથી મેં પકડી રાખ્યો. હોડીના બીજા અર્ધાનાં એક બીજો ઉતારૂ હતો, તેના હાથમાં બંડીનો છેડો આવી જતાં તે પણ તેણે પકડી રાખ્યો, એટલે મહા મુસીબતે મોહબત ડુબતો ડુબતો હોડી ઉપર ચઢી આવ્યો, નહિ તો આજે તેનાં સો વર્ષ પૂરાં થત. અમે કોઇલનથી નીકળ્યા ત્યારે ઠા. જીવણદાસે કહ્યું, આખી હોડી ભાડે કરો, પણ તેમ ન કરતા અર્ધી ભાડે કરી તો ઠીક થયું, કારણકે બીજા ઉતારૂની અમને આ વખતે મદદ આવી મળી. માટે મુસાફરીમાં હમેશાં સંગાથ હોય તેમ વધારે સારૂં. આખો દિવસ હોડી ચાલીને સાંજના પાંચ વાગે આલપાઇ બંદરે આવી પુગ્યા. (તા. ૨૪-૧-૦૪).

આલપાઇ બંદર અથવા એલેપી--અત્રે કચ્છ રોહાના વતની લુહાણા શેઠ ઠા. માલજી કેશવજી જે અત્રે એક મ્હોટા વેપારી છે તેને ત્યાં અમો ઉતર્યા. તેણે અમારી ઘણીજ સરસ બરદાસ્ત કીધી, અને અમને બે દિવસ રોકયા. કોચીનના સારસ્વત દામોદર મોનજીના પુત્ર મીઠુ ઉર્ફે દયારામ સાથે લાઇટ હાઉસ, દરિયો, ને પુરજો જોઇ આવ્યા. અત્રે દરિયાપર મ્હોટી ધર્મશાળા છે તેમાં શંકર, હનુમાન, તથા મહા પ્રભુજીની બેઠકમાં દર્શન કર્યાં. અત્રેની બજાર પણ સારી છે. માલજીભાઇએ વિપ્ર દામોદર મોનજી ઉપર અમારી બરદાસ્ત માટે કોચીનમાં કાગળ લખ્યો. બીજે દિને સવારના ૧૦ વાગે (તા. ૨૬-૧-૧૯૦૪) શેઠ માલજીભાઇએ પોતાની હોડી બોલાવી. તેમાં બેસી સ્ટીમરપર ગયા. સ્ટીમર ન્હાની છે. એવી બે સ્ટીમરો છે તે દરરોજ કોચીન આલપાઇ વચ્ચે આવજાવ કરે છે, ને મુંબઇના વલીભાઇ કાદરભાઇની માલેકીની છે. પણ થોડા વખત પછી પદ્મનાભ સૂધી સ્ટીમર જશે એમ કહે છે. બપોરના ૧૨ વાગે હંકારી. આગબોટના માલેકને સારો નફો રહે છે. ત્રીજા કલાસનો રૂ. ૦।। ને બીજા કલાસનો રૂ. ૦।।। લે છે. આગબોટ સગવડવાળી સારી છે.

કોચીન—સાંજના ૭ વાગે કોચીન આવી પુગ્યા. (તા. ૨૬-૧-૦૪) અત્રે જગાત લે છે. મીઠુ મહારાજનો ભાઇ લખમીદાસ તથા શંકર સામા

લેવા આવ્યા હતા, અને તેમના પિતા વિપ્ર દામોદર મોનજીએ અમારી સારી બરદાસ્ત કીધી. અત્રે હવેલીઓ છે. એક ધર્મશાળા છે. મટાંજરીને રસ્તે મ્હોટી બજાર છે. સાંહેબ લોકોની વસ્તિ છે તેને બ્રિટિશ કોચીન કહે છે. ત્યાં દીવાદાંડી તથા હિન્દુની સ્મશાનભૂમી છે, ત્યાંથી હનુમાનનું દહેરૂં આવે છે ત્યાં દર્શન કર્યા. દરિયાને પેલે કાંઠે અર્નાકયુલમ નામનું આગગાડીનું સ્ટેશન છે, તે ભાગમાં મ્હોટી મ્હોટી આરીસો છે. રસ્તા પહોળા ને સારા છે. વસ્તિ સ્વચ્છ છે. તે રસ્તે થઇને અમો જગજીવનગોપાળ જે અત્રેથી ૨ાા ગાઉ છેટું છે ત્યાં ગયા. ત્યાં બાલાજીના પણ દર્શન છે; બીજે દિને (તા. ૩૦-૧-૦૪) અમો કોચીનથી નીકળ્યા. અર્નાકુલમના સ્ટેશને બેઠા, તે તા. ૩૧ મીએ સવારના મદ્રાસ આવી પુગ્યા. કોચીનથી મદ્રાસ ૪૨૫ મૈલ, ટિકિટના રૂ. પા।~

તિરૂપતિ બાલાજીઃ—મદ્રાસમાં એક દિવસ રહી ત્યાંથી તીરૂપતિ ગયા. (તા. ૩-૨-૦૪); ૮૯ મૈલ. ટિ. રૂ ૧); બાળાજીનું તિરૂપતિ ગામ જમીન ઉપર પણ છે, ને ડુંગરપર પણ છે. બીજે દિને સવારના પહોરમાં (તા. ૪) ડુંગરપર જવા નીકળ્યા તે સાંજના પુગ્યા. ત્યાં બાળાજીની મૂર્તિના દર્શન કર્યા. મૂર્તિ મ્હોટી ને દર્શન કરવા લાયક છે. તા. ૫ મી ને શુક્રે અભિષેકનાં દર્શન કર્યા. બાળાજીથી એક ગાઉ છેટે એક સ્થાન છે. ત્યાં ડુંગરપરથી એવા જોસબંધ પાણીનો ધોધ પડે છે કે તેની નીચે સાંકળો છે તે પકડીએ તો જ ઉભા રહેવાય. એ પાણી આપણાપર પડે છે કે તુરત ચોખાના ઓસામણ જેવું શ્વેતરંગનું તે પાણી થઇ જાય છે, ને તે વિષે લોકો કહે છે કે જેણે ઘણા પાપ કર્યા હોય તેનું પાણી ઘણું શ્વેત થાય છે, અને થોડા પાપવાળાનું થોડું થાય છે. હવે આ વાતમાં કેટલું સત્ય છે તે કહી શકાતું નથી, પણ પાણી શ્વેત થાય છે એ વાત તો ખરી. ડુંગર ઉપર ગામ છે ત્યાં બધી ચીજો મળે છે. ડુંગરપરથી ઉતરી આવ્યા પછી બીજે દિને કપિલ ધારા-તળાવમાં સ્નાન કર્યું. બાળાજી વિષે ગીત બોલાય છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

જેજે બોલો સાધુ લછમન બાલાજી, હરહર બાલાકી, પ્રતિ પાલાકી,
દશરથ સુત નંદ લાલાકી,

જેજે બોલો સાધુ લછમન બાલાજી, જેજે બોલો સંતુ લછમન બાલાકી.
દક્ષિણું દેશ સવાલક્ષ પર્વત, જગમગ જ્યોત જવાલાકી—જેજે બોલો.
શિવ સાતળ (કૈલાસ) સીતારામજી બીરાજે, ચોકી હનમત બાલાકી,
ચોકી અંજનીકા લાલાજી; જેજે બોલો.

આઠમજીપર ફૂલનકો જામો, ઉપર મોજ દુશાલાકી—જેજે બોલો.
બૃહસ્પતવાર જરીકો જામો, ઉપર મોજ હજારાકી—જેજે બોલો.
શુકરવાર દૂધનકો નાવણુ, મોજ બનીહે મોહન માલાકી, મોજ બનીહે
હીરા લાલાકી—જેજે બોલો.
છજે બીજે દો પોળીઆ બીરાજે, ઓર ઉપર ધૂમ નગારાકી—જેજે બોલો.
તિરૂપતિપર સીતારામજી બીરાજે, રાઘોરામજી બીરાજે, ચોકી અંજની
કે લાલાજી—જેજે બોલો.
દૂરદેશસે જાત્રી આવે, માર પડે મૃગ છાલાકી—જેજે બોલો.
તુલસિજી દાસ શરન આયે તેરી, પત રાખો કંઠી માલાકી ,,
હરહર બાલાકી, પ્રતિ પાલાકી, દશરથ સુત નંદલાલાકી. ,,

પંઢરપુર—તિરૂપતિથી મહા વદી ૫ ના નીકળ્યા, તે અમો પંઢરપુર જવા માટે બારસી રોડ સ્ટેશને (કુરૂરવાડી) વદી ૬ તા. ૭-૨-૦૪ ને દિને આવી પુગ્યા. (છેટું ૪૭૦ મૈલ; ટિ. ૩ ૫)=). અમો ગયા ત્યારે પંઢરપુર જવાની આગગાડી થઇ ન હોતી. હાલમાં થઇ છે. ત્યાં જવાને ૦ાા ટીકીટ પડે છે. છેટું ૩૪ મૈલ છે. તે અમો ટાંન્ગામાં ગયા. ત્યાં પ્લેગ બહુ હોવાથી ગામ ખાલી થઇ ગયું હતું. અમો અમારા ગોર કોનભટને ત્યાં ગયા તે પણ ગામમાં નહોતો. પછી તેના સગાને ત્યાં ઉતર્યા. ચંદ્રભાગા નદીમાં સ્નાન કર્યું તથા વિઠોબાના, પુંડલીક, નામદેવ વિગેરે દેવળોમાં તથા મહા પ્રભુજીની બેઠકમાં દર્શન કર્યાં.

પુંડરીક પોતાની માતા સત્યા તથા પિતા જાનુદેવની એકનિષ્ઠાથી એટલી તો સેવા કરી છે કે સાક્ષાત્ ભગવાન ઘનસ્યામ પીતાંબરધારીએ તેને દર્શન દીધાં, પોતે માતપિતાના પગ દાબવામાં પ્રવૃત્ત હોવાથી બેઠાં બેઠાં મસ્તક નમાવી ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા, અને આસન માટે ઇંટ નાખી. તે ઇંટપર હાલ વિઠોબા બિરાજે છે. વિટ=ઇંટ, ઇંટ ઉપર ઉભા છે તે વિઠોબા. માતપિતાની સેવા થઇ રહયા પછી વિઠોબા ભગવાન પાસે પુંડરીક ગયો ને દંડવત કર્યા. ભગવાને વર માગવા કહ્યું એટલે તેણે કહ્યું 'જે રૂપમાં આપનું સ્વરૂપ હાલ મ્હારા સન્મુખ છે તેજ રૂપથી અત્રે નિવાસ કરો, અને આ ક્ષેત્રના મૂઢ અને પાપી લોકોને દર્શન દઇ તેમને મોક્ષ આપો અને તમે પણ મ્હારા નામથીજ ઓળખાઓ.'

વિઠોબાના મંદિરની પહેલી પાયરીએ નામદેવની મૂર્તિ છે. પૂર્વે નામદેવે વરદાન માગ્યું હતું કે 'મને વૈકુંઠપદ કે ઇન્દ્રપદ કંઇ પણ જોઇતું નથી. માત્ર આ ક્ષેત્રમાં યાત્રીઓ આવે તેના પગની રજનો મને સ્પર્શ થાય એવું

શ્રી ક્ષેત્ર પંઢરપુર

M. D. Khi

સ્થાન આપો.' તે પરથી વિઠ્ઠલનાથે 'તથાસ્તુ' કહેતાં મંદિરની પહેલી પાયરી પર જ્યાં નામદેવની હાલ મૂર્તિ છે ત્યાંની જમીનમાં ખાડો પડી ગયો. તેમાં નામદેવ તથા તેના અનુયાયીઓએ ભુસ્કો માર્યો ને પાછળથી સર્વ ભામ પુરાઇને જેવો હતો તેવો થઇ ગયો. આ બનાવ શાકે ૧૨૬૮ ના અષાડ વદિ ૧૩ ને દિને બન્યો.

ચંદ્રભાગા નદીને પેલે કાંઠે મહા પ્રભુજીની બેઠક છે. જ્યારે મહા પ્રભુજી પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યા ત્યારે પોતાના શિષ્ય મંડળ સહિત અત્રે આવી પુગ્યા. પણ નદીમાં પાણીનું પુર બહુ હોવાથી શિષ્યોને વિચાર થયો કે વિઠ્ઠલનાથનાં દર્શન હવે કેમ થશે. પછી મહા પ્રભુજી સંધ્યાવંદન કરવા બેઠા ને શ્રી વિઠ્ઠલનું ધ્યાન ધર્યું. એટલે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી સાક્ષાત આવી ઉભા, તેમને મહા પ્રભુજીએ વંદન કર્યું એટલે શ્રી વિઠ્ઠલે મહા પ્રભુજીને વરદાન આપ્યું કે 'કાશીક્ષેત્રમાં ગયા પછી તમારા વિવાહ કરજો એટલે હું તમારો પુત્ર થઇ અવતરીશ' એટલું કહી ભગવાન અંતર્ધાન થઇ ગયા. બેઠકમાં એક ભોંયરૂ છે, ત્યાં મહાપ્રભુજીએ ભાગવત સપ્તાહ કરી છે.

ત્યાં મરકી ધુમ ચાલતી હોવાથી અમો તુરત નીકળી પડયા અને કુરૂરવાડી આવ્યા. ત્યાંથી રાત્રિના નીકળ્યા, તે સંવત ૧૯૬૦ ના મહા વદિ ૧૧ ને શુક્રવાર તા૦ ૧૨-૨-૧૯૦૪ ને દિને સવારના મુંબઇ આવી પહોંચ્યા. અમોને સામા લેવાને બ્રહ્મક્ષત્રિય હિતેચ્છુ સભાના મેમ્બરો, સેક્રેટરી મી૦ પુરૂષોતમદાસ પદ્મસિંહ કાકુ, મેસર્સ હરિલાલ જગન્નાથ, ચુનીલાલ જગજીવનદાસ વિગેરે સ્નેહીઓ આવ્યા હતા અને તેઓએ પુષ્પહારથી સારો સત્કાર કર્યો હતો.

શ્રી બેટદ્વારિકા.

બેટ દ્વારિકાની યાત્રા કરવા માટે અમોએ એક મહિનો આગમચથી તેયારી કરવા માંડી હતી. કામકાજ વગેરેની વ્યવસ્થા કરી તા૦ ૨૫મી ડીસેમ્બર સને ૧૯૦૫ સંવત ૧૯૬૨ના માર્ગશીર્ષ વદિ ૧૪ને સોમવારે પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે ઉઠી સ્નાન વિગેરે નિત્ય કર્મ અમોએ કરી લીધું. મહારાજ શિવલાલ મુરારજીએ અક્ષત, તિલક, પુષ્પહાર તથા શ્રીફળ આપ્યાં, અને એવાં શુભ શકુન વડે અમોએ તે દિને સવારના સાત વાગે ઘેરથી પ્રયાણ કર્યું. મુસાફરીને લગતો સર્વ સામન, વાસણકુસણ, ટીમણ વગેરે સાથે લીધું હતું. ઠાકોરજીને ધરાવવાની સામગ્રી, વાસણ, તથા વસ્ત્ર પણ લીધાં હતાં. અમો સર્વે મળી પાંચ જણ! હતા. મ્હારા ઉપરાંત મ્હારા માતુશ્રી દેવકોરમા, બ્હેન તુળજાગૌરી, (દ્વિતીય) પત્ની મણિગૌરી, તથા એક માણસ નામે મોહબત. પ્રીન્સીસ ડૉકમાં અમોને સ્ટીમર લીન્ગા સુધી વળાવવાને મહારાજ શિવલાલ મુરારજી, મેશર્સ સુંદરદાસ પીતાંબર, હિમ્મતલાલ જુગલદાસ, વરજીવનદાસ નારણદાસ, તથા નાનાભાઇ જીણાભાઇ ખખ્ખર આવ્યા હતા. સ્ટીમરે સવારના દશ વાગે મુંબઇનું બારૂં છોડયું. મુંબઇથી દ્વારકાં આસરે ૨૫૦ ગાઉ થાય છે, અને સ્ટીમર કલાકના ૧૨ ગાઉ ચાલે છે. પોરબંદરથી દ્વારકાં ત્રીશ ગાઉ, અને દ્વારકાંથી માંડવી ૧૨ ગાઉ થાય છે.

દ્વારિકાં—તા૦ ૨૬-૧૨-૦૫ આજ સવારના ૯ાા વાગે સ્ટીમર દ્વારકાં આવી પુગી, ને મછવાઓ લાગુ પડયા તેમાં અમો ઉતર્યા. અમને કિનારે લઇ જઇ ઉતાર્યા. અત્રે નવા કપડાપર જગાત લે છે, પણ ઠાકોરજીના નવાં કપડાં વગેરે માટે કર લેવામાં આવતો નથી. અમો ઠા. માવજી પ્રેમજીની ધર્મશાળા જે તેના કોઇ રખેવાળના નામ ઉપરથી રામરામૈયાની ધર્મશાળા તરીકે ઓળખાય છે તેમાં ઉતર્યા. અત્રે બધા બ્રાહ્મણો પોતપોતાના ચોપડાઓ લઇ આવ્યા, અને નામઠામ વગેરે પુછીને કંટાળો આપવા લાગ્યા.

દેવદ્વારકાં ઈત્યાદિ—દ્વારકાંથી બે ગાઉ વરવાળા, ૧ાા ગાઉ કચ્છીગઢ, તથા બોડખીતરી આકાશમાં છેટેથી સમુદ્રમાં દેવદ્વારકાં અથવા સુવર્ણ દ્વારકાં

અ. સૌ. મણિગૌરી મગનલાલ ખખ્ખર, તથા ચી. બાવાજીરાજ.

દિવાળીથી દેવદિવાળીની વચમાં કોઇ પણ ભાગ્યશાળીને જ દેખાય છે. સડકને રસ્તે વરવાળેથી બે ગાઉ મકનપર આવે છે, ત્યાંથી ૧ ગાઉ મોજપ, ત્યાંથી ૨ ગાઉ ભીમરાણું, ત્યાંથી ૦।। ગાઉ સુરજ કરાડી, ત્યાંથી ૦।। ગાઉ આરંભડુ, ત્યાંથી પાણીની ખાડી છે, તે ત્રણ ગાઉ મછવામાં બેસીને જવું પડે છે એટલે બેટ આવે છે. દ્વારકાંથી ઉગમણું ૧।। ગાઉપર લાડવા ગામ છે, જેમાંથી દ્વારકાનાથની મૂર્તિ નીકળી હતી. બેટથી વળતાં મછવામાં બેસીને મેંદરડે જવાય છે, ત્યાંથી શામળાસર ૧ ગાઉ, અને તેની જોડે ગોપીતળાવ, ત્યાંથી ૧।। ગાઉ નાગનાથ, ત્યાંથી ૩।। ગાઉ મુળગોમતુ અથવા જુનુ ભાવડું ગામ, અને ત્યાંથી ૩ ગાઉ દ્વારકાં આવે છે. રસ્તામાં ચોટેશીનો ટીંબો, ધોળા તળાવ તથા ભોજાઇ તળાવ, જોદ્ધા માણેકનો પાવળીઓ આવે છે. ઓખું તે જોદ્ધા તથા મુળુ વાધેરોનું ગામ, કુશસ્થળી તે અસલ કુશેસરનું ગામ વગેરે આવે છે. દ્વારકાથી આરંભડુ ૮ ગાઉ, બેટથી પોસીત્રું ૧।। ગાઉ, નાગનાથથી ધાસડવેલ બે ગાઉ ને ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ દ્વારકાં. જંગલમાં એક ગુફા છે તેને ભેખડખડી કહે છે, તેમાં કાબાઓ સંતાઇ રહેતા ત્યાં ભડકેશ્વર મહાદેવ છે. વસઇની ખડી–વસઇ ગામ દ્વારકાંથી ૩ ગાઉ છે, તે કનકાપુરીથી ઓળખાય છે. તેમાં પ્રાચીન જુનું મહાદેવનું દેહેરું છે. તેમાં અગણિત થાંભલા છે. દ્વારકામાં કેશવો ને કાલવો ભગત થઇ ગયા. તેઓએ દ્વારકાનાથના આભમણા મુખ કર્યા. રણછોડજીને ડાબે હાથે તેમના ભાઇ ત્રીકમજીનું મંદિર છે, અને જમણી બાજુએ કલ્યાણજી શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર જે કુંવરકલ્યાણ કહેવાય છે તેનું મંદિર છે.

તા૦ ૨૭–૧૨–૦૫. આજે ગોમતી સ્નાન કર્યું. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી દર માણસ દીઠ રૂ ૧।નો કર લેવાય છે. બેટના કુંવર બાબાજીના અંગ્રેજ સરકાર જોડેના ઘણા કામો શેઠ સુંદરજી શિવજીએ કરી આપ્યા હતા તેનો લાભ લઇ આ લેવાતો કર ક્ષત્રિઓ માટે શેઠે માફ કરાવ્યો હતો, અને તે બાબતનો લેખ ત્રાંબા પત્રપર કુંવર પાસેથી કરાવી લીધો હતો. ક્ષત્રિઓ પાસેથી એ કર પાછો કયારે લેવો શરૂ કર્યો, તેમ જ એ લેખ કયાં છે તેનો પત્તો મળ્યો નથી. ગોમતીપરના સઘળા ઘાટ શેઠે બંધાવી આપ્યા છે. અને ત્યાં છ માસ સૂધી રહી ઘણો પૈસો તેમણે ધર્માદામાં ખર્ચ્યો છે. કર લેવા માટે પણ કંત્રાકટ આપેલું હોય છે. ગરીબ માણસ પાસથી લેતા નથી. અત્રે દેહશુદ્ધિ, પ્રાયશ્ચિત વગેરે કરાવી સ્નાન કર્યું. આજુબાજુના સર્વે મંદિરોમાં દર્શન કરી દ્વારકાંનાથના ચરણસ્પર્શ કર્યાં, તેનો રૂ ૦।। તથા કલ્યાણેશ્વર તથા ત્રીકમજીના ચરણસ્પર્શ માટે રૂ ૦। લે છે. દ્વારકાંનાથના મંદિર જેટલું ઉંચું શિખર બીજું જવલેજ હોય છે. બાંધણી પુરાતન અને કામ દેવતાઇ કહેવાય છે. દ્વારકાંનાથની જોડે દુર્વાસાઋષિનું મંદિર છે.

દુર્વાસારૂષિ યાત્રા કરીને ગોમતીમાં સ્નાન કરવા આવ્યા ત્યારે દ્વારકામાં કુસેસર દૈત્ય રાજ્ય કરતો હતો. ત્યારે ગોમતી નદી પત્રાંથી ઢાંકી લીધેલી હતી. કાંઠાપર દૈત્યો બેઠા હતા, તેમણે દુર્વાસાને સ્નાન કરવા દીધા નહી, ને ધક્કા મારી કાઢયા, એટલે આ વિકાળ રૂષિ પાછા મથુરાં ગયા. પોતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પુરોહિત થાય, એટલે રીસાઇને જમનાજીને સામે કાંઠે બેઠા. (તે જગાએ હાલમાં તે રૂષિનું મંદિર છે). કૃષ્ણ ભગવાન તેને મનાવવા ગયા ત્યારે દુર્વાસા બોલ્યો 'તૂં મ્હોટો ભગવાન, અને અમ્હે તારા ગોર, અમને ગોમતીમાં સ્નાન કરવા ન મળે, અને ઉલટા દૈત્યો હણી કાઢે, ત્યારે કામનું શું' કૃષ્ણે કહ્યુ 'મહારાજ! ફિકર કરો નહિ, હું બંદોબસ્ત કરૂં છું.' કંસને માર્યાથી જરાસંધની બ્હીક તો તેમને હતી. પછી પોતે પોતાના ભાઇ બળભદ્રને કહીને પોતે દ્વારકા ગયા ત્યાં દૈત્યો સાથે ભારે લડાઇ થઇ. દૈત્યોનું જોર વધારે હોવાથી ભગવાનને ચિન્તા થઇ, એટલે બળભદ્રજીને તરત મનમાં ખબર થતાં પોતે મ્હોટું લશ્કર લઇ ભગવાનની મદદે પાતાળમાંથી રસ્તો કરી તાબડતોબ દ્વારકાં ગયા. પછી ભગવાને દૈત્યોને મારી ઠાર કર્યા, ને દુર્વાસારૂષિને ગોમતીમાં સ્નાન કરાવ્યું. ભગવાન પછી દ્વારકામાં બિરાજ્યા, અને દુર્વાસાનું મંદિર ભગવાનને ડાબે પડખે હાલ છે. પાતાળમાંથી બળદેવજી આવેલ એવી રીતે તેમનું મંદિર પણ નીચાણમાં છે. જ્યારે ભગવાને જીત મેળવી ત્યારે કુસેસર દૈત્યે હાથ જોડી ભગવાનને અરજ કરી 'આપ ભલે રાજ્ય કરો. પણ મ્હારૂં એટલું શકુન રાખો કે યાત્રી સર્વ યાત્રા કરી મને ઘૃતનો દીવો, મગજનો લાડુ તથા એક પૈસો મને ચડાવે, ને જો નહી ચડાવે તો યાત્રાનું અર્ધું ફળ મને મળે' તે વાત ભગવાને સ્વીકારી. કુસેસરનું મંદિર હાલ ત્યાં છે અને યાત્રીઓ તેને લાડુ વગેરે ધરાવે છે.

અત્રે પાણી ખારાં છે. ગોમતીજીનું પાણી ખારૂં છે. અર્ધા ગાઉપર મીઠાપાણીનો એક કુવો છે. મીઠાપાણીની એક હેલના બે પૈસા, અને ખારાની ૧ હેલનો એક પૈસો પડે છે. અત્રે મુંબઇના ડા. ઠાકરસી વિશ્રામની ધર્મશાળા સારી છે. પાણીનો કુંડ કુવા વગેરેની સોઇ સારી છે. અત્રેના નગરશેઠ નારણદાસ હેમરાજને મળ્યા. અત્રે ક્ષત્રિઓના ૨૫ થી ૩૦ ઘર છે. પટેલનું નામ શેઠ મોનજી છે. ક્ષત્રીપંચની જગા અત્રે બંધાય છે, તે તેમણે દેખાડી. એ આસરે ૩૫૦ વાર જગા પૂર્વ તરફને નાકે રૂ ૩૦૦) માં લઇ ખરડો કરી બાંધી છે. તે વખતે અધુરી હતી. તેનાં એક કૂવો છે, જે બાંધવામાં મુંબઇના મરહુમ ક્ષત્રિ પિતાંબર રામચંદે તે ખર્ચ આપેલો છે મથુરાની પરીક્રમામાં ચારઘાટ ઉપર જે શુકલે પિતાશ્રીનું વર્ષીશ્રાદ્ધ કરાવ્યું હતું તે શુકલ નરોતમ

જગજીવને તથા ગુગળીબાઇ રાજકુરબાઇએ કામકાજમાં અમને સારી મદદ કરી હતી. અત્રે ગોર કોને નેમવો તેમાં બહુજ માથાફોડ થઇ. છેવટ ગોર ઠાકરદાસ ગોપાળજી તથા હીરજી વેલજી વાયડાને નક્કી કર્યાં. અત્રેની સ્ટીમરના એજંટ મી૰ હરી જોગલેકરે પણ અમારી સારી બરદાસ્ત કરી.

તા૦ ૨૮-૧૨-૦૫-આજ સવારના સ્નાન કરી ગોમતી કાંઠેથી એક ગાઉની દ્વારકાની પરિક્રમા કરી. કાંઠાપર મહા પ્રભુજીની બેઠક છે. તેમાં ચરણસ્પર્શ કર્યા. આગળ જતાં પાંચ કૂવા છે તેમાં પાણી મીઠાં છે. દ્વારકાનાથના દેવળના ગોમતીજી તરફના એક દરવાજા પાસે ઓટલાપર એક મોટો પથ્થર છે તે સ્થાનક પરથી ભગવાને પાંચ બાણ આ ઠેકાણે માર્યાં છે, એટલે ત્યાંથી મીઠું પાણી નીકળ્યું. આગળ ચાલતાં પાંડવ ઘાટ, ગૌઘાટ વગેરે અને છેવટે સંગમ ઘાટ આવે છે. અત્રે ગોમતીજી સમુદ્રને મળે છે, અને ત્યાં સંગમમાં ન્હાવાનો મહિમા છે. ત્યાં જ સંગમનારાયણનું મંદિર છે. ત્યાં દરિયાના એક ભાગને રૂપણ કુન્ડ કહે છે. દરિયેકિનારે એક સુંદર બંગલો ઉંચા ટાવરવાળો મુંબઇના શેઠ પરશોતમ વિશ્રામ માવજી બંધાવે છે. ત્યાર પછી રામવાડી, સાવિત્રી કૂવો જેમાંથી ભગવાનની મૂર્તિ નીકળી તે, તથા દામોદર કૂવો, જેના ઉપર બેસીને શામળશા શેઠે નરસી મેહતાની હુંડી સીકારી તે કૂવા ઉપર પથરમાં ખાડો છે તે ભરીને હુંડીના રૂપીઆ ચુકવ્યા. કહેવત છે કે "જ્ઞાનવાવ, દામોદર કુંડ, ને સાવિત્રિ કૂવો તેનું આચમન નહિ કરે તે જીવતો મૂવો" જ્ઞાનવાવમાં મોઢું જોવાનો મહિમા છે. વળી ભાગીરથી ગંગાનું મંદિર આવે છે ત્યાં દર્શન કર્યાં. કથા છે કે જ્યારે રૂખમણીજી તેમના પિતા શિશુપાળને ત્યાં હતી ત્યારે એક ગવૈયાએ દરબારમાં ગાયન કર્યું તેમાં મુકુટવાળા ભગવાનનું વર્ણન કર્યું. તે દિવસથી રૂખમણી પાર્થીવ-માટીની ભગવાનની મૂર્તિ હમેશાં બનાવી પૂજા કરવા લાગ્યા. ત્યારે રૂષિએ એક દિવસ તેણીને કહ્યું કે "ભગવાન સાથે તારાં લગ્ન થશે." પછી જ્યારે સ્વયંવર મંડપ તૈયાર થયો ત્યારે રૂખમણીજી સખીઓ સાથે અંબાજી પૂજવા જતા હતા તે વખતે ભગવાને રૂખમણીજીનું હરણ કર્યું, ને રૂખમૈયો તેણીનો ભાઇ પછવાડે નાઠો. તેને પકડયો ને માથે મુડો કર્યો, અને અર્ધી મૂછ મુંડાવી બાંધી મુકયો. પછી દુર્વાસા રૂષીને બન્ને જણાએ કહ્યું કે અમે રથમાં જોડાઇએ અને દ્વારકાં જઇ અમ્હારા લગ્ન કરી આપો. રૂષિએ કહ્યું કે તમારે બન્નેએ જોવું નહિ અને બોલવું પણ નહિ. પછી રૂખમણિજીને બહુ તરસ લાગી એટલે ભગવાને ઇસારો કરતાં પગમાંથી ભગીરથી ગંગા ઉત્પન્ન કરી, તેમાંથી જળ પીધું. તે જોઇ રૂષીને ગુસ્સો લાગ્યો, અને શાપ આપ્યો કે 'તૂં વનમાં જ

રહેજે.' પછી ત્યાં લગ્ન થયાં. ચોતરો, ચોરી, નવ ગૃહ વિગેરે ત્યાં હાલમાં દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. રૂખમણિજીનું મંદિર પણ ત્યાં છે. ભગવાન દર રાત્રિએ ત્યાં રૂખમણીજી પાસે જાય ને આનંદમાં દિવસો નિર્ગમન કરે. ભગીરથી ગંગાના પ્રવાહથી આજુબાજુ સુંદર બગીચો થયો. તે જોઇને નારદજીએ દુર્વાસ રૂષિ પાસે જઇને કહ્યું કે 'તમે તો વનવાસનો શાપ આપ્યો પણ ત્યાં તો જંગલમેં મંગલ હોતા હય.' તે પરથી રૂષીએ રાતના જઇને જોયું તો ખરી વાત થઇ ને ગુસ્સે થઇ શાપ આપ્યો, એટલે ગંગાજી સુકાઇ ગયાં ને બગીચો પણ સુકાઇ ગયો. આજે ત્યાં ખેરીઆ લાકડાનાં ઝાડ નજરે પડે છે. આગળ ચાલતાં કકલાસ કુંડ આવે છે. અત્રે એક રાજા હતો તે દરરોજ એક ગાયનું દાન કરતો. એક વખત દાન કરેલી ગાય ન્હાસી જતાં પાછી રાજાના વાડામાં ધુસતાં બીજીવાર તેજ ગાય બીજા બ્રાહ્મણને રાજાએ આપી, એટલે બે બ્રાહ્મણને કજીઓ થયો. એક કહે મ્હારી ગાય ને બીજો કહે મ્હારી, છેવટ રાજા પાસે જતાં તેણે કહ્યું કે 'ભાઇ એમાં મ્હારો વાંક નથી, તમને જોઇએ તો બીજી ગાય આપું.' ત્યારે બ્રાહ્મણો કહે 'અમને તો તેજ ગાય જોઇએ,' પછી રાજાને શાપ આપ્યો એટલે તે કાંકીડો થયો અને એ કકલસ કુંડપર બ્રાહ્મણો ગૌદાન માગે છે. પછી ગોમતીપર આચમન કરી દ્વારકાનાથનાં દર્શન કરી પરિક્રમા પુરી કરી ઉતારે આવ્યા. સાંજના રામલખમણનાં દેહરાં જે અત્રેથી ૧॥ ગાઉ છે ત્યાં ગયા. ત્યાં અસલ રામલખમણની મૂર્તિઓ હતી, પણ બાવાઓ ઉપાડી ગયા છે. હાલમાં ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠક છે તેનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી એક ગાઉને છેટે સીતાવાડી છે, તેમાં એક નાની પાપપુનની બારી છે. તેમાં જેણે પાપ કર્યાં હોય તે જઇ શકતો નથી એમ કહે છે. ઉતારે આવતાં રાત થઇ.

દ્વારકાથી બેટ તા૦ ૨૯—બે ગાડાં કર્યાં ને સવારના પાંચ વાગે બેટ જવા નીકળ્યા. અત્રેથી ૧॥ ગાઉપર કચ્છીગઢ છે. ત્યાં કચ્છ દરબારનો કામદાર તથા સીપાઇ રહે છે. અહીંથી કચ્છના વહાણુ અગાઉ આવજાવ કરતા. દરિયામાં દીવાદાંડી છે ત્યાં ખરાબો છે. કાબા લોકો દીવાના ભડકા કરી ત્યાં સંતાઇ બેસતા. જે કોઇ વહાણુ ભૂલેચૂકે દીવો જાણી ત્યાં આવતું તેને લૂટી લેતા. દ્વારકા તથા બેટ એ ઓખા મંડળ કહેવાય છે, અને મૂળુ તથા જોદ્ધામાણેક તેનું રાજ કરતા. કહે છે કે એકવાર અંગ્રેજ સાથે લડાઇમાં ફકત ચાર કાબાઓએ અંગ્રેજોને માર્યા, અને પછી દરિયામાંથી તરીને પેલેકાંઠે તેઓ ન્હાસી ગયા હતા. બીજીવાર અંગ્રેજ સાથે લડાઇમાં મૂળુ, તથા માણેક મરી ગયા, તેમના પાવળીઆ હજુ ત્યાં છે, અને તેઓનું કવિત પણ

એ **જોદ્ધા માણેક** અને **મુળુ માણેક** સાથે મ્હારા પ્રપિતામહ દાદા **પૂર્ણાનંદ**ને પ્રસંગ પડયો હતો. એક વાર એવો પ્રસંગ બન્યો કે **દાદા પૂર્ણાનંદ દમણ**થી વહાણ ભરી **સિંધ** જતા હતા, તેવામાં ચાંચીઆ વાઘેરોએ આવીને તેમનું વહાણ ઘેર્યું. **દાદા** પૂર્ણાનંદ બંદુક, તરવાર, તીર કામઠા, સાંગ વિગેરે હથીયાર વાપરવામાં બહુ કુશળ હતા, અને તેમના નિશાન કદાચ જ ચુકતા. તેથી પોતે કંઈ ડર્યા નહીં. પણ વહાણના ખલાસીઓ જે **દમણ**માં મચ્છીમારનો ધંધો કરતા, તે બિચારી બ્હીકણ જાત, એટલે ફાળકામાં ભરાઇ બેઠા. આ માચ્છીઓની મોટી સંખ્યા દમ દેવામાં કામ લાગશે એમ ધારી પૂર્ણાનંદે ભરેલી બંદુક હાથમાં લઈ નીચે જઈને બધાને ડરાવ્યા કે "જો તમે ઉપર આવી તમારા સાંગડા (ગોળ જાડા લાકડાના સોટા) લઈ તુતક ઉપર હારબંધ ગોઠવાઇ ઉભા નહીં રહો તો આ જ બંદુકથી તમને ઠાર મારીશ. ફાળકામાં મરવા કરતાં ઉપર આવી લઢાઈ કરી મરશો તેમાં કીર્ત્તિ છે." આથી તેમને હિમ્મત આવી, અને સર્વે જણ સાંગડા લઈ હારબંધ તુતક ઉપર ગોઠવાઇને ઉભા, એટલામાં તો ચાંચીઆનું વહાણ સરરાટ આવી પુગ્યું, અને એમના વહાણની સોડ પાડવા પોતાના વહાણ ઉપરથી સાંકળ નાંખી. **પૂર્ણાનંદે** તેમના એક બે સરદારોને ઓળખી કાઢી બરાબર લક્ષ દઈ બંદૂક તાકી આબાદ કારી ઘા કર્યા જેથી તેઓ તુરત પડયા. સરદાર પડતાં તેમનાં માણસો ગભરાઈ ગયા. તેનો લાભ લઈ **પૂર્ણાનંદ દાદાએ** માછીઓને હુકમ કર્યો કે "તમે એનીજ સાંકળથી એનું વહાણ ખેંચી સોડ પાડી, તેમાં ઉતરી તેનાં માણસોને પકડી, કેદ કરી અને આપણા વહાણમાં લઈ લ્યો. તેઓ વધારે ગડબડ ન કરે માટે હું હજુ એમનામાંથી થોડાક જણને મ્હારી બંદુકનો સ્વાદ ચખાડું છું. એમ કહી તુરત એક બે જણને ઘાયલ કીધા, જેથી બાકીના વધારે ગભરાટમાં પડયા, અને ડરી જઈ સંગાટીયા માછીને તાબે થયા. માછી પણ કદાવર અને જોરાવર હોય છે. તેથી તેમને જકડી લઈ કેદ કરી પોતાના વહાણમાં લઈ લીધા, અને તેમના વહાણને પોતાના વહાણ સાથે બાંધી, પાછું **દમણ** તરફ હાંકયું. માર્ગમાં પૂર્ણાનંદ **દાદાને** ભરેલી બંદુકથી હુશીઆરીમાં રહેવું પડતું હતું. **દમણ** આવી તેઓને **પોર્તુગીઝ** સરકારને સ્વાધીન કર્યા, કે તરત તેઓને કેદખાને નાંખ્યા. આ વખતે **ઓખામાં જોદ્ધા માણેક** તથા **મુળુ માણેક** રાજ કરતા હતા. તેઓ અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, ફીરંગી, અને વલંદા સરકારોનાં વહાણો લૂંટતા, એટલુંજ નહીં પરંતુ ગોરા લોકોને કેદ પકડી તેમનો બદલો લેતા ત્યારે તેમને પાછા સોંપતા.

એ હકીકતથી પૂર્ણાનંદ સારી પેઠે વાકેફ હતા. તેથી તેમની સામે થવામાં પુષ્કળ હથીઆર તથા બીજાં સાહિત્યોની તૈયારી રાખતા. ઉપરાંત મનમાં એવું અભિમાન પણ ખરૂં કે એકાદ વખત એ હરામખોરોને શિક્ષાએ પુગાડવા. ઇશ્વરકૃપાએ એવો લાગ પણ આવી ગયો. એ જોદ્ધા માણેક અને મુળુ માણેક તે સને ૧૮૫૯માં જે જોદ્ધા માણેક અને મુળુ માણેકે ઓખામાં બળવો ઉઠાવી આખા કાઠીઆવાડમાં ત્રાસ વર્ત્તાવ્યો હતો તેના દાદા થાય. એ જોદ્ધા અને મુળુ માણેકના ભાઇઓના દીકરાના દીકરા મુળુ માણેકે અને દેવા માણેકે હેબર્ટ અને લેટુસ સાહેબના જીવ લીધા હતા. અંતે જોદ્ધા સને ૧૮૬૦માં કોડીનાર લુટયા પછી ગીરમાં તાવથી મરણ પામ્યો, અને સરકારી અમલદારની સરદારી તળે પોરબંદરની સીરબંધી જોડે લઢતાં સને ૧૮૬૮માં માર્યો ગયો. જે કેદીઓને દમણની જેલમાં કેદ કરાવ્યા તેમાં જોદ્ધો તથા મુળુ માણેકના અતલગના સગા સપડાઈ ગયા હતા. તેઓ ઘણા દિવસ સુધી પાછા ન ફર્યા તેથી તેમને ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. એટલામાં દમણથી તેમને સમાચાર જઈ પુગ્યા. તેથી તેમના છૂટકારા અર્થે પોતાના ભાયાતોમાંથી માણસો મોકલ્યાં. તેઓ દમણ આવી પૂર્ણાનંદને મળ્યા. આણીમેર ફીરંગી સરકારને પણ તેમની લૂટવાની ટેવને લીધે મનમાં મોટો ડંખ હતો. પૂર્ણાનંદે તેને ઉતારો આપી સારી આગતા સ્વાગતા કરી. તેઓએ સરકારમાં તેમના છૂટકારા સારૂ પરબારી તજવીજ બહુ કીધી, પણ કંઈ વળ્યું નહીં, અંતે પૂર્ણાનંદની સાથે મૈત્રી કરી તેમને વચમાં નાંખી જબરો દંડ ભરી તેઓને છોડાવી લઇ ગયા. જતી વખતે પૂર્ણાનંદની તેઓએ બહુ પ્રશંસા કરી "તમારા જેવો **સમશેર બહાદુર વ્યાપારી** આજ દિન સુધી અમને મળ્યો નથી, તમે ખરેખરા સમશેર બહાદુર ક્ષત્રિય છો. તેમ તમે બહુ ઉદાર દિલના છો, અમે જે તમારા શત્રુ તેને તમે શત્રુ નહીં લેખતાં અમને ઉતારો આપ્યો, અમારી બરદાસ્ત કરી, અને છેવટે સરકારમાં અમારૂં કંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે તમોએ સરકારમાં વગ લગાડીને અમારાં માણસોને છોડાવ્યા, તેથી અમો તમારા ઘણા જ ઉપકારી થયા છીએ, અને તેનો બદલો વાળવો જોઈએ. માટે વચન આપો કે તમારે અમારા મુલકમાં એકવાર અમારી પરોણા ચાકરીનો લાભ લેવા પધારવું, અને હવેથી તમારાં વહાણ અમારામાંથી કોઈ પણ લૂંટશે નહીં." તે વચન પૂર્ણાનંદ દાદાએ એવી સરતે આપ્યું કે "હું ત્યાં આવું અને દગો થાય તો, માટે તમારામાંથી ઓળમાં માણસો મોકલવા જોઇશે." પછી ઓખામાં જઈ પૂર્ણાનંદની ભલાઈની જોદ્ધા પાસે વાત કરતાં કહ્યું કે "ભોળા સજ્જન કરતાં દાનો દુશ્મન ભલો" માટે આપણા

દેશમાં તેમનો સત્કાર કરવો, તેથી જોદ્ધા માણેકે દાદાને તેડવાને મોભાદાર માણસો મોકલ્યાં, અને જોદ્ધાના તથા મુળુના કુંવરોને ઓળમાં મુકયા. તેમને ફીરંગી સરકારને સ્વાધીન કર્યા પછી દાદા પોતે દ્વારકા ગયા. ત્યાં જોદ્ધો માણેક સામૈયું કરી મોટી સ્વારી લઈ સામો લેવા આવ્યો. રસ્તાપર તથા બજારમાં તોરણો બંધાવી બજાર પણ સારી રીતે દેશી રજવાડી રિવાજ પ્રમાણે શણગારી હતી. પ્રથમ ઘોડેથી ઉતરી પૂર્ણાનંદ દાદાને સારી પેઠે ભેટી, એક બીજાની ખબર અંતર પુછી, પાછી સ્વારી ચઢી, તેમાં પૂર્ણાનંદદાદાને એક અચ્છા ઘોડાપર બેસાડી પોતાની પાછળ બીજી હારમાં મિસલ આપી. પૂર્ણાનંદ પોતે પણ હથિયારબંધ સિપાઈ બહાદુરના વેશમાં ગયા હતા. આગળ ચાલતાં એક તોરણ આવ્યું. તેની વચમાં એક એક એળચી ટાંગેલી હતી. તેની ઉપર જોદ્ધાએ નિશાન તાકયું. તેણે નિશાન તો બરાબર તાકયું હતું, અને જેવો તે બંદૂક ફોડવા જાય છે તેવામાં પાછળથી પૂર્ણાનંદે જોઈને કહ્યું કે એળચી નહીં પડે. બંદૂક ફુટી પણ એળચી પડી નહીં. એમ કુલ્લે ત્રણ વાર નિષ્ફળ થયા. સ્વારીનાં બધા માણસો આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી જોદ્ધાએ પૂર્ણાનંદદાદાને કહ્યું "તમે એળચી પાડો" પૂર્ણાનંદ કહે "અમે વ્યાપારીભાઈ, નિશાન મારી જાણીએ નહિ." ત્યારે જોદ્ધાએ કહ્યું કે "એકલા વ્યાપારીભાઈથી વાઘેરનાં વહાણો પકડાય નહિ, અને મેં આબાદ તાકેલું નિશાન પડશે નહિ એમ કહેવાય પણ નહિ. માટે જો તમો નિશાન નહિ મારો તો સ્વારી ત્યાં સુધી આગળ ચાલશે નહિ." અંતે પૂર્ણાનંદે નિરૂપાયે યોગ્ય લક્ષ લઈને નિશાન તાકી એળચીપર માર્યું. એટલે એળચી ઊડી ગઈ. પછી જોદ્ધાએ એનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તમે નિશાન તો આબાદ તાકયું હતું. પણ એક બાજુથી પવન બહુ જોસમાં ફૂંકતો હતો તેથી ગોળી આડી જતી હતી, તેની તમે ગણત્રિ રાખી નહિ. તેથી ગોળી પવનના જોરથી બીજી બાજુએ ઘસડાઈ જતી હતી. જોદ્ધાએ સાબાશી આપી પૂર્ણાનંદને, પોતે જે ઉમદા ઘોડા ઉપર બેઠા હતા તે જ ઘોડો તમામ સાજ સાથે તથા પોતે જે જે હથિઆરો ધારણ કીધાં હતાં તે, તથા બીજો પોષાક, તથા ભારે પહેરામણી ઉતારે જઇ આપવા ઠરાવ્યું. સ્વારી રમઝમ કરતી ધીમે ધીમે ચાલી ઉતારે આવી. બીજે દિને પેલો ઘોડો, પાંચ પોષાક, સોનાનાં કડાની જોડ, મોતીની માળા વિગેરે દરબાર ભરી કચેરીમાં આપ્યા. પછી ત્યાં થોડાક દિવસ રહી ત્યાંથી દમણ આવી ઓળમાં રાખેલા જોદ્ધા તથા મુળુના કુંવરોને દ્વારકા રવાના કર્યા. પોષાક સાથે ઘોડો તથા દાગીના ઉપરાંત

હથિયારો જેવાં કે તરવાર, બંદૂકો, પિસ્તોલો, સાંગ વિગેરે હતાં. **તેમાં** ઘોડો, એઓ જ્યારે સિંધ ગયા હતા ત્યારે એમના કનિષ્ટ ભાઈ તુળજારામે ધર્મપુરના રાજમાં રૂ. ૫૦૦)માં વેચી ખાધો. સાંગ તથા બંદૂકો અને પિસ્તોલો હમણા સુધી હતા. તે અત્રે અંગ્રેજી રાજ્યમાં રાખવાની મનાઈ તેથી દમણમાં જ હતા. તે એમના કાકાના દીકરા નારણે વેચી ખાધા, અને સાંગ હતી તેના ચૂડા ઊતારવાના ઓજારો જેવા કે આંકડા, બરાખી, નખલો, વગેરે કરાવ્યાં.

કચ્છીગઢની જોડે બોડખીત્રા કરીને ગામ આવે છે. દ્વારકાંથી બે ગાઉપર વરવાળું હવાવાળું ગામ છે, ત્યાંથી બે ગાઉ, મકનપર, ત્યાંથી એક ગાઉપર મોજપર, અને બે ગાઉ પછી ભીમરાણું આવે છે. ત્યાંથી અર્ધા ગાઉપર સુરજકરાડી, ને ત્યાર પછી અર્ધા ગાઉપર આરંભડું આવે છે, ત્યાં મુબઇના ભાટીઆ શેઠ **વસનજી નંદજી**ની ધર્મશાળા સારી છે. આરંભડામાં બાવાઓ ધગધગતી છાપ મરાવે છે, તેનો કર લેવાય છે. આરંભડામાં બોલતા શંખ સારા મળે છે. તે લઇ તૈયાર રાખેલા મછવામાં બેઠા. ત્રણ ગાઉની ખાડી સારા પવનને લીધે ૧ા કલાકને બદલે અર્ધા કલાકમાં ઓળંગી, સાંજના ૪ વાગે અમે બેટ પહોંચી ગયા. ત્યાં ગોરધન પીતાંબરની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. મછવાવાળા તરફથી માણસ દીઠ દોઢ આનો, તથા સરકાર તરફથી બીજો બે આનાનો કર લેવાય છે. રાતે દ્વારકાનાથનાં દર્શન કર્યાં. શિયાળાને લીધે થંડી સખ્ત પડે છે.

બેટ—તા. ૩૦. અમારી ધર્મશાળા દરિયા કાંઠે છે. બીજી હરગોવન ચતુની વગેરે મળી છ ધર્મશાળાઓ છે. વસ્તિ ઘણી જ થોડી છે. ક્ષત્રિઓનાં ઘર દશેક છે, તેઓ સંઘાડાનું કામ કરે છે. અત્રે ઠા. નારણદાસ ઠાકરસી મુળજીની લાયબ્રેરી સારી છે. શાકમારકીટ ન્હાની પણ સારી છે. દ્વારકા તથા બેટમાં મૂળા, રીંગણા, ગાજર, અને મેથી સારાં મળે છે. અત્રે મીઠું, કુંવાર, ને જુવાર ઠીક થાય છે. મીઠાના તો ડુંગરના ડુંગર નજરે પડે છે. ખાડીમાં દરિયાનું પાણી એકઠું થાય છે, તે સૂકાઈ જાય ત્યારે મીઠું પાકે છે. કહેવાય છે કે "કુંવાર, જુવાર ને મીઠું એ રણછોડજીએ દીઠું" વળી "જે જાય બેટ તે ન આવે માને પેટ."

શંખતીર્થ—તા. ૩૦. આજે સવારના શંખતીર્થના તળાવમાં સ્નાન **ભેટ** કરી, ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠકનાં દર્શન કર્યાં. તળાવપર શીખ લોકોનું મંદિર છે. તેમાં દર્શન કરી શંખનારાયણનાં દર્શન કર્યાં. વળતાં દ્વારકાનાથનાં દર્શન કર્યા. ત્યાં મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાના તથા ચરણ સ્પર્શ કરવાના માણસ દીઠ રૂા. ૧ાા સરકાર લે છે. અત્રે રાજલીલા છે, અને સમય

સમયનાં દર્શન થાયછે, થંડીને લીધે ગરમ કપડાનાં વસ્ત્રાભૂષણ તથા અલંકાર પહેરાવ્યાં હતાં. પાંચ વાગે મંગળા, પછી શૃંગાર અને ૯ાા વાગે ભોગનાં દર્શન થઈ જાય છે. ૪ાા વાગે ઉત્થાપન અને સમી સાંજે કડછા અને પછી આરતિનાં દર્શન થાય છે. રાતના શયન આરતિ વખતે લક્ષ્મીજીને ત્યાંથી પગલાં જાય છે, એટલે લક્ષ્મીજી દ્વારકાનાથના મેહેલમાં પધારે છે. દ્વારકાનાથ, કલ્યાણજી, અને ત્રિકમજીનાં શયનમંદિરો ભપકાવાળાં છે. તેમાં હિંડોળા, આયના, પલંગ, પગલાં વિગેરે હોય છે. મંદિરને શિખર નથી. એટમાં રણછોડરાયની જમણી બાજુએ કલ્યાણજી તથા ડાબી બાજુએ ત્રિકમજી છે. ત્યાર પછી ગરૂડજી, અંબિકાજી, માધવરાયજી, દેવકી, અને પુરૂષોતમરાયજીની મૂર્ત્તિઓ એક મંદિરમાં આવી જાય છે. એ મુખ્ય મંદિરની જોડ લક્ષ્મીજીનું દેવળ તથા તેની પાસે ગોવર્ધનનાથનું જુદું જ બાંધેલું છે, તેમાં રાધિકાજીનું મંદિર છે. દ્વારકાનાથના મંદિરની બીજી બાજુએ એક ઇમારતમાં લક્ષ્મીનારાયણ, જાંબુવન્તીનાં મંદિરો, તથા તેની જોડની ઇમારતમાં સત્યભામાનું, એ રીતે મંદિરો આવેલાં છે. લક્ષ્મીજી, રાધિકાજી, જાંબુવન્તી, તથા સત્યભામાજી એ મંદિરોના મળી ચાર બ્રહ્મચારી તથા ચાર અધિકારી છે, અને ચાર ભંડાર છે. જે દરેક-માંથી ભગવાનને સામગ્રી જેવી કે, દાતણ, કેસરસ્નાન, મીઠાં જળ, ભોગ વિગેરે જાય છે. રોકડું ધરવા કરતાં સામગ્રી ધરી હોય તો તેનો સદુપયોગ થાય છે. અત્રે મંદિરની ધામધુમ સારી રહે છે. ગામથી ૦। મૈલ ઉપર મોરલીધરની હવેલી સારી બાંધેલી છે. ત્યાંથી થોડેક છેટે ધીન્ગેશ્વર મહાદેવ પાસેના કૂવાનું પાણી મીઠું છે. લોકો તેમાંથી મીઠું પાણી પીએ છે, અને વાપરવા સારૂ ખારૂં દરીઆનું પાણી આણે છે. હનુમા-નદાંડીની જગા અત્રેથી ૧ાા ગાઉ છેટી છે, ત્યાં ગયા. ત્યાં હનુમાન જબરા મોટા બિરાજે છે. તેનાં દર્શન કરી ત્યાંથી ૮૪ આસનનું સ્થાનક થોડે છેટે છે, ત્યાં ગયા. ત્યાં હવે તો ફક્ત સાત આઠ અગ્નિકુંડ માલુમ પડે છે, અને એક બાવો રહે છે, બીજું કોઇ નથી, વળતાં શંખનારાયણ તથા આદિ કેશવનાં દર્શન કરી ઉતારે આવ્યા.

શંખનારાયણ—તા. ૩૧-૧૨-૦૬. આજે સવારના પાંચ વાગે ઉઠી સમુદ્રમાં સ્નાન કરી શંખનારાયણ જે અત્રેથી થોડે દૂર છે ત્યાં કેસરસ્નાન કરવા ગયા. બ્રહ્મચારીજી પીતાંબરદાસજી દેવકીસનજીએ અમને ગરમ પાણીનાં સ્નાન કરાવ્યાં. બાદ નારાયણને અમે સર્વેએ કેસરસ્નાન કરી, ચરણસ્પર્શ કર્યાં તથા ભેટ ધરી. ત્યાંજ અમને પ્રસાદ લેવડાવ્યો, ને બપોરનો ૧ વાગ્યો. એવી કથા છે કે શંખાસુર દૈત્યે બ્રહ્માના ચાર વેદો ચોર્યા હતા. બ્રહ્માએ દ્વાર-

કાનાથને વિનંતિ કરી તેપરથી ભગવાને મચ્છાવતાર ધારણ કરી દૈત્યને માર્યો, ને શંખનારાયણની મૂર્ત્તિ સ્થાપી. તે શંખોદ્ધાર તીર્થ થયું. શંખતીર્થથી પોસીત્રું દોઢ ગાઉ છે. શંખનારાયણની મૂર્ત્તિના અંગમાં ભગવાનના દશ અવતાર છે, અને હાથમાં શંખ છે. તે સર્વનાં અમે દર્શન કર્યાં. કહે છે કે જે મનુષ્ય ઇત્યાદિ અત્રે મરી જાય છે, તેનાં હાડકાંના પદ્મ થાય છે. બેટમાં શંખ ઘણા નીકળે છે, અને દ્વારકાંમાં ગોમતી ચક્ર ઘણાં નીકળે છે. એ રીતે શંખ, ચક્ર, અને પદ્મ એ ત્રણે અત્રે નીકળે છે. ગદા કયાંય નીકળેલી હોય એવું સાંભળ્યું નથી. સાંજના ૩ાા વાગે રણછોડરાયજીનાં દર્શન કરી ન્હાની પરીક્રમા કરવા નીકળ્યા, તે દરીઆ કાંઠે જઇ પહોંચ્યા. દરીયાના કાંઠાનો ચોકસ ભાગ ચરણગોમતી કહેવાય છે. ત્યાંથી નવગ્રહ, ચરણ, પદ્મતીર્થ, પાંચકુવા, કલ્પવૃક્ષ, અને કાળીનાગનાં દર્શન કર્યાં. પદ્મતીર્થને દરીઆનો કાંઠો છે. ત્યાં સ્મશાન ભૂમી આવે છે. જ્યારે ભગવાન ન્હાવા બેઠા ત્યારે રૂક્ષ્મણીએ કહ્યું કે " મને કલ્પવૃક્ષ આણી આપો તો સ્નાન કરવા સાથે બેસું." પછી ઈન્દ્ર પાસેથી કલ્પવૃક્ષ આણ્યું ને તે સુપડામાં વાવીને લાવ્યા. તે સોનાનું વૃક્ષ લીધા પછી સ્નાન કરવા સાથે બેઠાં. પછી ભગવાને સ્નાન કરતી વખતે સોનાનો ગોધો માગ્યો, તે રૂક્ષ્મણીજીએ આપ્યો. ભગવાને ત્યાં કાળીનાગને નાથીને બેટનાં દરીઆમાં નાંખી દીધો. કહે છે કે હજુ પણ વહાણવટીઓને કોઈ કોઈ વાર એ નાગ દેખા દે છે. ત્યાંથી પછી શંખનારાયણના દર્શન કરી ઉતારે આવ્યા.

તા. ૧-૧-૧૯૦૬ આજ સવારના વહેલું સ્નાન કરી ચારે મંદિરોમાં તથા એક મુરલીધરની હવેલી તથા પનાલાલ મહારાજની હવેલીમાં સામગ્રી ધરી, અને શંખનારાયણમાં પણ સામગ્રી આપી. બીજે દિને એટલે તા. ૨જી ના રોજ શંખનારાયણના બ્રહ્મચારીજી પીતાંબરદાસજીને ભેટ કરી. તેણે દરેક જણને ઉપરણા આપ્યાં. તે જ પ્રમાણે દ્વારકાનાથ, લક્ષ્મીજી, રાધકાજી, જાંબુવન્તી, સત્યભામાજીના બ્રહ્મચારીજીને ભેટ ધરી, તે જ પ્રમાણે ઉપરણા લીધા. ભેટમાંથી અર્ધો ભાગ ગોર લઇ જાય છે. રાતના ઘેર આવ્યા પછી મંદિરોના પ્રસાદ આવ્યા, સાક્ષિગોપાળવાળાને તથા ગોરને વિદાય આપી. ગોર તરીકે લક્ષ્મીદાસ જેઠા તથા રતનસી લક્ષ્મીદાસને કબૂલ કર્યા. લખાણ વિગેરે દ્વારકામાં થાય છે. અત્રે જુદું નથી. કારણ કે દ્વારકાના તથા અત્રેના ગોર એક જ છે.

મેંદરડેથી ગોપી તળાઈ—તા. ૩. આજે સવારના ચાર વાગે સ્નાન વિગેરે કરી પાંચ વાગે વહાણમાં બેસી રવાને થયા. તે છ

વાગે કાંઠે મેંદરડેગામ ઉતર્યા. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક ગાઉ ઉપર સામળાસર આવ્યા. તેની જોડે ગોપી તળાઈ છે ત્યાં આવ્યા. ત્યાં મુંબઇના ઠા૦ ગોકળદાસ માધવજીની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. તે ઘણી સુંદર અને સારી સગવડવાળી છે, અને ઝાડપાનથી સારી શોભે છે. ગોપી તળાવમાં કંઇ પાણી નથી. તળાવમાં એક કુંડ છે, તેમાં પાણી છે, તેમાં સ્નાન કર્યું. તળાવમાં એક કૂવો છે, તેનું પાણી મીઠું છે. તળાવની માટી ગોપીચંદન તરીકે બધા લઈ જાય છે, અને સસ્તી વેચાય છે. એક દોઢીયાના ૩૨ પાસા મળે છે. જ્યારે ભગવાન દ્વારકામાં આવ્યા ત્યારે મથુરાંથી ઓધવજી સંદેશો લઈને આવ્યા કે ગોપીઓ તમારી રાહ જોઇ બેઠી છે. ભગવાને કહ્યું કે ગોપીઓને અત્રે લાવો. પછી ગોપી તળાવમાં ૧૬,૧૦૮ ગોપી સાથે ભગવાને અત્રે રાસલીલા કરી છે. રાસલીલા કરતાં ભગવાન અંતર્ધાન થઇ ગયા, અને ગોપીઓ વિલાપ કરતી બેઠી, એટલે દ્વારકાંથી ૧॥ ગાઉ ઉપર ઉગમણે લાડવા ગામ છે, ત્યાં પીપળામાં ગુફા છે, તેમાં ભગવાનની મૂર્તિ નીકળી. ભગવાને કહ્યું કે શંખનારાયણ બેટમાં છે એટલે મ્હારે ત્યાં રહેવું જોઇએ, તેથી એ મૂર્તિ બેટમાં બિરાજે છે. ગોપી તળાવ આગળ ગોપીનાથ મહાદેવ, મહાપ્રભુજીની બે બેઠક, રાધાકૃષ્ણજીનાં મંદિરોમાં દર્શન કર્યાં. પછી જમીને ગોપી તળાવથી ચાલ્યા તે ૧॥ ગાઉ ઉપર જ્યોતિર્લિન્ગ નાગનાથ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર ધાસડવેલ છે. નાગનાથથી ૩॥ ગાઉ ઉપર મુળ ગોમતું તથા જુનું ભાવડું ગામ આવે છે. ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠકનાં દર્શન કર્યાં. તળાવમાં પાણી નથી. કૂવામાંથી પાણી કઢાવી આચમન કર્યું. જ્યારે વસિષ્ટ મુનિ પોતાની પુત્રી ગોમતી સાથે જતા હતા, ત્યારે ગોમતીજીનાં પગનાં નૂપુરના અવાજથી ચોરની ધાસ્તી લાગી. પણ જ્યારે નૂપુર વાગતાં બંધ થઈ ગયાં ત્યારે વસિષ્ટે પાછું વાળી જોયું તો ગોમતીજી પાણીરૂપ થઈ ગયાં, ને ત્યાંથી જળપ્રવાહ થઈ ગયો. તે દ્વારકાં થઈને તેનો સંગમ સમુદ્ર સાથે વસિષ્ટ મુનિએ કરાવ્યો, તેથી આ જગાને મુળ ગોમતી કહે છે. મુળ ગોમતીથી ૩ ગાઉ દ્વારકાં છે. વચમાં ચોટીલાનો ટીબો, ધોળા તળાવ, ભોજાઈ તળાવ, ને જોદ્ધા માણેકનો પાળીઓ આવે છે. ઓખા એ મુળુ માણેક વાઘેરોનું ગામ છે. દ્વારકાં એ કુશસ્થળી કહેવાય છે. તે કુશેશ્વર દૈત્યનું ગામ છે, દ્વારકાંથી આરંભડું ૮ ગાઉ છે. શ્રી દ્વારકાં પહોંચતાં રાતના ૮ વાગ્યા. ત્યાં ઠા. ઠાકરસી વિશ્રામની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.

દ્વારકાં પાસે ભેખડખડી છે. ભેખડ એટલે ગુફા. તેમાં કાબાઓ સંતાઈ રહેતા. ત્યાં ભડકેશ્વર મહાદેવ છે. દ્વારકાંથી ૩ ગાઉ ઉપર વસઈની ખાડી છે. તે કનકાપુરીને નામે ઓળખાય છે, તેમાં મહાદેવનું પ્રાચીન દહેરૂં છે, તેને અગણિત થાંભલા છે.

બોડાણો ભક્ત—કૃષ્ણ ભગવાન કુશેશ્વર સાથે લડાઈમાં જીત મેળવી અત્રે બિરાજ્યા. ત્યાં ૪,૨૨૫ વર્ષ રહ્યા પછી ડંકપુરી અથવા ડાકોરથી ક્ષત્રિય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો વિજયસિંહ નામનો તેમનો ભક્ત જે બોડાણો અથવા બોડા રાણાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તે ત્યાંથી પગે ચાલતો, હાથમાં તુળસીનું ઝાડ ઉગાડતો ૬ મહીને દ્વારકા-નાથના ચરણમાં ચઢાવતો. એવી રીતે તેણે સીતેર વર્ષ ભક્તિ કરી, અને પોતાની ઉમર ૮૨ વર્ષની થઇ ત્યારે તે દ્વારકાનાથના ચરણ આગળ પડી રડી પડયો કે “ મહારાજ હવે હું જઇફ થયો, ચલાતું નથી. માટે ડાકોર પધારો તો કૃપા થાય,” એટલે રણછોડરાયે કહ્યું કે “ તું ગાડી લાવે તો આવું ” એટલે બોડાણો ડાકોર આવ્યો, અને ત્યાં ખેડુતો પાસે ગાડાની માગણી કરવા લાગ્યો. પરંતુ ૫૦ કોસ જેટલી લાંબી વાટે લઈ જવાને ગાડું તથા બળદ માગ્યા પણ કોઈએ તેને આપ્યા નહીં. છેવટે એક ગોપે ભાંગેલુ ખડીઆ ખડખડ જેવું ગાડું. તથા જન્મથી જ રોગી અને મુડદાલ જેવા બળદો આપવાને કબૂલ કર્યુ. તે પણ બળદને ખવરાવી પીવ-રાવી સારી સ્થિતિમાં લાવવાની સરતે તો પણ તે ગાડું બળદ, લઈ બોડાણે દ્વારકાં જવાનો વિચાર કર્યો, અને ગાડું તૈયાર કરી જેમ તેમ કરી છ મહીને દ્વારકાં આવી પહોંચ્યો, અને ભગવાનને પ્રણામ કરી કહ્યું કે “મહારાજ આવું ગાડું લાવ્યો છું ” ભગવાન કહે “ કાંઈ ફિકર નહીં.” દ્વારકાના ગુગળી લોકોને બોડાણો આ વખતે ગાડું લઈ આવેલો જોઈ વેહેમ પડયો કે આ બોડાણો ગાડું લઈને આવ્યો છે, તો તેનો વિચાર ભગવાનને લઇ જવાનો હશે. તેથી તેઓએ રાત્રે ભગવાનનાં લોખંડનાં દ્વાર બરોબર બંધ કરી તેને તાળાં માર્યા. પછી અર્ધી રાત વિત્યા બાદ શ્રીભગવાને બોડાણાને સ્વપ્નામાં આવી કહ્યું કે “ બોડાણા ઉઠ, સુતો છે શું ! ચાલ ગાડું લઈ આવી મને લઈ જા ” એટલે બોડાણો જાગીને ગાડું લઇ આવ્યો અને મંદિરના દ્વાર પાસે ઉભું રાખ્યુ. તાળાં મારી બંધ કરેલાં લોખંડના દ્વાર આપો આપ ખુલી ગયાં, અને બોડાણાએ ભગવાનને ઉપાડી ગાડામાં પધરાવ્યા. બોડાણો ગામના સીમાડા બહાર ગાડું જેમ તેમ કરી લઈ આવ્યો, પછી શ્રી ભગવાને બોડાણાને ગાડામાં બેસાડયો, અને પોતે

હાંકવા બેઠા. તેમના પ્રતાપથી ગાડું બદલાઇને રથ થઇગયો, અને બળદ પણ દેવી થઇ ગયા. બોડાણાને સુવાડી દીધો ને મળસ્કું થતાં જગાડયો, તો ઉમરેઠ પાસે સીમલોજ કરીને એક ગામકને ગાડું છોડી મુકેલુ બોડાણાને માલમ પડયું. એંધાણી દાખલ શ્રી રણછોડજીના પગલાનું પૂજન તે જગ્યાએ થાય છે. ત્યાં એક લીંબડાના ઝાડ તળે વિશ્રામ લેવા બેઠા. તે લીંબડાની જે ડાળે શ્રી ભગવાન ઉપર છાંયો કર્યો હતો, તે તેમના પ્રતાપથી મીઠી થઇ ગઇ, જે હજુ લગણ મીઠી છે એમ કહેવાય છે. તેના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પદ ગવાય છે:—

તારી ભક્તિ બોડાણાને ભાવીરે— રણછોડ રંગીલા
જમણા હાથમાં તુલસી વાવીરે, ,,
છઠ્ઠે માસે તે ડેઠ ચડાવીરે ,,
ત્યારે દયા દયાળને આવીરે, ,,
એવી સેવા બોતેર વર્ષ કીધીરે ,,
દીન દયાળે માની લીધીરે, ,,
એ તો ભજન મગનમાં માતોરે * * * ,,
એવી મજલ કીધી મધરાતેરે ,,
આપ આવ્યા બોડાણાની સાથેરે, ,,
દેશ ગુજરાતપર કીધી દયારે ,,
આપ ઉમરેઠ આવીને રહ્યારે, ,,
ત્યાં તો પગલાં પૂજાય છે ત્હારાંરે ,,
સૌને દર્શન થાય છે સારાંરે, ,,
આખા લીંબડામાં એક ડાળ મીઠું રે ,,
એવું પ્રગટ પારખું દીઠું રે, ,,
જ્યારે ઉગ્યો છે સુરજ ભાણુરે ,,
ત્યારે દ્વારકામાં થઇ છે જાણરે, ,,
કાળા કૃષ્ણને કોણ લઇ જાયરે ,,
પુઠે કાબા તે દોડયા ધાયરે, ,,
નાથ ગોમતીમાં સંતાયારે ,,
સવા વાલની વાળીએ તોળાયારે, ,,
કાબા દેખીને ભગત થયા આભારે * * * ,,
આખા દેશને આશરો તારોરે ,,
હરિ ભક્તોને પાર ઉતારોરે. ,,

૧૩॥

ત્યાં ભગવાને બોડાણાને જગાડીને પુછ્યું કે "બોડાણા! અહીંથી ત્હારૂં ગામ કેટલું દૂર છે?" બોડાણાએ દિશાઓ જોઇ કહ્યું કે "મહારાજ! આપણે મ્હારા ગામના સીમાડા નજીક આવ્યા છીએ. અહીંથી મ્હારૂં ગામ ફકત એક કોસ રહ્યું છે". પછી ભગવાને ગાડું હાંકયું અને ડાકોરનો સીમાડો આવ્યો ત્યારે પોતે ગાડામાં બેઠા અને બોડાણો ગાડું હાંકવા બેઠો. ડાકોર આવ્યું ત્યારે બોડાણાએ લોકોને કહ્યું કે "ચાલો ચાલો દર્શન કરો, ભગવાન પધાર્યા છે." લોકોએ પહેલાં તો માન્યું નહીં, પરંતુ હળવે હળવે આસ્થા આવી અને લોકોની મેદની થવા લાગી. એક કહે "મ્હારો ભગવાન" અને બીજો કહે "મ્હારો" પંચે ઇન્સાફ કર્યો કે "રથ કોઇએ હાંકવો નહીં. બેલ જેને ઘેર જઇને ઉભા રહે તેનો એ ભગવાન" એટલે બળદો બોડાણાને ઘેર જઇને ઉભા રહ્યા. એ ઉપરથી બોડાણાના ભગવાન એમ જાહેર થયું. બોડાણાએ પોતાના ઘરમાં વેદી કરી તે ઉપર સંવત ૧૨૨૧ ના કાર્તિક શુદિ ૧૫ ને ગુરૂવારે બ્રહ્મનક્ષત્રમાં ભગવાનને પધરાવ્યા.

ત્યાર પછી ભગવાને ઋણછોડ એવું નામ ધારણ કર્યું. ઋણ એટલે કરજ અને છોડ એટલે છૂટવું, અથવા મુકત થવું. બોડાણાના ભકિતરૂપી કરજમાંથી મુકત થવા ડાકોરમાં પધરામણી કરી, માટે ઋણછોડ કહેવાયા. હવે દ્વારકામાં બીજે દિને સવારમાં ગુગળી બ્રહ્મણો જઇને જોય છે તો ભગવાન ગેપ, એટલે બોડાણા ઉપર વ્હેમ ગયો કે નકી તે લુચ્ચો આપણા ભગવાનને લઇ ગયો હશે. એમ ધારી પોતાની મદદે કાબા લોકોને લઇ તેઓએ બોડાણાની પુંઠ લીધી, ત્યારે બોડાણાએ હરિને સમર્યા:—

વ્હાલીડા ચડજો વ્હારેરે— બળવંત બેલી
કપાશે બંધન કયારેરે, ,,
વ્હાલાજી મ્હારા, નથી આ વેળા કોઇ મ્હારૂં,
છે શરણ એક તમારૂંરે— બળવંત બેલી
વ્હાલાજી મ્હારા, તમે છો દીન કેરા બંધુ,
શામળીઆ ગુણના સિંધુરે— બળવંત બેલી

શ્રી ભગવાને ત્યારે બોડાણાને કહ્યું કે "દ્વારકાંથી ગુગળી લોકો શોધ કરતા કરતા ત્હારી પાછળ આવ્યા છે, તો લડાઇ થશે, માટે તું મને ગોમતીમાં પધરાવી દે, અને પછી ગોરસ લઇ તેમની સામે જા. ત્હારો સ્થૂલ દેહ ત્યાં જતાં જ પડી જશે, અને તું મ્હારી ઇચ્છાથી સ્વર્ગમાં જઇશ. તેમના વચનથી બોડાણો શ્રી ભગવાનને ગોમતીમાં પધરાવી પોતે ગુગળીઓ

સામે ગયો. (આ વખતે ભગવાને ગોમતીમાં પધરામણી કરી તે ઉપરથી તે રણછોડ કહેવાયા. કારણ કે રણમાંથી ન્હાસી ગોમતીમાં સંતાયા). એટલે બધા ગુગળીઓ " ચોર આવ્યો, ચોર આવ્યો " એમ કહેતાંની સાથે ઉભા થયા, અને તેમનામાંથી કોઇ એકે મૂર્ખતાથી ઉતાવળો થઇ તેના તરફ તીર ફેંક્યું. જે ભગવાને તેના દેહમાં પ્રવેશ કરી ઝીલી લીધું, અને બોડાણો સ્વર્ગમાં ગયો. તેના સહોદરે તેના દેહને અગ્નિદાહ દીધો. ગુગળીઓ ત્યાર પછી બોડાણાને ઘેર ગયા. ડાકોરના લોકોને ખબર પડી કે દ્વારકાંના ગુગળીઓએ ભગવાનની મૂર્તિ માટે બોડાણાને મારી નાંખ્યો છે, અને હવે તેની સ્ત્રીને મારશે, માટે બોડાણાનું વેર લેવા, અને તેની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા, તેમની સામે લડવાને તૈયાર થઇ જવું જોઇએ. એવો વિચાર કરી તેઓ પણ શસ્ત્રોથી સજ્જ થઇ લડાઇ કરવા આવ્યા. અન્યોઅન્ય યુદ્ધ ચાલ્યું, ત્યારે ગંગાબાઇને ખબર પડતાં તે બહાર આવી, અને ગામના લોકોને તથા દ્વારકાંના ગુગળીઓને સમજાવી યુદ્ધ બંધ રખાવ્યું. ત્યારે ગુગળીઓએ પુછયું કે "શ્રી ભગવાન કયાં છે?" ગંગાબાઇએ કહ્યું કે "ગોમતીમાં છે." એટલે તેઓ ગોમતીમાં પડયા. તો ગોમતીનું જળ લાલ દીઠું. તે ઉપરથી પોતાના ભકતને લાગેલો તીરનો ઘા ભગવાને ઝીલી લીધો હતો એમ તેમને પણ ખાત્રિ થઇ. પછી શોધતાં શોધતાં જળમાં મૂર્ત્તિ હાથ આવી જે તેઓ બહાર કાઢવા માટે ઉચકવા લાગ્યા, પણ કોઇથી ઉપડી નહીં, ત્યારે બધા મળીને ઉચકવા લાગ્યા તોપણ ભગવાન ઉપડયા નહીં, ત્યારે તેઓ બહાર આવ્યા, અને એવી ટેક લીધી કે શ્રી ભગવાન બહાર આવે નહી ત્યાંસૂધી આપણે અનાજ ખાવું નહીં. એમ કરતાં તેમને અગીઆર ઉપવાસ થયા ત્યારે ગંગાબાઇને ખબર પડતાં તેણે શ્રીહરીને સ્મર્યાઃ—

કવ્વાલિ.

અરે! ઓ, કાનુડા કપટી, મને આ શું સતાવો છો!
કરી છે લાંઘણો બહુ મેં, સતીવ્રત શું છોડાવો છો;!
પમાડો શાંત વિપ્રોને, અરજ મ્હારી સુણો હેતે,
આવી સ્વપ્ને કહ્યું કહાને, કહ્યું કર તું હવે પ્રીતે;
લઇ વાળી તું સોનાની, વજન કાંટે તું કર મ્હારૂં,
થશે તત્કાળ વજન હલકું, સતીવ્રત જાય કયમ ત્હારૂં;
મગનલાલે કરી કરજોડ, વાહ્ ગિરિધારી જય રણછોડ,
કળા કંઇ અકળ છે ત્હારી, જય બલિહારી શ્રી રણછોડ. મ. દ. ખ.

"મહારાજ હવે તો હદ થઇ. બ્રાહ્મણોને અગીઆર અગીઆર ઉપવાસ થયા. તેમનું દુઃખ જોઇ હું દુખી થાઉં છું. માટે કૃપા કરી કાંઇ તોડ કાઢો તો સારૂં, નહીં તો હવે મારે પણ તેઓની માફક અનાજ ખાવું નથી." ગંગાબાઇને એક અને ગુગળીઓને બાર ઉપવાસ થયા, ત્યારે ભગવાને ગંગાબાઇને સ્વપ્નામાં આવી કહ્યું કે "મારે દ્વારકાં જવાની મરજી નથી મારા બદલામાં મારા વજન જેટલું સોનું તું ગુગળીઓને આપ, એટલે તે લઇ તેઓ પાછા જશે." એટલે ગંગાબાઇએ કહ્યું "મહારાજ ! મારા ઘરમાં સોનું બિલકુલ છે નહિ, તો તમારા વજન જેટલું સોનું હું કયાંથી કાઢું ?" ત્યારે ભગવાન કહે "તારી પાસે જરા પણ સોનું છે કે નહિ ?" ગંગાબાઇએ કહ્યું કે "ફક્ત એક વાલની સોનાની વાળી છે" ત્યારે ભગવાન કહે "તે વાળી બસ છે. તે લાવી તેના બરોબર મને તોળજે" એ ઉપરથી ગંગાબાઇએ ભગવાનના વજન જેટલું સોનું લઇ દ્વારકાં પાછા જવાનું બ્રાહ્મણોને કહ્યું. ગુગળીઓ લોભાયા અને તેટલું સોનું લેવાનું કબૂલ કર્યું. ડાકોરના તથા દ્વારકાંના લોકો ભેગા થયા, અને તોલ કરવાનો કાંટો બાંધ્યો. ગંગાબાઈ એક હાથમાં વાળી અને બીજા હાથમાં પાળી લઇને આવી. એવી ધારણાથી કે જો આટલા માણસોની સમક્ષ આબરૂ રહે તો સારૂં છે. નહીં તો પેટમાં પાળી મારીને મરી જવું. ગંગાબાઇએ એક ત્રાજવામાં ભગવાનને ગોમતીમાંથી લાવી મુકયા, અને બીજામાં તુળસીનું પત્ર તથા વાળી મુકી, તો બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે ભગવાન જે ત્રાજવામાં હતા તે ઉંચું ચડી ગયું, અને વાળી હતી તે ત્રાજવું નીચે બેસી ગયું. તેના વિષે નીચે મુજબનું પદ ગવાય છેઃ—

નાથ તમે તુળસીને પત્રે તોળાયા,
એવા ગુણરે ગોવિંદના ગવાયા—નાથ તમે૦
બોડો રાણો બહુ નામીને સેવે તો, ભકત હરિના કહેવાયા,
શ્રી પુરૂષોત્તમ પોતે પધાર્યા તો, ડાકોરમાં દર્શાયા—નાથ તમે૦
લીંબડા તળે પ્રભુ વાસો રહ્યા તો, એક ડાળ મીઠું કીધું,
કર અડકાડી કડવાસ કાઢયો તો, પ્રગટ પારખું દીધું—નાથ તમે૦
પાછળ ગુગળી શોધવા આવ્યા, અધવચથી અટકાવ્યા,
વાવમાં વ્હાલો આપે બીરાજ્યા, સાન કરી સમજાવ્યા—નાથ તમે૦
ગંગાબાઇની વાળી મંગાવી, વાલ સવાએ તોળાયા,
બ્રાહ્મણને ભોંઠાપણુ આપ્યું તો, દાસને વશ કહેવાયા—નાથ તમે૦
ગુજરાત મધ્યે વ્હાલે રચીરે દ્વારકાં, વેદ પુરાણે વંચાયા,
બાઇ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, ચાર ખુંટમાં ગવાયા—નાથ તમે૦

ત્યારે મંગાબાઇએ ગુગળીઓને કહ્યું કે " ભગવાનના વજન કરતાં સોનું વધારે થયું છે તોપણ તમોને બ્રાહ્મણ જાણીને આપી દઉં છું. તો તે લઇને પાછા દ્વારકાં જાઓ. ત્યારે ગુગળીઓ સમજ્યા કે ભગવાનનીજ દ્વારકાં આવવાની ઇચ્છા નથી. માટે આપણે સોનું પણ ન લેવું, અને ભગવાનને લીધા વિના દ્વારકાં પાછું પણ જવું નહિ. પછી રાતમાં ગુગળી લોકોના સ્વપ્નામાં આવીને શ્રી ભગવાને કહ્યું કે "તમે હઠ કરો નહિ. તમારી ભક્તિથી હું સંતુષ્ટ છું. તમે ગભરાઓ નહિ. દ્વારકાં પાછા જાઓ અને સાવિત્રિ વાવમાં મારી પુરાણી મૂર્ત્તિ છે, તેને આજથી દશ મહીના પછી શરદ પૂનેમની રાત્રે તેમાંથી કાઢી મંદિરમા પધરાવજો તે પણ મારીજ મૂર્ત્તિ છે." આ ઉપરથી ગુગળીઓ દ્વારકાં પાછા ગયા, અને ભગવાનના વચન પ્રમાણે શરદ પૂનેમ સૂધી રાહ નહિ જોતાં તેજ વખતે મૂર્ત્તિ સાવિત્રિ વાવમાંથી કાઢી. એટલી ઉતાવળ કરી તેને લીધે મૂર્ત્તિ તળીઆમાં ખડબચડી તથા કાચી રહી ગઈ. જે હાલ દ્વારકાંમાં છે તે તે જ છે.

ડાકોર—રણછોડરાયના ચુસ્ત ભક્તો દર પુનેમે શ્રી ડાકોર પગે ચાલીને દર્શન કરવા જાય છે. તેઓ નેમધારી કહેવાય છે. તે સંબંધમાં નીચે મુજબ ભજન છે:—

નેમ ધારી, નેમ ધારી, નેમ ધારી, પુનમીઆ નેમ ધારી,
ગોરની ગોદડી ફાડી, પુનમીઆ નેમ ધારી—ટેક.
વડોદ્રાના વડા પુનમીઆ, આવે છે નર ને નારી—પુનમીઆ નેમ ધારી.
એક પૈસાની સાકર ધરાવે, પછી છોકરાંને વહેંચવા કાઢે, ,,
અમદાવાદના વડા પુનમીઆ, લાવે છે ઘોડા ને ગાડી ,,
શેરે પાશેર ઘી નાંખીને પછી, ઉતારે મુચીઓ મારી, ,,
ચરોતરના વડા પુનમીઆ, બેસે છે ઢેબરાં કાઢી ,,
ગોમતીમાં નાહી પછી કાછડારે વાળે, ,,
પછી ડોશીઓને ચગદી મારી,
નરસિંહના સ્વામી રસિક શિરોમણી, શ્રી રણછોડરાય બલિહારી. ,,

દર અષાડી બીજને દિને ઠાકોરજીનો વરઘોડો મોટા ઠાઠમાઠથી મંદિરમાંથી નીકળે છે, તે ગામને ફરતી બે ગાઉની પરિક્રમા કરીને લક્ષ્મીજીના મંદિરમાં થઇ પાછો ફરે છે. દર શુક્રવારે નાનો વરઘોડો ચઢે છે. માણેકઠારી પુનમનો ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે. તે વખતે આજુબાજુના ગામોના તથા અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત, વડોદરા, મુંબઇ વગેરે મોટા શહેરોમાંથી પણ

અસંખ્ય યાત્રિકો તથા કેટલીએક ભજન મંડળીઓ આવે છે, તે વખતે ડાકોર સર્વ કોમના યાત્રિકોથી ખળભળાં રહે છે, ચાલવાની સુદ્ધાં જગ્યાં રહેતી નથી. મુંબઇની ફેશનના ફેલાવાથી, મોજશોખ કરવા સાથ યાત્રાના બાભાર્થે આવેલા નવકૌતૂહલી તરૂણ યુવકો, કોઇ ચાહવાળાની દુકાને ચાહની લહેજત સિપતા, તો કોઇ મસાલાની પાનપટ્ટીથી અધરને રકત કરતા, સુવાસિત તેલથી બહેકતા પોતાના મનોહર કેશ કલાપના વિભાગથી સુંદર બાંગ પાડી, રંગ બેરંગી ફેશનબલ કટના ખમીસો પહેરી, ધુમ્રપાનના ગોટમાં સ્નાન કરી સુગંધ લેતા, બેંગલોરી ટોપીઓ વાંકી પહેરી પોતાના જાની મિત્રોની સોબતમાં મ્હોબતની દિલ લગી કરતા, એ શોખિન જીવડાઓ શહેરમાં આમ તેમ લહેરમાં ફરતા માલમ પડે છે. અધુરામાં તેમનો શોખ પૂરો કરવા તે પ્રસંગે નાટક મંડળી પણ આવી ચઢે છે.

પ્રિય વાંચક ! આપણે આપણા વિષયને બાજુ મુકી આડા ઉતરી ગયા માટે ચાલો પુનઃ સ્વસ્થાને આવીએ. એ મંદિરમાં સ્ત્રી પુરૂષ વર્ગ જે ભજનો કરે છે તે મ્હેં તત્રૈવ ઊતારી લીધાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાએક તો અગાઉ આવી ગયાં છે. તદુપરાંત બીજાં નીચે પ્રમાણે:—

આપણે રામ સભામાં જઇએરે,
આપણે સંતોની સેવા કરીએરે,
પાપીને પડછાએ ના રહીએરે,
એનાથી છેટા ને અળગા રહીએરે...ઇત્યાદિ.

હળવે હળવે હરજી મ્હારે મંદિરે આવોરે,
મ્હારે મંદિરે આવોરે—મ્હારા વ્હાલા...ઇત્યાદિ.

હાંરે ભૂલી, ભૂલી, ભૂલીરે, મ્હારા ઘરનોરે ધંધો ભૂલીરે. ઇત્યાદિ.

તમે નામ નારાયણનુંરે લેતા ડરશો નહિ,
જો ડરતા હો તો રે ભજનમાં આવશો નહિ;
પેલા સંસારી કહે છે રે ભગતડા ભૂંડા છે,
તમે બેઠા ન જાણુશોરે ભજનમાં બેઠા છે. ઇત્યાદિ.

તાળી પાડી પાડીને રામ રામ રૂડા બોલજોરે,
તમે અંતરના પડદા ખોલજોરે,

તાળી પાડી મીરાંબાઇ નાચ્યાંરે,
એણે હૃદય કમળમાં રાખ્યારે,
તાળી પાડી નરસિં મ્હેતો નાચ્યારે,
એને વૈકુંઠપુરિમાં રાખ્યારે,
હરિજન ભેગાં થઇને આવોરે,
લીજીએ જનમ ધર્યાનો લાવોરે,
મંડળી ભેગાં હરિગુણ ગાઇએરે,
ફરી જનમ મરણ નવ આવેરે.

અત્રે પૂજારીઓમાં કુસંપ હોવાને લીધે સરકાર તરફથી એ મેનેજર નેમવામાં આવેલા છે તે મંદિરની તેમજ તેના તાબાના ગામોની ઉપજ નિપજનો કાર્યભાર કરે છે. મી. આત્મારામ જમનાદાસ કાજીની પછી હાલ ૭ વર્ષ થયાં મી. છોટાલાલ લલ્લુભાઇ મેનેજર તરીકે આવ્યા છે. પ્રકૃતિ શિથિળ હોવા છતાં પણ પોતાના ખંતિલા ખવાસથી, કામ લેવાની કુનેહ તથા કાબેલીયતથી મંદિરનો કારોબાર અચ્છી રીતે બાહોશપણે ચલાવે છે. પોતે સદૈવ સ્વભાવે સુશીલ, નમ્ર, વિવેકી, અને ધર્માનુરાગી હોવાથી લોકપ્રિય થઇ પડયા છે. ગામોની ઉપજ નિપજનો વહિવટ મંદિરથી જુદો થાય છે, અને તે સરદાર ગોપાળરાવ મનોહર તાંબેકર કરે છે. ડાકોરમાં મહા પ્રભુજીની બેઠક, ત્રિકમરાય, કલ્યાણરાય, બદ્રીકેદારના મંદિરો, ગોમતિજીમાં બાંધેલા ઠાકોરજીનાં પગલાંનો લાખોટો, સાધુઓના મઠો, અખાડા, ગૌશાળા, બોડાણાનું નવું તથા જીર્ણોદ્ધાર કરેલું મંદિર, મહા પ્રભુજીનું ભોંયરામાં જુનું આસન, તથા લક્ષ્મીજી અને મીરાંબાઇનાં મંદિરો છે. રણછોડરાયના મંદિરમાં ધર્મ પુસ્તકાલય છે. અત્રેના ગોર આગતાસ્વાગતામાં કુશળ, ગરીબ, અને સંતોષી છે, દ્વારકાના ગોરોની પેઠે દુરાગ્રહી નથી. યાત્રિકોની સગવડ માટે વલ્લભનિવાસ, વસનજી મનજીની, ભાઉભુજાની, વલ્લભદાસ જેરામની તથા બીજી ધર્મશાળાઓ છે. યાત્રા પ્રસંગે યાત્રાળુ દીઠ એક આનાનો કર લેવાય છે, ચરણ સ્પર્શના ચાર આના, રાજભોગના રૂ. ૧૬ પડે છે. એકંદરે બીજાં યાત્રાનાં સ્થળો પેઠે જુલ્મ નથી.

શ્રી રણછોડરાયનું મંદિર વિશાળ છે, અને તેનું શિખર પણ ઉંચું છે, જેની એક બાજુના ભાગને થોડાં વર્ષ પર વિદ્યુત્‌ના પતનથી ઇજા પહોંચી હતી, પણ પાછળથી તેની મરામત કરવામાં આવી હતી. શ્રી રણછોડરાયની મૂર્તિ બહુ મ્હોટી છે, અને તે વળી એવા ઉંચ સ્થાનપર ગોઠવવામાં આવી

છે કે ગોમતીની પાયરીઓપર ઉભા રહીને પણ તેનાં દર્શન થઇ શકે છે. એ મૂર્ત્તિ એવી તો દિવ્ય અને મોહક છે, અને તેનું લાવણ્ય અને સૌન્દર્ય એટલું તો હૃદયહારી છે, કે એક દૃષ્ટિએ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિહાળનારને તેમના મુખાર્વિંદમાં બાળકથી તે વૃદ્ધ વય સૂધીના ભિન્ન ભિન્ન અલૌકિક સ્વરૂપની અવનવી ઝાંખી થયા વગર રહેતી નથી. વળી તેમનો પરતો એવો તો સાક્ષાત્ છે કે ઘણા તેની માનતા લઇ આશાફળીભૂત થયે સંતુષ્ટ થાય છે. યાત્રા પ્રસંગે એટલી તો ગરદી થાય છે કે રેલવે સત્તાધીશો ભારખાનાના ડબ્બા જોડીને સ્પેસ્યલ ટ્રેનો દોડાવે છે, તેમાં પણ બકરાની પેઠે યાત્રિકો પુરાય છે, એટલો રણછોડરાયનો મહિમા છે. ઉપરોક્ત ભજન મંડળીઓ રસ્તામાં પોતપોતાનો ઝુંડ મચાવી વચમાં દીવો મૂકી આખી રાત્ર ભજન કીર્તન એવા ઉમંગથી કરે છે કે તેની અંદર તલ્લીન થઇ જાય છે. એવી ગરદીમાં પણ ગામડીઆ બળતો હુકો હાથમાં રાખી, ધક્કો લાગવાની દહેશત વગર, ગડાકુ ગડગડાવતા સ્વાદ લે છે. ઝાંજ તાલ, કિરતાલ, પખાજ, મૃદંગ વગેરે વાદ્યોથી એ પવિત્ર સ્થાન એટલું તો ગાજી રહે છે કે તે વખતે તો જાણે શ્રી રાધાકૃષ્ણને રમવાનું રમણીય ધામ થઇ રહે છે. શ્રી રણછોડરાયની આવી ઝાંખીનો અમુલ્ય અલભ્ય લાભ આ લેખકને પણ કેટલાએક વર્ષો થયાં પ્રતિવર્ષે એ અગર એકવાર તો મળે છે, અને તેથી અનિર્વચનીય અવર્ણનીય આનંદની સીમા રહેતી નથી, એ ખરેખર રણછોડીયાની કૃપા નહિ તો બીજું શું? બોલો! શ્રી રણ-છોડ રાયકી જય! (પ્રિય વાંચક! બોલજે હો! તને પાપ નહિ પડે.)

દ્વારિકાં—તા. ૫-૧-૧૯૦૬ આજ સવારે એક વસ્ત્ર સ્નાન કરી પાંડવ ઘાટપર માંગલિક શ્રાદ્ધ, તીર્થ શ્રાદ્ધ, બ્રહ્મભોજન વિગેરે કરાવ્યું. સરાવવામાં શુક્લ નરોતમ જગજીવનના કાકા હતા. સંવત ૧૮૬૪, સને ૧૮૦૮ ની સાલના અરસામાં બેટના કુંવર બાબાજી તથા અધિકારી સદા રામજીના અંગ્રેજ સરકાર જોડેના ઘણાં બધાં કામો શેઠ સુંદરજી શિવજીએ કરાવી આપ્યાં હતાં. તે વખતે યાત્રાળુઓ પાસેથી જે કર લેવાતો હતો તે ખાસ ક્ષત્રિઓ માટે શેઠ સુંદરજીએ માફ કરાવ્યો હતો, અને તે બાબતનો કુંવર બાબાજી પાસેથી ત્રાંબા પત્રપર લેખ કરાવી લીધો હતો. પણ હાલમાં તો બધાની માફક ક્ષત્રિઓ પાસેથી પણ વેરો લેવામાં આવે છે. એ માફ કરેલો કર પાછો ક્યારે લેવાનો શરૂ થયો, તેમજ એ તામ્રપત્રનો લેખ શેઠના હાલના વંશજો પાસે છે કે કોઇ બીજે ઠેકાણે છે તેનો પત્તો મળ્યો નથી. કારકામાં ગોમતીપરના સઘળા ઘાટ શેઠ સુંદરજીએ પોતે બંધાવી આપ્યા

છે, અને ત્યાં ૭ માસ રહી ઘણો પૈસો ધર્માદામાં તેમણે ખર્ચ્યો છે, એવા નરને માટે ખરેખરે ક્ષત્રિય કોમને મગરૂર થવાનું છે. (સુંદર સોદાગર પૃષ્ટ ૨૪૬.)

તા. ૬ ઠ્ઠીને દિને સવારના વહેલા ઉઠી સ્નાન કરી શ્રી દ્વારકાધીશને કેસરસ્નાન કર્યું. બેટ દ્વારકામાં સરકાર તથા બ્રાહ્મણો વચ્ચે તકરાર ચાલે છે. દ્વારકાધીશને જે જાહેર રીતે ભેટ થાય છે તે સરકાર લઇ જાય, ને ખાનગી હોય તે પૂજારી લે છે. અત્રે બે હવેલીઓ છે. દ્વારકાનાથ, કલ્યાણજી, ત્રીકમજી, શંકરાચાર્યની ગાદી, તથા વાસુદેવ ગોમતીજીના મંદિરોમાં સામગ્રી ધરી, તથા શ્રી કલ્યાણેશ્વરના મંદિરમાં શ્રી કલ્યાણરાયના ચર્ણ સમીપ ચાંદીનું પત્રું મઢાવી ભગવાનને અર્પણ કર્યું. તેનાપર નીચે પ્રમાણે લેખ કોતરાવ્યોઃ—

"કલ્યાણરાયને અર્પણ કરનાર મુંબઇના બ્રહ્મક્ષત્રિય *મગનલાલ, તેરવ પિતા રાવ સાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર જે. પી., માતુશ્રી હેત્કોરમા, સ્વર્ગસ્થ પત્ની અ. સૌ. મહાલક્ષ્મી, વિદ્યમાન પત્ની અ. સૌ. મણિગૌરી, ભગિનિ તુલજાગૌરી, સ્વર્ગસ્થ પુત્ર બચુભાઇ,* તથા સ્વ. પુત્રી બચીબાઇ. સં. ૧૯૬૨ સને ૧૯૦૬."

તા. ૭ મી—આજે અત્રે ગાયકવાડ સરકારના સરસુબા રાવ બહાદુર સમર્થ સાહેબ પધારેલા હતા, તેમને સીવીલ ઇજનેર મી૦ સુંદરલાલ બોરા સાથે મળવા ગયા. તેમની સાથે કેટલીએક વાતચિત યાત્રા સંબંધી થઇ હતી. વળી અત્રેના વકીલ મી૦ આણંદજી, તથા રાજ્યકુંવરબાઇ, તથા સ્ટીમરના એજન્ટ મી૦ હરિપંથ જોગલેકર વગેરે મિત્રમંડળે પોતાને ત્યાં લઇ જઇ સારો સત્કાર કર્યો હતો.

આજે સવારના સ્ટીમર કોલામાં રવાના થયા, તે પોરબંદર સાંજના ૫।। વાગે પુગ્યાં. અત્રેની ખાડી ખરાબ છે. પવન પણ તોફાની હતો. અમને સામે લેવાને ભાટીઆ શેઠ સુંદરજી પ્રેમજી, ક્ષત્રિ ખેતસી વલભજી સોનેજી, તથા કેશવજી શામજી વગેરે આવ્યા હતા. ક્ષત્રિ ખેતસીને ત્યાં ઉતર્યા.

અત્રે હિંગળાજ માતા, ગીરધરલાલ મહારાજની હવેલી, સુદામાનું મંદિર, કેદારેશ્વર, ક્ષત્રિઓની માત્રી માતા વગેરેનાં દર્શન કર્યાં. નાગર

* હાલમાં મી૦ મગનલાલને ચાર વર્ષનો એક પુત્ર છે, તેનું રાશી પરથી જો કે નામ પાડવામાં આવ્યું નથી, તદપિ ત્હેને બાવાજીરાજના અભિધાનથી સંબોધવામાં આવે છે.

વકીલ હરીલાલ કલ્યાણરાયને પણ મળ્યા. કેદારકુંડમાં સ્નાન કર્યું. આ કેદારેશ્વર મહાદેવને સુદામાજી સાથે લેતા આવ્યા છે. આ ગામમાં અમારી સાથે ફરીને દેખાડનાર, કે ઐતિહાસિક જગાની માહિતી આપનાર અથવા ત્યાંની કોઇ જાતની સગવડ દુર્ભાગ્યે બિલકુલ મળી નહિ. એકંદરે પોરબંદરમાં સગવડતાની મ્હોટી ખામીને લીધે ગમ્યું પણ નહિ. અત્રે સુદામાજીનું મંદિર બહુ સુંદર નવેસરથી બાંધ્યું છે. આ શહેરને સુદામાપુરી કહે છે. તે એક યાત્રાનું ધામ છે. સુદામાજી તથા તેમના પત્નીનાં ચરણ સ્પર્શ કર્યાં. સુદામાજીના મંદિરની બહાર ચોર્યાંશીનો ફેરો છે, એટલે ભૂલભુલામણી જેવું કરેલું છે, તેમાં યાત્રાળુઓ ફરે છે.

તા૦ ૯ મીએ બે ટાંગા કરી નરસિંગનું મંદિર, રાજવાડી, નાગનાથ, રામ ટેકરી, રાજમહેલનો બગીચો એટલા સ્થળે જઇ આવ્યા. પછી સાંજના વિપ્ર હીરજી પ્રભાશંકરને ત્યાં પયપાનનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. બીજે દિને માત્રી માતાને ચાંદીની લોટી ભેટ ધરી. દ્વારકાંથી પોરબંદર ૩૦ ગાઉ છે. હાલમાં આગગાડી થવાની હીલચાલ ચાલે છે. પગરસ્તે ચોરનો ભય વધારે હોવાથી સ્ટીમર રસ્તે મુસાફરી કરવી સારી છે. પોરબંદર પાસે એક ડુંગર છે, તેમાં સફેદ પથ્થરની ખાણો છે. માત્રી માતાની પૂજા વગેરે મંદિરનો વહિવટ ક્ષત્રિ મહાજન તરફથી થાય છે. અસલ તેમાં મૂર્ત્તિ ન હોતી, પણ ચીઠી નાંખ્યા પછી જયારે માતાએ હા પાડી ત્યારે ક્ષત્રિઓએ એકઠા મળી મૂર્ત્તિની પ્રતિષ્ટા ત્યાંના તે વખતના દિવાન મણીરાય અજીતરાયની હજુર સ્વારીની ધામધુમ સાથ કરી છે. નાગરો પણ તે દેવીને બહુ માને છે. પોરબંદરમાં ઉતરવાને ધર્મશાળા બહુ સારી છે.

પોરબંદરથી ઉપલેટા—તા. ૧૦—આજ સવારના ૩॥ વાગે ઉઠી પોરબંદરના સ્ટેશને ગયા, ત્યાંથી રેલવેમાં બેઠા. ગાડી ૫॥ વાગે ઉપડી. રસ્તામાં સત્પર સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી એક ગાઉને છેટે બીલેશ્વર મહાદેવ છે, ત્યાં બીલગંગા છે. ત્યાં ઘણા લોક જાય છે. ઉતરવાને ધર્મશાળા સારી છે. ઉપલેટાની ટીકીટના ૦॥— પડે છે. ત્યાં અમે દસ વાગે પૂગ્યા. ત્યાં ક્ષત્રિ મીઠા કેશવજીના પુત્ર જીણાભાઇને ત્યાં ઉતર્યા. એનું મોટું કુટુંબ છે. પોતે ગરીબ છે. અમારી બરદાસ્ત બહુજ ભાવથી તે લોકોએ કરી. ઠંડી બહુજ હતી. નાકા બહાર ભાદર નદી છે. પણ તેમાં કૂવો છે, તેનું પાણી ચાર પાંચ ફીટપર નજીકમાં છે, હવા સારી છે.

શ્રી. ગાયત્રિ દેવી સ્થાન સુદામાપુરી.

M. D. Khakhar

માત્રી માતા પાટણુવાવપર આવેલા ડુંગરપર છે, જે અત્રેથી ત્રણુ ગાઉ છેટે છે. તા૦ ૧૧-૧-૧૯૦૬ ને દિને સવારના સાત વાગે ગાડું કરી રવાના થયા. રસ્તામાં ચોરની ધાસ્તી રહે તેથી જોખમ રાખવું નહિ. ત્યાંનો મહંત ભગવાનપુરી લખમણુપુરી પાટણુવાવમાં રહે છે. આ ડુંગરને ઓસમનો ડુંગર કહે છે. રસ્તામાં નીલકંઠ મહાદેવ, સમઢીઆળુ ગામ વગેરે આવે છે. રસ્તામાં એક ગાઉ પછી ભાદર નદી, મોજ, તથા ગાડરીઓ એમ ત્રણુ નદીઓનો સંગમ આવે છે, તેને ત્રિવેણી કહે છે. ત્યાં પાણી સૂકાઇ ગયાં હતાં, તો પણુ જ્યાં પાણી હતું ત્યાં સ્નાન કર્યું. અમે ૧૦ વાગે સવારના તળેટીએ પૂગ્યા. ડુંગરપર ચઢવાને ઠેઠ લગી ૫૭૩ પગથીઓ સારી બાંધી છે. ડુંગરપર કલકત્તાના ક્ષત્રિ જેઠા ધનજીએ પોતાના ગત પુત્રની યાદગીરીમાં ધર્મેશ્વર નામનું શિવાલય બંધાવ્યું છે. તેનાં દર્શન કર્યાં. તેની જોડે તળાવ પણ તેણેજ બંધાવ્યું છે. પણ હાલમાં પાણી ન હોતું. પછી ધાબા આવે છે, એટલે નાની ધર્મશાળા જેવી ઇમારતોના ઓટલા તેને ધાબા કહે છે. અત્રે ગામોગામના ક્ષત્રિઓનો મેળો શ્રાવણુ વદી ૦)) ને રોજ ભરાય છે, ત્યારે આ બધા ધાબા ભરાઇ જાય છે. તેની મોટી ધામધુમ ત્રણુ દિવસ સૂધી રહે છે. તે વખતે ગોંડળ દરબાર જેના તાબાનો આ મુલક છે, તેના તરફથી પોલિસ વગેરેનો બંદોબસ્ત સારો રાખવામાં આવે છે. એક ધાબો ક્ષત્રિ જેઠાએ મરામત કરી બંધાવ્યો છે. વળી એક ધાબો ઘણા વર્ષપર મારા મામા જેરામના પિતા ભાવનગરના ક્ષત્રિ ઓધવજી ખેતશીએ બંધાવેલો છે, તેનો તેનાપર લેખ છે. આજુબાજુએ ધાબા છે, ને વચમાં ખુલ્લો ચોતરો છે, જ્યાં પંચ બેસીને ગામેગામના કજીઆનો ફેંસલો કરે છે. ધાબાની બહારની બાજુએ દુકાનદારો બેસે છે. ધાબાથી નીચે ઉતરતાં માત્રી માતાનું સ્થાનક આવે છે. માતાનો ચહેરો ભવ્ય, દેદિપ્યમાન, અને તેજસ્વી છે. એ સાક્ષાત્ મૂર્તિના ચક્ષુનું તેજ એટલું તો વિલક્ષણુ છે, કે તેની સામે એકાગ્ર નજરે ઘણીવાર સુધી જોવાઇ શકાય નહિ. તે મંદિરની અંદર ડુંગરનો ઝરતા પાણીનો ખાડો છે, જેનું પાણી કોઇ કાળે ખૂટતું નથી. પાણી આઇસ જેવું ઠંડુ ને મીઠું સાકર જેવું છે. માતાને ચુંદડી, નાળીયેર, તથા કડાઇ કરી પ્રસાદ લીધો. માતાના મંદિરની પેલી બાજુ નીચાણુમાં ટપકેશ્વર મહાદેવ છે, જેનું મંદિર હવે તદ્દન ખંડેર જેવું થઈ ગયું છે. માતાનો પૂજારી બાવો બહુજ ભલો છે. અમે ૧૧॥ વાગે નીચે ઉતર્યાં, ને ઉપલેટા પહોંચતાં ૫ વાગ્યા. ઉપલેટા ગામ એક ન્હાનું છે, તો પણુ

વેપાર સારો છે. મુસલમાનની વસ્તિ વધારે છે. અત્રે ધાબળીઓ સારી થાય છે.

ઉપલેટાથી વેરાવળ—તા૦ ૧૨ મીએ ઉપલેટા સ્ટેશનથી વેરાવળ જવા માટે ગાડીમાં બેઠા. ટીકીટ રૂ. ૧ા. ઉપલેટાથી એક સ્ટેશન મુકયા પછી ધોરાજી આવે છે. ત્યાં વકીલ ક્ષત્રિ કરસનજી હીરજી જગડ સ્ટેશન પર મળવા આવ્યા, અને ખબર અંતર પુછી, ભાતું આપી ગયા. તેની પ્રકૃતિ સારી રહેતી નથી. જેતલસર જંકશન સવારના ૧૧ વાગે પૂગ્યા. અત્રે ગરબડ ઘણી થાય છે, માટે હુશિઆરી રાખવાની ઘણી જરૂર છે. આ સ્ટેશને અત્રેના સ્કૂલ માસ્તર મીં૦ નવરંગલાલ હરિદાસ નાગર ગૃહસ્થ મળવા આવ્યા. તેમણે સગવડ કરી અમને બેસાડયા. જૂનાગઢ સ્ટેશને ક્ષત્રિ દામોદર હીરજી જગડના પુત્રો હિમ્મતરાય તથા હરિરાય ભાતું લઇ આવ્યા, તેમને ત્યાં વળતાં ઉતરવાની કબૂલાત આપી. સાંજના ૪ાા વાગે વેરાવળ ઉતર્યા. ત્યાં નજીકમાં જ સરકારી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. ગામ અત્રેથી એક મૈલ છેટું છે. મુસલમાનની વસ્તિ વિશેષ છે. શાક પાન ઠીક મળે છે. અત્રે ભૂજના દિવાન ચુનીલાલ સારાભાઇના જમાઇ કૃષ્ણલાલ છગનલાલ કસ્ટમ આફીસર છે તેમને મળ્યા. તેમજ મુંબઇના જયોતિષિ શિવલાલ મુરારજી અધ્યારૂનું ઘર છે, ત્યાં પણ ગયા હતા.

ભાલકાતીર્થ—તા૦ ૧૩. અત્રેથી એક મૈલને છેટે ભાલકાતીર્થ છે. જ્યારે કૃષ્ણ ભગવાન પીપળા હેઠે બેઠા હતા, ત્યારે ભીડ ભંજન મહાદેવ (જે રસ્તામાં આવે છે), ત્યાંથી પારધીએ જાણ્યું કે આ હરણ બેઠું છે, એટલે તાકીને બાણ છોડયું. ત્યાં પદ્મકુંડ તથા પ્રગટેશ્વર મહાદેવ છે. એક નાના મંદિરમાં ફકત એક ફૂટ ઉંચું વડનું ઝાડ છે, તેને જ્યારે છઠું પાંદડું ઉગે છે કે જુનું પાંદડું ખરી જાય છે. એ રીતે પાંચનાં પાંચ પાંદડાં રહે છે. આજ સાંજના પ્રભાસપાટણ જવા નીકળ્યા. તે એક ગાઉ થાય છે. અમો સાંજના પૂગ્યા, ને મુંબઇના ઠા. વસનજી નંદજીની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.

પાટણ—તા૦ ૧૪ મી. આજે મકરસંક્રાંત હતી. ત્રિવેણી જે અત્રેથી ૫ા મૈલ છેટે છે ત્યાં સ્નાન કર્યું. સોમેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. સોમનાથ મહાદેવ એક જ્યોતિર્લિંગ ગણાય છે. અને ૧ાા ફીટ ઉંચું છે. ત્રિવેણી ઉપર ત્રિવેણી માતાનું સ્થાનક છે, તથા બીજાં પરચુરણ મંદિરો છે. થોડે છેટે મહાપ્રભુજીની બે બેઠક ત્રિવેણી ઘાટ ઉપર છે. ત્યાં બીજા ઘાટ છે. એક

પીપળો છે જ્યાં ભગવાને દેહોત્સર્ગ કર્યો. શંકરનાં દેવળો ઘણાં છે. તા. ૧૫ મીને સોમવારને દિને સોમનાથ મહાદેવમાં રૂદ્રી કરાવી.

સોમનાથ—અસલનું સોમનાથનું દેહેરૂં બહુ મોટું છે. પણ તે હાલ ખંડીએર છે, તે પણ જોવા જેવું છે. કહે છે કે અત્રે સોમૈયો નામે હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના બે વજીર હતા. હમીર અને બેગડો. અસલ સોમનાથ મહાદેવનું લિંગ વચ્ચોવચ હતું. એ મંદિર દરીઆ કાંઠે છે. એ મંદિરની આસપાસ વંડી દિવાન પુરૂષોતમ રાયજીએ કરાવી છે. સોમનાથના નંદીને મુસલમાનોએ ખંડિત કરી કટકા કર્યા છે. મહમદ પણ લિંગના કટકા કરી તેમાં રહેલું ઝવેરાત લઇ ગયો. લિંગના સ્થાનક પછવાડે પથ્થરની એક જબરી ઘાણી હતી. જેના ચાકનો વ્યાસ આસરે ૧૪ ફીટ જેટલો હશે. તેના કટકા હજુ પડેલા છે. મંદિરની બહારની બાજુની દિવાલમાં ૩૩ કરોડ દેવતા મૂકેલા છે. દરરોજ સવારના એ સોમૈયો રાજા એક મુસલમાનને પકડી તેને ઘાણીમાં ઘાલી પીલતો. તેનું લોહી ખાળની નીક જે હજુ પણ દેખાય છે તેમાંથી નીકળતું, તે ખાળમાં પડતું, તેનો સોમૈયો ચાંડલો કરતો. એ રીતે ઘણા મુસલમાનો માર્યા ગયા. છેવટે એક છોકરાનો વારો આવતાં એક ફકીર તેની બદલીમાં ગયો, પણ તે કંઇ મૂવો નહીં. એ ફકીરને સ્વપ્નું આવ્યું કે મુસલમાન રાજા ચડી આવશે તે આ રાજાને મારશે, ને દેવળનું ખંડન કરશે. પછી સુલતાન મહમદ ચડી આવ્યો. લડાઇમાં બે મુસલમાનો હાથીપર લડાઇ કરતાં મરી ગયા. તે બંન્ને જણા તથા બે હાથી તથા માવતના પથરના પાળીઆ નાકા બહાર હજુ લગણ જોવામાં આવે છે. મહમદે જ્યારે ટંકારાથી લિંગને ટાંકયું ત્યારે તેમાંથી ભમરા નીકળ્યા, ને વજીર હમીર તથા બેગડાને ઘોડા સાથે બાંધી ઘોડા દોડાવતા, તેની લાત ખાતા, રગડાવતા નાકા બહાર મારી નાંખ્યા. તેની દેહેરીઓ ધર્મશાળાના મોટા દરવાજા પાસે છે. અત્રેના મુન્સફ મી૦ અનંતરાય નાનાલાલ બુચે મને એક માંગલોરી શાહનું પુસ્તક આપ્યું છે. તેમાં ઇતિહાસ છે, પણ તેમાં ઉર્દુ શબ્દો ઘણા હોવાથી સમજાઇ શકાતું નથી. અત્રેના વહિવટદાર મી૦ જયસુખરાયને પણ મળ્યા. અત્રે અગાઉ વહિવટદાર મી૦ પ્રતાપરાય હતા, તેના પુત્ર મી૦ સારાભાઇએ આ મુસાફરી દરમીઆન કેટલાએક ભલામણપત્રો આપ્યા હતા, તેનો ઉપયોગ સારો થયો. તેમનો મકરાણી ઇસ્માઇલ અબદુલ્લા અમારી ત્હેનાતમાં સવારથી સાંજ રહેતો.

સોમનાથનું નામ કેમ પડયું તે વિષે સૂતના પ્રશ્નપરથી શંકરે કહ્યું છે કે પૂર્વે છ બ્રહ્મા થઇ ગયા, અને હાલ શતાનંદ નામના સાતમા બ્રહ્મા છે. તેના આઠમા વર્ષ સૂધીમાં જે પ્રથમ મનુ થયા, તે મન્વંતરમાં જે ચંદ્રમા, લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ વગેરે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયા તે ચંદ્રે ચતુર્યુગ પર્યન્ત પૂર્વે મોટી તપશ્ચર્યા કરી તેથી હું પ્રસન્ન થયો, અને વર માગવા કહ્યું ત્યારે ચંદ્રે કહ્યું "મહારાજ આ જગાએ ભૈરવનાથનું લિંગ છે, તેનું નામ સોમનાથ થાય, એમ મારા નામથી બીજા બ્રહ્મા થાય ત્યાં સુધી રહે." તે દિવસથી આ જ્યોતિર્લિન્ગનું નામ સચરાચર બ્રહ્માંડમાં સોમનાથના નામથી ખ્યાતિ પામ્યું. પ્રથમ બ્રહ્મા, વિરંચી, તથા દ્વિતીય બ્રહ્મા પિતામહનાં વખતમાં આ સોમનાથનું નામ મૃત્યુંજય હતું. ત્રીજા બ્રહ્મા સ્વયંભૂના વખતમાં અમૃતેશ નામ, ચોથા પરમેષ્ટિ બ્રહ્માના વખતમાં અમૃતેશ્વર, પાંચમા સુરજ્યેષ્ટ બ્રહ્માના વખતમાં કૃતિવાસા, હેમગર્ભ નામના છઠા બ્રહ્માના વખતમાં ભૈરવનાથ નામ હતું, અને હાલમાં શતાનંદ બ્રહ્માના વખતમાં સોમનાથ નામ પડયું છે, આ પછી ચતુર્વક્ર નામના બ્રહ્મા થશે ત્યારે એનું નામ પ્રાણનાથ થશે.

વેણેશ્વર મહાદેવ તથા મધુસૂદન ભગવાનનાં મંદિરો અત્રે છે. વેણી નામની રાજકન્યા મહાદેવનું રોજ પૂજન કરતી. પોતાના ઘરમાંથી ભોંયરૂં ખોદાવ્યું તે મહાદેવના મંદિરમાં નીકળતું. એ વાટે જઇ રોજ લિંગની પૂજા કરતી. અસુરો તેના સ્વરૂપથી મોહ્યા એટલે એક દિવસ તેની પાછળ દોડયા. પણ મહાદેવને તે બાઇએ અરજ કરી "તું મને બચાવ." એટલે વચમાંથી લિંગના બે કટકા થઇ ગયા, તેમાં તે સમાઇ ગઇ ને લિંગ સંધાઇ ગયું. પછી લિંગપર અસુરોએ બહુ પ્રહાર કર્યા તેમાંથી ભ્રમરાઓ ઘણા નીકળ્યા. તેના ડંખથી અસુરો ન્હાસી ગયા. તો પણ તેણીના માથાના વાળની જટા બહાર રહી ગઇ એવો દેખાવ હજુ ત્યાં છે. એ બનાવ ઉપરથી મહાદેવનું નામ વેણેશ્વર પડયું છે.

હાલમાં જે સોમનાથ મહાદેવ છે તે પાછળથી થયા છે. તેના લિંગની પ્રતિષ્ટા કરેલી છે. તે મુસલમાન રાજાઓના ભયથી ભોંયરામાં રાખેલું છે. તેના ઉપર અહલેશ્વર મહાદેવની અહલ્યાબાઇએ પ્રતિષ્ટા કરી મૂકયા છે. તે બાઇએ રૂપાનાં કમાડ કરાવી આપ્યાં છે. એ સોમનાથ મહાદેવનો વહિવટ વગેરે ગાયકવાડ સરકાર કરે છે. જોકે ગામ જૂનાગઢ તાબાનું છે.

પાટણથી પ્રાચી—તા૦ ૧૬ મીને દિને સવારના ત્રિવેણીપર નારણબળી સરાવી, તથા બ્રહ્મભોજન કરાવ્યો. તે બધું કરતાં સાંજ પડી, ને છ

વાગે પ્રાચી જવા નીકળ્યા. સાથે ઘોડાપર મકરાણી ઇરમાઇલ હતો. સરસામન મુન્સફને ત્યાં મૂકયો. પ્રભાસથી પ્રાચી ૭ાા ગાઉ થાય છે. રાતના ૧૧ વાગે ૪ાા ગાઉપર ગોરખમઢી આવ્યા. ત્યાં શેઠ નરોત્તમ મુરારજી ગોકળદાસની સુંદર ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. રખેવાળ બ્રાહ્મણ નામે દામોદર હતો. તેણે બહુ બરદાસ્ત કરી. ટાઢ પણ સખ્ત હતી.

પ્રાચી—તા૦ ૧૭ મી. સવારના ૬ વાગે ઉઠી સરસામન ધર્મશાળામાંજ મૂકી, અમે રવાના થયા. તે ૯ વાગે પ્રાચી પૂગ્યા. ત્યાં પણ ઉતરવાને ધર્મશાળા સારી છે. ગોરખમઢીથી પ્રાચી ૨ાા ગાઉ થાય છે. ત્યાં કુંડમાં સ્નાન તર્પણ કર્યું. પીપળાને પાણી રેડી પાંચ વાર પ્રદક્ષિણા કરી. કુંડમાં સ્નાન કરવાનો સરકારનો ચાર પૈસાનો કર લેવાય છે. પછી માધવરાયભગવાન જે પીપળા હેઠે બિરાજે છે તેને સાકર નારીએળ ધરાવ્યાં, તથા ચરણ સ્પર્શ કર્યાં. તેના ચરણાર્વિન્દમાંથી જળ વહ્યા કરે છે, તે કોઇ વખત સૂકાતું નથી. દિવાન વિઠોબાએ તેનું સ્થાનક બંધાવ્યું પણ તે રહેતાજ નથી. એ ભગવાનને જગામાં રહેવું પસંદ નથી. ચીઠીઓ નાંખી પણ હા પાડતા જ નથી. તેથી ઉઘાડા બિરાજે છે. વિઠોબા દિવાને અત્રે વિઠ્ઠલેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ટા કરી છે. અત્રે વાંદરા ઘણા છે તેને ચણા નાંખ્યા. ગોરખમઢીથી પ્રાચી સુધી રાતના મુસાફરી કરવી નહિ, કારણ કે અત્રે વાઘવરૂનો ભો બહુ છે. કાર્નાકી સાહેબ અત્રે ગીરનાં જંગલમાં શિકાર કરવા આવ્યો ત્યારે વાઘે તેને ફાડી ખાધો. પ્રાચીને પીપળે પાણી રેડીને પાછાં ફરતાં “ ચાલો ચાલો ” એમ બોલવાની મનાઇ છે, કારણ કે એમ કહેવાથી પિતૃઓ પાછા આવે છે. અમે ત્યાંથી ૧૧ વાગે નીકળ્યા તે ૧ વાગે ગોરખમઢી પાછા આવ્યા.

ગોરખમઢી તથા મૂળ દ્વારકાં—વિપ્ર દામોદરે રસોઇ ઉત્તમ કરી રાખી હતી તે જમ્યા. અત્રે ગોરખનાથ ગુફામાં છે. મચ્છેંદ્રનાથની મૂર્તિ બહાર છે. આ ગામ મહંતનું છે. તેણે અત્રે એક મોટી મેડી બાંધી છે, તેમાં રહે છે. ગોરખમઢીથી ૩ ગાઉપર આજોહા, જે મૂળ દ્વારકાંને નામે ઓળખાય છે તે આવે છે. ત્યાં મહાદેવનું મંદિર છે. ત્યાંથી પ્રભાસ રાતના ૭ વાગે મુન્સફને ઘેર આવી પૂગ્યા. ત્યાં ગોર ગણેશને વિદાયગિરી આપી. અત્રે જ્યારે ક્ષત્રિ શેઠ સુંદરજી શિવજી ૨૦૦ માણસના રસાલા સાથે આવ્યા હતા, ત્યારે તેમાં સારસ્વત બ્રાહ્મણો પણ હતા. જે પ્રાપ્તિ ગોરને થઇ તેમાંથી ત્રીજો હિસ્સો તેમણે સારસ્વતોને અપાવ્યો. હજુ કોઈપણ સારસ્વત બ્રાહ્મણ સાથે આવે છે તો ત્રીજો હિસ્સો ગોર તે સારસ્વતને આપે છે. અમો રાતના ૯ વાગે વેરાવળ આવી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.

જૂનાગઢ-તા. ૧૮ મી ટીકીટ રૂા. ૦ાા. સવારના ૬ વાગે આગગાડીમાં બેઠા તે ૯ વાગે જૂનાગઢ પૂગ્યા. રાજકોટનો પોલીટીકલ એજન્ટ જતો હોવાથી સ્ટેશન ઉપર મી. છગનલાલ હરીલાલ પંડયા મળ્યા. તેમણે પોતાને ત્યાં ઉતરવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો. પરંતુ ક્ષત્રિય મી. દામોદર હીરજી જગડના પુત્રો હિમ્મતરાય, તથા હરીરાય અને માંગરોળના માજી વહિવટદાર મી. દયાળજી વગેરેનો પ્રથમથીજ અતિ આગ્રહ હોવાથી અમો તેને ત્યાંજ ઉતર્યા. સાંજના મી. છગનલાલે દરબારી ગાડી મોકલી તેમાં સરદારબાગ તથા મેહેલ અને તેનું સંગ્રહસ્થાન જોયાં. વળતાં નૃસિંહ મેહેતાનો ચોરો તથા તેનું ઘર, તથા ભગવાન અને નૃસિંહ મેહેતાની મૂર્ત્તિનાં દર્શન કર્યાં. ભાઇ દામોદરદાસ તો આફ્રિકા ગયા હોવાથી જૂનાગઢમાં હતાજ નહીં.

ગિરનાર તા. ૧૯-સવારના ૮ વાગે દરબારી શિગ્રામમાં ગિરનાર જવા નીકળ્યા. અશોકનો લેખ એક નાના ઘર જેટલા મોટા પથ્થરમાં કોતરેલો છે. તે એક બાંધેલી જગામાં મૂકેલો છે, તે જોયો. વાઘેશ્વરીનું દેવળ છોડી આગળ ચાલતાં પલાશીની નદીનો પૂલ તથા ગિરનારનાં પગથીયાં જે બ્રહ્મક્ષત્રિય શેઠ સુંદરજી શિવજીએ બંધાવ્યાં હતાં તે આવ્યાં. નવેસરથી સઘળું રીપેર કીધું હોવાથી શેઠનો લેખ કાઢી નાંખ્યો છે. ઉત્તરભણી છેલું કુમારપાળનું દેવળ આવે છે. આસરે એકસો વર્ષ ઉપર એ પડી ગયું હતું. લેખ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રહ્મક્ષત્રિય શેઠ હંસરાજ જેઠાએ તે ફરીથી ચણાવ્યું. ગિરનારની તળેટીથી ગામ ૨ાા મૈલ છે. અશોકનો લેખ મૂકી આગળ ચાલતાં દામોદરકુંડ. રેવતિકુંડ, તથા મરઘીકુંડ આવે છે. ગિરનારનાં પગથીઆં ચડતાં પહેલાં દરવાજે આવે છે. જયાં માણસ દીઠ પાંચ પાંચ પૈસાનો કર લેવાય છે. સામાન ઉચકવાને મજૂરો મળે છે. દરેક ડોળીના રૂ. ૫) પડે છે. અમારાં વૃદ્ધ માતુશ્રી પણ વગર ડોળીએ ઉપર ચડયાં હતાં. ગિરનારનાં કુલ આસરે ૮,૫૦૦ પગથીઆં છે. અમે બાર વાગે અપરકોટ જયાં જૈન દહેરાં છે. ત્યાં આવી પૂગ્યા. રસ્તામાં ગોપીચંદની ગુફા, રામ લક્ષ્મણ વગેરેનાં દર્શન આવે છે. ઉપર જતાં ગોમુખ તથા કુંડમાં આચમન કરી મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. બાવાઓ જગેજગે ધુણી સળગાવી બેઠેલા માલમ પડે છે. એકાદ વાગે અંબાજીના દેહેરાંએ પૂગ્યા. પથ્થરચટ્ટી મુકામે ગયા ત્યાંથી બે વાગે પાછા ફર્યાં. માતાને ચુંદડી, ઘી, નાળીએર, ભોજન થાળની ભેટ વગેરે કર્યાં. અત્રે મ્હારા પિતાશ્રી ઇ.સ.૧૮૩૨ માં એટલે ૪૧ વર્ષની વાત ઉપર રાજકોટના ઠાકોર સાહેબ બાવાજી રાજના

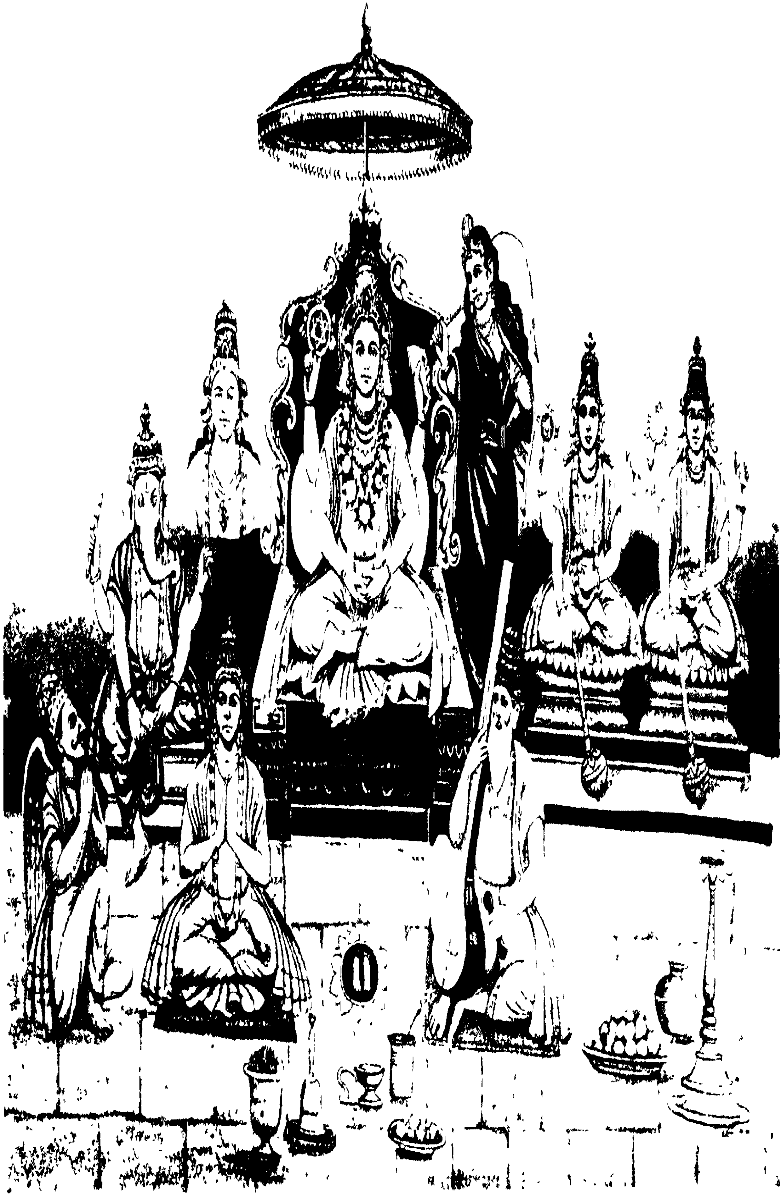
લગ્ન પ્રસંગે કચ્છથી ૬૦ માણસોના રસાલા સાથે રાજકોટ ગયા હતા. સાથે મ્હારા પુજ્ય માતુશ્રી પણ હતાં. ત્યાંથી રા. રા. નૃસિંહપ્રશાદ હરિપ્રસાદના કૃપાવંત આગ્રહથી જૂનાગઢ અને ગિરનાર જોવા ગયા હતા. ગિરનારની સઘળી ટૂંકો તથા જગાઓ પોતાના સઘળા કુંટુબ તથા રસાલા સાથે ફરીને જોઇ છે. તેમને રા. નૃસિંહપ્રસાદે રાજ્ય તરફથી ડોળીઓ મોકલી હતી, પરંતુ તેમાં મ્હારા વડિલ બંધવ રવિશંકર ઉર્ફે છગનલાલ તથા હું એમ બે જ બેઠા હતા. ભૈરવજપની પૂર્વે નીચાણમાં શેષાવન નામની રમણીય જગા આવે છે, ત્યાં ખાખી બાવાઓનો મઠ છે. તેઓ પર્વતપરની વનસ્પતિની દવાઓ જાણે છે. મ્હારા તીર્થરૂપ પિતાશ્રીને વાંસામાં સળકો નીકળ્યો હતો તે મટાડવા ઘણીએ દવા કરી, છેવટે એ બાવાઓના મહંતે એરંડેલ કરતાં વધારે જાડું અને ચીકણું તેલ એક ઝાડના કોરેલા ફળમાં ભરી આપ્યું, તે ઉતારે આવી ને ફકત બેવાર ઘસતાં સળકો મટી ગયો. આલ્પ્સ પર્વતના સેંટ બર્નાર્ડના મઠ જેવો એ મઠ છે. આગળ ચાલતાં ગોરખનાથનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ગુરૂદત્તાત્રિ ગયા. ત્યાં થોડેક સૂધી ઘણો ઉંચો ચઢાણ આવે છે. ને વળી ત્યાં પગથીઆં પણ બાંધેલાં નથી. તેથી ચઢવું ઘણુંજ કઠિન છે. દત્તાત્રિના ચરણસ્પર્શ કરી તેની જોડે શંકરાચાર્યની મૂર્ત્તિનાં પણ દર્શન કર્યાં, ને પાછા અંબાજી આવી પુગ્યા. ત્યાંથી પથ્થરચટ્ટી ગયા. ત્યાંનો બાવો જગા બાંધે છે તથા સદાવ્રત આપે છે. ત્યાંથી એક રસ્તો શેષાવન, તથા બીજો હનુમાનદાંડી જાય છે. ઉપર ચઢતાં સેવાદાસ બાવાની જગો આવે છે. ઉતરતાં ઊપરકોટમાં જૈનનાં દેહરાં બહુ સારાં છે. ઠાકોરને ખરાં હીરા મોતીનાં ઘરેણાં પહેરાવ્યાં છે. ૧॥ કલાકમાં ગિરનાર ઉતરી તળેટીએ રાતના ૭॥ વાગે આવ્યા, ને ઘેર રાતના ૯ વાગે પહોંચ્યા.

ઊપરકોટ—તા. ૨૦ મીએ મી. છગનલાલ હરીલાલ પંડયાને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ હતું. ત્યાં જમીને તેજ દિવસે ઊપરકોટ, તથા નવાબની કચેરી, મહેલ વગેરે જોયાં. ઊપરકોટ તે અસલ જૂનાગઢ છે. પણ હવે તે પડી ગયો છે. ત્યાં કંઇ નથી. ગઢમાં પેસતાંજ હનુમાનની મોટી મૂર્ત્તિનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં એક ભોંયરૂં છે, જ્યાં અસલ રાણીના વખતમાં રાજા રાણી સંતાઇ રહેતાં. વચમાં એક ઇમારત છે જે અસલ એક મહેલ હતો, પણ હાલમાં તો તે મસીદ છે. તેની પાસે એક કુંડી છે જે ૨૦ ફીટ સમચોરસ છે. તેમાં રાજાઓનો અસલ કસૂંબો નીકળતો એમ કહે છે. પછી અડીચડીની વાવ આવે છે. આસપાસ ફરતો ગઢ છે તેમાં એક બારી છે. અને રા. ખેંગાર તથા રાણકદેવીની વાર્તાનો બનાવ અત્રે થયેલો કહેવાય છે. આગળ

ચાલતાં નોંધણુ રાજાનો અવાવરો કૂવો આવે છે. તે બહુ ઉંડો છે:
"અડીચડી વાવ ને નોઘણીઓ કૂવો, એ ન જુવે તે જીવતો મૂવો."
આગળ ચાલતાં હમણાનાં બાંધેલા ચારેક મોટાં તળાવ આવે છે, જેમાં પાણી થોડાં છે. તેમાં નળો મૂકેલા છે. તેમાંથી રાજમહેલમાં પાણી જાય છે. સાંજના સક્કરબાગ જોયો. તા. ૨૧ મીએ સવારના વહેલા ઉઠી રેવતિ કુંડમાં આચમન તથા દામોદર કુંડમાં સ્નાન તર્પણ કર્યાં. મહાપ્રભુજીની બેઠક તથા બીજાં દર્શન કર્યાં. વળતાં વાઘેશ્રી માતાનાં દર્શન કર્યાં.

તા. ૨૨ મી. આજે જેલ જોવા ગયા. તુરંગ જોવા સ્ત્રીઓને હુકમ નથી, એટલે હું મી. દયાળજી (માંગરોળ માજી વહિવટદાર) સાથે ગયો. યેરોડા જેલ જેવું છે. કેદીઓની સંભાળ સારી લેવાય છે. હવા–પાણીની સગવડ ઉત્તમ છે. ગાંડા કેદી માટે એલાહેદી જગા છે. સ્ત્રી કેદીઓ માટે જુદી ઓરડીઓ છે. તેના દરવાજા આગળ કોઇ જઇ શકે નહીં એટલું છેટું રાખ્યું છે. રાતના બધા કેદીઓને વચલી ઇમારતમાં રાખે છે. જેલમાં જવાને ૧ાા ફીટ જેટલી સાંકડી જગા છે, એટલે એકાએક કોઇ નહાસી શકે નહીં. બહારથી ભોંયરામાં દિવાલ છે, ત્યાંથી ટાવર પર ચડાય છે. ત્યાં દરેક માળે રાતના સીપાઇ સૂઇ રહે છે. એ ટાવર પરથી ચારે મેર તે સીપાઇની નજર પડે છે. કંઇ ગરબડ થાયતો ખબર કરે છે, પહેલાં તો ચોગાનને સીપાઇ રાતના અર્ધે અર્ધે કલાકે "ઑલ્સવેલ" બોલે છે. તેનો જવાબ વારા ફરતી અપાતો જાય, ને તેમાં જો કંઈ ભૂલ પડે તો શિક્ષા થાય. એ રીતે જેલ જોઇ વળતાં ત્યાંના સેશનજજ મી. ડોસાભાઇ ખરસેદજી ગાંધીને મળ્યા. (હાલમાં તેઓ સ્વર્ગી થયા છે.) રસ્તામાં મકરબો જેની કારીગરી ઉત્તમ છે તે જોયાં. અત્રે દિવાન બેચરદાસ [વિહારીદાસ જે પિતાશ્રીના મિત્ર થતા હતા, (અને હાલમાં સ્વર્ગી થયા છે), તેમને મળ્યા. તેમણે ઘણોજ ભાવ બતાવ્યો. ખબર અંતર પૂછી, અને જજ મી. ગાંધી, પ્રોફેસર મી. હોડીવાળા, તથા મણીલાલ જજ જેઓ તે વખતે ત્યાં હાજર હતા તેમની આગળ પ્રશંસા કરી, અને એક પોતાની છબી આપવા મી. છગનલાલને કહ્યું. ત્યાંથી હવેલીમાં દર્શન કર્યાં. અત્રે સ્વામીનારાયણનું મંદિર સારૂં નકસીવાળું બાંધેલું છે. ત્યાંથી નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદના પુત્ર અને કૉલેજના મ્હારા સહાધ્યાયી રામપ્રસાદ ઉર્ફે રામાભાઇને બહુ હર્ષ સાથે ઘણા વર્ષે ભેટયા.

તા. ૨૩–૧–૧૯૦૬. આજ સવારના વહેલા ઉઠી સ્નાન વગેરે કરી, જમીને સ્ટેશને ગયા, ને ૯ાા વાગાની ગાડીમાં બેઠા. અમદાવાદની ટીકીટ

શ્રી બદ્રીનારાયણ આદિ દેવતાઓ.

M. D. Khakhar.

લીધી. (રૂ. ૨॥). રા. રામાભાઇએ સ્ટેશનપર મીઠાઇ વગેરે સ્નેહથી આપ્યાં. તેઓ વાવડી સ્ટેશને ઉતર્યા. ત્યાં તેમની જાગીર છે. જેતપર સ્ટેશને ક્ષત્રિ ત્રિભુવન ધર્મસિંહ મળવા આવ્યા. લુણીધર સ્ટેશને અમરેલીથી મી. મગનલાલના સાળા મી. માધવજી રૂઘનાથ મળવા આવ્યા. તે અમારી સાથે બેસી ચીતળ ઉતર્યા. ત્યાંથી અમો અમદાવાદ આવી મી. રામચંદ નૃસિંહ ઇજનેર એમ. આઇ. એમ. ઇ. ને ત્યાં બે ત્રણ દિવસ રહી, અમારે ઘેર મુંબઇ આવ્યા. એ રીતે અમ્હારી તીર્થ યાત્રા સંપૂર્ણ થઇ.

શ્રી બદ્રીકેદારની કૈલાસ યાત્રા.

બદ્રીકેદારની યાત્રાનો પંથ દોઢથી બે મહિનાનો છે. હરિદ્વારથી કેદાર ૧૪૯ મૈલ છે. કેદારનાથથી પાછા ફરી ઉખી મઠ આવવું પડે છે. ઉખી મઠ મંદાકિનીને કાંઠે આવેલું છે. એની સામે પાર ગુપ્ત કાશી આવેલું છે. અહીંથી બદ્રીનારાયણ જવાનો રસ્તો ફૂટે છે. બદ્રીનારાયણ હૃષિકેશથી આસરે ૧૭૦ મૈલ છે, પણ કેદારનાથ થઇને ચકરાવામાં જવું પડે છે તેથી, તથા પહાડ પર્વતોનો ચઢાવ હોવાથી એ પંથ ઘણો ત્રિકટ અને કઠિન છે.

માર્ગમાં નાના મોટા ગામો આવે છે, પણ વસ્તિ ઘણી ઓછી છે. લોકોની વૃત્તિ ધર્મ પરાયણ, તથા નિવૃત્તિ તરફ વધારે ખેંચાયલી હોવાથી મુલક ઘણો શાંત માલમ પડે છે. કેટલીક જગોએ ટપાલ ઓફીસો છે, તેની યાત્રિકોને ખબર ન હોવાથી, કાગળપત્રનો વ્યવહાર નિયમિત ચાલતો નથી. ઘરધંધાની કે સ્વદેશની ખબર મળતી નથી. કોઇ પ્રકારની ચિંતા તેમના મનમાં પ્રવેશ કરતી નથી. તેમનો વિષય માત્ર બદ્રીકેદાર હોવાથી–અર્થાત અન્ય વિષયોની સામગ્રીની ગેરહાજરીને લીધે તેમની મનોવૃત્તિ બદ્રીકેદારમાં જ વ્યાપી રહે છે. યાત્રાળુનું ધ્યાન દર્શનમાં તથા ગંગાજીના સ્નાનાદિ પવિત્ર કૃત્યમાં પરોવાયલું રહે છે. પૂર્વે પાંડવો તેમજ મહાત્માઓ પોતાનો અંતકાળ એજ પ્રદેશમાં ગાળી વિદેહ મુક્ત થયા છે, તેમના દૃષ્ટાંતો યાદ આવતાં મનોવૃત્તિ નિર્મળ થઇ ધર્મપર શ્રધ્ધા બેસે છે, અને અહંકાર આદિ મલીન વૃત્તિઓ લય પામતી જાય છે. આ યાત્રાને કૈલાસ યાત્રા કહે છે.

"જે જાય બદ્રી, તે ફરી ન આવે ઉદરી,
જો આવે ઉદરી, તો ન રહે દરિદ્રી."

ઉપરની જગપ્રસિધ્ધ કહેણી આપણા સાંભળવામાં વારંવાર આવે છે, એ વચનો સત્ય છે, કારણ આ યાત્રામાં મનોવૃત્તિ શાંત થઇ, ઇશ્વર પ્રણિત થવાથી પુન્યનો ઉદય થતાં, પાપરૂપ પ્રતિબંધ દૂર થાય છે. સત્સંગરૂપી સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ રસ્તે અનેક પ્રકારનો સત્સંગ મળી આવે છે. તેમાં પૂર્વના સુકૃતના પ્રતાપે જો બ્રહ્મવેત્તા સાધુનો સત્સંગ થઇ ગયો, તો પછી કહેવું જ શું ? શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય મહારાજે કહ્યુ છે કેઃ—

क्षणमपि संगतिः साधोरेका । भवतिभवार्णव तरणे नौका ॥

અર્થ—મહાત્મા સાધુ પુરૂષનો એક ક્ષણ માત્ર સમાગમ થાય, તો આ સંસારરૂપી સમુદ્ર તરવામાં નૌકારૂપ થઇ પડે છે. તો પછી આ યાત્રા પ્રસંગે લાંબા વખત સુધી મહાત્મા પુરૂષોના સહવાસમાં આવીએ તો તેનું ફળ કેમ ન મળે ?

વેદાંતમાં કહ્યું છે કે ज्ञानान्मुक्तिः । અર્થ—માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે. આ વાકયનો ઉપરના વાકય સાથે વિરોધ આવે છે, એવી શંકા કરવી ઘટિત નથી. કારણ કાર્ય, પ્રતિકારણ બે પ્રકારના હોય છે. એક પરંપરા અને એક સાક્ષાત્. અહિં સાધુ સંગતિથી ચિત્ત શુદ્ધિ થઇ જ્ઞાનદ્વારા મુકિત ગણી છે, અર્થાત સાધુ સંગતિ મુકિતનું પરંપરા સાધન એટલે પ્રયોજક છે, જ્ઞાન સાક્ષાત્ હેતુ છે.

કદાચ પૂર્વના પ્રતિબંધને લીધે બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માનો સંગ ન થાય, તોપણ ચિત્ત શુદ્ધિના બીજા સાધનોની પ્રાપ્તિ થવાથી, મનોવૃત્તિઓ શાંત થાય છે. બ્રહ્માનંદનો કંઇક ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો લેશ આભાસ શુદ્ધ થયલા અંતઃકરણમાં પડવા માંડે છે. જ્ઞાનના સાધનોના અભાવને લીધે જો કદાચ મુક્તિ ન થાય, તો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને ગીતામાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે તેનો જન્મ થાય છેઃ—

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

અર્થ—યોગભ્રષ્ટ થયલા યોગીનો જન્મ પવિત્ર ધનાઢય કુળમાં થાય છે. એજ પ્રમાણે યાત્રા કરનારને જ્ઞાન ન થાય ને કદાચ જન્મ ધારણ કરવો પડે, તો તે ધનાઢય કુળમાં જ જન્મે છે, એટલે તે દરિદ્રી રહેતો નથી.

યાત્રાળુઓનો સંઘ દરરોજ હૃષિકેશથી ઉપડે છે. ઘણું કરીને સાથે મુકામ પડે છે, જયાં જયાં મુકામ પડે છે, ત્યાં કેદાર તથા બદ્રી માહાત્મ્યની કથા કરવા ત્યાંના બ્રાહ્મણો આવે છે. તેમાં અનેક પ્રકારનાં દષ્ટાંત સાંભળવાથી યાત્રિકને આ કઠિન યાત્રા પૂરી કરવાની હિમ્મત આવે છે. મુસાફરીનાં

સાધનોની ગેરહાજરીને લીધે પડતા દુઃખોની ગમે તેવી હાડમારી વેઠીને પણ, તેઓ યાત્રા પરિપૂર્ણ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરે છે, એ યાત્રાનું ફળ પણ તેવું જ વિશેષ કરીને લલચાવનારૂં છે. રાજસિંહ યજ્ઞનું ફળ એ યાત્રાથી થાય છે. અર્થાત્ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પગે ચાલી શ્રદ્ધાપૂર્વક યાત્રા કરવાથી ગરીબ તેમ જ તવંગર, સ્ત્રી, બાળક, કે પુરૂષને એ ફળ મળે છે. અર્ધે રસ્તેથી કંટાળીને જે યાત્રી પાછો ફરે છે, તે બીજે જન્મે ઘરઘરનો ભટકતો કૂતરો થાય છે, એમ કહે છે. આ કથા કરનાર પુરાણીઓને યાત્રાળુઓ યથાશકિત દાન આપે છે. તે તેઓ રાજી થઇ જંરાપણ આનાકાની કે રકજક કર્યા વગર સ્વીકારે છે. સંઘ સહવારના પહોરમાં વહેલો ઉપડી, બપોર સૂધીમાં જેટલો માર્ગ કપાય તેટલો કાપી મુકામ કરે છે, અને બપોર પછી મુકામ ઉપડતો નથી, તેમાં વિશેષ શાંતિ વ્યાપી રહે છે. ઘણાખરા એજ પ્રમાણે મુસાફરી કરે છે. આથી શરીરનો થાક ભાગે છે, ને આરોગ્યતા જળવાય છે.

જે યાત્રીઓ ચાલવાને અશકત હોય છે, તેઓ ઘણું કરીને હૃષિકેશથી ઝંપાન કરે છે. ઝંપાન એટલે ચોખંડી માચી. કેટલાક એને જાપાન પણ કહે છે. એને ચાર માણસો ઉંચકે છે, એમાં બેસનારને અક્કડ બેસવું પડે છે. તેમ ન બેસે તો ઉંચકનારને આંચકા આવવાથી ઇજા થાય છે; આથી કેટલાક કંટાળી જાય છે. શ્રીમંતો આ અડચણ દૂર કરી શકે છે. ત્યાંના યુરોપીઅન અમલદારો મુસાફરીમાં આરામ ખુરશી જેવી ખાસ ઝંપાન વાપરે છે, એને પણ ચાર માણસો ઉંચકે છે. એની કીંમત રૂ. ૧૦) થી ૧૫) સૂધી પડે છે. પણ એ હરિદ્વારથી ખરીદ કરવી જોઇએ. વચગાળેથી મળતી નથી. છેવટે એના પાંચ સાત રૂપીઆ ઉત્પન્ન થાય છે. ઝંપાન વહન કરનાર મજૂરો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયો વગેરે ઉંચ વર્ણના ગરીબો હોય છે, તેમ જ શૂદ્રો પણ હોય છે. શૂદ્રના હાથનું પાણી વપરાતું નથી, માટે જેનું પાણી ખપે તેવા માણસોને રાખવાથી ફાયદો થાય છે. એ લોકો આવું હલકું કામ કરવામાં પુન્ય માને છે. તેઓ પોતાને હાથે પકાવેલી રસોઇ માત્ર ભોજનમાં લે છે, આપણે કંઇ આપવા માંડીએ તો તેઓ સાફ ના પાડે છે, પણ બદ્રીનારાયણનો પ્રસાદ માગીને હોંસેથી ખાય છે. કારણ તે ધામમાં ભિન્નભાવ ગણવાથી ઉલટી પાપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જાડા યા પાતળા કદના યાત્રિકને તેના પ્રમાણમાં મજૂરી આપવી પડે છે. જે યાત્રાળુ પાછો હૃષિકેશ આવવા ધારતો હોય તેણે તેવી ચોખ્ખી બોલી કરવી, નહિતર અધવચ્ચે શ્રીનગરમાં ઉતારી મૂકવાનો એ મજૂરોનો રિવાજ છે. જેઓ કાટ ગોદાકનના સ્ટેશનપર જવાના હોય છે, તેમને

મેલચોરી આગળ ઉતારી પાડે છે, ત્યાંથી નવી ઝંપાન કે ડોળી કરવી પડે છે. હૃષિકેશથી કેદાર જઇ, બદ્રીનારાયણ થઇ, જેઓ શ્રીનગર કે મેલચોરી સુધીનો ઠરાવ કરે છે, તેમને તેના કદના પ્રમાણમાં રૂ. ૧૦૦) થી ૧૨૫) આપવા પડે છે. ત્યાંથી પાછા હૃષિકેશ કે કાટગોડાઉન જતાં રૂ. ૩૦) થી ૪૦) થાય છે. આ ઝપાનમાં માત્ર એક સૂજની ને એક ઓઢવાનું બન્નુસ સિવાય બીજું કંઇ સાથે રાખવા દેતા નથી. ઘણું થાય તો પાન તંબાકુની એક ઝોળી રાખવા દે છે.

ગરીબ યાત્રિકો જેઓ આટલા બધા રૂપિયા ખર્ચવાને અશક્ત હોય, તેઓ કંડી કરે છે. આ કંડી ઉંચાણમાં બે ફુટ ઉપર હોય છે. તે નીચેથી સાંકડી, ને ઉપરથી પહોળી હોય છે. નીચે સુજની નાંખી પોચી કરે છે. ઉપરથી ત્રીજા ભાગ જેટલી કોરણ કાપી, ખુરશીના ગાળા જેવી કરેલી હોય છે, તેમાં યાત્રાળુ બેસે છે. એટલે ખુરશીની માફક તેના પગ બહાર લટકતા રહે છે, અને ઢગરા નીચે પડે છે. તેની ઉપરની કોર પાંસળા સુધી આવી રહે છે, આમાં ઘણી અડચણ વેઠવી પડે છે. કેટલાકને પગે રસ ઉતરે છે, કેટલાકની કમ્મર, અને ઘણાનું આખું શરીર અકડાઇ જાય છે. આ કંડી ઉંચકીને એકજ માણસ ચાલે છે, ને તેને પોતાની પીઠપર એવી રીતે કસી લે છે કે યાત્રીની પીઠ તેની પીઠ સાથે વળગેલી રહે છે, અને નજર પાછળ પડે છે. આ કંડીવાળા રૂ. ૫૦)થી ૬૫) લે છે.

અધવચ્ચેથી પણ કંડી કે ઝંપાન મળે છે, પણ તે કયાં અને ક્યારે મળશે તે નક્કી કહેવાય નહિ. વળી યાત્રાળુની ગરજ જોઇ તેઓ મજૂરી પણ વિશેષ માંગે છે, તેઓ ઘણે ખરે ભાગે શૂદ્ર મળે છે. તેમની સાથે બંદોબસ્ત કરી નામ ઠામ લખી લેવાં પડે છે.

સરસામાનને માટે જૂદી કંડી કરવી પડે છે. તેનું નૂર તોલબંધી આપવું પડે છે. દર બંગાલી મણે રૂ. ૪૦) આપવા પડે છે. એ તોલ નક્કી કરી આપનાર પુરૂષ સરકાર તરફથી ઇજારો રાખે છે, તેનો લાગો સરકાર ઠેરવી આપે છે, તે પ્રમાણે તે ઝંપાનવાળા તથા કંડીવાળા પાસે લે છે; અને તેમના નામ ઠામ લખી યાત્રિકોને યાદી આપે છે, અને યાત્રિકોનાં નામ ઠામની યાદી તેમને આપે છે. જ્યારે કંઇ વાંધો પડે છે ત્યારે પેલી યાદી ઉપરથી ફરફર્યાદ થાય છે, અને ગુનેહગારને યોગ્ય સજા ભોગવવી પડે છે.

આ ભાર વહન કરનાર પહાડી મજૂરોના પગ એવા ઠરેલા હોય છે, કે તેઓ પહાડની ધારપર માત્ર એક પગ મૂકાય એવી જગ્યાએ પણ યાત્રાળુને કંઇપણ નુકસાન ન થાય, એવી રીતે પગ ફેરવીને ધૈર્યથી ચાલે છે.

રસ્તો ઘણેખરે ભાગે ગંગાને કાંઠે હિમાલયની મોટી મોટી શિખરોની ધાર કે ટોચપર આવેલો છે. ત્યાંના લોક કહે છે કે આ યાત્રા પૂરી થતાં એક લક્ષ પર્વતોના દર્શન થાય છે. કેટલીક જગાએ એક મોટા પર્વતની ખાતર પાંચ સાત મૈલનો ચકરાવો ખાતાં, ન્હાના ન્હાના અનેક ડુંગરોપર ચઢવું ઉતરવું પડે છે. ગંગાનો પ્રવાહ એટલા જોરથી ઘુઘવાટો કરતો વહે છે કે, જ્યાં જ્યાં પથ્થરો સાથે તે અફળાય છે, ત્યાં ત્યાં પચાસ પચાસ ફીટ સુધી ઉંચે પાણી ઉછળે છે. આવી જગાએ પહાડની ધારપર રસ્તો હોય છે, ત્યાં બહુ સંભાળીને ચાલવું પડે છે. નીચે ગંગાજી તરફ દૃષ્ટિ કરતાં, માણસને તમ્મર આવી જાય છે. તો પછી ભાર વહી થાકેલા પુરૂષને આવે તેમાં શી નવાઈ છે? આવી અડચણોમાં ભાર વહન કરનારાઓ યાત્રિકોને નિડરપણે સહિસલામત લઇ જાય છે. તેઓ ખરા પરસેવાનો પૈસો લે છે. જેઓ મુસાફરીમાં તેમને હેરાન કરે છે તેઓની યાત્રાનું ફળ થોડે ઘણે અંશે આ મજૂર લોકને મળે છે, એમાં કંઇ શક નથી.

યાત્રિકોને માર્ગમાં મુકામ કરવો પડે છે, તેમની સગવડ સાચવવાને તથા રોજગાર અર્થે ત્યાંના લોક ગામેગામ સીધા સામનની દુકાન માંડી બેસે છે. એ દુકાનમાં ઉતારૂઓને ઉતરવાની જગ્યા મળે છે. એવી જગ્યા ત્રણ ચાર કે પાંચ મૈલને છેટે આવ્યા કરે છે. એ દુકાનો ગામને છેડે રાખવામાં આવે છે, અથવા તો ગામથી પણ મૈલ અર્ધો મૈલ દૂર, જ્યાં પાણીની સગવડ હોય છે ત્યાં રાખવામાં આવે છે. એવી દુકાનવાળી જગ્યાને ચટ્ટી કહે છે. જેમકે પીપલચટ્ટી, એટલે પીપલ ગામની હદમાં આવેલી યાત્રાળુઓને માટે ઉઘાડેલી દુકાનોની જગાનો કિત્તો. આ દુકાનો બરૂ તથા પાંદડાંથી છાવી લીધેલી હોય છે. આજુબાજુ સાદડા કે ખપેડા બાંધેલા હોય છે, અને જમીનપર વાંસના સાદડાઓ પાથરેલા હોય છે. મોટી ચટ્ટીઓમાં દૂધ મળે છે, ત્યાં લોક ચાહપાણી કરે છે અગર દૂધ પીએ છે. અહીં એવો પ્રથા છે કે જેની દુકાનમાં ઉતારો કર્યો હોય તેનીજ દુકાનેથી સીધું સામાન લેવો જોઇએ. આગલા દહાડાનો વધારો આપણી સાથે હોય, અને તેથી સીધુ લેવું ન હોય તો કોઇ આપણને ઉતારો કરવા દે નહિ. જેમ ઉતારામાં વધારે માણસ આવે તેમ તેઓ રાજી થાય છે, અને તેટલા માટે મોટા જથ્થાવાળાને સહેલથી ઉતારો મળે છે. એક બે જણાને ઉતારો આપતાં તેઓ સંકોચાય છે, કારણ જગ્યા રોકાઇ જાય તો મોટા જથ્થાવાળા થોડી જગ્યામાં ઉતારો કરતા નથી ને ખાલી પડી રહે છે, તો પેલા દુકાનદારને નુકસાન થાય છે. વળી મોટા જથ્થાવાળા ઉતારો કરે છે ત્યારે સીધા-

સામાનના પૈસા એકજ જણ પાસે એકી વખતે લઈ લીધાથી ખટપટ દૂર થાય છે. આ દુકાનોમાંથી રાંધવા કરવા જોઇતાં વાસણો મળી આવે છે. કેટલીક જગાપર ઘી સારૂં હોતું નથી, મસાલો તો મુદ્દલ રાખતા નથી માટે તે હરિદ્વારથી તૈયાર કરાવી લેવો.

પહેરવાનાં કપડાં ગરમ રાખવાં, ગલપટા, મોજાં, કાનટોપી વગેરે પહેરી શરદી ન લાગે એવી સંભાળ આગળથી રાખવી જોઇએ છે. ધોતીઆ કરતાં લેંઘા કે પાટલૂન પહેરવા ઠીક પડે છે. ત્યાંના લોક મોટે ભાગે લેંઘા પહેરે છે. પગે બાંધવાની ગરમ પટીઓ પણ રાખવી, વાસણકુંસણ પણ ખપ જોગાં હલકાં રાખવાં, વધારે રાખવાથી ખર્ચ વધી જાય છે. માર્ગમાંથી કેટલાક યાત્રીઓ સદાવ્રતો આપે છે; અર્થાત્ તેઓ જ્યાં જ્યાં મુકામ કરે છે ત્યાં ત્યાં જે કોઇ સાધુસંત ભિક્ષા માગે છે તેને તેઓ ભિક્ષા આપે છે; આવી રીતે ઘણા સાધુસંતોને પણ આ યાત્રા કરવાનું સહેલ થઇ પડે છે. કેટલાક ડોસાંડગરાં તથા નાના બાર ચૌદ વર્ષનાં છોકરાઓ પણ ચાલીને આ યાત્રા કરે છે, તેમને વખત વધારે લાગે છે. તેઓ થોડે થોડે મુકામ કરે છે. એક સાધુ મુદ્દલ ચાલી શકતો ન હતો તે પગે પાંગળો હોવાથી, હાથમાં લાકડાના ટેકા લઇ, બેઠો બેઠો મુસાફરી કરતો હતો. તેને પૂછતાં તેણે જવાબ દીધો કે આ તો મારી બીજી વખતની બદ્રીકેદારની યાત્રા થાય છે. પ્રથમ પણ મેં એવીજ રીતે યાત્રા કરી છે. આવી શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષોને ધન્ય છે.

માર્ગમાં શાકભાજી મળતી નથી. બતાકા મળે છે, ખાંડ સાકર વગેરે મળે છે. ઘણાં સત્વ (સેકેલા ઘઉંનો લોટ) સાથે રાખે છે, અને તેનો આહાર કરી પાણી પીએ છે. નળને (નયણે) કોઠે પાણી પીતાં નથી. આ મુસાફરીમાં લાલસાંગા આગળથી ઘણાને ઝાડા થાય છે, તે ચાલવાની ગરમીને લીધે, હવાને લીધે, અથવા પાણીના ખાસ ગુણને લીધે થાય છે. માટે ખોરાકમાં દૂધ, ઘી વધારે વાપરવાની જરૂર છે, તેમજ મુસાફરી ટુંકે ટુંકે કરવાની જરૂર છે. પાછા ફરતાં ઉતરતો રસ્તો ઢલાણનો હોવાથી કેટલાક લોક ગજા ઉપરાંત બારથી વીસ મૈલ ચાલી તંદુરસ્તિ બગાડે છે, માટે પાછા ફરતાં પણ બહુ સાવચેતી રાખવી, ને આઠ દશ મૈલથી વધારે ચાલવું નહિ.

ચટ્ટીઓમાં જેમ જેમ આગળ વધતા જઇએ છીએ તેમ તેમ સીધા-સામાનનો ભાવ વધતો જાય છે. કેદારનાથ તથા બદ્રીનારાયણ સુધીમાં બે ત્રણ ઘણો ભાવ થઇ જાય છે. દર રતલ એકના આઠ આના સુધી ભાવ થઇ જાય છે. કારણ ઉપર અનાજ લઇ જવાની મજુરી બહુ પડે છે. ગધેડા ને બકરાપર અનાજ લાદી લઇ જવું પડે છે. તે વધારે અનાજ

ચઢી શકતાં નથી. આવી આવી અડચણો છતાં સીધાંસામાન મળે છે, એ કંઇ નાની સુની વાત નથી. કેટલીક જગોએ તૈયાર પૂરી અને બટાકા પણ મળે છે. ડુંગરોની ધારપર હાલમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી ડુંગરો ફોડીને પાંચ ફીટનો રસ્તો કરવાનું કામ ચાલુ થયેલું છે, તે હવે પૂરું થઇ ગયું હશે.

ગોર અથવા પંડયાના માણુસો ઘણું કરી હરિદ્વારથી લાગુ પડે છે. આખી યાત્રામાં તે સાથે રહે છે. તેઓનાં ગુજરાનનો તમામ આધાર યાત્રીઓપર રહે છે; તોપણ બીજાં સ્થાનોપર ગોરનો જેટલો જુલમ છે તેટલો નથી, ઉલટા તેઓ ભોમીયા તરીકે યાત્રિકોને ઘણા ઉપયોગી થઇ પડે છે.

બધી મોટી મોટી ચટ્ટીઓનાં નામપર લોભાવું નહિ. કેટલીક નાની ચટ્ટીઓ પણ સ્વચ્છ હોય છે. ત્યાં ઉતારો કરવાથી સગવડ સારી જળવાય છે, મોટી મોટી ચટ્ટીઓમાં યાત્રીઓ વિશેષ ઉતારો કરે છે, તેથી ત્યાં ગરદીને લીધે એકલવાયાને જગા મળતી નથી, કદાચ મળે તો સગવડ રહિત મળે છે. સાથે ગોર હોય છે, તે લોભની ખાતર શ્રીમંત યજમાનોની સગવડ સારી રીતે સાંચવી, આગળથી સારી ચટ્ટીમાં તેમને ઉતારો આપે છે. કેટલીક વખતે એકલવાયા તેમની પાછળ દોરવાય છે, અને દુ:ખી થાય છે, કારણ ગોર તેમને ઉંધું ચત્તુ સમજાવી, પોતાની કમાણી ન જાય, તે માટે સાથે રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પહાડી મુલકમાં જન જનાવરો કે લૂટારાનો કશો ભો નથી, માટે યાત્રીએ બેધડક પોતાની સગવડ સાંચવી, જેમ આરામ વિશેષ મળે તેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક યાત્રા કરવી.

બદ્રીકેદારની યાત્રાએ જનારા ઘણાખરા પહેલાં હરિદ્વાર જાયછે. અહીંથી ત્રણ મૈલપર કંનખલ કરીને એક શહેર છે, ત્યાં હરિદ્વારના પંડયાઓ તથા કેટલાક સાધુઓના મુકામો છે. બ્રહ્મવેત્તા સાધુઓનાં દર્શન અત્રે થાય છે. કેશવાનંદ નામના બ્રહ્મનિષ્ટ મહાત્માનો એ શહેરમાં મુકામ છે. એમની પાસે ઘણા શિષ્યો વેદાંતનો અભ્યાસ કરે છે. હરિદ્વારથી ઉત્તરમાં એક મૈલ દૂર ભીમગોડા છે. ત્યાં ભીમકુંડ છે, તેમાં સ્નાન કરી, ભીમેશ્વર મહાદેવ ત્યાં છે, તેનાં દર્શન કરવાનું મહાત્મ્ય ઘણું છે.

હરિદ્વારથી આસરે ૧૪ા મૈલને છેટે “ હૃષિકેશ ” આવેલું છે. ત્યાં ઋષિઓ, સંન્યાસીઓ, મુનિઓ, અવધૂતો, દિગંબરો, તથા બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાની પુરૂષો એકાંત વાસ માટે બરૂની કુટીઓ બાંધી રહે છે. તેમને માટે ત્યાં ત્રણ ચાર અન્નક્ષેત્ર પણ ઉઘાડેલાં છે, તેમાં સદાવતો અપાય છે. તેનો

નિભાવ હિંદુસ્થાનની ચારેકોરથી શ્રીમંત ગૃહસ્થો ચલાવે છે, તેઓ યથાશક્તિ રકમ દર વર્ષે હુંડી મારફત તેના વહિવટદારપર મોકલી આપે છે. મોટે ભાગે મારવાડીઓ મોટી મોટી રકમો મોકલી આપે છે.

અહિં શ્રી કાળી કામળીવાળા બાબાજીનું ક્ષેત્ર છે, ત્યાં સાધુ સંન્યાસીઓનો સત્કાર યથાયોગ્ય થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ગૃહસ્થીઓને પણ ઉતારાની, બિછાના તથા વાસણકુસણની જોઇતી સોઇ પૂરી પાડવામાં આવે છે એક પગારદાર દેશી વૈદ્ય રાખવામાં આવ્યો છે, તે પ્રાચીન તથા અર્વાચીનને અનુકુળ વનસ્પતિની, દેશી અથવા અંગ્રેજી દવાઓ રાખે છે. યાત્રાળુ પણ અત્રે સ્વસંપત્તિ મુજબ નાણું ભરે છે, કેટલાક અત્રેનાં સાધુ સંન્યાસીઓને લાડવા, પૂરી, દુધપાક વગેરેનાં જમણ આપે છે.

આ કાળી કામળીવાળા બાબાજીની કેદારમાં તથા બદ્રીનારાયણમાં ધર્મશાળા છે. માર્ગમાં રૂદ્રપ્રયાગ, દેવપ્રયાગ, શ્રીનગર, કર્ણપ્રયાગ વગેરે મોટા મોટા ધામોમાં પણ એની ધર્મશાળા છે. તેની દેખરેખ માટે લાયક શિષ્યોને રોકવામાં આવ્યા છે. તેઓ કોઇ પણ જાતની લાલચ વગર યાત્રીઓની સંભાળ રાખે છે. તેમની તંગીઓ દૂર કરી આપે છે. જે યાત્રી હૃષિકેશથી, જ્યાં જ્યાં બાબા કાળી કામળીવાળાની ધર્મશાળા છે, ત્યાં ત્યાંના વહિવટદાર પર ભલામણ પત્ર લઇ જાય છે તેને બહુ સરળ થઇ પડે છે.

આ ' કાળી કામળીવાળા '' નામથી ઓળખાતા સાધુએ પોતાનું કર્તવ્ય કરી રહ્યા પછી, બાકીની તમામ જીંદગી પરોપકારાર્થે ગાળી છે. એક જગોપર બેસી ન રહેતાં તે ગામેગામ રખડી લોકોને બોધ કરતો, અને બદ્રીકેદારની યાત્રા કરનાર યાત્રાળુઓના તથા સાધુ મહાત્માઓના દુઃખો નિવેદન કરી, ઘણાને સદ્બોધ કરતો. તેણે અનેક શિષ્યો કર્યા છે. તેમાં ગૃહસ્થીઓ ઘણા છે. તે બધા ધર્મના સુમાર્ગે ચઢી ગયા છે. મોટા મોટા મારવાડી શાહુકારો એના શિષ્ય થઇ રહ્યા છે. તેઓએ એના નામે ઠામ ઠામ ધર્મશાળા બંધાવી આપી છે, અને તેના ખર્ચની વ્યવસ્થા પણ એવી કરી આપી છે કે તે ચાલવાને વાંધો ભાગ્યે જ આવી શકે.

આ મહાત્મા પુરૂષ પોતાના ઉપભોગ માટે એક કાળી કામળી અને એક દંડ માત્ર રાખતા. તેમની સ્થાપેલી ધર્મશાળાઓમાં બિછાના, ગાદલાં, તથા ઓઢવાના બન્તુસો, તથા ધાબળીઓ અનેક પ્રકારની હોવા છતાં તેમનો સ્વીકાર તેણે કદી કર્યો નથી. એક કામળી જૂની પુરાણી થઇ જઇ ઉપભોગને અયોગ્ય થતાં, તે તેને ગંગામાં પધરાવી દેતો, અને નવી આણતો. આવી જ

રીતે ભૂખ તૃષા, શીત, ઊષ્ણ, સુખ, દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોમાં તેની તિતિક્ષા ઝળકી રહેતી. એ મહાત્મા વૃદ્ધાવસ્થામાં હૃષિકેશમાં ઘણે ભાગે રહેતા હતા. તેમનો અંતકાળ પણ હૃષિકેશમાં આવ્યોછે. તેમના શિષ્યો જે ત્યાં સાથે હતા તેમણે, તથા બીજા મહાત્મા જેઓ તેમની ખબર માટે આવતા, તેમણે અંતકાળ અવલ આ મહાત્માને પૂછ્યું કે 'કંઇ આજ્ઞા હમારે માટે હોય તો ફરમાવો.' તેણે કહ્યું 'પરોપકારમાં તમારે કોઇએ પાછા હઠવું નહિ. તત્વનો વિચાર, ધ્યાન, અને મનન હરહંમેશ કર્યાં કરશો તો માયિક, દશ્ય પદાર્થો દુઃખદાયક થઇ પડશે નહિ. વિવેકાદિ જ્ઞાનના ચાર સાધનોથી વિમુખ કદી થતા નહીં. આ મારી જૂની કામળી અને દંડ, તેમ જ આ અન્નમય કોશ (શરીર) ને ગંગા માતાને અર્પણ કરી દેજો.' આટલું બોલી રહ્યા કે તરત તેમનાં ચક્ષુ વિચિત્ર રીતે ફર્યાં, અને હસતા હોય એમ તેમનો ચહેરો આનંદ થઇ ગંભીર થઇ ગયો. ચારે તરફ શાંતિ પ્રસરી રહી, અને જોતજોતામાં તેમનું ખોળીઉં જડ થઇ ગયું. તેમના શિષ્યોએ તેમની આજ્ઞાનુસાર તેમના ઉપર કહેલા સંગીઓને ગંગા માતાને અર્પણ કરી દીધા.

હૃષિકેશથી એક મૈલ શત્રુઘ્નનું મંદિર, તથા ૩ા મૈલપર લક્ષ્મણ ઝુલ્લો છે, ને ત્યાંથી ૩ા મૈલ પર ફૂલવાડી ચટ્ટી છે, અને બારેક મૈલને છેટે વિજનીની ચટ્ટી આવે છે એ વિજનીની ચટ્ટી પર જતાં વચમાં વિજનીની ચઢઇ આવે છે, આ ચઢઇ બહુ અઘરી છે. પહાડની ધારે ધારે ચઢવાની છે. લગભગ છ સાત મૈલનો ચઢાવ છે. એ ચઢાવ ચઢતાં જુવાનીઆઓ પણ થાકી જાય છે. વારંવાર થાક ખાતાં પણ, દશ બાર કદમ આગળ વધ્યા કે થાકી જવાય છે. વચગાળામાં મુકામ કે પાણી ન મળવાથી એ ચઢાવ ચઢયા વગર છૂટકો થતો નથી. કેટલાક તો વચગાળેથી કંટાળી જાય છે, તોપણ ગમે તેમ સૂતા બેસતાં સાંજ સુધીમાં એ ચઢાવ ચઢી, ચટ્ટી પર આવે છે, અને પગનાં તળીઆં સેકે છે, તથા ઉને પાણીએ આખું અંગ ઝારે છે. યાત્રીઓ ઘણું કરીને આગલે દિવસે એ ચઢાઇની તળેટી પાસે એક ચટ્ટી છે, ત્યાં મુકામ રાખી, મળસ્કામાં ઊઠી, આ ચઢાવ ચઢવા માંડે છે. એથી થંડા વખતમાં ઘણો ભાગ ચઢી જવાથી કંઇક દરજ્જે સરળતા થાય છે. કેટલાકને રોજ ટાઢા પાણીએ નાહવા કરવાથી, તથા આ ચઢાઇ ચઢતાં ઘૂંટણપર વજન આવવાથી ઘૂંટણમાં કળતર થવા માંડે છે.

વિજનીની ચઢઇ ચઢી ડુંગર પર આવ્યા પછી ઉતરાણ આવે છે. ઢળાણને લીધે જોકે વહેલું ઉતરાય છે, તોપણ સાવચેતી બહુ રાખવાની જરૂર

છે. માફેલ રહીએ તો કરાડા પરથી ગબડી પડવાનો સંભવ છે. કેટલાક યાત્રીઓના ગબડી જવાથી ચૂરેચૂરા થઇ ગયા છે, એમ કહે છે. વીજનીની ચટ્ટી મુકયા પછી ત્રણેક દિવસમાં દેવપ્રયાગ આવે છે. તેની વચમાં મહાદેવ ચટ્ટી, કાંડીચટ્ટી, તથા વ્યાસઘાટ આવી જાય છે. વ્યાસ ઘાટમાં નયાર નદી॰ પર લાકડાનો પૂલ છે. વ્યાસનું મંદિર છે. ત્યાંથી ૭ા મૈલપર દેવ॰ પ્રયાગ આવે છે.

દેવપ્રયાગ—લક્ષમણ ઝુલ્લાથી ૩૫ મૈલ દૂર છે. અહીં અલકનંદાને ભાગીરથીનો સંગમ છે. શહેર નાનું સરખું છે, પણ રોનકદાર છે. નદીને બંન્ને કાંઠે ગામની વસ્તિ છે. નદીપર પૂલ છે, તે ઉતરી પેલેપાર જવાય છે. આથી આ શહેરની શોભામાં વધારો થયો છે. ઓવારો તથા મંદિર પેલેતીર છે, ત્યાં શ્રાધ્ધાદિક કર્મ કરી મંદિરમાં દર્શન કરવા યાત્રીઓ જાયછે. રામ લક્ષ્મણા॰ દિના પાંચ સાત મંદિરો છે. વર્ષના ૭ માસમાં જ્યારે બરફને લીધે માર્ગ બંધ થઇ જવાથી બદ્રીનાથના પટ બંધ રહે છે, ત્યારે બદ્રીનાથના ગોર આ શહે॰ રમાં રહે છે. આ ગોરોની ચાલચલગત તથા ખાવા પીવાના વહેવારમાં લોક અનેક તરેહની વાતો કરે છે, તેથી દિલગીર થવા જેવું છે. અહીં કાળી કામળીવાળા બાબાજીની ધર્મશાળા તથા સદાવ્રત છે. એક ધર્માદા દવાખાનું પણ છે. બાસમની નામના સર્વોત્તમ ચોખા આ બાજુપર વેચાતા મળે છે. અંહીથી ૨૦ મૈલપર ભાગીરથી ગંગાને કાંઠે, **શ્રીનગર** નામનું એક મોટું શહેર આવે છે. **શ્રીનગર**—અસલનું જૂનું શહેર સંવત ૧૯૫૧ ની સાલમાં ભાગીરથી ગંગામાં મોટું પૂર આવવાથી આખું તણાઇ ગયું છે. માત્ર એક કમલેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન બચી ગયું છે, તે હાલ દેખાય છે. ત્યાંથા બે મૈલ ઉપર આ નવું શ્રીનગર વસ્યું છે. અહીં પણ કાળી કામળીવાળાની ધર્મશાળા છે, તેની વ્યવસ્થા એક બ્રહ્મચારી કરે છે. અહીં તાર ઑફીસ, પોસ્ટ ઑફીસ તથા સરકારી દવાખાનું છે. બોર્ડીંગ સ્કૂલ, વિદ્યાલય, તથા વેદિક પાઠશાળા છે. અહીં આસરે ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આ શહેરમાં શ્રીલક્ષ્મીજીનો સ્વયંવર થયો હતો. અને તેના નામપરથી એ નગરનું નામ શ્રીનગર પડયું છે. **શ્રીયંત્ર**—લક્ષ્મીનું યંત્ર એક શિલા ઉપર કોતરેલું છે, તે હાલ ઘસાઇ ગયું છે. બજાર બહુ સારો અને મોટો છે, અને દરેક ચીજ મળે છે. રસ્તા પોહોળા છે, અને હવા સારી છે.

રૂદ્રપ્રયાગ—શ્રીનગરથી ૧૮ મૈલને છેટે છે. આ પ્રયાગ અલકનંદા તથા મંદાકિનીથી બન્યો છે. અલકનંદા બદ્રીનાથથી આવે છે, અને મંદાકિની

કેદારનાથથી આવે છે. તેમનો સંગમ અહીં થાય છે. અહીંઆં ગંગાભેટ, તથા શ્રાધ્ધાદિક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. સ્થાન બહુ રમણીય છે. રૂદ્રનાથ મહાદેવનું ઘણુંજ સુંદર, એકાંત, અને બે ઘડી ભજન, પૂજન, તથા ધ્યાન કરવા લાયક મંદિર છે. લોકો ભાંગ પીએ છે ને લહેર કરે છે. કાળી કામળીવાળાની ધર્મશાળામાં માળ ઉપર બેસવા ઉઠવાની, ને નીચે રાંધવા કરવાની સોઇ સારી છે. અત્રેથી યાત્રીઓ કેદારનાથને ચઢાવવા બીલપત્ર મંગાવી, તેને ગોઠવી, ચોડ કરી સાથે લઇ લે છે. અહીંથી બે રસ્તા ફાટે છે. એક કેદારેશ્વરનો ને બીજો બદ્રીનારાયણનો. કેટલાક વૈશ્નવો, જેઓ ધર્મનું રહસ્ય જાણતા નથી તેઓ મહાદેવપર અભાવ રાખે છે. આથી કરીને તેઓ કેદારેશ્વર ન જતાં, અહીંથી બારોબાર બદ્રીનાથ જાય છે. ખરૂં પૂછો તો કેદારેશ્વરની યાત્રા કર્યાં વગર બદ્રીનારાયણની યાત્રા સફળ થતી નથી, એવું ત્યાંના લોકનું કહેવું છે. આ ભેદ ભાવ દુઃખદાયક છે. નારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે કેઃ—

हरिरूपी महादेवो, लिंगरूपी जनार्दनः ।
इषदप्यन्तरं नास्ति, भेदकृन्नरकं व्रजित् ॥

અર્થ—મહાદેવ હરિરૂપ છે, ને હરિ મહાદેવરૂપ છે. એ બેમાં કિંચિત્ ભેદ નથી, છતાં જે કોઇ ભેદ ગણે છે તે નરકમાં પડે છે. વિષ્ણુ પુરાણાદિ ગ્રંથમાં પણ એવોજ બોધ છે.

અહીંથી ૧૦ મૈલપર અગસ્ત્યમુનિનો આશ્રમ આવે છે. અહીં અગસ્ત્યમુનિનું મંદિર છે. તેમાં તેની ધાતુની મૂર્તિ છે. તેણે હસ્તમાં શસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે. મંદિર તેમજ મૂર્તિ ઘણા કાળની પ્રાચીન છે. અહીંથી દોરડાને ઝૂલો ઉતરી પાર જઇએ, તો ચાર મૈલને છેટે **ચંદ્રાપુરી** આવે છે. ત્યાં ભગવતી દુર્ગાનું મંદિર છે. આ ધામ પેલેપાર હોવાથી, તથા દોરડાનો ઝૂલો (પૂલ) ઉતરવા પડવાની અડચણને લીધે, બધા યાત્રીઓ ત્યાં જતા નથી. કેટલાક શ્રધ્ધાળુ જુવાનીઆઓ જાય છે.

અહીંથી **ગુપ્તકાશી** પંદર મૈલપર આવે છે. તેને ગુહ્યવારાણસી પણ કહે છે. અહીં ગુપ્તદાન કરવાનું બહુ મહાત્મ્ય છે. નાળીએરના ગોટામાં ગાબડું પાડી સોનું, રૂપું કે, ઝવાહીર જે દાન કરવું હોય તે તેમાં ભરી, ગાબડું પાછું બંધ કરી, યાત્રિકો યથાશકિત ગુપ્તદાન કરે છે. અહીં સર્વેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે, તેમાં વિશ્વનાથ નામનું શિવલિંગ છે. એ મંદિરની ચોતરફ ફરતી ધર્મશાળા છે. એને ચારે બાજુએ દરવાજા છે. અહીં મણિ-કર્ણિકા નામનો કુંડ છે. તેમાં એક ગોમુખમાંથી તથા એક હાથીના મુખમાંથી

ધારા પડે છે. એમાં સ્નાન દાનાદિ કરવાનું ફળ વિશેષ કહ્યું છે. વળી અહીં પાંડવોની મૂર્ત્તિઓ દર્શન કરવા યોગ્ય છે. અહીંથી દૂરના ડુંગરોપર બાઝેલું બરફ સફેત ચાંદીની માફક ઝળકતું જણાય છે. એ દેખાવ બહુ રળીઆમણો દેખાય છે. અંહી એક બાગ છે તેમાં લીંબુ, નારંગી, વગેરે થાય છે. બજાર પણ સારો છે. અત્રે પગરખાં (જોડા) ની બજાર છે, બીજે કયાંય નથી. ગરમ કપડાં વગેરે જે જોઇએ તે મળે છે. એ બધું સામેપાર ઉખીમઠ નામનું મોટું શહેર છે ત્યાંથી આવે છે. એ શહેર આપારથી બહુ શોભા આપે છે. આ બંન્ને જગ્યા ઉંચાણમાં આવવાથી મનોહર થઇ પડી છે. નીચે ગંગા વહ્યા કરે છે. અહીંથી ૧૭ મૈલ દૂર, ત્રિયુગીનારાયણનું પ્રાચીન સ્થાન આવે છે. ત્યાં બ્રહ્માં, વિષ્ણુ, અને શિવજીના કુંડ છે. તેમાં સ્નાન કરવું. ત્રિયુગીનાથનું મંદિર એ કુંડોની પાસે જ છે. પાર્વતિજી, શિવજીનાં અર્ધાંગનાં થાય તેથી અત્રે શિવજીની મૂર્તિનો અર્ધ ભાગ પુરૂષ રૂપે, અને અર્ધ સ્ત્રી રૂપે છે. મૂર્તિ બહુ દર્શનીય છે. તેની સામે નદી છે. તેની પછવાડે એક યજ્ઞ કુંડ છે. એને માટે એવું કહેવાય છે કે જ્યારથી શિવ અને પાર્વતિજીના વિવાહ આ કુંડ પાસે થયા, ત્યારથી એ કુંડનો અગ્નિ યુગાન્તરથી તે આજદિન સુધી પ્રજવલિત રહ્યો છે એમાં યાત્રીઓ હોમ કરે છે, યથા શકિત લાકડાં નાખે છે. અથવા ત્યાંના ગોરને લાકડા નાંખવા માંટે કાંઇક આપી જાય છે. કાળી કામળીવાળાની અહીં ધર્મશાળા છે. અહીંથી ઠંડીનું જોર વધવામાંડે છે. ગરમ કપડાંનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, અને નબળા પોચાને સગડી સળગાવી તાપ્યા વગર ચાલતું નથી. રસ્તામાં પાટીગાડ તથા ઝલમલ પટન આવે છે.

ગૌરીકુંડ અહીથી ૫ મૈલને છેટે આવે છે. અહીં ગવરીશંકરનું મંદિર છે. એક બાજુ અમૃત નામનો કુંડ છે. તેથી ૧૫ વારને છેટે બીજો કુંડ છે. તેનું નામ ગવરીકુંડ છે. તેમાંથી ગરમ પાણી વહે છે. તેમાં સ્નાન કરવાનું મ્હોટુ મહાત્મ્ય છે. પાર્વતિજીએ આ કુંડમાં સ્નાનકરી, શરીરનો મેલ ઉતારી, તેના ગણુપતિ બનાવ્યા હતા અવું કહેવાય છે. આં કુંડમાં સ્નાન કરવાથી ટાઢ ઉડી જાય છે. ઉનાપાણીએ કરીને શરીરનાં અવયવો સેકાય છે અને થાક ભાંગી આંગ હલકું ફૂલ જેવું થઇ આરામ થાય છે. ગરમ જલમાં પાંચ મીનીટથી વધારે રહેવું નહી. પ્રથમ ગરમ જળમાં સ્નાન કર્યા પછી શીત જલમાં સ્નાન કરીએ તો પ્રકૃતિ બગડતી નથી.

ગૌરીકુંડથી બે મૈલ આગળ **ચીરવાસા ભૈરવ**નું સ્થાન આવે છે. તેને દરેક યાત્રિકે ચીર ચઢાવવું જોઇએ. ગરીબ હોય તો તેણે એક કોરા

કપડાની એક ઇંચ જેટલી પટી પણ ચઢાવવી જરૂરની છે, કારણ એવું કહેવાય છે કે જે યાત્રી ચીર ચઢાવતો નથી તેની યાત્રાનું ફળ એ ભૈરવ હરી લે છે.

અહીથી ૩ મૈલને છેટે રામવાડા નામની ચટ્ટિ આવે છે. રસ્તામાં ચાર પાંચ ઠેકાણે બરફ ઉપર ચાલવું પડે છે. રસ્તો ચઢાણ ઉતરાણનો હોવાથી અઘરો છે. તેની સાથે ટાઢ તો કહે કે મારૂં કામ. અહીંથી કેટલાક યાત્રીએ લાકડાના ભારા કેદારનાથ પોતાના ઉપયોગ માટે મોકલવા બંદોબસ્ત કરે છે, કારણ કેદારનાથમાં ટાઢ પુષ્કલ પડે છે. સૂર્યના દર્શન દશ અગ્યાર વાગ્યા સિવાય થતા નથી. તે પણ કલાક કે બે કલાક. આખો દિવસ અને આખીરાત સગડી સળગાવી તેની પાસે બેસી રહેવાનું મન થાય છે. તમામ જમીન જાણે ઠુંડી ગારા જેવી હોય છે. ઓઢવા પાથરવાનું પુષ્કળ હોય તો જ સેજસાજ ઉંઘ આવે, નહિતર તો પાંસળા ઘસી ઘસીને, અથવા પેટમાં પગ નાખી પડી રહીને રાત કાઢવી પડે છે. ચારે બાજુપર બરફથી ઢંકાયલા ઉજળા ડુંગરો આવી રહ્યા છે. ગંગાજી નજદીકમાં ક્રોધથી ગર્જના કરતા હોય તેમ ઘૂઘવાટો કરતા વહે છે. ડુંગરોપર જયાં જોઇએ ત્યાં બરફથી ઢંકાયલા બગલાની પાંખ જેવા સફેત શિખરો તથા ધાબા માલમ પડે છે. કૈલાસનો વૈભવ અત્રે સાક્ષાત્ માલમ પડે છે. અહીથી સાડાચાર મૈલ દૂર કેદારનાથ છે. પ્રથમ એક મૈલ સૂધીનો રસ્તો ચઢ ઉતરતો હોવાથી સુગમ છે, પણ વચગાળાનો બે મૈલનો રસ્તો છેક સીધો ચઢાઇનો છે. વીજનીની ચઢાઇ કરતા પણ આ ચઢઇ ઘણી અઘરી છે. રસ્તો કેટલીક જગોએ બરફથી ઢંકાઇ ગયલો હોવાથી બરફપર ચાલવું પડે છે. તેમાં કેટલીક જગોએ તો બરફની છેક ધારપર ચાલવાનું આવે છે, ત્યાં ભય લાગે છે. નબળા પોચાને કંપ થયા વિના રહે તો નથી. "મુખમે રામ, પગમે ધ્યાન" એવું જે કહેવાય છે તેનો ખરેખરે ખયાલ આ અનુભવથી જ થાય છે. ચાર પાંચ કદમ ભરીએ કે જાંગો ભરાઇ જાય છે. આરામ માટે બેસી જવાનું મન કસરતથી કસાયલા માણસને પણ થાય છે. કારણ ચઢઇ એકદમ ઉંચાણમાં હોવાથી, પગપર વજનનું દબાણ વધારે થવાથી, ગોટલા ભરાઇ જાય છે. તેની સાથે ટાઢ સખ્ત વાય છે. આ બધામાં આજુબાજુનાં બરફથી છવાયલા પર્વતોને અથડાઇ થંડો પવન ફૂંકી ઉમેરો કરે છે. લોહી થંડુ પડી જાય છે. સાંધા તથા હાડકા અકડાઇ જાય છે, કેટલીક જગોપર બરફના થર પડી પડીને ડુંગર થઇ રહયા છે. આવી રીતે મંદાકિની ગંગા નદી ઉપર બરફ પડવાથી, કેટલીક જગોએ નદીનું પાણી નીચેથી વહીજાય છે, અને ઉપર જાણે બરફનો પૂલ કેમ ન બાંધ્યો હોય તેમ

બરફ બાકી રહેલું જણાય છે. પટ ખુલતી વખતે બરફ ઘણી જગ્યાએ માલમ પડે છે. ત્યાર પછી જેમ જેમ દિવસ થતા જાય છે તેમ તેમ બરફ ઓગળતું જાય છે, અને રસ્તો બરાબર પડતો જાય છે. આ ચઢાઇ પણ સખ્ત છે. એ ચઢાઇ ચઢી રહયા પછી એક મૈલ સપાટ જમીનનું મેદાન આવે છે. ત્યાર બાદ કેદારનાથપુરીમાં દાખલ થવાય છે.

કેદારનાથ પુરીનું સ્થાન દ્વાપર યુગમાં પાંડવોએ સ્થાપ્યું છે. કેદારેશ્વરનું મંદિર સુવર્ણ કળશનું વિશાલ છે. જેણે જન્મ ધારણ કરીને એકવાર આ કૈલાસ યાત્રા કરી, કૈલાસપતિના દર્શન કર્યાં છે, તેના જન્મને ધન્ય છે. અહીં અને ચમત્કારોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં, ઐશ્વરી રચનાની શોભાનો આભાસ મનોવૃત્તિમાં પડયા વિના રહેતો નથી. આ યાત્રાથી બ્રહ્મહત્યાદિક અનેક પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે. એ પુરિ દક્ષિણ ઊત્તર વસેલી છે.

આ સ્થાન સમુદ્રની સપાટીથી ૧૧,૫૦૦ ફીટ ઉંચે આવ્યું છે. મંદાકિની અને સરસ્વતિગંગાની વચ્ચે એ પવિત્ર મુલક આવેલો છે. એના ઉપલા ભાગમાં કૈલાસ શૃંગ છે. તે હંમેશા બરફથી ઢંકાયલો રહે છે. એનાપર ચઢી કૂદકો મારી પ્રાણત્યાગ કરવાનું શાસ્ત્રમાં મોટું મહાત્મ્ય લખ્યું છે. અહીં કાળી કામળીવાળા બાબાજીની ધર્મશાળા છે, તેમાં સદાવ્રત અપાય છે. અહીં લોક ગોદાન આપે છે. અહીં ત્રણ રાત્રિ કાઢવાનું મહાત્મ્ય કહેલું છે. પણ થંડી ઘણી હોવાથી ન બને તો એક રાત્રિ તો રહેવું. આ સ્થાનમાં ભોજન કરવું કેટલાકને ઠીક લાગતું નથી, તેથી તેઓ બીજે દિવસે નીચે ઉતરી જાય છે. આ પુરીમાં ૧૮-૨૦ ધર્મશાળા છે. દુકાનો પણ પંદરેક છે. કેટલાક ગોરોનાં ઘરો છે. પ્રથમ મંદિર તથા એક બે ગોરનાં ઘર પરથી બરફ ખસેડવામાં આવે છે. બાકી આખી પુરી બરફથી ઢંકાયલી હોય છે. આ બરફ ધીમે ધીમે કંઇક પીગળી જાય છે, અને કંઇક માણસો મહેનત કરી દૂર કરે છે. જ્યાં જોઇએ ત્યાં સફેદ ચંદની જેવું બરફ જણાય છે. ઝાડ કે પાન કંઇ પણ દેખાતા નથી. કારણ હીમ પડવાથી ઝાડ ઉગતા જ નથી, ને ઉગે તો બળી જાય છે. કેટલીક જગ્યાએ બરફ પડી રહેલું હોવાથી બે ફીટ બરફથી નીચે ઉતરીએ ત્યારે ઘરમાં દાખલ થવાય છે. આવા વિકટ સ્થાનપર તો "જેને રાખેરામ, તેનું કોણ લેઇ શકે નામ" એવી ધાસ્તિ લાગે છે. પટ ખોલે છે તે વખતે આવી મુસીબત વેઠવી પડે છે. જેમ જેમ દિવસ વધતા જાય છે, તેમ તેમ બરફ ગળવાથી મુસીબતો દૂર થાય છે. દરરોજ સો દોઢસે યાત્રીઓનો સંઘ આવે છે, ને જાય છે.

રામ વાડાથી ચાર મૈલ છેટે મંદાકિની ગંગાપર એક નાનો લકડી પૂલ આવે છે, તે ઉતરી દશેક મીનીટ ચાલ્યા પછી કેદારેશ્વર મહાદેવનું મોટું ભવ્ય મંદિર આવે છે. તે સુવર્ણ કળશથી જડિત હોવાથી રમણીય દેખાવ આપે છે. તેમાં કેદારેશ્વર મહાદેવનું શિવલિંગ છે, તે બાર જ્યોતિર્લિંગમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

આ લિંગ એક નાના સરખા ડુંગરના આકારમાં છે, અથવા તો શિર રહિત પાડાનું ધડ પડ્યું હોય તેવા આકારમાં છે. સન્મુખથી આસરે ચાર ફુટ ઉંચું છે. પાછળથી ત્રણેક ફીટ ઉંચુ છે. લંબાણમાં પાંચેક ફીટ છે, અને પહોળાઇમાં ત્રણ ચાર ફીટ છે. ટૂંકમાં તેની આકૃતિ કંઇક આવી છે. એ લિંગને ઘૃત ચોપડી ભેટવાનું ફળ વિશેષ છે. કારણ એવું કહેવાય છે કે એ લિંગ શંકરનું હૃદય છે. માટે છાતી અડકાડી ભેટવું જોઇએ. એનુ માથું નેપાળમાં પશુપતેશ્વર નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કેદારેશ્વરની પછવાડે પાર્વતિજીની મૂર્તિ છે. આગલા ખંડમાં પાંચ પાંડવોની મૂર્તિ છે. પછવાડે અમૃત કુંડ છે. તેમાં બે શિવલિંગ છે. તેની પાસે હંસકુંડ તથા રેતકુંડ છે, તેના આચમનનું ફળ ઉત્તમ કહેવાય છે. અહીં ઇશાનેશ્વર નામનું એક શિવલિંગ છે. કેદારનાથના મંદિરની સામે ઉદકકુંડ છે. તેના ઉપર બનાવેલા મંદિરને પણ સોનાના કળશ છે. અહીં ડાબા હાથથી ત્રણ, તથા જમણા હાથથી ત્રણ આચમન કરવાનો મહિમા છે. આ ભૂમિપર ડગલે ડગલે તીર્થ છે, માટે એનો મહિમા શ્રેષ્ટ છે. કૈલાસમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોએ ભિન્ન ભિન્ન નામથી પંચકેદારનું વર્ણન કહ્યું છે, તેમાં આ કેદારેશ્વર પણ આવી જાય છે.

શિયાળામાં બરફથી કેદારનાથપુરી ઢંકાઇ જાય છે, અને છ માસ પટ બંધ રહે છે, ત્યારે દેવતાઓ અત્રે યાત્રાએ આવે છે, અને પૂજા કરી જાય છે. એમ આ કેદારેશ્વરની બારેમાસ પૂજા થાય છે, એવું કહેવાય છે. મેષ કે સંક્રાંતિ વૈશાખ શુદ ૧૫ પછી પટ ઉઘડે છે. શ્રાવણ માસમાં કેદારેશ્વર મહાદેવને કમળનાં ફૂલ ચઢાવવાથી મનોવાંચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ધામ બંધ થાય છે ત્યારે, ઊખીમઠમાં કેદારેશ્વરનું બીજું લિંગ છે તેની છ માસ પૂજા રાવળજી કરે છે. કેદારેશ્વરથી પાછા ફરતાં ઢળાણને લીધે યાત્રાળુ ચાર કલાકમાં ગૌરી કુંડપર આવી પુગે છે. બાણપરથી તીર જેવો વેગ પગને મળી આવે છે.

ઊખીમઠ—અહીંથી ૧૮ મૈલપર ઊખીમઠ આવે છે. એ કસ્બો મંદાકિનીના કિનારાપર ઉંચા ટેકરાપર આવેલો છે. ગામ નાનું છે પણ સુંદર છે. એક ચોકમાં કેદારનાથની ગાદી તથા મંદિર છે. તેમાં કેદારેશ્વરનું બીજું લિંગ છે. જ્યારે વૃશ્ચિક સંક્રાંતિમાં કેદારેશ્વરનો પટ બરફ પડવાથી બંધ થઇ જાય છે, અને છ મહીના પછી પટ ઉઘડે છે ત્યાં સૂધી એની પૂજા થાય છે. બીજાં ઘણાં નાનાં નાનાં દેવળો છે. રાજા માંધાતાએ અત્રે તપશ્ચર્યા કરી હતી. અહીં એ રાજાની મૂર્તિ છે. બદ્રીનાથની મૂર્તિ બહુ સારી રીતે શણગારેલી હોવાથી ઘણી શોભા આપે છે ઓંકારનાથ મહાદેવ, ઓખા, અનિરૂદ્ધ, અને ચિત્રરેખાની પણ મૂર્તિઓ છે. કેદારનાથના પૂજારી છ માસ અહીં રહે છે. બજાર પણ સારો છે. વાસણકુસણ વગેરે અત્રે મળે છે. પંચકેદારેશ્વરમાં પહેલા કેદારેશ્વર, બીજા મધ્યમેશ્વર, ત્રીજા તુંગનાથ, ચોથા રૂદ્રનાથ જ્યાં શિવજીનું લિંગ ગુફામાં છે. ત્યાં શ્રાવણ માસમાં કમળપૂજા તથા રૂદ્રીપાઠ કરવાથી મનવાંચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, અને કલ્પેશ્વર તે પાચમા કેદાર છે.

તુંગનાથ—અહીંથી ૧૨ મૈલપર કડી ચઢઇ ચઢતાં તુંગનાથ મહાદેવનું સ્થાન આવે છે. ચઢાઇ બહુ અઘરી છે. બરફને લીધે શરદીનું જોર ઘણું છે. રસ્તો ગુંચવણભરેલો છે. માટે રસ્તો દેખાડનાર ભોમિઆને સાથે રાખ્યા વિના ઉપર ચઢવું નહિ. ઘણા યાત્રાળુઓ ઉપર જઇ ભૂલા પડી દુ:ખી થયા છે. અહીંથી આગળ જતાં સઘન જંગલ આવે છે. રસ્તો ઉતરાણનો હોવાથી ઝડપથી ચઢાય છે.

ગોપેશ્વર—નવ મૈલ દૂર ગોપેશ્વર નામનું નાનું ગામ આવે છે. અહીં પાણીની બહુ તંગી છે. રસોઇને માટે પોણો મૈલ ઉપરથી પાણી લાવવું પડે છે. ગોપેશ્વર મહાદેવનું શિવાલય બહુ પ્રાચીન છે. અહીંના રાવળજી પૂજારી રૂરકી કૉલેજમાં પાસ થએલા એક પેન્શનર છે, તે સ્વભાવે મળતાવડા ને પરોપકારી છે. જે યાત્રી એમની મુલાકાતે જાય છે તેને કેદારખંડના પુસ્તકમાંથી આ મંદિરનું વર્ણન વાંચી સંભળાવે છે. ત્યાં આગળ એક પીપળાનું ઝાડ છે, તેના થડમાં નાનકડું એક વેલાનું ઝાડ છે, એનાપર બારે માસ બે ચાર ફૂલ આવ્યા કરે છે. કેદારખંડના ગ્રંથમાં એને કલ્પવૃક્ષની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ત્યાં ચોકમાં ભૈરવનાથનું જૂનું ત્રિશૂલ છે, પણ અંગ્રેજ સરકાર કહે છે કે અનંગપાળ અથવા તો તેવા કોઇ બીજા રાજાનો વિજયસૂચક કીર્તિ સ્થંભ છે. ત્યાં એક ગોસ્થલ છે, ત્યાં

જો કોઇ સાવધાન મનથી પાંચ રાત્રિ ઉપાસના કરે તો દેવદુર્લભ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

લાલસાંગા—ત્રણ મૈલપર લાલસાંગા (અથવા ચમોલી ચટ્ટી) આવે છે. અહીં ગંગોત્રિ મળે છે. બદ્રીનાથથી ફરતી વખતે ઘણા યાત્રાળુઓ અહીંથી ગંગોત્રિ વેચાતી લેછે, અને તેટલા માટે શ્રીનગરથી ખાસ જોઇતી શીશી કે ચંબૂ ખરીદ કરી આણે છે. અહીં સરકારી દવાખાનું છે, તેમાં મફત દવા આપવામાં આવે છે. શહેર ડુંગરપર છે. ડેપ્યુટીકલેકટરની ઑફીસ પણ છે. અલકનંદાને કાંઠે આ શહેર આવેલું છે. અલકનંદાપર લોઢાનો મોટો પૂલ છે. રૂદ્રપ્રયાગથી લાલસાંગા સુધીની બીજી સડક ૧૧૮ મૈલ છે. અને ત્યાંથી બદ્રીનાથ ૪૭ મૈલ છે. રૂદ્રપ્રયાગથી બદ્રીનાથ આવવાનો જે સીધો રસ્તો ફાટેલો છે તે અહીં આવી મળે છે. અહીંથી **પીપલકોટી** નામની ચટ્ટી દશ મૈલપર આવે છે. કહેવાય છે ચટ્ટી પણ છે નાનું સરખું બસેં ઘરનું ગામ. ગરમ ધાબળીઓ, મૃગચર્મ, જંગલની જડી બુટ્ટીઓ, શુદ્ધ શિલાજીત, કસ્તૂરી વગેરે તથા કેટલી એક જાતની કાચરીઓ અત્રે મળે છે.

ગરૂડગંગા—અહીંથી ચાર મૈલપર ગરૂડગંગા આવે છે. અહીંઆં ગરૂડજીનું નાનું મંદિર છે. પિત્તળની થાળીમાં પેડાં મૂકી બ્રાહ્મણને દાન આપવાનો અત્રે મહિમા છે. ગરૂડજીએ અહીંઆ વાહન થવાની મનમાં કામના રાખી તપશ્ચર્યા કરી હતી. આથી એનું નામ ગરૂડગંગા પડયું છે. અંહીથી યાત્રીઓ ન્હાતાં ન્હાતાં ગંગામાંથી પથરી ઉપાડી લે છે. તેને ગરૂડજી આગળ ધરી ઘેર લાવે છે, અને દેવ પૂજામાં રાખે છે. એમ કહે છે કે એથી સર્પ ઘણો દૂર રહે છે. ગરૂડગંગા અલકનંદાને મળે છે. અહીંથી ત્રણેક મૈલપર **પાતાલગંગા** આવે છે. એ પર્વતોની ખીણોમાં આડી અવળી થઇને આવે છે. ત્યાંથી ત્રણેક મૈલપર **કુમારચટ્ટી** આવે છે. તે પણ પીપલચટ્ટી જેવી જ છે. અત્રે નોટના અગર ગીનીના રૂપીઆ વટાવી શકાય છે. અહીંથી ત્રણ મૈલપર અલકનંદાને પેલેપાર **કલ્પેશ્વર** છે. પણ રસ્તામાં ગુલાબકોટી તથા કુમારચટ્ટી આવી જાય છે. એ પંચકેદારેશ્વરમાંનું એક છેલ્લું કેદારેશ્વર છે. દુર્વાસાના શાપથી મુક્ત થવા ઇંદ્ર રાજાએ અત્રે તપશ્ચર્યા કરી, શિવજીને પ્રસન્ન કર્યા હતા, અને કલ્પ વૃક્ષ મેળવ્યું હતું, તે દિવસથી એ સર્વેશ્વર શિવજી કલ્પેશ્વર નામથી પ્રખ્યાત થયા છે. અહીં **વૃદ્ધ બદરી** જવાય છે. એ ક્ષેત્ર પાંચ બદ્રી પૈકીનું એક છે. અહીં **બદ્રીનામા** ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. અહીંથી ૩ા મૈલપર **જોશીમઠ** છે. જેમ ઉખી મઠમાં કેદારનાથની પૂજા છ માસ થાય છે, તેમજ

અહીં બદ્રીનારાયણની પૂજા શીતકાળનાં છ માસમાં થાય છે. અહીં બદ્રીના-રાયણની પેઢી છે. હિસાબ કિતાબ અહીં જ રહે છે. આ શુભ પ્રસિદ્ધ સ્થાનની સ્થાપના ભગવાન શંકરાચાર્યે કરી હતી, તેમણે અહીંની ગાદી ઉપર પોતાના શિષ્ય **હસ્તાકમલ** આચાર્યને બેસાડયા હતા, હાલ એ ગાદી ઉપર કોઇ નથી. ખાલી છે. અહીં બદ્રીનાથની સુંદર મૂર્તિ છે. પાસે બીજી મૂર્તિઓ પણ છે. તેમ જ એક નાની શેશશાયી ભગવાનની મૂર્તિ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન (વાસુદેવ)ની મૂર્તિ ને મંદિર સારાં છે. સામે નૃસિંહ ભગવાનની મૂર્તિ છે. તે પંચબદ્રી પૈકી છે. ગરૂડ ભગવાનની પણ એક મૂર્તિ સુંદર જોવા લાયક છે. અહીં **દંડધારા** છે. તેમાં યાત્રીઓ સ્નાન કરે છે. અહીં પ્રખ્યાત દુર્ગાજી છે. પોસ્ટ, પોલીસ, ને દવાખાના પણ છે. અહીંથી એક માર્ગ જ્યાંથી **ધવલગંગા** આવે છે, ત્યાં જવાય છે. જોશીમઠથી છ મૈલપર **તપોવન** નામનું સ્થાન છે. ત્યાંથી બે મૈલપર **ભવિષ્યબદ્રી** છે, તે પણ પંચબદ્રીમાંના એક છે. જ્યારે **નરનારાયણ પર્વતના** શિખરો આજુબા-જુના પર્વતો સાથે મળી જશે, ત્યારે બદ્રીનાથ જવાનો રસ્તો બંધ થઇ જશે. તે વખતે બદ્રીનાથ અહીં દર્શન આપશે. અત્રે **તપ્ત** કુંડ છે. અગસ્ત્ય મુનિએ અહીં વિષ્ણુની દારૂણ તપશ્ચર્યા કરી હતી. એ યાત્રાથી યાત્રીઓને વિષ્ણુ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નીતિપાસ—એ તિબેટ અને હિમાલયની સીમાનો આ પ્રદેશ છે. માચ્છાં જાતિના શક લોકો વસે છે. તેઓ ચંવરગાયપર સામાન લાદે છે. તેઓ તિબેટ બહારોબહાર જાય છે. તેઓનું ખાનપાનાદિ ઘણું જૂદું છે. આપણા લોકને બહુ ધિક્કારે છે. તેમનું ફાવે તો જનાવરની માફક આપણને મારી પણ નાંખે.

અહીંથી **માન સરોવર** જવાય છે. માર્ગ બહુ કઠિન છે માર્ગમાં બાળવાનાં લાકડાં મળી શકતાં નથી. ઢોરના સૂકા છાણાંથી કામ લેવું પડે છે. તેમાં બે દિવસ તો નિર્જન કૈલાસમાં પુષ્કળ ઠંડી વેઠવી પડે છે. પવન એટલો ફૂંકે છે કે કાંકરા પથરા પણ ઉડી જાય છે. જે સાધુ સંતો માન-સરોવર જાય છે તે આ માચ્છાં જાતના લોકોનો આશ્રય લીધા વગર જઇ શકતા નથી. **નીતિ**થી આઠ દશ દિવસના રસ્તે કૈલાસરૂપી શિવલિંગનાં દર્શન થાય છે. એની ચારે બાજુ ગંગા ફરી વળ્યાં છે. અહીં **દરમ્યાન** નામનું પ્રસિદ્ધ શિવમંદિર છે. અહીંથી ૩૦ મૈલપર **માન સરોવર** છે. ત્યાં સ્નાન કરવાથી ઇંદ્રનું અર્ધું આસન મળે છે.

વિષ્ણુ પ્રયાગ જોશીમઠથી દોઢ મૈલપર આવે છે. અહીં અલકનંદા ને ધવલગંગાનો સંગમ છે. વિષ્ણુનું નાનું મંદિર છે. અહીં ન્હાવાનું ફળ મોટું ગણ્યું છે. અહીં ત્રણ ચાર દુકાનો છે. અનેક પ્રકારની જડીબુટ્ટીઓ શિલાજીત વગેરે મળે છે, ઘણાં યાત્રી અત્રેથી ખરા રતનજોતના મૂળીઆં ઝેરમોરા વગેરે ખરીદ કરે છે. ગંગાના આ સંગમ આગળ પાણીનું જોર એટલું બધું છે કે નાહી શકાતું નથી. ઓવારો બાંધેલો છે. પગથીઆં ઉતરી નીચે જવાય છે. ઓવારા સાથે લોઢાની મજબૂત સાંકળો જડેલી છે, તે પકડી પગથીઆંપર બેસી લોટાથી ન્હાવું જોઇએ. ડુબકી મારવાની હિમ્મત કદી કરવી નહિ. અહીંથી ઘણા યાત્રીઓ તણાઇ ગયા છે. અહીંથી આગળ જતાં ગંગાજળ એવા જોરથી વહે છે કે પચાસ પોણોસો ફીટ ઉંચે પાણી ઉડે છે, કેટલીએક જગોએ યાત્રીઓને છાંટી નાંખે છે.

પાંડુકેશ્વર—અહીંથી પાંચ મૈલપર **પાંડુકેશ્વર** આવે છે. એને **યોગબદ્રી** પણ કહે છે. અહીં બદ્રીનારાયણની **પદ્માસસ્ન** બદ્ધ ધાતુની અતિ સુંદર ધ્યાન કરવા યોગ્ય દિવ્ય મૂર્તિ છે. બીજી વાસુદેવની મૂર્તિ છે. તે પણ ધાતુની છે. બન્નેની પૂજા એક પૂજારી કરે છે. અહીં એક ડુંગરના શિખરપર પાન્ડવો બરફમાં ગળી ગયા હતા એમ કહેવાય છે. તેમજ પાન્ડુ રાજાએ મૃગરૂપી મુનિને બાણુથી માર્યો તથા માદ્રી સાથે સંગ કરવાથી શાપિત થઇ અહીં પોતાનો દેહ મૂકયો છે. વળી પાન્ડુ, કુંતિ, તથા માદ્રીએ તપશ્ચર્યા પણ અહીં કરી હતી, અને મંત્ર શકિત વડે કુંતિએ અહીં પાંચે પાન્ડવોને જન્મ આપ્યો હતો. અહીંથી આગળ જતાં **શેષધારા** આવે છે. ત્યાં શેષની મૂર્તિ આવે છે, અને શેષ નામની ધારા વહે છે. અહીંથી **લાંબગડ** આવે છે, ત્યાં કાળી કામળીવાળા બાબાજીની ધર્મશાળા છે. અહીંથી **હનુમાનચટ્ટી** ચાર મૈલપર આવે છે. જેમ કેદારનાથ જતાં **રામવાડા ચટ્ટી** છેલ્લી આવે છે, તેમ બદ્રીનારાયણ જતાં આ ચટ્ટી છેલ્લી આવે છે. જેવી ત્રિયુગી નારાયણમાં ઠંડી પડે છે, તેવી અહીં પડે છે. અહીં હનમાનજીનું મંદિર છે. વૈખાનસ મુનિનો પૂર્વે એ આશ્રમ હતો. મરૂત મહારાજે અહીં એવો મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો કે આજદિન સૂધી એવો યજ્ઞ થયો નથી. આજુ બાજુપર ખોદતાં હજુ પણ બળેલા તલ, યવ, તથા અંગારા નીકળી આવે છે. આ પર્વત જ યજ્ઞના ભસ્મનો છે એમ માનવામાં આવે છે. અહીં ધૃતગંગા આવીને મળી છે. આગળ જતાં બે ત્રણ ચઢાઇ આવે છે. એ ચઢાઇ કેદારેશ્વર જતાં જે કટ્ટી ચઢાઇ ચઢવી પડે છે તેવી અઘરી નથી. અહીંની હવા હલકી છે. થોડું ચાલવાથી હાંફ શરૂ થાય છે. પર્વતપર ઝાડપાન કશું જણાતું નથી.

ચારે તરફ લીલ તથા બરફ જણાય છે. હનુમાન ચટ્ટીથી ત્રણ મૈલ દૂર કુંચનગંગા આવીને મળે છે. તેના આચમન માર્જનથી, તેમજ સ્નાનથી મનુષ્યને અનેક જન્મ સૂધી દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. નજદીકમાં કુબેરશિલા છે, તેનાં દર્શન તથા પૂજનથી કુળમાં દરિદ્રતા પ્રવેશ કરતી નથી. એની પાસે દેવદેખની સ્થાન છે. અહીં ગણેશજીની મંગળમૂર્તિ છે. અહીંથી બદ્રીનાથ પુરી તથા મંદિરની ઝાંખી અત્રેથી થાય છે. અહીં એક મૈલપર બદ્રીનાથનું પ્રખ્યાત ચતુર્થ ધામ આવે છે. રસ્તામાં સહેજ સાજ થોડું થોડું બરફ આવે છે. જરાએ ધારતી લાગતી નથી. ઉલટો આનંદ થાય છે. ચઢાઇ ઉતરાઇ કઠણ આવે છે. બદ્રીનાથપુરી ગઢવાળ જીલ્લામાં અલકનંદા નદીના કિનારા ઉપર આવેલી છે. પાંચસો સાતસો ઘરની વસ્તિ છે. બપોરના તડકો પડે છે. પણ સવાર સાંજ સગડી વગર ચાલે નહિ. ગરમ ધાબળીઓ વગેરે ભાડે મળે છે. શ્રી બદ્રીનારાયણ જેને ત્યાંના સર્વે યાત્રીઓ બદ્રીબિસાલ કે બદ્રીબિસાલલાલ કહે છે, તેનું પથ્થરનું મંદિર સુંદર સુવર્ણના ઘુમટવાળું છે. મુખ પૂર્વ તરફ છે. અંદર ત્રણ ભાગ પાડેલા છે. છેલ્લા ભાગમાં બદ્રીનારાયણની મૂર્તિ છે. મંદિરમાં દાખલ થતાં સામેજ બદ્રીબિસાલલાલની કાળા પાષાણની, પારસમણિની મૂર્તિ છે. તે પદ્માસન તથા ચતુર્ભુજ યુકત છે. તેને રત્નજડિત મુકુટ તથા અનેક પ્રકારનાં આભૂષણો આદિથી શણગારી સુશોભિત કરવામાં આવે છે. સવારના જ્યારે સ્નાનવિધિ થાય છે, ત્યારે આ આભૂષણો ઉતારવામાં આવે છે, તે વખતે ઠાકોરજીનાં નિર્વાણ દર્શન થાય છે. જમણી બાજુપર લક્ષ્મીજી, નરનારાયણ, નારદજી, ઉદ્ધવ, ગણેશ, કુબેર તથા ગરૂડજીની મૂર્તિઓ છે. યાત્રીઓને બદ્રીબિસાલનાં અલૌકિક દર્શન કરતાં જરાએ ચસવાનું મન થતું નથી. પણ બીજા યાત્રીઓને દર્શનનો લાભ આપવા માટે મંદિરની અંદરના પહેરાવાળા ચોબદારો થોડા થોડાને અંદર લઇ, થોડીવારમાં તેમને બહાર કાઢે છે. આ વખતનો દેખાવ બહુજ દયામણો હોય છે. યાત્રીઓ મંદિરમાં દાખલ થયા કે મંદિરના માણસો તેમને ખભે હાથ રાખીને તેમને કહે છે કે "ભેટ ધરો; દો આની, ચાર આની, રૂપિઆ કે ગીની મોહોર, જો મરજી ચાહેસો ધર દો." અમૂક ભેટ ધરવાનો આગ્રહ કોઇ કરતું નથી. ભેટ ધરી રહ્યા કે સેવકો કહે છે કે "દેખો સામને બદ્રીબિસાલલાલ હય, પાસમેં કુબેરજી હય, બાજુમેં લક્ષ્મીજી, નારદજી અરૂ નરનારાયણ હૈ" ઇત્યાદિ કહીને પુછે છે "કયું દર્શન હો ગયા?" યાત્રી હા કહે છે એટલે કહે છે "બોલો બદ્રીબિસાલલાલકી જય" એટલું બોલી ખભો કે ગરદન પકડી આસ્તેથી બહાર કાઢે છે. આ બધું પાંચ મિનિટમાં

પૂરૂં થઇ જવાથી યાત્રીઓને જેવો કેદારેશ્વરનાં દર્શનથી સંતોષ થાય છે, તેના કરતાં પા અંશે પણ સંતોષ થતો નથી. અહીં તેઓ લાચાર બની જાય છે. એટલું સારૂં છે કે અહીંના સેવકો ઝાપટો મારતા નથી. ઉલટું બહુ નરમાશથી કામ લે છે.

લક્ષ્મીજીનું મંદિર બહારના કંપાઉંડમાં જમણા હાથપર છે. મૂર્તિ નાની પણ સુશોભિત છે. જગન્નાથજીમાં મોટું રસોડું છે, તેનાથી નાના પ્રમાણમાં તેવુંજ અહીં બદ્રીવિશાલનું રસોડું, લક્ષ્મીજીના મંદિર પાછળ છે. ત્યાં દરરોજ ત્રણ ચાર મણ ચોખા ભોગ માટે ચડે છે. એને ચંડાળ પણ અડકી જાય તો એ તે છુવાતો નથી. એ પ્રસાદ આરોગતાં જે કોઈ શંકા કરે છે તેને પાપ લાગે છે. બદ્રીવિસાલલાલના મદિરના ખુણામાં જગન્નાથથી જે યાત્રીઓ સોટીઓ લાવ્યા હોય છે તે મૂકવામાં આવે છે. અહીંના પૂજારી રાવળજી શ્રદ્ધાપૂર્વક ભારે ઠાઠમાઠથી પૂજા કરતાં બે કલાક લે છે. જેમ જગન્નાથજીમાં જગદીશનો પ્રસાદ છુવાતો નથી, તેમ બદ્રીનાથનો પ્રસાદ પણ છુવાતો ન હોવાથી, સર્વે ઉંચ નીચ સ્પર્શાસ્પર્શનો વિચાર કર્યા વગર ભાવથી આરોગે છે. ઝંપાનવાળા મજૂરો, જેઓ માર્ગમાં આપણી રાંધેલી રસોઇ ખાતા નથી, તે પણ આ પ્રસાદ આપણી પાસે ભાવથી માગી આરોગે છે. જગન્નાથની પેઠે અત્રે હટકો પણ થાય છે. તેમાં ભરેલાં નાણાં બદ્રીનારાયણના ભોગમાં જ વપરાય છે. આ ભૂમિ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦,૪૦૦ ફીટ ઉંચી છે. અહીંનો બજાર સારો છે. ઘણી ચીજો મળે છે. શુદ્ધ શિલાજીત પણ મળે છે. પુરી, બટાકા વગેરે તૈયાર રસોઇ પણ મળે છે. દૂધ પણ મળે છે. મહારાજાઓ તથા ધનાઢ્યોએ ધર્મશાળા ઘણી બંધાવી રાખી છે. પણ કેટલીક ધર્મશાળાના રખેવાળો ભાડું લીધા વગર ઉતારો આપતા નથી, એ ખેદભરેલું છે. શ્રી કાળી કામળીવાળા બાબાજીની ધર્મશાળામાં પૂરતી સગવડ છે. અહીં સાધુસંતોને ઉનની ધાબળી, કાચું તથા પાકું સીધું વગેરે દરરોજ આપવામાં આવે છે. યાત્રીઓને પણ રાત્રે ઓઢવા પાથરવાનું આપવામાં આવે છે. કેટલાક પુરી નિવાસીઓને પણ આ ધર્મશાળા તરફથી આશ્રય મળે છે. અહીં પોસ્ટ ઑફીસ, દવાખાનું તેમજ પોલીસ ચોકી પણ છે.

બદ્રીકેદારનું મંદિર ગામથી ઉંચે ટેકરીપર છે, તેને પગથીઆં છે. તે ઉતરતાં નારદ કુંડ આવે છે. એ કુંડનો મહિમા બહુ શ્રેષ્ટ છે. એ કુંડના ઉપરના ભાગમાં તપ્ત કુંડ આવે છે, તે બહુ સારો છે. ગરૂડ શિ-

લાની નીચેથી ઉના પાણીના બે ઝરા નીકળે છે, અને કુંડમાં પડે છે. અહીં સુવર્ણ, ઘોડા, અને ભૂમિદાન દેવાથી મહત્ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કેદાર નામનું એક શિવલિંગ છે. તેનાં દર્શન તેમજ પૂજનનું ફળ પણ ઘણું શ્રેષ્ઠ છે.

બ્રહ્મકપાલી—બદ્રીનાથની ઉત્તરે ગંગા કિનારે દશ મિનિટના રસ્તા-પર બ્રહ્મકપાલી આવે છે. ત્યાં શ્રાદ્ધ કરી બદ્રીનાથના મહાપ્રસાદ વડે પિંડ આપવાથી પિતૃઓને અક્ષય મુક્તિ મળે છે, અને તેના બદલામાં તેઓ તેને મનવાંચ્છિત ફળ આપી આશિર્વાદ દે છે. અહીં શ્રાદ્ધ તથા તર્પણાદિ કરવાથી આગલી તથા પાછલી સો પહેડીઓના વંશજોની મુકિત થાય છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આથી મનુષ્ય પિતૃના ઋણમાંથી મુકત થાય છે. વળી અહીં શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા જે કરે છે તેને બીજે કોઇપણ સ્થાને ફરી તેવી ક્રિયા કરવાની શાસ્ત્રે ના પાડી છે. કદાચ ભૂલમાં કોઇ કરે તો તેથી તેના પિતૃઓ ઉલટા ગુસ્સે થાય છે, કારણ કે મુકત થયલા પિતૃઓને પાછા મનુષ્ય લોકમાં બોલાવવાથી તેમની અધોગતિ થાય છે, અને તેઓ તેથી નારાજ થઇ શાપ દે છે. અહીં શ્રાદ્ધાદિ વિધિ સંસ્કૃતમાં વાંચીને કે મોઢે ભણીને કરાવે છે.

બદ્રીનાથ પૂરી આગળ સ્નાનના ઘણા કુંડો છે. પણ મુખ્ય અલક-નંદા નદી અને તપ્ત કુંડ છે. તેમાં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય મોટું છે. અહીં ચારે મેર ઠેર ઠેર બરફ પડે છે. છતાં આવી જગોએ ઉષ્ણ પાણીના કુંડ!! ઇશ્વરની કેવી અદભૂત લીલા છે. આવો કુંડ ન હોત તો યાત્રીઓ શામાં, અને કેવી રીતે પાણી ઉના કરી નહાતે. ખરે આ કૈલાસપૂરી કહે-વાય છે તેમાં કશી નવાઇ નથી. આ તપ્ત કુંડમાં નાહવાથી અનેક શ્રદ્ધાળુ મહાત્માઓને વિમાન મળ્યાં છે, એમ એ યાત્રાના મહાત્મ્યમાં વર્ણવેલું છે. અહીં ઋષિધારા, કુર્મધારા, પ્રહલાદધારા, તપ્તકુંડ અને નારદકુંડ નામનાં પંચતીર્થ છે, તેમાં સ્નાનાદિ આચમન કરવાં જોઇએ. વળી નારદ શિલા, વારાહ શિલા, નૃસિંહ શિલા, ગરૂડ શિલા, અને માર્કંડ શિલા નામની પાંચ શિલાઓ છે. તેનાં દર્શન પૂજાદિ કરવાથી મનવાંચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં ત્રણ કે પાંચ રાત્રી રહેવાનું મહાત્મ્ય છે.

વસુધારા—બદ્રીનાથથી ચાર મૈલ દૂર વસુધારા નામનું અતિ દુર્લભ તીર્થ છે. એ ધારા ઘણા ઉંચા કૈલાસથી પડે છે, અહીં આઠ વસુઓએ તપશ્ચર્યા કરી હતી. કહે છે કે જારથી પેદા થયેલા તથા પાખંડ વ્યવહારી મનુષ્ય ઉપર એ ધારા પડતી નથી. રસ્તામાં **માણાગામ** આવે છે, ત્યાં માર્ચ્છા જાતના વ્યાપારી માણસો વસે છે, તેમનો વ્યાપાર તિબેટ, ભૂતાન

સાથે ચાલે છે. માણાગામની નજદીક વ્યાસ પુસ્તક અને સરસ્વતિ ગંગા અલકનંદામાં મળે છે. વ્યાસજી મહારાજે અહીં બેસી શ્રીમદ્‌ભાગવતાદિ અઢાર પુરાણો રચ્યાં હતાં અહીંથી ચૌદ મૈલપર સત્યપદ આવે છે. એ માર્ગ કેવળ બરફથી ઢંકાયલો રહે છે. ત્યાં ત્રિકોણ કુંડ છે. તેમાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્ય ફરી માતાની ગોદમાં બેસી સ્તનપાન કરતો નથી.

બદ્રીનાથથી આગળ ચાલતાં બીજાં ઘણાં તીર્થો ને સ્થાનો છે, પણ રસ્તા બહુજ કઠણ ને બરફથી ભરપુર, તેથી યાત્રીઓ વિશેષ આગળ વધતા નથી. પણ કોઇ કોઇ ફક્કડ સાધુબાવાઓ જાય છે. અહીં બદ્રિ-બિસાલનાં દર્શન થયાં, એટલે બદ્રિકેદારની યાત્રા સંપૂર્ણ થઇ. અત્રે યાત્રાઓ ઘણું કરી ત્રણ રાત્રિ રહી, પોતાને ધન્ય માની ઘર તરફ પાછા વળે છે. બદ્રિ-નારાયણથી પાછા વળતાં ૪૮॥ મૈલ લાલ સાંગા પાછા એજ માર્ગે અવાય છે. ત્યાંથી કેદારેશ્વરનો રસ્તો મુકી દઇ, પૂલ ઉતરી, બીજી સડક ફાટે છે. રસ્તામાં કોયલચટ્ટી તથા મઠિયાણાચટ્ટી આવે છે. એ રીતે ૭ મૈલ પછી નંદપ્રયાગ આવે છે. અહીંનો બજાર સારો છે, અલકનંદાને મંદાકિની અહીં મળે છે. અહીં સ્નાનાદિ, પિતૃને પિંડ તથા તર્પણ કરવાથી મોટું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. દુર્ગા ચંડિકા તથા વલ્લિબ્કેશ્વર મહાદેવ અહીં બિરાજે છે. તેમનાં પૂજન તથા દર્શન કરવા લાયક છે. અહીં એક રાત્રિ નિવાસ કરવો જોઇએ. કારણ અહીં સૂની બદ્રિકાશ્રમ છે. અહીં ચંવર શિલાજીત વગેરે મળે છે. મેદાન છોડી ત્રણ મૈલ દૂર સોનલાચટ્ટી આવે છે. ત્યાં બે ત્રણ દુકાનો છે. પણ ત્યાંનું પાણી ગરમ હોવાથી તંદુરસ્તિ બગાડે છે. ત્યાંથી દશ મૈલપર કર્ણપ્રયાગ આવે છે. રસ્તામાં મીલહાડાકોટી તથા લંગાસૂ તથા જયકંડિચટ્ટીઓ આવે છે. અહીં પિંડરગંગા આવી અલક-નંદાને મળે છે. કર્ણ મહારાજે અહીં મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેઓ એક ભાર સોનું રોજ દાન કરતા હતા. એમનું મંદિર નદી કિનારે છે. અહીં કર્ણકુંડ શ્રેષ્ટતીર્થ છે, તથા ઉમાદેવીનું મંદિર છે. ગામ સારૂં છે. જે જોઇએ તે મળે છે, કાળી કામળીવાળા બાબાજીની ધર્મશાળા છે. ટપાલ, પોલીસને દવાખાના છે. અહીંથી બે રસ્તા ફૂટે છે. એક પાછો રૂદ્રપ્રયાગ થઇ શ્રીનગર જાય છે. બીજો મેળચોરી થઇ કાટગોડામ જાય છે. યાત્રીઓ પોતાની સગવડ મુજબ રસ્તો લે છે. કેટલાક શ્રીનગરથી પૌડી રહી કોટદ્વારના સ્ટેશનપર જાય છે. આ રસ્તો સારો છે, પણ એક મજલ ચઢઇ આવે છે, અહીંથી ત્રીજે દિવસે કોટદ્વારની પગ મેળની મુસાફરી પુરી થાય છે. પણ યાત્રીને એ પાંચ દિવસે પુરી કરવાથી આરામ રહે છે.

કર્ણપ્રયાગથી મૈલ ચોરી તરફ જતાં ચાર મૈલપર **સંમેલીચટ્ટી** આવે છે. ત્યાં પ્રસિદ્ધ **ભગવતિ ચંડિકા** છે, ત્યાંથી ૮ મૈલપર **આદિબદ્રિ** આવે છે. રસ્તામાં સિરોલી તથા ભટોલી ચટ્ટીઓ આવે છે. આદિબદ્રિનું મંદિર તથા બીજા નાના મંદિરો ત્યાં છે. આઠ દશ દુકાનો, તથા ધર્મશાળા છે. અહીંથી ૫ાા મૈલ દૂર **જેંકાપાનીચટ્ટી** આવે છે. ત્યાંથી બે મૈલની ચઢાઇ લાગે છે. જંગલ સઘન છે. એ ચઢાઇ ચઢી રહ્યા પછી **કાલામાટી** નામની ચટ્ટી આવે છે. પછી ઉતરાણ લાગે છે. ૩ાા મૈલ પછી ઘોનાર ઘાટ આવે છે. અહીં પોલીસ ચોકી, ટપાલ, તથા દવાખાનું છે. આઠ દશ દુકાનો છે, પાસે રામગંગા વહે છે. અહીંથી **મેહલચોરી** છ મૈલ દૂર છે. ગામ મોટું છે. ટપાલ, પોલીસ, ને દવાખાનું છે. અહીંથી ઝંપાન તથા બોજા ઉઠાવવાવાળા પોતાનું ભાડું લઇ પાછા ફરે છે. ગઢવાળ જીલ્લાની હદ અહીં પૂરી થાય છે. અહીંથી નવા ઝંપાન તથા બોજાવાળા સાથે પઠણુ કરવી પડે છે. અહીંથી આઠ મૈલપર **ગનાઇ** આવે છે. ત્યાંથી ૪ાા મૈલપર **મહાકાલચટ્ટી** આવે છે. ત્યાંથી ૧ મૈલ **શાહપુરચટ્ટી**, ત્યાંથી ૨ાા મૈલપર **ઘરાટચટ્ટી**, ત્યાંથી ૪ાા મૈલપર **અમીરચટ્ટી**, અને ત્યાંથી ૬ાા મૈલ પછી **દ્વારાહાટ** આવે છે. તે સુંદર છે. બજાર તથા દુકાનો સારી છે. જોઇએ તે વસ્તુ મળે છે. અહીંથી પાંચ મૈલ દૂર **પોખરચટ્ટી** આવે છે, અને ત્યાંથી ૧ મૈલ **વાંસુલીસેરા** ને ત્યાંથી ૫ મૈલપર **મંજખાલીચટ્ટી** આવે છે. ત્યાંથી અર્ધો મૈલ દૂર એક સુંદર ધર્મશાળા છે. મંજખાલીથી આઠ મૈલ દૂર **રતનીખેત** આવે છે. જ્યાં સરકારી છાવણી છે, તેમાં ગોરૂં લશ્કર રહેછે. હવાપાણી સુંદર આરોગ્યવાળાં છે. બજાર પણ મોટો છે. અહીંથી નવ મૈલ દૂર **શીતળાચટ્ટી** આવે છે. પહેલા એક મૈલની સુગમ ચઢઇ છે. આ શીતળાચટ્ટીથી ૫ાા મૈલપર **કાકડીઘાટચટ્ટી** આવે છે. ત્યાંથી ૫ાા મૈલ દૂર **ઐરના** આવે છે. બજાર મોટો છે. ધર્મશાળા પણ છે. અહીંથી ૧ાા મૈલપર **ગરમપાનીચટ્ટી** આવે છે. એ ધામે યાત્રીને આરામ સારી રીતે મળે છે. અહીંથી બે મૈલપર **રામગઢ** અને ત્યાંથી ૧ મૈલ દૂર રાની ઘાટ આવે છે. ત્યાં સરકારી કેમ્પ છે. ત્યાંથી એક મૈલપર બચખેત, તલાનિંગલાટ અને કૈંચીચટ્ટીને ૨ મૈલપર **મલ્લાનિંગલ્લાટ** આવે છે. અહીં દુકાનો છે. અહીંથી બે મૈલપર **ભવાલી** આવે છે. જ્યા પાંચ છ દુકાનો તથા સરકારી કેમ્પ છે, બે મોટી ધર્મશાળા છે. સ્મશાન ઘાટ છે. એક મૈલપર ફસોલીચટ્ટી ને ત્રણ મૈલપર **ભીમતાલ** છે. ત્યાં બજાર ધર્મશાળા, કેમ્પ વગેરે છે. અહીં એક તળાવ છે. ત્રણ મૈલ દૂર ડુંગરપર એક બીજું તળાવ છે, સવા બે મૈલપર કચિસડલીમાં પાણીનું પરબ છે.

ત્યાંથી ૧।।। મૈલપર નંદાદેવીમાં પાણીની સુંદર ધારા છે. ભીમતાલથી શની૦ બાગ પાંચ મૈલ છે. રસ્તો ઉતરાઇનો છે. બજાર મોટો છે. મકરસંક્રાંતિપર અહીં ભારી મેળો થાય છે. અહીંથી બે મૈલપર કાટગોડાઉન આવે છે, જ્યાંથી રેલ્વેસ્ટેશન દ્વારા યાત્રી મરજી મુજબ મુસાફરી કરે છે.

આવી કષ્ટદાયી યાત્રા કરવાનો આપણા શાસ્ત્રકારોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પરમાત્માપર આસ્થા વધારવાનો તથા પરમાત્મા રચિત સૃષ્ટિની વિચિત્રતાનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરી, તેના સર્વ શકિતપણાના જ્ઞાનની મનમાં દઢતા કરી, સગુણ ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનો છે. તથા તેમ કરી મુકિતનાં સાધનો સંપાદન કરવાનો છે. કબિરે કહ્યું છે કે "પથ્થર પૂજે હર મીલે તો મેં પૂજું સારા પહાડ" આ કહેલું ખોટું નથી. તેના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ઘણા માણસો પાષાણાદિ મૂર્તિપરથી આસ્થા ઉપાડી અધવચ લટકતા રહી ગયા છે, એનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે મૂર્તિને પથ્થર ભાવનાથી પૂજવાથી કશો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી, પણ તેના અધિષ્ટાનરૂપ ઇશ્વર ભાવનાથી પૂજનાદિ કરવાથી તે રૂપ થવાય છે. કારણ ફળદાતા ભાવના છે. માટે જે ઉદ્દેશથી ઉપાસના કે ભકિત કરવામાં આવે છે, તેવા ફળની સિદ્ધિ થાય છે. સાત્વિક, રાજસ, કે તામસ જેવા ઉદ્દેશથી કર્મ આચરવામાં આવે છે તેવા ફળ પ્રાપ્ત થયા વગર રહેતાં નથી અર્થાત્ દાનાદિ પૂજા વૃથા જતી નથી.

બદ્રિકા ભૂમિને તપોભૂમિ કહે છે, કારણ એ પ્રદેશમાં અનેક મહાત્મા તથા શ્રીકૃષ્ણ, શ્રી શંકરાચાર્ય વગેરે, ઇશ્વર અવતારોએ વાસ કર્યો હતો. મહાત્મા ધર્મે દક્ષની પુત્રી મૂર્તિ દેવીથી પ્રસિદ્ધ અવતાર નરનારાયણને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. સૂર્યના પુત્ર વૈવસ્વત મનુએ અહીં દારૂણ તપશ્ચર્યા કરી હતી. ઋષિ મંડળી ધર્મ તત્ત્વ જાણવા માટે વ્યાસ દેવજીની સાથે શ્રી બદ્રિકાશ્રમ આવ્યા હતા- સરસ્વતિ ગંગાને કિનારે બેસી વ્યાસજીએ શ્રીમદભાગવતાદિક અઢાર પુરાણ રચ્યા હતાં. પાંડવોની ગોત્રહત્યા તથા શિવજીની બ્રહ્મહત્યા આ બદ્રિકાશ્રમમાં નિવૃત થઇ હતી. ઉદ્ધવજીએ ઘણીએ ભકિત કરી છે, પણ તપશ્ચર્યાની સિદ્ધિ તેને બદ્રિકાશ્રમમાં જ પ્રાપ્ત થઇ છે. કહ્યું છે કે:—

बहूनि सन्ति तीर्थानि दिवि भूमौ रसातले ।
बदरी सदृशं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ।।

અર્થ:--સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળ વિષે ઘણાં તીર્થો છે, તો પણ બદ્રિકાશ્રમ સમાન તીર્થ થયું નથી, ને થશે પણ નહીં. ભાગવતાદિ અદ્વૈત

માર્તણ્ડમાં પણ લખ્યું છે કે હિમાલયનો મુલક સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. અત્રેના વતનીઓ દેવતા જેવા છે. અહીં એક એક પગલે યજ્ઞ થયેલા છે. એ પવિત્રભૂમિનાં દર્શનથી પાપમુક્ત થાય છે, તો પછી તે ભૂમિપર ચલનાદિ સ્પર્શથી પુરૂષ પાપમુક્ત થાય તેમાં શી નવાઇ ? આ યાત્રા કરતાં સવા લક્ષ પર્વતોના સમાગમ થાય છે, તે બધા ઋષિ મુનિઓની તપશ્ચર્યાના આશ્રમો હોવાથી પાપ નિવારણ કરી, અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવાના સાધનો થઇ પડે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાવના રાખવી જોઇએ. હિમાલયના મૂળમાંથી અનેક ગંગાધારા નીકળી જૂદા જૂદા નામ ધારણ કરી મૂળ ગંગાને મળેછે. આ એકાન્ત પ્રદેશમાં વસિષ્ઠાશ્રમ, મુચુકુન્દાશ્રમ, દ્રોણાશ્રમ, કણ્વાશ્રમ, કપિલાશ્રમાદિ અનેક શ્રેષ્ઠ આશ્રમો છે, માટે એ પ્રદેશને તપોભૂમિ કહે છે. વિષય ભૂમિ નથી.

આવી રીતે આ એકાન્ત તપોભૂમિ પાપની નિવૃત્તિ કરી પુરૂષને પરંપુરૂષાર્થમાં જોડે છે. માટે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે આ પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા જેણે કરી છે તેના જન્મને ધન્ય છે. અર્થાત્ તેણે મનુષ્ય યોનિમાં અવતરી પોતાનો ફેરો સફળ કર્યો છે. આ યાત્રાથી અનેક જન્મના બ્રહ્મહત્યાદિ જેવા મોટામાં મોટાં પાપો દૂર થાય છે, તો પછી નાના નાના કયાં રહ્યાં? માટે જેનાથી બની શકે તેણે આ તપોભૂમિની બદ્રિકેદારેશ્વરાદિ યાત્રાઓ કરવી એ આવશ્યક છે.

મી. મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખરના મોસાળનું વંશવૃક્ષ.

પ્રથમનિવાસ-નવાનગર. ત્યાં ધનજી દામજીના ચાર પુત્રો શિવદાસ,મોનજી,વિસન,અને ટોપણે સં.૧૮૨૫ની સાલમાં નવાનગરમાં વાવ બંધાવી, અને ભાવનગર આવી વસ્યા.

વેદ-યજુર; ત્રિપ્રવર; બ્રહ્મગાયત્રિ; શાખા-માધ્યંદિની; ગોત્ર ઔરવ; મળશાખ કપર; પેટા નખ-શનિશ્વરા; ગોર-લચ્છા; કુળદેવી ખોડીઆર અને આશાપુરા.

મૂળ અમરકોટના તે સાચોરમાં રહ્યા.

દામજી
|
ધનજી
|
શિવદાસ — મોનજી — વિસન — ટોપણ

શિવદાસ: પરસોતમ, હરી, કલ્યાણજી
મોનજી: કાશીરામ, શામજી, ગોપાળ
વિસન: ત્રિકમજી
ટોપણ: ભીમજી, ૦

પરસોતમ → રામજી → કરસન
હરી → ૦
કલ્યાણજી → ૦
કાશીરામ → ૦
શામજી → ૦
ગોપાળ → ૦
ત્રિકમજી → રામજી માંડવીમાં
ભીમજી → ખેતસી સ્ત્રી ગોમતી → ઓધવજી સ્ત્રી ગંગાબાઇ

કરસન: આણંદજી, વલભજી ભાવનગરમાં છે., ત્રિભુવન., જાદવજી સ્ત્રી તેજબાઇ

વલભજી: મેઘજી સ્ત્રી શામબાઇ તે ધનબાઇની પુત્રી., જમના
પુત્રી | ત્રણ
દિવાળીબાઇ → ૦
દેવકુંવરબાઇના પુત્ર છગનલાલ *પુત્રમગનલાલ બળવંત *તુલજાગૌરી
*રામકોર, *ત્રિભુવન, *હરગોવન
ગોદાવરી, *દીવાળી, દીકરી, છગન

જાદવજી: ગીગો, ભગવાન સ્ત્રી જમક → ૦
* પુરીબાઇના પુત્ર

ઓધવજી: જેરામ, હંશરાજ, માધવજી, મુળજી
જેરામ સ્ત્રી વેલબાઇ: અમરત, શામજી, રામબાઇ, રતનબાઇ
શામજી સ્ત્રી માણેક: દામોદર, *નંદુબાઇ, હીરીઓ, રણછોડ
રણછોડ → વીઠલ

સંશોધન કરનાર
મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખર.
સને ૧૯૦૮. સંવત ૧૯૬૪. મુબઇ.
૧-૧૦-૧૯૦૮

* આ નિશાનીવાળા પુરૂષો હયાત છે.

મી૦ મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખરના દ્વિતીય શ્વશુર રૂઘનાથ હેમરાજ મર્થકનું વંશવૃક્ષ.

વેદ-યજુર્; ત્રિપ્રવર; બ્રહ્મગાયત્રી; શાખા-માધ્યંદિની; મૂળનૂખ-મહેર; પેટાનુખ મર્થક;

ગોત્ર-કૌંડન; ગોર-રાજગર; કુળદેવી-ખોડીયાર તથા ગઢેચી.

હાલ નિવાસ સ્થાન અમરેલી-કાઠીઆવાડ. ધંધો-બીબા ઘડવાનો.

કરમસી (આઠમી પેઢી).

માવજી

હેમરાજ

- અભજી રહેવાસી કુંડલાના
  - માહા
    - લાધો
      - હેમરાજ
        - રૂઘનાથ
          - *બ્રી રતનબાઇ
            - બોઘાભાઇ
            - જુઠાભાઇ
            - *માધવજી (બ્રી મણી.)
              - હરિલાલ
            - પ્રેમબાઇ
            - હીરબાઇ
            - હરખબાઇ
            - અવલબાઇ
            - *મણિગૌરી ઉર્ફે ઉત્તમ સાથે મી૦ મગનલાલનો દ્વિતીય ગ્રહસ્થાશ્રમ સં. ૧૯૬૧ માં થયો.
              - બે પુત્ર ગત થયા.
          - સ્ત્રી રૂપબાઇ શિહોરમાં રહે છે.
            - ૦
          - *બ્રી પુરીબાઇ
            - *પ્રમાણંદદાસ
            - પુત્રી બાળુ
        - જાદવજી
        - જીવણ
- શામજી
  - વિઠ્ઠલ
    - ટોપણ
      - *પ્રાગજી રહેવાસી કુંડલાના. હાલ મુબઇ
    - નથુ
    - મેઘજી
- પુંજા
  - ગોપાળજી (રહેવાસી કુંડલાના)
    - કરસન
      - વશરામ
        - *ડાહ્યો (મુંબઇ)
      - *લક્ષ્મીચંદ (મુંબઇ)
      - *ટોપણ (મુંબઇમાં છે)
    - જેતા
      - *મેઘજી
        - *ઓધવજી
    - સુંદરજી
      - નાથાલાલ (ભણે છે)
  - જીવો
    - જાદવજી
      - ૦
    - રાઘવજી
      - ૦

સંશોધન કરનાર

મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખર.

સંવત ૧૯૬૪. સને ૧૯૦૮.

૧-૧૦-૧૯૦૮.

* આ નિશાનીવાળા પુરૂષો હયાત છે.

શ્રી બ્રહ્મક્ષત્રિય હિતેચ્છુ સભા.

મેનેજીંગ કમિટીમાં સેક્રેટરી તરફથી કાઢવામાં આવેલું

સરક્યુલર નં. ૮.

શુક્રવાર, તા. ૨ જી જાનેવારી ૧૯૦૪.

આપણી સભાના પ્રમુખ ભાઇ મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખર યાત્રા કરીને થોડા વખતમાં અત્રે આવનાર છે, માટે તેઓ આવે તે વખતે આપણી સભા તરફથી યોગ્ય સત્કાર થવો જોઈએ. તેના સંબંધમાં સર્વે બંધુઓ પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવશે એવી આશા છે.

સેક્રેટરી.

સર્વાનુમતે ઠરાવ.

ભાઈ મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખરને, આવે તે વખતે સ્ટેશન ઉપર યોગ્ય માન આપવું. (ફુલનો હાર તથા તોરા આપવા.)

શ્રી બ્રહ્મક્ષત્રિય હિતેચ્છુ સભા.

તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૪.

પ્રિય બંધુ,

મેનેજીંગ કમિટીએ કરેલા ઠરાવ મુજબ આપણા માનવંતા પ્રમુખ સાહેબ બંધુ **મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખરને** સત્કારવા માટે આવતી કાલે (શુક્રવારે) તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૪ ને દિને સવારના બરોબર ૭ વાગે બોરીબંદરના સ્ટેશન ઉપર જરૂર પધારવા તસ્દી લેશો.

લી૦ સ્નેહી,

પુરૂષોત્તમ પદ્મસિંહ કાકુ.

સ્ટેશન ઉપર મેલાવડો.

શુક્રવાર, તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૪.

ગઈ તા. ૨ જી જાનેવારી ૧૯૦૪ ના દિને મેનેજીંગ કમિટીએ કરેલા ઠરાવ મુજબ આપણા **માનવંતા પ્રમુખ બંધુ મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખરનો** સત્કાર કરવા માટે આમંત્રણ પત્રિકાઓ બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં ૭ વાગાનો વખત જણાવવામાં આવ્યો હતો.

ભાઈ મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખર બોરીબંદરના સ્ટેશન ઉપર સવારના બરોબર ક. ૫-૪૦ મિનિટે ટ્રેનમાંથી ઉતર્યા હતા, જે વખતે **ભાઇ ચુનીલાલ જગજીવનદાસ** તથા **ભાઈ પુરૂષોત્તમ પદ્મસિંહ કાકુ** હાજર હતા. ભાઈ પુરૂષોત્તમ પદ્મસિંહ કાકુએ ફુલનો હાર તથા તોરો પ્રમુખ સાહેબને પહેરાવ્યો હતો.

વખત અનુકુળ નહીં હોવાથી પાછળથી મેશર્સ પરસોતમ જાદવજી પ્રધાન, ઝીણાભાઈ વિઠ્ઠલદાસ, ઠાકોરદાસ જગજીવનદાસ, ભાણજી કેશવજી, ધરમસી પીતાંબરદાસ, લખમીદાસ ધરમસી, અંબાલાલ જેઠાભાઇ, કાનજી ગીરધર, લખમીદાસ ત્રીકમજી, વાલજી જીવરાજ અને ઓધવજી ઠાકરસી વગેરે આવ્યા હતા.

વીઠલ પરસોતમ,

ઉપ-પ્રમુખ.

યોજક—માસ્તર બહેચર નારણજી ઓઝા, કચ્છ, કોઠારા.

શાર્દૂલ છંદ.

પામો સર્વ પ્રકાર માન મહિમા હૈયા વિષે હર્ષ રહો,
આકાંક્ષા ઉર આપની ઉલટથી વિશ્વેશ પૂરી કરો;
ધર્મે તો દૃઢતા ધરી અધિકને સુખમાં રહેજો સદા,
આપું એવી આશ અંતરથકી ખૂશી રહો સર્વદા.

દોહરો.

જગદાધાર જગતપિતા, જગત પાળ કરૂણાળ;
અરજ અમારી આટલી, ઉર ધર દીનદયાળ.

હરિગીત છંદ.

દિલના દયાળુ દેખીઆ સત્પુત્ર દલપતરામના,
શુભ નિતી રીતી કીર્તિથી મુંબાપુરીમાં નામના;
કુળવાન ખખ્ખર કુળવિષે વધતું વધાર્યું માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મગ્નલાલના શુભ નામને. ૧

જેના પ્રતાપી પૂર્વજો પણ માનથી પંકાયલા,
નિતીજ્ઞ નિવડે નર બધા ખ્યાતિ વિષે અંકાયલા;
એ કુટુંબમાં આ રત્નરુપ રહેજો ખુશીના ખ્યાલમાં,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મગ્નલાલના શુભ કામમાં. ૨

વિદ્યા વિનોદી ચતુર ને સદ્‌ગુણના ભંડાર છે,
ગરવા વળી ગંભીરાઇ સાથે કીર્તિનો વિસ્તાર છે;
વિદ્વાન સાક્ષર વર્ગમાં પામે અધિક સન્માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મગ્નલાલના શુભ નામને. ૩

પ્રેમે લખ્યાં છે પુસ્તકો પુરી વિદ્વતા તો વાપરી,
સુંદર સોદાગર, જગડુનાં ચરિત્રો લખ્યાં શોધો કરી;
તીર્થોતણાં વર્ણન લખી સારૂં પહોંચાડ્યું ધ્યાનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મગ્નલાલના શુભ નામને. ૪

સગાં સંબંધી સ્નેહી કે આશ્રીતને આદર દઈ,
શુભ કામમાં સારી સલાહ ને સહાય દે તસ્દી લઈ;
મોટાઈના આ ચિન્હથી આ કુળ પામે માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મગ્નલાલના શુભ નામને. ૫

સ્વર્ગીય દલપતરામ પણ, પ્રખ્યાતિ પૂરી પામીયા,
મમતાળુ માયાળુપણે બહુ આશ્રીતો આધારીઆ;
સરકારમાં સન્માન પામી સારૂં પામ્યા માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મગ્નલાલના શુભ નામને. ૬

આ જીંદગીમાં આશ્રીત બહેચર ઉપકારી એમનો,
સુખરૂપ રહે છે આત્મા પ્રતાપ ખખ્ખર કુળનો;
ઉપકારી થઇ આશીશ દે એ વંશના વિસ્તારને.
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મગ્નલાલના શુભ નામને ૭

દીર્ઘાયુ બાવાજી રહો શુભ પુત્ર મગનલાલના,
કુળ દીપક ને કર્મી થશે જગમાં વધો બહુ નામના;
વિદ્યા ભણી ગણી ચતુર થઇ ને પામજો સન્માનને,
અવિનાશી આપો અતુલ યશ મગ્નલાલના શુભ નામને. ૮

દોહરો.

પ્રભુ કૃપાળુ પ્રણમીને, પ્રેમે લાગું પાય;
ખખ્ખર વંશ જ ખુશ રહો, એ માગું જગરાય.

શ્રી. મગનલાલના આવાગમન પ્રસંગે યોજક–દીવના પ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રી વિદ્વદ્વર્ય હીરજી રામજી અધ્યારૂ.

—+++∞+++—

मालिनी वृत्त.

प्रवरगुणगणाली रम्यसौजन्यशाली
परमनयविशाली भूतसत्कीर्ति माली ।
उपकृति करणोद्यन्मानसः सज्जनार्यो
जयतु मगनलालः स्वीयवंशावतंसः ॥ १ ॥

शिखरणी.

गुणग्रामो बाल्यात्प्रभृति विदुषश्चेतासि मुदा
सरस्वत्या साकं निवसति सुखं यस्य सुमतेः ।
निवासोऽत्रास्माकं कथमिति धियादुर्गुणगणैः
परित्यक्तः श्रीमान् वर मगनलालः स जयतु ॥ २ ॥

शार्दूल.

सन्मत्या व्यवहारमार्गचतुरो विद्याविनोदालयो
विद्वद्वृंदमनः प्रमोदजनकः कारुण्यपूर्णाशयः ।
सत्यासत्यविचारणप्रणयधीर्धर्मावलंबी सदा
जीयाच्छ्री दलपत्तरामतनुजः सौजन्यधन्यश्चिरं ॥ ३ ॥

तीर्थानामवगाहनेन बहुधा सद्द्रव्यदानेन वा
स्वात्मानं कृतकृत्यमत्र जनयन् सम्यक् जनन्यासह ।
भक्त्युद्रेकमतंद्रितं शिवपदांभोजे समुल्लासयन्
जीयाच्छ्री दलपत्तरामतनयः सद्भाग्यभाक् भूतले ॥ ४ ॥

યોજક—શાસ્ત્રી પોપટલાલ અંબાશંકર, જામનગર.

श्रीयुतब्रह्मक्षत्रिय श्रीदलपतरामपुत्रश्रीमगनलालमहाशयानां

प्रशस्तिपत्रश्लोकाः

—-:o:—

स्रग्धराछन्दः

श्रीमन्तो मग्नलालाः सततगुरुगुणाः श्रौतवादानुगत्या
ब्रह्मक्षत्रार्यवर्णाः परहितपरमौदार्यगांभीर्यरक्ताः ।
गीर्वाणोद्भूतवाणीप्रभृतिविविधसद्भारतीभाग्यभासो-
भायासुर्भूमिभागेष्वनवरतसदुद्योगयोगप्रसक्ताः ॥ १ ॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

वागर्थे भवभूतिसूक्तिनयवत् सर्वे पुमर्थाश्चिरं
यानागत्यानिषेदुरप्रतिहताः स्वस्वाविरोधेन ते ।
मन्वाद्यार्षसुधर्मसत्पथचराः स्वप्नेपि दोषायुता
जीयासुर्निगमक्षतावनकृतेरन्वर्थितस्वान्वयाः ॥ २ ॥

स्रग्धराछन्दः ।

यद्यद्भूतीन्दिराद्यैरतुलसुरगुणैर्युक्तमेतन्ममांशं
सत्त्वंविद्धीति विष्णोरवितथवचनात्तद्गुणान् यन्निरीक्ष्य ।
विद्वद्विप्रादिवर्णैर्विविधकृतसदातुष्टितुष्टैः प्रशस्ता
दीनानाथाद्यनेकोद्धरणकरणसन्मार्गगास्ते जयन्तु ॥ ३ ॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

ये केचिद्धनिनः परार्थघटकास्तेदुर्लभा भारती-
भूषाये दुरवग्रहग्रहसिता निस्वाः परार्थाक्षमाः ।
पद्मापद्मजजानिवासभवनं पारार्थ्यनिष्ठाः सदा-
प्येतेहङ्कृतिवर्जिताः प्रतिभया जीवन्तु दीर्घायुषः ॥ ४ ॥

गुणैस्त्रिभिर्ग्राह्यगुणाधरायां हिताय सेव्याः सुजनैरुपास्याः ।
सतां समाजे विदितार्यवृत्ताः श्रीमग्नलाला दलपत्तनूजाः ॥ ५ ॥
अध्यापककाशिलालः शास्त्रीशुकसंज्ञकश्च गुणतुष्टौ ।
मोहमयीनूतनपुरवास्तव्यौ मग्नलालमनुवदतः ॥ ६ ॥

——:o:——

યોજક—શ્રી માંગરોળ વૈષ્ણવ સુબોધિની પાઠશાળાના અધ્યાપક
શાસ્ત્રી કાશીરામ કહાનજી.

श्री खक्खर कुलतिलकम्
दलपतरामात्मजं मगनलालम् ।
हरिर्भक्तं पायात्
प्राणजीवनवर्मणस्तु नप्तारम् ॥ १ ॥

——:o:——

યોજક:—ગોંડળનિવાસી શાસ્ત્રી મુકુંદજી મૂલજી, દ્વારિકા
સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક, દ્વારિકા.

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

दिव्याद्वीपपुरीह फ्रेंचनगरी तत्राजनिपुण्यवान्
ब्रह्मक्षत्रियप्राणिजीवनइति धन्याकुमारीपतिः ॥
पुण्यैःपूर्वजनार्जितैर्नरमणिः सत्सौख्यचिंतामणि-
स्तत्सूनुर्दलपत्तरामइति संजज्ञौ सतामग्रणीः ॥ १ ॥

*रामाङ्काष्टधरामितेऽतिपुनीते सम्वत्सरेवैक्रमे
बाहुले धवले दले शिवतिथौ ये जन्मभाजोऽभवन् ॥
बाल्यादेव कलासु कौशलतया विद्याःकलाश्चार्जिता
स्ताभिस्तूर्णमभिज्ञमान्यपदवीं सन्मानपूर्वं गताः ॥ २ ॥

मुम्बायामथराजदूर्गनगरे कच्छेषु स्वच्छेष्वपि
विद्यावल्लितता तयैव जनतायाश्चोन्नतिःसाधिता ॥
बुद्धिवर्धकनामधेयपरिषत्पत्रं च तन्नामकं
निर्मायोत्तमशैलिनार्यजनुषां साहित्यसेवाकृता ॥ ३ ॥

ये प्रत्नाङ्कितलेखद्रव्यनिवहानामर्जनेऽत्युत्सुका
नित्यं सज्जनतारतास्तदपि ये भूपप्रियंभावुकाः ॥
भूरिग्रन्थविलेखका इतिबुधैः पत्रादिषु वर्णिता
यद्दाक्षिण्यमवेक्ष्य भूपमणिना रावस्यपद्व्यार्पिता ॥ ४ ॥

धर्म्याऽऽचारपरायणा पतिपदाब्जैकाग्रचित्तान्विता
देवी सत्कुलसंभवाऽतिसरला सौशील्यसंभूषिता ॥
या येषां गृहिणीपदं गतवती नष्टाङ्गना युग्मके
श्लक्ष्णं सा तनुजत्रयं च तुळजागौरीममूतात्मजाम् ॥ ५ ॥

---

* १८९३

*नक्षत्रोत्तरनन्दचन्द्रप्रमिते पक्षेपरेवत्सरे
कार्तिके तृतीयादिने जनिरभूद्येषामुदारात्मनाम् ॥
ये शान्ताः स्मितभाषिणोऽतिविमलोदाराशयाःसन्नया
विद्योद्योगविलासिनोऽन्वहमहङ्कारादिभिर्वर्जिताः ॥ ६ ॥
जातीयाऽर्भकपालनैकप्रवरा विद्याप्रदानोद्धुरा
नव्ये काव्यकलाकलापकलने प्रेम्णैकबद्धादराः ॥
लक्षाऽतीतगुणोल्लसन्नरवराः कारुण्यधाराधरा
जीयासुर्जगतीतले मगनलालाख्याधराःखक्खराः ॥ ७ ॥
यैःशाकुन्तलनाटकीयसरला टीका कृता गौर्जरी
चारित्र्ये जगडाभिधस्य परमा संदर्श्यते माधुरी ।
यैर्नव्याद्भुतवेश्मपद्वरचनाश्चातुर्यतश्चक्रिरे
पत्रैर्यत्कवितास्तुतिश्च विबुधैःसौन्दर्यसोदागरे ॥ ८ ॥
विद्वद्भिर्गणितागमज्ञकुशलैरत्युद्धुतं पाटवं
पर्यालोच्य परीक्षयोच्चपद्वी येषामिहैवार्पिता ।
ये †न्यासगृहवित्तवृद्धिगणनायां गौरवेणान्विता
स्तनैजनृडिरेक्टरप्रमुखइत्यादिप्रतिष्ठां गताः ॥ ९ ॥
भव्या भारतभूरियं भगवतीत्यालोच्य श्रद्धान्वितै
स्तन्मध्यंगतपूतधामप्रतिमापूजावलोकादिकं ॥
कर्तुं पुत्रकलत्रमित्रसहितैः कौटुम्बिनैर्भूतये
यात्राभूरिव्ययैरिलाङ्गनवकुसंख्ये‡कृतावत्सरे ॥ १० ॥
धामाङ्गी विमलान्वयाऽर्जितनया लक्ष्मीर्महापूर्विका
दैवाद्दिव्यपदंगतेतिरमणीरत्नं मणिराख्यया ॥
यद्दाम्पत्यमलंचकार कुलजा बावाजिराजाह्वयं
प्रासूताऽन्वयवृद्धिदं कृतमुदं दीर्घायुषं पुत्रकम् ॥ ११ ॥

---

* १९२७. † बेंक. ‡ १९६१.

सत्कीर्त्याऽऽकलितं कलङ्करहितं मानोर्जितं यत्कुलं
विद्यौदार्यविवेकवैभवसुताऽऽरोग्यादिभिः संकुलं ॥
नित्यं विश्वजनीतकर्मनिरतं सद्धर्मकर्मोद्यतं
पायादब्धिसुतापतिः प्रतिदिनं देयादमन्दां मुदम् ॥ १२ ॥

मित्रोदयमभिलपताऽध्वर्युकुलोद्भव मुरारितनयेन
शिवलालेन शुभार्थं नियोजितेनात्मजेन पुष्पजितः॥१॥१३॥
संस्कृतशालाध्यापकवर्येण द्वारिकास्थितेनोच्चैः ॥
स्वाशीर्वचनसुमौघो, मुकुन्दजिच्छास्त्रिणाऽर्प्यते सैषः॥२॥१४॥

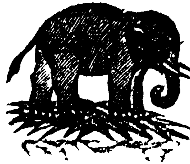
॥ शुभंभूयादितिशम् ॥

------:०:------

ઈડર ગ્રામ નિવાસી પંડિતવર્ય શુક્લ શિવરામ મયારામ તરફથી

શાર્દૂલ.

દાસી દાસ હિરામણી હયરથો ઉંચા અવાજે અતિ,
આપો ઈશ અનંત સુખ વિભવો સૌભાગ્ય સુસંગતિ;
વામો કષ્ટ અરિષ્ટ વિઘ્ન વિપતિ પામો વળી સંતતિ,
આપે શિવરામ આજ ઉરથી આશિષ આનંદથી. ૧

કોચીનના વિદ્વદ્વર્ય પંડિત સરસ્વતિ પુત્ર શ્રી દામોદર મોહનજી શર્માએ રચેલી,

મગનબાવની.

—:o:—

શ્રી જગદીશ્વર પાદ યુગ, વંદું નામી શિષ;
વિમળ વાણી વદવા તણી, માગું એ આશિષ. ૧

શ્રી ગણપતિ શ્રી શારદા, ને વંદું આ વાર;
મગનબાવની હું રચું, આણીને મન-પ્યાર. ૨

પૂરવના ઋણથી મળે, માતપિતા સુત નાર;
મગનભાઈ અંતે સહુ, છે અળગા રહેનાર. ૩

પાંચ તત્વનો દેહ આ, કાળ તણે આધીન;
ક્ષણભંગુર તે જાણીએ, ગર્વ ન ધરીએ મન. ૪

ઉત્તમ દેહ મનુષ્યનો, મળે ન વારંવાર;
મગનભાઈ એ કારણે, ભજીએ જગ કીરતાર. ૫

શીળ દયા સંતોષને, ધરીએ મન મોઝાર;
મગનભાઈ કરીએ સદા, બનતો પર ઉપકાર. ૬

શીળ સમું આ જગતમાં, બીજું નહીં સાધન;
મગનભાઈ એના બળે, દેવો પણ આધીન. ૭

કામ ક્રોધ મદ લોભ એ, શત્રુ મહા બળવાન;
મગનભાઇ જે એમને, જીતે તે ગુણવાન. ૮

બંધન આ જગમાં ઘણાં, સ્નેહ સમો નહિ કોય;
મગનભાઈ શ્રી પ્રભુ પદે, ધરતા મુક્તિ હોય. ૯

અભિલાષા પરદારની, ધરીએ નહિ મનમાં જ;
મગનલાલ એ કારણે, ગયું રાવણનું રાજ. ૧૦

મગનલાલ આ જગતમાં, કરવાના એ કામ;
દેવામાં ટુકડો ભલો, લેવામાં પ્રભુ નામ. ૧૧

નારીજન નિજ હાથને, લખીને પૂજે ભીંત;
મગનભાઈ તે તો ફળે, સાચી પ્રેમ પતિત. ૧૨

મગનભાઈ આ જગ વિષે, ત્રણ છે રત્ન અમુલ્ય;
અન્ન જળ ને મીઠાં વચન, અવર ન એની તુલ્ય. ૧૩

મૃતક દેહને દે પ્રભુ, કપડાં ને વળી આગ;
મગનલાલ ચિંતા કરે, તે નર તો હતભાગ. ૧૪

રામ નહિ જ્યાં કામ છે, કામ નહીં ત્યાં રામ;
મગનભાઈ બે નવ રહે, રવિ રજની એક ઠામ. ૧૫

ધન સ્વારથના કારણે, પ્રિત કરે સહુ કોય;
મગનભાઇ તે પ્રિત છે, એથી અળગી હોય. ૧૬

જડ ચેતન ગુણ દોષમય, વિશ્વ રચ્યું કીરતાર;
મગનભાઈ ગુણ લીજીએ, તજીને દોષ વિકાર. ૧૭

સંત પંથ અપવર્ગના, કામી નરકના પંથ;
મગનલાલ એમ જ કરે, સઘળા જે સદગ્રંથ. ૧૮

ગંગાબાળે પાપને, શશી મટાડે તાપ;
કલ્પવૃક્ષ કાપે સદા, દરિદ્રજન સંતાપ. ૧૯

તાપ પાપ દારિદ્રતા, સંતસંગથી જાય;
મગનલાલ ભગવંતપદ, મળવા એહ ઉપાય. ૨૦

હરિ કરતાં હરિદાસનો, મહિમા અપરંપાર;
મગનલાલ પ્રભુ નવ ધરે, જે રૂદિયા મોઝાર. ૨૧

મગનભાઈ આ જગ વિષે, ક્રોધ મહા દુઃખ દાઈ;
જ્યારે તે ઉરમાં વસે, શુધ રહે નહીં કાંઈ. ૨૨

ક્રોધી જન આવેશમાં, વદે ન વદવા બોલ;
મગનભાઈ એ કારણે, રહે ન એનો તોલ, ૨૩

સ્થીર મગજ રાખી સદા, કરે જન હિત ઉપકાર;
ધન્યવાદ તેને ખરો, મગનભાઈ નિર્ધાર. ૨૪

કંચન ને વળી કામિની, જેણે તજી મન માંહ્ય;
મગનભાઈ તે સુખી થયો, ખરો એ જ ઉપાય. ૨૫

કાયા કાચી કાચની, કટકા કોટી થાય;
મગનભાઈ એ તો સદા, ક્ષણભંગુર કહેવાય. ૨૬

ગર્વ તેનો શું રાખીએ, દયા નહીં લવ લેશ;
મગનલાલ ધર્મી થજે, એ મ્હારો ઉપદેશ. ૨૭

દયા દાનને દીનતા, દાનવીરના દાન;
મગનલાલ રાખો તમે, જગ જગ પામો માન. ૨૮

કરૂણા એ કિરતારની, હામ હામ ને દામ;
મગનભાઈ તમને મળ્યાં, કરીને રૂડાં કામ. ૨૯

ગુણવંતને ગણના ઘણી, ગંભીર મગન ગણાય;
મૂરખને મમતા ઘણી, સમજ સમજ પસ્તાય. ૩૦

રહેમ રાખી રંક રાંકને, રાજી રાખવા રોજ;
મગનભાઈ આ જગ વિષે, ખરી નામના એજ. ૩૧

મગનલાલ તમે લાલ છો, લાલા લાલા લાલ;
લાવણ્યની લીલા લહો, જય શ્રી નટવરલાલ. ૩૨

ગુલાબને કાંટા ઘણા, ચેની તોડ કોય;
મઘ્મ કરે મન મગનનું, સરસ સુગંધી હોય. ૩૩

દુઃખીના દુઃખ દુર કરો, નિત ગરીબ ગાય અવાજ;
મગનભાઈ આશિષ લીયો, થઈને ગરીબ નિવાજ. ૩૪

કીરત કેરા કોટડાં, પાડયાં નાહી પડંત;
મગનભાઈ એવા નરો, માંગ્યા નાહી મળંત. ૩૫

નામ હંમેશા કામ છે, હરિ નામ તે કામ;
મગનભાઇ દિલમાં ધરો, અવર ન બીજું નામ. ૩૬

હરિ હરિની માળા જપો, રાખીને શુદ્ધ નેમ;
મગનભાઈ તુજને મળે, અમુલ્ય હરિનો પ્રેમ. ૩૭

હરિ હરશે સર્વ આપદા, ખરો એ તારણહાર;
મગનભાઈ તૂં મન વિષે, ધારણ કર નિર્ધાર. ૩૮

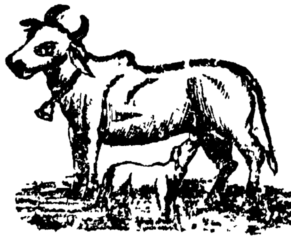
સગાં સ્નેહી નિજ ભાઇ બ્હેન, ન આવે કોઈ સંગાથ;
મગનભાઇ આ જગ વિષે, હાથે કર્યું એ સાથ. ૩૯

પાપ પુન્ય એ ભાઈ બેય, આવશે તારી સાથ;
મગનભાઈ માટે તમે, પુન્ય કરો નિજ હાથ. ૪૦

ખાલી હાથે આવીયા, ને જાવું ખાલી હાથ;
મગનભાઈ માટે તમે, પુન્ય કરો નિજ હાથ. ૪૧

બાંધી મુઠે આવીયા, ને જાવું ખુલ્લે હાથ;
પાપ પુન્યનો ગાંઠડો, મગનભાઈ નિજ સાથ. ૪૨

ખેતીને તમે ચાલજો, મગનભાઈ હુશિયાર;
વાવો તેવું ઉગશે, કર્મ તણાં સંસ્કાર. ૪૩
સુરતથી કીરત વધે, વિના પંખ ઉડી જાય;
મગનલાલજી શું કહું, કિરત કદી નવ જાય. ૪૪
માટે રૂડાં કૃત કરો, જનમી જગ મોઝાર;
મગનભાઈ જેથી મળે, આશિષ વારંવાર. ૪૫
ખાનપાન ને મોજ છે, ચાંદનીના દિન ચાર;
મગનભાઈ એ ઘડપણે, જણાય સોંસર સાર. ૪૬
ધર્મ મર્મ જે આપણો, કદી ન તજવો યાર;
મગનભાઈ તમને કહું, સમજી લાખનવાર. ૪૭
સત્યનો પાયો રચી, ચણો ધર્મના કામ;
મગનભાઈ રહેશે સદા, દીર્ઘકાળ પ્રભુ ધામ. ૪૮
દામોદર હું વિપ્ર જે, **મોહનજી** સુત જાણુ;
મગનબાવની મેં રચી, પ્રેમતણાં યશગાન. ૪૯
મગનભાઈ તમે આવીયા, સહ કુટુંબ પરિવાર;
વૃદ્ધ માત સાથે લઈ, કોચીન પુર મોઝાર. ૫૦
મમગેહે આનંદ થયો, હર્ષ તણો નહિ પાર;
મગ્ન મનના દેખીયા, મગનલાલ નિર્ધાર. ૫૧
દામોદર આશિષ દીયે, **મગનલાલ** ગુણધામ;
વંશવૃદ્ધિ આરોગ્યતા, ધન પામો યશ નામ. ૫૨

સ્વધર્મપુત્ર* પ્રત્યે ઉદ્ગાર

રવિ–મધ્યરાત્રિ, ૨૨-૫-૧૯૧૦

——:o:——

મણિ મ્હારા, અહો ! પ્યારા,
ગમે નહિ કાંઈ, વિના ત્હારા. ૧

નહિ દિલની, ખુલે વાતો,
લાગી બહુ આગ, તનમાં તો. ૨

લગન લાગી, મગનમાં જે,
દયા સિંધુ ગગનમાં તે. ૩

લખું લેખ લાખ લલકારી,
પછી રસ પ્રેમ લીયો ભારી. ૪

તન મન ત્હેં, લીધું તોડી,
રાખું દિલ કામથી જોડી. ૫

મનો મન સાખ દીયે ત્હારી,
ખરોખર. ખેલ ચમત્કારી. ૬

ખરે કહું પુત્ર, મણિઆ તૂં,
રમણમાં રમ, રસિલા તૂં. ૭

મ. દ. ખ.

---

*મરહુમ મી. મણિલાલ ધર્મદાસ પટેલનું અવસાન અમદાવાદમાં તા. ૩૦મી અકટોબર, સને ૧૯૧૧, સં. ૧૯૬૮ ના કાર્તિક શુદિ ૮ ને સોમવાર ને દિને થયું.

*ધી યંગમેન્સ હિન્દુ એસોસીએશનનો ચોથો વાર્ષિક સમારંભ.

योजक—रामराव गणपतराव देसाई.

(**चाल**—श्री नव नवरी भासे.)

गा प्रियधनिका येई ॥
वरुनि परिषदीं प्रमुख आसना ॥
शोभा तुझी या सुदिना पाहीं ॥ १ ॥
दलपततनया मगनलालजी ॥
दीन जना हो सदया भाई ॥ २ ॥
खक्कर—कुलजा—साह्य देऊनि ॥
सकल आपदा विलयां नेई ॥ ३ ॥

(**चाल**—या नव नवल नयनोत्सवा.)

संसदि युवक हृदयोत्सवा ॥
पर-हित-तत्पर-शुभ-गुण गौरव-विभवा ॥
पाहुनि बहु सुख जीवा ॥ ४ ॥
भूतदयेची अभिनव दीक्षा ॥
परोपकृतिची सुंदर शिक्षा ॥
कर्तव्याची मंगल कक्षा ॥
परिषद् ही जनसेवा ॥ ५ ॥

---

*ધી યંગ મેન્સ હિંદુ એસોસીએશનનો ચોથો વાર્ષિક સમારંભ મી. **મગન-લાલ દલપત્તરામ ખખ્ખરના** અધ્યક્ષપણા હેઠળ, તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી **સને ૧૯૧૫,** સંવત્ ૧૯૭૧ ના પોષ વદિ ૯ ને રવિવારને દિને ઉજવવામાં આવ્યો હતો, તે વખતે મજકુર એસોસીએશનની ફ્રી નાઈટ સ્કૂલના ફત્તેહમંદ વિદ્યાર્થીઓને મી. **મગનલાલના** ધર્મપત્ની અખંડસૌભાગ્યવતી **મણિગૌરીએ** ઈનામો વહેંચી આપ્યા હતા, અને મી. મગનલાલ એસોસીએશનના પેટ્રન થયા. એ મેળાવડા **પ્રસંગે** મી **મગનલાલના** માનમાં ઉપર જણાવેલી મરાઠી કવિતાઓ ગાવામાં આવી હતી.

મી. મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખરના માનમાં બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિ તરફથી કરવામાં આવેલો મેળાવડો.

—:o:—

નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મી. મગનલાલ દલપત્તરામ ખખ્ખરને જે. પી. નો માનવંત ઇલ્કાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો, તે માટે મુંબઈ સરકારનો આભાર માનવા, તથા મી. મગનલાલને માનપત્ર આપવા મુંબઇમાં વસતી તેમની બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિ તરફથી એક ભવ્ય મેળાવડો જ્ઞાતિની વાડીમાં શેઠ હરિચંદ રૂપચંદના પ્રમુખપણા હેઠળ બુધવાર, તા. ૧૮ મી નવેંબર, સને ૧૯૧૪ ની રાત્રે આઠ વાગે કરવામાં આવ્યો હતો. વાડીને ધ્વજ પતાકા તથા વાવટા તોરણોથી શણગારી, રોશનીથી દેદીપ્યમાન કરવામાં આવી હતી. સભાનો વખત બરાબર આઠ વાગાનો હોવાથી આમંત્રેલા પરોણાઓ વખતસર આવી પહોંચ્યા હતા. અને લગભગ ચારસો ગૃહસ્થોથી વાડીનું મકાન ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું. મજકુર જ્ઞાતિના તથા બીજાઓમાં પ્રમુખ ઉપરાંત મેશર્સ. વિઠ્ઠલદાસ પુરૂષોત્તમ, દાક્તર શિવશંકર રામચંદ્ર સોનેજી, રણછોડદાસ જીણાભાઇ, ત્રિભુવનદાસ ઠાકોરદાસ, કેશવજી હીરજી તેન્નણી, મુરારજી ત્રિકમજી, પુરૂષોત્તમ જાદવજી પ્રધાન, માવજી લક્ષ્મીદાસ, કેવળરામ લાલચંદ, તુળસીદાસ જગજીવનદાસ, ખીમચંદ માધવજી, દામોદરદાસ માણેકચંદ, પુરૂષોત્તમ પદમસી કાકુ, ધરમદાસ અંબારામ, જમીઅતરામ જગજીવનદાસ, બાવાજીરાજ મગનલાલ ખખ્ખર, દલપતરામ ધરમદાસ, નગીનદાસ જીણાભાઇ, રવિશંકર જીણાભાઇ, સદાનંદ પુરૂષોત્તમ, દુર્ગાદાસ દેવીદાસ, હરિચંદ રામચંદ, નરોત્તમ વિઠ્ઠલદાસ, દામોદર નરસી, કાશીનાથ વિશ્વનાથ, પુરૂષોત્તમ ગોપાળદાસ, જમનાદાસ ત્રિભુવન, મંગળદાસ નાનાભાઇ, કલ્યાણજી હેમરાજ, વેલજી રામજી, ધરમસી પીતાંબર, ત્રિકમજી રૂગનાથ પડીઆ, રામજી વીરજી, મુળજી હેમરાજ, પુરૂષોત્તમ શ્રીરામ, શીવજી લધા, કરસનજી શીવજી, ડાહ્યાલાલ હરજીવન, વસનજી ભાણજી, મુળજી કાનજી, દયાળ કુંવરજી, ધનજી મુળજી, આણંદજી દયાળ, વસરામ હરજી, ટેહેલીયાણી રામબાઈ, ટેહેલીઆ કેશવજી અને નરભેરામ, વગેરે, વગેરે હતા. તે ઉપરાંત અન્ય જ્ઞાતિમાંથી જે ગૃહસ્થો હાજર હતા તેમાં મુખ્ય;— મેશર્સ દેવીદાસ જે. દેશાઇ સાલીસીટર, બાલુભાઈ કહાનદાસ,

નાનાલાલ પરભુરામ, રાવબહાદુર કેશવજી નથુ સેલર, મેશર્સ. વસનજી નારણજી ભીમજી, વસનજી મોનજી, કરસનદાસ ઠાકરસી રવજી, ફરદુનજી બમનજી જીજીભાઈ, મગનલાલ પુરૂષોત્તમ પાઠક, હીંમતલાલ જુગલદાસ, ગોરધનદાસ કરસનદાસ સરાફ, દાકતર મોરેશ્વર ચિન્તામણ જાવલે, દાકતર નગીનદાસ પ્રાણજીવનદાસ મહેતા, દાકતર ગીરધરલાલ માણેકલાલ, જ્યોતિર્વિભૂષણ શાસ્ત્રી શિવલાલ મોરારજી, શાસ્ત્રી હીરજી ગૌરીશંકર, શાસ્ત્રી હરિદત્ત, વૈદ્યરાજ રામદાસ જેઠાભાઈ વેદાંત, વૈદ્ય પ્રાણજીવન ગૌરીશંકર, શાસ્ત્રી ત્રિભુવન રામજી શર્મા વૈદ્ય, કવિ ભાઈશંકર વિદ્યારામ પંડિત, કવિ ભવાનીશંકર હરગોવિંદ ઠાકર, આણંદરાવ ભાઉ ઇજનેર, ઓધવજી ધનજીભાઈ ઈજનેર, ગોરધનદાસ લખમણદાસ ઇજનેર, સુંદરદાસ પીતાંબર, જમનાદાસ ગોરધનદાસ તથા તેની પુત્રી ચંપાવતી, રણછોડદાસ હંસરાજ, હરજીવન મેઘજી, ગુલાબચંદ સુંદરજી, ગોકળદાસ રણછોડદાસ, નરભેરામ પ્રાણજીવન, ઠાકોરદાસ વિઠ્ઠલદાસ ભણશાલી, હરિદાસ મદનજી, વ્રજલાલ સુંદરજી, નગીનદાસ નીર્ભયરામ, ઠાકોરદાસ નાનાભાઈ, સી. એમ. ચુડાવાળા, ગોવિન્દજી મુળજી રાવળ, હરિલાલ નરોત્તમદાસ દમણીઆ, મગનલાલ નારણદાસ મોદી, રતનલાલ વિઠ્ઠલદાસ, ચીન્તુ છાપણીવાળા, નારાયણરાવ રામચંદ્ર સંજીત, ગજાનંદ નાના. અમૃતલાલ જીવણદાસ ચીતળીઆ, મોતીભાઈ મણીભાઈ મહેતા, જગજીવન ગીલાભાઈ, ભટ દુર્લભજી નાનજી, નાથાલાલ ચુનીલાલ, જમનાદાસ હરખજી સંઘવી, વગેરે, વગેરે તથા સ્ત્રી વર્ગ પણ હતા.

દાકતર **શિવશંકર રામચંદ્ર સોનજીની** દરખાસ્ત ઉપરથી **અને** મી૦ **તુળસીદાસ જગજીવનદાસના** અનુમોદનથી શેઠ **હરિચંદ રૂપચંદે** તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. મી૦ જયંતીલાલ **મગનલાલ પાઠકે** મંગળાચરણના શ્લોક સાથે શરૂઆત કરી હતી. તે પછી મી૦ **જમનાદાસ ગોરધનદાસની** સાત વર્ષની બાળકી **ચંપાવતીએ** શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાંથી કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો મધુર સ્વરમાં બોલી સભાનું મન રંજન કર્યું હતું. બાદ મેળાવડાનું કામ શરૂ થતાં મી૦ **વિઠ્ઠલદાસ પરસોતમે** એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે "નામદાર બ્રિટિશ સરકારે મી૦ **મગનલાલ** દલપતરામ **ખખ્ખરને 'જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ'**ના માનવંત ખિતાબ બક્ષ્યો છે, તે માટે બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિ તે નામદારની અત્યંત આભારી થઈ છે." તે સર્વાનુમતે

પસાર થયો હતો, અને પ્રમુખ સાહેબની સહી સાથે મજકુર ઠરાવ નામદાર સરકાર ઉપર મોકલી આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. ત્યારબાદ મેશર્સ **મગનલાલ પુરૂષોત્તમ પાઠક** તથા શાસ્ત્રી **હીરજી ગૌરીશંકરે** કેટલુંએક વિવેચન કર્યા બાદ કવિ **ભવાનિશંકર હુરગોવનદાસ ઠાકરે** જણાવ્યું કેઃ—

આજે આપ સર્વે સાક્ષરોની સમક્ષમાં મારે જણાવવું જોઇએ કે સદ્‌ગુણાલંકૃત, સ્વદેશાભિમાની અને જ્ઞાતિ શુભેચ્છક, વળી પરોપકારી **સદ્‌ગૃહસ્થ** શ્રીયુત રા. રા. **મગનલાલ** દલપતરામ **ખખ્ખરને** આપણી નામદાર બ્રિટિશ ગવર્નમેંટે સુલેહના અમલદાર એટલે કે "જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ" નો જે માનવંત ઇલિકાબ બક્ષ્યો છે, તેને માટે માયાળુ સરકારનો આ સ્થળે અતિ હર્ષપૂર્વક આભાર માનવા સારૂ, તેમ જ શ્રીયુત મગનલાલભાઇને માનપત્ર આપવા સારૂ આપણે સર્વે અહીંઆં એકઠા મળ્યા છીએ, તો આવા માંગલિક પ્રસંગે મારા જેવાને આનંદમાં ભાગ લેવાનો સોનેરી અવસર મળ્યો છે તેથી મારૂં હૃદય હર્ષના ઉભરાઓથી આલ્હાદિત બની એક માંગલિક ગીત ગાવાની ઇચ્છા કરી રહ્યું છે. તે આપ શ્રવણ કરશોઃ—

રાગ માલકોશ.

થયો હર્ષ આજે અમો સર્વને,
વધાર્યો તમે હિન્દના ગર્વને..........થયો.
મળ્યા અત્ર પ્રેમાળ ભ્રાતૃજનો.
પ્રકાશ્યો દીવાકર શ્રી ગુર્જર તણો..........થયો.

સમેલનો આવાં ખરેખર, પૃથ્વીમાં પ્રસરે ઘણાં,
સૌ **શસ્ત્ર** સજ્જીત બને, આર્યાવર્ત ઉન્નતિ તણાં.
જ્યાં ઝળકતું છે તેજ, એવા આર્યવીર રત્નો તણું,
ત્યાં સ્નેહને સદ્‌જ્ઞાન હરનિશ, વૃદ્ધિ પામે અતિ ઘણું.
લીધો પરીશ્રમ અતી આપે, દેશ શૌર્ય વધારવા.
દીપાવ્યું **દલપત** નામ, કરી શુભ કામ પરઉપકારના.
જે. પી. તણા ઇલ્કાબ ધારી, જય કરો આ જગ વિષે,
કીર્તી તણા શિખરે ચઢાવી, વીજય શ્રીહરી આપશે.
જીવો સુખ સાગર તરંગો મહીં,
વધો સુખ સંપત્તિ શાંતિ સહી;
પ્રભુ પાસ યાચું એ આશીષને.
થઇ મગ્ન આપું **મગનલાલને**......થયો.

બાદ **બોમ્બે પ્રોવિન્સ્યલ બેંક**ના **મેનેજર** અને **પાલનપુર રાજ્ય**ના **એજન્ટ** મી૦ **બાલુભાઈ** કહાનદાસ પોતાની છટાદાર ભાષામાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યાઃ—

મી૦ બાલુભાઈ કહાનદાસનું ભાષણ.

બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિકુળ દીપક વયોવૃદ્ધ પ્રમુખ મહાશય, મી૦ મગનલાલના સજ્જન અને સદ્‌ગૃહસ્થ જ્ઞાતિ બંધુઓ, અને અન્ય પ્રેક્ષક બંધુઓ ! મી૦ **મગનલાલ** દલપતરામ ખખ્ખરને સરકારે સુપ્રત કરેલા **જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ**ના માનવંત ખિતાબની પિછાન કરવાને આજે આપણે એકત્ર થએલા છીએ. તેમ જ નામદાર સરકારનો આભાર માનવો તે પણ આપણા આજના આ મેળાવડાનો હેતુ છે.

મી૦ **મગનલાલ** મ્હારા પરમ મિત્ર હોવાથી મ્હારા અંતઃકરણ ઉપર હર્ષના આવેશનું દબાણ વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આજના પ્રસંગને લગતું વિવેચન જો હું ઉત્તમ પ્રકારે અથવા તો વિસ્તારિત સ્વરૂપમાં નહીં કરી શકું તો શ્રોતાજનો મને ક્ષમા કરશે.

મ્હારા પરમ ભાગ્યશાળી મિત્ર મી૦ **મગનલાલના** સદ્‌ગત પિતાશ્રી **રાવ સાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખરના** વિષયમાં વિશેષ બોલવાની જરૂર નથી, પરંતુ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે સાહિત્યના ઉપાસકો ઉપર તેઓ એક મુકુટમણિ હતા. જ્યારે આપણા ભારતવર્ષ ઉપર ન્યાયી અને માયાળુ બ્રિટિશ સરકારનો અમલ શરૂ થયો, અને તેમણે ધોરણસરના કેળવણીખાતાની શરૂઆત કરી, ત્યારે મરહુમ રાવ સાહેબને પ્રથમ કાઠીઆવાડમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા, અને તેમણે પોતાની બાહોશીથી કેળવણી ખાતાની અંદર ઘણી સારી નામના મેળવી છે. ગુજરાતી કાવ્યોની અંદર જો પ્રથમ કાવ્યકાર તરીકે કોઈએ નામના મેળવી હોય તો તે પણ મરહુમ **રાવ સાહેબ** દલપતરામ **પ્રાણજીવન** ખખ્ખર છે, કે જેમના **શાકુન્તલ નાટકનું** ગુજરાતી ભાષાંતર એટલું તો લોક પ્રિય થઈ પડ્યું છે, કે તે સ્કુલ ફાઈનલની ટેક્સ્ટ બુક, અને અંગ્રેજોની ઓનર્સ એકઝામીનેશનમાં ટેસ્ટ બુક તરીકે સરકાર તરફથી મંજુર કરવામાં આવેલું છે.

આજથી લગભગ ત્રીશ વર્ષ પહેલાં જ્યારે હું પ્રથમ મુંબઈ આવ્યો ત્યારે તેમનું **શાકુન્તલનું** પુસ્તક મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું હતું, અને મ્હારૂં અંતઃકરણ જો રજપણ ગુજરાતી **સાહિત્ય** તરફ આકર્ષાયું હોય તો

તે માન મરહુમ સાક્ષર શ્રી દલપતરામ ખખ્ખરના શાકુન્તલ પુસ્તકને જ ઘટે છે. આ પુસ્તકને મુંબઈના મહાન પુરૂષ અને હિન્દુઓના ગૌરવ સમાન ગણાતા સ્વર્ગવાસી સર મંગળદાસે ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો એ જ તેના મહત્ત્વની નિશાની છે. મરહુમ રાવ સાહેબ જ્યારે કચ્છમાં ગયા હતા ત્યારે ત્યાંનું કેળવણી ખાતું પણ તે જ પ્રમાણે નવેસરથી ધોરણો બાંધીને ઉભું કર્યું હતું, અને કચ્છ કેળવણી ખાતાના તેઓ આજ લગી પણ પિતા તરીકે ઘણા મશહુર થયેલા છે. ત્યાંની કચ્છી પ્રજાને તેમજ પોતાની કચ્છી કોમની સેવા બજાવીને આભારી બનાવી છે. તેમની તેમજ ઈતર કોમના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ખાસ ભણાવી ગણાવીને હુશિઆર બનાવ્યા છે, જેઓ આજે સારા હોદ્દા ઉપર છે. મુંબઈમાં પણ તેમના શિષ્યોનો પાર નથી. મુંબઈ મધ્યે બુદ્ધિવર્દ્ધક સભા તેમણે ઘણો વખત સુધી બાહોશીથી ચલાવીને સાહિત્ય સેવા બજાવેલી છે. કચ્છની આંકર્યોલૉજીનું પુસ્તક એવું તો સરસ તેમણે અંગ્રેજીમાં રચેલું છે, કે તે નામદાર સરકારે પોતાને ખર્ચે છપાવેલું છે. એ રીતે મરહુમ રાવ સાહેબ પાસે જો કે ધનની સંપત્તિ ન હતી તો પણ વિદ્યાની સંપત્તિને લીધે તેમણે અથાગ નામના મેળવેલી છે. દુનિયામાં નામના કયારે મળી શકે? કે યાતો લેખ એવા લખો કે લોકો હોંસે હોંસે વાંચે, યાતો કામ એવા કરો કે જેની તારીફ માટે લેખકો હોંસે હોંસે લખે. મરહુમ પોતાની લેખન શકિતથી અને બીજી રીતે ઉપયોગી લોક સેવા બજાવીને પોતાનું જીવન અજર અમર કરી ગયા છે. પિતા તરીકે મરહુમ રાવ સાહેબે પોતાના પુત્ર મી૦ મગનલાલને એવી તો સરસ રીતે કેળવેલા છે કે તેઓ પણ તેમના જેવા લાયક હોવાથી તેમને તેમના પિતાશ્રીનો જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસનો વારસો હાલમાં સરકારે તેમની યોગ્યતા માનીને સોંપેલો છે તે જોઇને આપણને ઘણોજ આનંદ થાય છે. તેમની માતા પણ એવા ધર્મનિષ્ટ, હિંમતવાન. સુશીલ, અને બુદ્ધિશાળી હતા, કે તેની અસર મી૦ મગનલાલના મગજ ઉપર સારી રીતે થયેલી જોવામાં આવે છે, અને માત પિતા હોય તો એવા જ માત પિતા ઇચ્છિવા યોગ્ય છે. મી૦ મગનલાલ પોતે એક લાયક પિતાના લાયક પુત્ર છે, અને શ્રીમંત હોવા સાથે નમ્રતાઈના નમુના સમાન છે. પોતે સાક્ષર હોઈ કેટલાક પુસ્તકો રચેલા છે, અને હંમેશા પોતાના પિતાના પગલે ચાલી જનસેવા તથા જ્ઞાતિસેવા કરવા માટે ઉત્સુક રહે છે. એવા નરની સરકારે યોગ્ય કદર કરીને ઘટિત સન્માન આપ્યું છે. અને તેમને દીર્ઘાયુષ્ય સાથે વધારે માન મળે એવી ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરીએ છીએ.

ત્યાર પછી પ્રાણરક્ષક ઔષધાલયવાળા કવિ **ભાઇશંકર** વિ. **વિદ્યારામ પંડિતે** નીચેની કવિતા ગાઇ સંભળાવી હતી.

મગન ગુણ ગર્જન.

—:o:—

(સવૈયા છંદ)

જય સચરાચરપતિ સુખદાયક, સદગુણ સાગર શ્રી મહારાજ,
કરજોડી યાચે આ તુજ બળ, **બ્રહ્મક્ષત્રિની** ! ભવ્ય સમાજ;
કરો ઉપસ્થિત સહુને અંતર, જાતિબંધુના ગુણનું ગાન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ બબ્બર મતિમાન. ૧

શીશુવયથી સંસ્કારી થએલા, ઉજળાં જેનાં કૃત્ય અનૂપ,
પરમારથને પંથ વિહરતાં, સહ્યાં શીરે **શીત-વર્ષા-ધૂપ;**
સ્પર્શિ શક્યાં નથી જેને સ્વપ્ને, અંતરમાં અસુયા ! અભિમાન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ બબ્બર મતિમાન. ૨

સ્નેહ વર્પણે સિંચ્યા જેણે, વસુધામાં નીતિના વ્યવહાર,
પરાસ્ત કીધાં પ્રગલ્ભતાથી, દંભિવૃત્તિનાં સમુળાં દ્વાર;
આત્મપટે આલેખ્યાં જેણે, **પિતૃધર્મનાં** પ્રૌઢ નિશાન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ બબ્બર મતિમાન. ૩

રસજ્ઞતાથી રોપ્યો જેણે, **ઐકયસુત્રનો** ! સહુ અવરોધ,
સ્વર્ગીય વૃત્તિવડે શણગાર્યો, શાસ્ત્ર તણો સઘળો સદબોધ;
દયા દાનના દિવ્ય દૈવતે, પ્રશસ્તિ પામ્યા પારાવાર,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ બબ્બર મતિમાન. ૪

પ્રજા માત્ર જેની પ્રતિભાને, દ્રષ્ટિ વડે માની રહી દક્ષ,
કર્યા નૃપાળે પણ નિજ કરથી, ' **જસ્ટીસ ઑફ ધી પીસ** ' પ્રત્યક્ષ;
ઉભય પક્ષમાં એવાં જેનાં, સભ્યપણે સબળાં સન્માન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ બબ્બર મતિમાન. ૫

પરમ પ્રમાણિક આ પામ્યા ત્યમ, પામી અન્ય રૂડાં પરિતોષ,
અજરામર રહેજો અવનીમાં, ઉચ્ચ ગુણે ગર્જાવિ ઉદ્ઘોષ;
કવિ ભાઇશંકર તણી કૃતિ આ, જેથી ગુંજશે બની ગુલતાન,
ધન્ય દાનવીર દલપતના સુત, મગનલાલ બબ્બર મતિમાન. ૬

——:o:——

ત્યારબાદ રાવ બહાદુર કેશવજી નથુ સેલર, વૈદરાજ ત્રિભુવન રામજી શર્મા, મેશર્સ ગુલાબચંદ સુંદરજી, અને નાનાલાલ પરભુરામ એઓએ પ્રસંગાનુસાર કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું.

અત્રે મી૦ મંગળદાસ નાનાભાઈ ખખ્ખરે નીચે પ્રમાણે સન્માન પત્રિકા વાંચી સંભળાવી હતીઃ—

सन्मान पत्रिका.

રાજમાન રાજેશ્રી,

સદ્‌ભક્તિ પ્રદીપ શ્રીયુત.

મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર,

જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ,

મુંબઈ.

માન્યવર જ્ઞાતિબંધુ,

આપણી માયાળુ નામદાર બ્રિટીશ સરકારે આપને "જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ" સુલેહના અમલદાર નિમવાથી આપને તેમ જ આપણી બ્રહ્મ-ક્ષત્રિય જ્ઞાતિને જે માન આપ્યું છે. તે માટે તે નામદાર સરકારના ઉપકાર માનવા, તથા આ પ્રસંગે આપને અભિવંદન આપવા આપણી જ્ઞાતિએ

નક્કી કર્યું છે, તદનુસાર અમો આ માનપત્રદ્વારા અમારી લાગણી પ્રદર્શિત કરીએ છીએ તે આપ સ્વીકારશો.

આપના સ્વર્ગીય પિતાશ્રી મરહુમ **રાવ સાહેબ** દલપતરામ **પ્રાણજીવન** ખખ્ખર આપણી બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિના અગ્રેસર હતા. પોતે વિદ્યાવિલાસી, સ્વદેશભક્ત તેમજ જ્ઞાતિહિતચિન્તક હતા. અને તેમણે એક સાક્ષર તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેઓની કદર કરી આપણી નામદાર બ્રિટિશ સરકારે તેમને "રાવ સાહેબ" તથા "જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ" ના માનવંત ઇલ્કાબો બક્ષ્યા હતા.

આપે આપના પૂજ્ય પિતાશ્રીને પગલે ચાલી જ્ઞાતિની સેવા બજાવી છે, અને જ્ઞાતિના હિતાર્થે વિદ્યાનો પ્રસાર કરવા સારૂ આપના મરહુમ પૂજ્યના સ્મરણાર્થે રૂા. ૧૦,૦૦૦ જેવી નાદર રકમનું ટ્રસ્ટડીડ કરી આપણી જ્ઞાતિને આભારી બનાવી છે. એ રીતે એક લાયક પિતાના લાયક પુત્ર તરીકે પિતા પ્રત્યેની આપની ફરજ આપે અદા કરી છે.

આપે શ્રીમંત હોવા છતાં વિદ્યાવિલાસી હોઈને સાક્ષરતાના નમુના તરીકે પુસ્તકો રચેલાં છે. જેમાં મુખ્ય આપણી જ્ઞાતિના મરહુમ શેઠ **સુંદરજી શિવજી** કે જેઓ આપણી માયાળુ સરકારના પહેલા જ **નેટીવ** એજન્ટ થયા હતા. ને જેને 'આજમ' નો ખતાબ પણ આપવામાં આવ્યો હતો. તેમનું ચરિત્ર "**સુંદર સોદાગર**" નામના પુસ્તક રૂપે બહાર પાડી આપણી જ્ઞાતિને એક અલભ્ય લાભ આપ્યો છે. તેને માટે આપને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે.

આપ સ્વધર્મનિષ્ટ હોઈ આપને પ્રથમ શ્રીમદ્ જગદ્‌ગુરૂ શંકરાચાર્યજી મહારાજે "**સદ્‌ભક્તિ પ્રદીપ**" ની માનવંત પદ્વી બક્ષી, ત્યાર પછી આપની જનસેવા તથા સ્વદેશભક્તિની પિછાનમાં નામદાર સરકારે "જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ" નો માનવંત ઓદ્ધો આપ્યો છે, તેને માટે આપણી જ્ઞાતિ ખરેખર મગરૂર છે. આ ઓદ્ધાનું માન મેળવવા માટે પ્રથમ આપના શ્વશુર રા. રા. **શિવશંકર ગોવિંદરામ** તેમજ આપના મરહુમ પિતાશ્રી ભાગ્યશાળી થયા હતા, અને તેઓના સ્વર્ગનિવાસ થયા પછી ઘણે વર્ષે આપણી જ્ઞાતિમાંથી આપને એ જ માનપ્રદ પદ્વી પ્રાપ્ત થઈ છે, તેથી અમારાં અંતઃકરણ હર્ષની ઉર્મીઓથી ઉભરાઈ જાય છે, અને આપણી માયાળુ નામદાર સરકારનો આભાર માની આપને ધન્યવાદ આપી મુબારકબાદી ઇચ્છીએ છીએ.

છેવટ પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા આપને જ્ઞાતિ ઉન્નતિના તથા જનસમાજની સેવાનાં કાર્યો કરવાની પ્રેરણા કરે, અને આપને તન, મન, અને ધનની સંપત્તિ તથા દીર્ઘાયુ બક્ષે, અને આપની કારકીર્દી વધારે યશસ્વી નીવડે એવી અમારી તે જગન્નિયંતા પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના છે.

મુંબઈ, તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૧૪.

સમસ્ત બ્રહ્મક્ષત્રિય પંચ તરફથી,
લી૦ આપના હિતૈષી જ્ઞાતિબંધુઓ,

માધવરાવ શિવશંકર. **સુરજીભાઈ મોરારજી.**
ઝીણાભાઈ નારણદાસ, **મુરારજી ત્રીકમજી,**
વિઠ્ઠલ પરસોતમ, **વિઠ્ઠલદાસ જીણાભાઈ,**
દામોદર માણેકચંદ, **પરસોતમ પદમસી કાકુ,**
હરિચંદ રૂપચંદ, કમિટીના પ્રમુખ.

એ માનપત્ર પ્રમુખ મી૦ હરીચંદ રૂપચંદે મી૦ મગનલાલને હાર તોરા પહેરાવીને તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે એનાયત કર્યું હતું.

મી૦ મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરનો જવાબ.

મી૦ મગનલાલે પોતા તરફના જવાબમાં જણાવ્યું કે બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિ તરફથી જે આ મેળાવડો કરવામાં આવ્યો છે. અને મને જે માન આપવામાં આવ્યું છે તે માટે હું મ્હારા જ્ઞાતિબંધુઓનો આભારી થયો છું. નામદાર સરકારે મને જે માન આપ્યું છે તે માન મને જ નહી પણ મ્હારી જ્ઞાતિને જ આપ્યું છે એમ હું સમજું છું. જેમકે શરીરના કોઇપણ ભાગ ઉપર એક સારૂં વસ્ત્ર પેહેરવામાં આવે તો આખું શરીર શોભે છે તેમ હું પણ મ્હારાં જ્ઞાતિ રૂપી શરીરનો એક ભાગ છું. જ્ઞાતિની ઉન્નતિ અને જ્ઞાતિની કીર્તિ એજ મારી ઉન્નતિ અને કીર્તિ છે, માટે બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિ કે જે જ્ઞાતિમાં હું જન્મ ધરવા ભાગ્યશાળી થયો છું તેની ઉન્નતિના કાર્યો કરવામાં હું હંમેશા તન, મન, અને ધનથી મદદ કરવા તત્પર રહીશ. શ્રીમદ્‌જગદ્‌ગુરૂ કરવીરપીઠાધીશ શંકરાચાર્ય મહારાજે જે માનપ્રદ પદ્વી મને બક્ષી છે તે ફક્ત તેમની ઉદારતાને જ આભારી છે, અને તેમનો પણ હું અતિ ઉપકૃત થયો છું. શેઠ સુંદરજી શિવજી મારી જ્ઞાતિના એક લક્ષાધિપતિ વ્યાપારી નૃપ થઇ ગયા, કે જેને માટે હું તેમ જ મારી આખી જ્ઞાતિ મગરૂર છીએ. તેઓ સરકારના પહેલા જ દેશી પ્રતિનિધિ હતા, અને સરકારના રેસીડન્ટો અને ગવર્નરો તરફથી તેમને સન્માન તરીકે 'આજમ'નો

ખેતાબ અને સરકારને ખર્ચે પાલખી અને બે મસાલચીનું માન છેવટ લગણ કાયમ આપવામાં આવ્યું હતું, અને વાર્ષિક રૂ. ૧૦,૦૦૦) ની ઉપજવાળું ઉત્તરસંડા ગામ પણ બક્ષિસ આપવામાં આવ્યું હતું. એવા નરનું ચરિત્ર લખવા માટે મ્હારા મરહુમ પિતાશ્રીએ કેટલાંક સાધનો એકઠાં કરેલા હતા પણ તે પૂર્ણ કરવા રહી શકયા નહીં, ને એ કામ મેં માથે ઉપાડી લઇને પુત્ર તરીકેની પિતા પ્રત્યેની તેમજ જ્ઞાતિ તરફની ફરજ મેં અદા કરી છે, તે ઉપરાંત વિશેષ કશું કર્યું નથી. નામદાર વિલિંગડનની સરકારે મને જે. પી. ના લિસ્ટમાં દાખલ કર્યો તે માટે તેમનો હું અંતઃકરણપુર્વક ઉપકાર માનું છું, અને ઈચ્છું છું કે હાલમાં યુરપમાં ચાલતા પ્રચંડ વિગ્રહનો સત્વર અંત આવે, અને આપણી સરકારની વિજય પતાકા ફરકતી થાય, અને નામદાર વિલિંગડનનો પુત્ર તે લડાઈમાંથી પુનઃ તંદુરસ્ત થઈ પાછો આવીને પોતાના માતપિતાને આનંદની સાથે ભેટે એવી પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. છેવટ મારી જ્ઞાતિનો ફરીથી આભાર માની બેસી જવાની રજા લઉં છું.

અત્રે વૈદરાજ મી૦ રામદાસ જેઠાભાઈ વેદાંતે મી૦ મગનલાલને ખાસ ફુલના હાર તોરા એનાયત કર્યા હતા, અને મી૦ હરીચંદ રૂપચંદે પોતાની વાડી મેળાવડા માટે વાપરવા આપી તે માટે તેમનો ઉપકાર માની હાર તોરા પહેરાવવામાં આવ્યા હતા, અને સભા મોડી રાતે વિસર્જન થઈ હતી.

———:o:———

મી૦ મગનલાલને તા૦ ૨૪ મી અકટોબર સને ૧૯૧૪ ને દિને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસનો ઈલકાબ આપવામાં આવ્યો તે સંબંધમાં તેમના મિત્રો તરફથી મુબારકીના ઘણા પત્રો આવ્યા તેમાંથી એક નમુનો.

દરિયાપુર, બિરાર.

તા૦ ૧૫ મી નવેંબર, ૧૯૧૪.

મારા મહેરબાન,

વહાલા ભાઈજી મગનલાલ,

જત આજે તમો સાહેબને કાગજ લખતાં ઘનીજ મોટી ખુશાલી લાગેચ, તેનું કારન એ કે તમો ભાઈને જસ્તીસ ઓફ ધી પીસ સરકારે વીયા.

તમે તમારા બાવાજીનું નામ રાખીયું, અને તેવનની જગ્યા સાચવી. વારૂ ભાઈ મગનલાલ તમારી નેકી તમુને આરે આવીચ, અને જેમ જેમ નેકી કરશો તેમ તેમ તમે આય દુનીયામાં માનપાન મેલવશો.

ખદાયજી તમુને લાંબી જીન્દગી તન્દરોસ્તી ભરેલી, અને સુખચેન વાલી બખ્શે એવી ગરીબ ભાઇની દુવા છે, તે આમીન થાવ.

સુખી રેહેવો મારા જસ્તીસ ઓફ ધી પીસ.

લી૦ તમારો ગરીબ,

પેસ્તનજી સોરાબજી.

——:o:——

* યોજક–અમદાવાદના કવિ લાલશંકર હરજીવન.

મગનલાલ. પ્રિય પ્રાણ, મિત્ર મ્હારા ઓ પ્યારા,
થયા દિવસ અતિ ઘણા, પડયે અન્યોથી ન્યારા.
તેથી કરી જીવ બળે, વિરહ તુજ દમતો રહે છે,
જે જે દુ:ખ દિલ પડે, તેહ મન મ્હારૂં સહે છે.
રહી વર્ષ અઢી બેય, આપણે ભણિયા સાથે,
વર્ણવીયો નવ જાય, સ્નેહ તેદીનો ગાથે.
સંભારૂં જે વખત, પ્રીત ઓ પ્યારા ! જૂની,
પ્રગટ થાય તન માંહ્ય, દિલગીરી થઈને ખૂની.
મળવાને મન ચાહ્ય, અતી મુંજ તુજને ભાઈ,
દર્શન દ્યો હો પ્રીય, આવીને આપ જ આંહીં.
દિન દિન કરજો ગાંઠ, પ્રીતની મજબુત ભારી,
દેજો શિખ મુજને, હોય જે જે કંઈ સારી.

* કચ્છ મહારાવશ્રીના કુમારશ્રીના શિક્ષક મી૦ હરજીવન ત્રિભુવન ત્રવાડીના પુત્ર મી૦ લાલશંકર, મી૦ મગનલાલના સહાધ્યાયી હતા, અને ૧૮૮૬ માં મી૦ મગનલાલના પિતાશ્રી કચ્છમાંથી રીટાયર થઈ મુંબઇ આવ્યા પછી મી૦ લાલશંકરે ઉપલી કવિતામાં પોતાના ઊદ્ગાર લખી મોકલ્યા હતા. ત્યાર પછી તેમનું અવસાન વડોદ્રામાં સને ૧૮૮૯ માં થયું

મરહુમ રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર, જે. પી. નું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

રાવ સાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર, જેની છબી અત્રે અમો રજુ કરીએ છીએ તેઓ જ્ઞાતે બ્રહ્મ ક્ષત્રિય હતા, અને પોર્ટુગીઝને તાબેના દીવ સંસ્થાનમાં, જ્યાં તેમના વડવાઓ મોઝાંમ્બીક સાથે મોટો વેપાર ચલાવતા હતા ત્યાં તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૮૩૫ ને દિને જન્મ્યા હતા. તેઓ પૂર્ણાનન્દ નરસિંહ ખખ્ખરથી ઉતરી આવેલા હતા. પૂર્ણાનન્દનો જન્મ દમણમાં સને ૧૭૮૭ ના વર્ષમાં થયો હતો. તેમના કુટુંબનો દમણમાં બસો વર્ષનો વસવાટ હતો. તે કુટુંબ દમણ આવ્યું તે પહેલાં તેઓ દખણમાં પુના પાસે આવેલા જુન્નર ગામમાં રહેતા હતા. ત્યાં તે કુટુંબ ઘણુંજ શ્રીમંત હતું, અને આસરે ત્રણસો વર્ષ સુધી તેઓએ ત્યાં વસવાટ કીધો હતો. પૂર્ણાનન્દે ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અને પોર્ટુગીઝ ભાષાઓની સારી કેળવણી લીધી હતી. વળી તેઓ કાંતવાનું કામ જાણતા હતા, અને હથીઆર વાપરવામાં એક્કા હતા. તેઓ ચીન, કાઠીઆવાડ, કચ્છ, અને સિંધ સાથે વેપાર કરતા હતા. એક વખતે તેમણે ઓખાના વાઘેરોને હરાવ્યા હતા, તથા તેઓના મુખીઓને કેદ કરીને પોર્ટુગીઝ સરકારના હાથમાં આપ્યા હતા. નિશાનબાજીમાં તેમની હુશીઆરી માટે દ્વારકાના રાજકર્તા મોલુએ તેમને એક ઉમદા ઘોડો, હથીઆરો, અને સારૂં નજરાણું ઇનામ આપ્યું હતું. પૂર્ણાનન્દને પ્રાણજીવન નામનો એક દીકરો હતો, તેનો જન્મ સને ૧૮૦૮ ના સપટેમ્બરમાં થયો હતો. પોતાના બાપની માફક પ્રાણજીવન ગુજરાતી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અને પોર્ટુગીઝ ભાષાઓ જાણતા હતા. તેઓ દીવ, મુંબઈ, સુરત, અને દમણના વેપારીઓ સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. શા. પુરૂષોત્તમદાસ હીરાશાની મોટી પેઢી તરફથી તેમને સિંગાપુર મોકલવામાં આવ્યા હતા. આ સિંગાપુરની પેઢીનો સીઆમ અને ચીન સાથે મોટો વ્યાપાર હતો. ઉંચી જ્ઞાતિના હિન્દુઓમાં વહેમને નહિ ગણકારી હિન્દુસ્તાનની બહાર મુસાફરી કરનાર આ પહેલાજ ગૃહસ્થ હતા.

રાવ સાહેબ જયારે બે વર્ષની ન્હાની ઉમરના હતા ત્યારે તેમનાં માતુશ્રી ગુજરી ગયાં, અને તેથી તેમની નાની એટલે પિતામહી પુતળી ડોશીએ તેમને ઉછેરીને મ્હોટા કર્યા. પુતળીબાઇ કેળવાયલાં, સભ્ય, અને ધાર્મિક હતાં. રાવ સાહેબે શાકુન્તલ નાટકના તેમના તરજુમાની બીજી આવૃત્તિ તેમને અર્પણ કરી છે. સરકારી નિશાળમાં તેઓ ગુજરાતી અને પોર્ટુગીઝ ભણ્યા હતા, અને તે ભાષાઓનું પરીપકવ જ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત તેઓ ત્યાં ઘણી સારી રીતે પાણીમાં તરતાં પણ શીખ્યા હતા. પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવાની ઇચ્છાથી તેઓ મુંબઇ આવ્યા, અને સને ૧૮૫૧ માં એલ્ફીન્સ્ટન સ્કૂલમાં દાખલ થયા, અને સરકારી પરીક્ષકોની પરીક્ષા પસાર કરી ૧૮૫૬ માં એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયા. તેમણે કૉલેજમાં સિંક્લેર સ્કૉલરશિપ, તથા મુંબઇના માજી ગવર્નર લૉર્ડ એલ્ફી-ન્સ્ટનના હાથથી ચાંદ મેળવ્યો હતો. સને ૧૮૫૭ માં તેમને સર એડવર્ડ વેસ્ટવાળી સ્કૉલરશીપ મળી, અને સને ૧૮૫૮ માં તેઓ પહેલા નૉર્મલ સ્કૉલર થઇ કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરી. સને ૧૮૫૯ માં એલ્ફીન્સ્ટન સ્કૂલના શિક્ષક નેમાયા. તે વખતે મી. કરસનદાસ મુળજી પણ શિક્ષક હતા, અને તેમની સાથે ગાઢ મિત્રતા થઇ. સને ૧૮૬૭ માં ભાવનગરના પ્રખ્યાત વૈદ્ય મેઘજી જાદવજીની દીકરી દેવકોર બાઇ સાથે લગ્ન થયાં. રેજીષ્ટર્ડ ટીચર્સ એકઝામીનેશનમાં પસાર થયા પછી, તેમણે શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળની સ્કૂલના હેડ માસ્તરની જગ્યા કબૂલ કીધી. રાવ સાહેબના ઉપરીપણાથી આ સ્કૂલને ઘણોજ ફાયદો થયો. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર મી. કૉર્ક ૧૮૬૪ માં લખ્યું કે "આવી બીજી કોઇ પણ સ્કૂલના કરતાં તેમણે આ સ્કૂલને ઘણા સારા પાયા પર આણી છે." સને ૧૮૬૬ માં ઑાન. જે. ન્યૂજન્ટે પોતાના રિપોર્ટમાં લખ્યું કે "સરકારી સ્કુલના છોકરાઓ કરતાં હિસાબમાં આ સ્કૂલના છોકરાઓ ઘણાજ હુશિઆર છે. હેડ માસ્તર મી. દલપતરામ અસાધારણ હુશિઆર માણુસ છે, અને અંગ્રેજી ઘણુંજ સારી રીતે જાણે છે." આ વખતે તેઓ બુદ્ધિવર્ધક સભાના સેક્રેટરી અને તેના ચોપાનીઆના અધિપતિ હતા. સને ૧૮૬૮ માં તેઓ રાજકોટના મરહુમ ઠાકોર સાહેબ બાવાજી રાજજીના વિદ્યાગુરૂ અને શિક્ષક નીમાયા. રાજકોટ જતી વખતે બુદ્ધિવર્ધક સભા અને મુખ્ય સુધારકો મેસર્સ વીરચંદ દીપચંદ, મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, નારણદાસ કલ્યાણદાસ, ઠાકોરદાસ આત્મારામ, અને રણછોડભાઇ ઉદયરામ વિગેરે તરફથી તેમને એક ખાણું વાલકેશ્વરમાં આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં તેમને એક

માનપત્ર, અને તેમની પસંદગીની ચોપડીઓ ભેટ આપવામાં આવી હતી. રાજકોટમાં પણ તેમના મિત્ર વર્ગમાં રાવબહાદુર ગોપાળજી સુરભાઇ, મી. કરસનદાસ મૂળજી જેઓ ત્યાંના એડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકે નીમાયા હતા, તે, હેડ માસ્તર ઊત્તમરામ નરભેરામ મહેતાજી, જગન્નાથ ઇચ્છારામ વગેરે હતા. રાજકોટના યુવાન ઠાકોર સાહેબે તેમના હાથ નીચે એવો સારો અભ્યાસ કર્યો કે રાજકોટ ખાતે જ્યારે કાઠીઆવાડના રાજાઓ પહેલવહેલા ભેગા મળ્યા, ત્યારે મુંબઇના તે વખતના ગવર્નર સર રેમોર ફીટઝજરલ્ડ સાથે તેઓ એકલાજ અંગ્રેજીમાં વાત કરી શકયા, અને ગવર્નર સાહેબે શ્રી દલપરામને તેમના બાદશાહી શિષ્યના ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા, અને સામાન્ય અને જ્ઞાન માટે મુબારકબાદી આપી હતી. પોલીટિકલ એજન્ટ કર્નલ ઍન્ડર્સન, રાજકુમાર કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. મેકનૉટને સને ૧૮૭૦-૭૧ ના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે “ મી. દલપતરામની સેવાઓને માટે કૅપ્ટન લૉઇડે જે સ્તુતિપાત્ર લખાણ કર્યું છે તેને હું તદ્દન માન્ય કરૂં છું, અને તેના ઉપર ધ્યાન ખેંચતા આશા રાખું છું કે સરકાર તે કબૂલ રાખશે.” રાજકોટના ઠાકોર સાહેબ પોતાના અંગ્રેજી જ્ઞાનથી પહેલી પદ્વીના ગણાય છે, અને તેમના શિક્ષક મી. દલપતરામને ઘણું માન ભરેલું છે.” રાજકોટનો બગીચો તદ્દન ઉજ્જડ થઇ જવાથી તેમાં કંઇ ઉપજ થતી ન હતી તેથી સરકારે દરબારને સોંપી દીધો. અને મરહુમ રાવસાહેબને ઝાડપાનનો બહુજ શોખ હોવાથી દરબારે તેમનેજ બગીચો સોંપ્યો, જે તેમણે એટલો તો સુધારી મુકયો, કે તેમાંથી ઉલટી પેદાશ થવા લાગી. એ રીતે બાગાયતના કામનો પણ તેમને સારો અનુભવ હતો. સને ૧૮૭૧ માં રાઇટ ઑન સર જે. બી. પીલ સી.આઇ.ઇ.એ મી. દલપતરામને કચ્છના એજ્યુકેશનલ ઇનસ્પેકટર અને ભૂજની ઑલફ્રેડ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરની નેમણુંક કરી. આ જગા ઉપર તેઓ ૧૮૭૩ સુધી રહ્યા. અને પછી કચ્છના મહારાવ સર પ્રાગમલ્લજી બહાદુરની ખાસ ઇચ્છાનુસાર તેઓ કચ્છના હાલના રાવ સર ખેંગારજીના વિદ્યાગુરૂ નીમાયા, અને ઇન્સ્પેકટરનું કામ પણ કરતા. વળી બિકાનેરની રાણી તે હાલના રાવની બહેન બાઇ રાજબાને શિખવવાનું કામ પણ તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેજ વર્ષે કચ્છમાં કેળવણી સંબંધમાં તેમની સેવાઓને માટે હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ડયૂક ઓફ આર્ગાઇલ કે. જી. વગેરે તરફથી તેમને મુબારકબાદી આપવામાં આવી હતી. એમાં કઇ પણ શક નથી કે કચ્છના રાવને જે આટલી બધી ફ્તેહ મળી તે મી. દલપતરામે તેમને નાની ઉમરમાં આપેલી કેળવણીને

લીધે ઘણા પોલીટીકલ એજન્ટો અને એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરોના રિપોર્ટ ઉપરથી, મી. દલપતરામે જે ઉમદા ફરજ બજાવી છે તે ખુલ્લું માલમ પડે છે. સને ૧૮૭૪ ના અકટોબરમાં કર્નલ ગુડફેલોએ પણ સારી પ્રશંસા કરી છે. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર મી. જાઇલ્સ લખે છે કે “કચ્છના રાવની સાધારણ હુશીઆરીથી હું ઘણોજ ખુશી થયો છું, અને જે રીતે મી. દલપતરામે તેમને કેળવણી આપી છે તે માટે તેમને માન ઘટે છે.” કચ્છનું કેળવણી ખાતું તેમને કેટલું આભારી છે તે વિષે કર્નલ પાર સને ૧૮૭૬ના સપ્ટેમ્બરમાં લખે છે કે “મી. દલપતરામે જે મહેનત અને સંભાળથી કચ્છના જુવાન રાવને, અને તેમની બહેન કુંવરી શ્રી રાજબાને શિક્ષણ આપ્યું છે તેને માટે તેમને ખાસ શાબાસી ઘટે છે.” સને ૧૮૭૭ માં ડાકતર બુલરે પણ તેવીજ પ્રશંસા કરી છે. સને ૧૮૭૯ માં પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ પાર લખે છે કે ‘કચ્છના કેળવણી ખાતાના વડા મી. દલપતરામ ખખ્ખર ઘણા બાહોશ, શકિતમાન, અને ચંચળ અમલદાર છે, અને હું ધારૂં છું કે કચ્છનું કેળવણી ખાતું તેમને ઘણું આભારી છે.” મીસીસ ફ્રાન્સીસ ઇ. ચાર્લ્સ પાર લખે છે કે “શાહજાદી બાઇ રાજબાના વેસવાળ થયા પછી સરકારી ઇન્સ્પેકટર જો કે તેમની પરીક્ષા લઇ શકતા નહિ, તો પણ મને કહેવાને ઘણી ખુશી થાય છે કે અંગ્રેજીનું તેનુ જ્ઞાન તપાસવાને મને જે તક મળી છે, તે ઉપરથી ધારૂં છું કે તેને ઘણીજ સારી રીતે શિક્ષણ મળેલું છે, અને તેની ઉમર જોતાં તેણે ઘણોજ સારો અભ્યાસ કીધો છે, અને તેનાથી તેના ગુરૂ મી. દલપતરામને ઘણુંજ માન છે.”

જ્યારે રાવ ગાદીએ બેઠા ત્યારે પોલીટિકલ એજન્ટ તરફથી તેમને માનપત્ર મળ્યું હતું, તેનો જવાબ ભર દરબારમાં રાવે અંગ્રેજીમાં વાંચ્યો હતો. સને ૧૮૭૭ માં મુંબઇના ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેંપલે કચ્છની મુલાકાત લીધી ત્યારે રાવ મી. દલપતરામના હાથ નીચે તુરતના શિક્ષણ લઇ રહ્યા હતા, અને તે વખતે પણ ભર દરબારમાં ગવર્નરના ભાષણનો જવાબ અંગ્રેજીમાં આપ્યો હતો. અંગ્રેજીમાં સારા અભ્યાસને લીધે તેઓ ચોકસાઇ તથા સહેલાઇથી વાત કરતા હતા, તેને માટે મી૦ દલપતરામને મુબારકબાદી આપવામાં આવી હતી. રાવના ગુરૂ અને ઇન્સ્પેકટર તરીકેની તેમની ફરજો ઉપરાંત તેમણે કચ્છની પુરાણી બાબતો અને શિલ્પકળાને લગતી તપાસ લીધી, અને સરકારમાં રિપોર્ટ મોકલી આપ્યો, જે પછી નવી આવૃત્તિનાં નંબર ૨૫૧ ના સિલેકશન તરીકે સરકારે

પોતાને હિસાબે પ્રગટ કર્યાં. વળી તેમણે કચ્છના ગેઝેટીઅરમાં પણ લખાણ કીધું હતું. આ બાબતમાં સરકારે ત્રણ ઠરાવો બહાર પાડી તેમની કીમતી સેવાઓની સરસ પિછાન કીધી હતી. સને ૧૮૭૭ માં મી૦ દલપતરામે ફેમામિન રીલીફ ફન્ડના સભાસદ તરીકે કામ કીધું હતું, અને સને ૧૮૮૦ માં આ૦ પોલિટિકલ એજન્ટની સાથે સેશન કમીટીના સભાસદ તરીકે કામ કીધું હતું. સને ૧૮૮૩ માં કચ્છ તેરાના લોકોએ "રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર લાયબ્રેરી" સ્થાપી હતી. સને ૧૮૮૪ માં વેધકળા ઇત્યાદિ પ્રદર્શનનું મહાભારત કામ કીધું હતું, તેના તેઓ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા, અને તે કામ ફત્તેહથી પાર ઉતાર્યું, જે પછીથી તે સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસનનું મધ્યબિન્દુ થયું. સને ૧૮૮૬ માં એ સરકારી નોકરીમાંથી ફરાગાત થઇ સરકારનું પેનશન લીધું, અને તેમની સેવાઓની પિછાનમાં કચ્છના રાવે ભર દરબારમાં તેમને ઉમદા પોશાકનું ઇનામ (ખિલ્લત) આપ્યું હતું, અને અંગ્રેજ સરકારે મહારાણીની જયુબીલી વખતે જીંદગી પર્યન્તનો "રાવસાહેબ" નો ઇલકાબ આપ્યો. વળી તેઓ મુંબઇ શહેર અને ટાપુના "જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ" નિમાયા હતા, જે માન એમના વખતમાં કવચિતજ અપાતું હતું. રાવસાહેબ દલપતરામ રૅાયલ એશીયાટિક સોસાઇટી, અને બોમ્બે પ્રેસિડન્સી એસોસીએશનના સભાસદ હતા. વળી ધી ગોકળદાસ તેજપાળ ચેરીટીઝ કે જેનું ફન્ડ રૂપીઆ વીશ લાખનું છે તેના ટ્રસ્ટી હતા. અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટીના તથા મુંબઇની જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીના લાઇફ મેમ્બર હતા. ધી ફોર્ટ પ્રેસ કંપનીના ચેરમન અને મેનેજીંગ ડિરેકટર, તથા ઇન્ડીઅન મેરેજ એન્ડ ડેથ બેનીફીટ ફન્ડના ચેરમન હતા, તથા તેમની જ્ઞાતના સાને તડાના શેઠ હતા. "શાકુન્તલ" નાટકનું તેમનું સરળ ભાષાન્તર એવું તો મધુર છે કે તેના કર્તા તરીકેની તેમની પ્રથમ કારકીર્દીમાં સૌથી તે ઊંચ ગણાશે, અને તે સરકારે સીવીલીઅનો માટે ઑનર્સ ટેસ્ટ એકઝામીનેશનમાં, તથા સ્કૂલ ફાઇનલમાં ટેકસ્ટ બુક તરીકે તથા પ્રાઇઝ બુક તરીકે સેન્કશન કરેલું છે. વળી કચ્છની ભૂગોળનું અતિ ઉત્તમ અને અપૂર્વ પુસ્તક તેમણે રચ્યું છે, જેમાં તેમણે પુષ્કળ ઉદ્યોગ, ખંત, અને શોધક બુદ્ધિ વાપરેલાં છે, અને આર્કીઑલૉજીકલ સર્વે ઑફ કચ્છનું દળદાર પુસ્તક અંગ્રેજીમાં રચ્યું તે સરકારે પોતાને ખર્ચે પ્રગટ કર્યું છે. મુંબઇના "શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસનું જીવન ચરિત્ર" વગેરે પુસ્તકના તેઓ કર્તા હતા. બ્રિટિશ સરકારના પહેલા દેશી એજન્ટ આજમ શેઠ સુંદરજી સોદાગરનું વૃત્તાન્ત તેમણે

લખેલું છે, તે છપાવવાને તેઓ હયાત રહ્યા નહિ. પોતાની આટલી ઉદ્યોગી જીન્દગી છતાં રાવસાહેબ દલપતરામે દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાને ઘણું કરેલું છે, અને ઘણા પ્રદર્શનોમાં સુંદર કારીગરીની ચીજો મોકલી ઇનામો, ચાંદો, અને સર્ટિફિકેટો મેળવ્યાં છે. જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીની દેખરેખ નીચે તેમણે કચ્છની કળાકૌશલ્યતા વિષે એક ઉમદું ખેંચાણકારક ભાષણ આપ્યું હતું. વાંચનાર જોશે કે રાવસાહેબ દપપતરામે હમેશાં ઉપરીઓને સંતોષ આપ્યો હતો, અને તેમ થયા વગર રહે પણ નહિ, કારણકે તેઓ હમેશાં પોતાના કામમાં મ્હોટી હુશિયારી, કામ કરવાની શકિત, ખંત, અને તદબીરો વાપરતા હતા. મરહુમ રાવસાહેબમાં નીતિ, રીતિ, લાયકી, લોકપ્રીયતા, માયાળુ સ્વભાવ, દયા, ક્ષમા, ધૈર્ય, દૃઢતા ઇત્યાદિ સારા ગુણો એવા હતા કે રાજ્યમાં માનકારી અમલદાર તરીકે સરકાર દરબારમાં તથા વસ્તીમાં પણ તેઓ પ્રશંસનીય થઇ પડયા હતા. કચ્છમાં તો દરેક ગામમાં ન્હાનેથી મ્હોટા માણસ સુધી તેમનું નામ પ્યારની લાગણીથી હૃદયમાં હજુ સુધી કોતરાયલું છે. કેળવણીના વડા તરીકે પોતાના તાબાના મહેતાજીઓનું તેમને ખાસ અભિમાન હતું, અને કચ્છના મહેતાજીઓને સુધારી વધારી કાઠીઆવાડ, અને ગુજરાતના મહેતાજીઓથી હરીફાઇ કરવા તેમનો ખાસ પ્રયાસ હતો, તે મુજબ અમદાવાદ મેલ ટ્રેનીન્ગ કૉલેજમાં છ સ્કાલરશીપો કચ્છ દરબાર તરફથી કઢાવી ત્યાં દર વર્ષે તેમણે સ્કૉલરો મોકલવા માંડયા, જેના પરીણામે હાલ કચ્છમાં ઘણા ટ્રેન્ડ મહેતાજીઓ છે, અને કચ્છ કેળવણી ખાતું બીજાં બધાં કેળવણી ખાતાં સાથે હરીફાઇ કરવા શકિતવાન થયું છે, અને તે ખાતાના "પિતા" તરીકે તે ખાતું મરહુમ રાવ સાહેબને આભારી છે એમ કહેવામાં કાંઇ ખોટું નથી. દયાળુપણાનો ગુણ તેમનામાં એટલો તીવ્ર હતો કે કેળવણી ખાતા જેવા મ્હોટા ખાતામાં ઘણા નોકરો હોવાથી તે સર્વ સરખી પ્રકૃતિના હોયજ નહિ, એટલે કોઇપણ નોકરનો વાંક થાય તો પણ "પેટપર પાટુ ન મારવી" એવો ઉદ્દેશ તેમનો છેક સુધી હતો. નોકરોને પોતાના પુત્ર સમાન ગણવા એ તેમનું ખાસ અભિમાન હતું. સુધારાના મધ્યકાળના આગેવાનોમાં મરહુમ રાવસાહેબ પણ એક હતા. અને મુંબઇ જ્યારે શેર સટ્ટાની રેલછેલ અંદર ઘેલું બની ગયું હતું ત્યારે તેઓ ભાષણદ્વારા તથા લેખ દ્વારા લોકોને બોધ કરવાને માટે આગળ પડેલા હતા. એમની કારકીર્દીની પહેલી અને ખરેખરી શરૂઆત ગોકળદાસ તેજપાળ સરકારી એન્ગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલના પદપરથી થઇ હતી, અને તે સ્થાનપર રહીને તેઓ બુદ્ધિવર્ધક સભાના સેક્રેટરીનું તથા બુદ્ધિવર્ધક માસિકનું કામ કરતા હતા. એ

માસિકમાનાં કેટલાએક લેખો એટલા બધા અગત્યના છે કે આજે પણ હોંસે હોંસે વાંચવામાં આવે છે. બાળલગ્ન વિગેરે કેટલાએક કુચાલ હિંદુઓમાં પ્રવર્તેલા છે તેની સામા સખ્ત રીતે પોકાર કરી, દેશની ઉન્નતિમાં એ કુચાલો કેટલા હાનિકારક છે તે સંબંધના ઘણા લેખો એમણે બુદ્ધિવર્ધકમાં લખ્યા છે. રાજકોટના ઠાકોર સાહેબના ટયૂટરનું પદ મળવાથી એઓ મુંબઇ છોડી રાજકોટ ગયા ત્યારેજ તેમણે બુદ્ધિવર્ધક સાથનો સંબંધ છોડગો હતો, છતાં પણ મરણ પર્યંત એ સભા પ્રત્યે તેમની તીવ્ર લાગણી હતી. લગભગ વીસ વર્ષ સુધી કચ્છમાં નોકરી કર્યા બાદ વાનપ્રસ્થ થઇ તેઓ મુંબઇ આવી રહ્યા હતા, અને બીજા પેનશનરોની પેઠે પોતાનો કાળ આળસમાં નહિ ગાળતાં, જાહેર કામોમાં તથા વિધાના વ્યસનોની અંદર એઓએ પૂર્ણ કીધો છે. શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્મ ખાતાની તેમણે ૧૪ વર્ષ સુધી ઘણી સારી સેવા બજાવી છે, અને એ ખાતાને લગતા કેળવણી ખાતાઓ એમની ખાસ દેખરેખ હેઠળ હતાં, તેમાં તેઓ મુખ્ય સત્તાધારી અને અગ્રણીય મેમ્બર હતા. એઓ સ્વભાવે નિરભિમાની, ઉત્સાહી, દેશહિતકારી, પરોપકારી અને મળતાવડા હતા. એમને એન્ટીકવીટીઝનો ઘણો શોખ હતો, અને એન્ટીકવેરીઅન મી. બર્જેસે તેમને યુનિવર્સીટીના ફેલો કરવાને ભલામણ પણ કરી હતી. તેમનામાં જાહેર હિમત યાને moral courage હતી. તેના દાખલા તરીકે જ્યારે શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસની યાદગીરી માટેના ફન્ડનો નિકાલ કરવા સર દિનશા પીટિટને ત્યાં સભા ભરવામાં આવી હતી, તે વખતે તે ફન્ડનો ઉપયોગ બરાબર ન થતો હોવાથી તેમ નહિ કરવા માટે આખી સભામાં તેઓ એકલા વિરૂદ્ધ રહી, નિષ્પક્ષપાતપણે પોતાનો ખરો વિચાર દર્શાવ્યો હતો, જે પરથી તેમને જાહેરમાં ઘણીજ સાબાશી આપવામાં આવી હતી. મરહુમ મહારાણી વિક્ટોરીઆના દિલગીરી ભરેલા મરણ વખતે, અને નામદાર એડવર્ડ ૭ માના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે પોતાની જ્ઞાતિની સભાએ બોલાવી હતી, અને તેના ઠરાવો મુંબઇના ગવર્નર મારફતે વિલાયત મોકલી આપ્યા હતા. પ્લેગ કમીટી તરફથી કવૉરન્ટાઇનમાંથી મુક્ત થવાને માટે પાસ આપવા તેમને નેમવામાં આવ્યા હતા, અને દમણના ભીડભંજન મહાદેવનું મંદીર સમારવાને એક મોટું ફંડ તેમણે એકઠું કર્યું હતું. પોતાના વાનપ્રસ્થ વખતમાં નવા સેનેટરી પ્રીન્સીપલ પ્રમાણે માધવ બાગની સામે "રાવ સાહેબ ખખ્ખર બિલ્ડીન્ગ્સ" નામનું મોટું સુંદર હવાવાળું મકાન તેમણે બાંધ્યું, જેનો નમુનો તે વખતે ઘણે થોડે ઠેકાણે નજરે પડતો હતો.

રાવ સાહેબ હરસ, હેડકી, અને તાવથી હેરાન હતા. ડાકતર પોપટ પ્રભુરામ તથા કન્સલ્ટીન્ગ તરીકે ઑ. ડાકતર સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણાની સારવાર હેઠળ હતા. આ મંદવાડ પહેલાં, હવાફેર માટે તેઓ મહાબળેશ્વર, પૂના તથા બીજી ઘણી જગ્યાએ ગયા હતા. પણ તેમની તબીયતમાં સુધારો થયો નહિ. માંદગીએ ગંભીર રૂપ પકડયું અને તા. ૧૪ મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૨ ને વૈકુન્ઠ ચતુર્દશીને દિને લગભગ ૭૦ વર્ષની પરીપકવ ઉમરે આ ફાની દુનીઆનો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો. એમના મરવાથી ગુજરાતી પ્રજાએ એક અનુભવી સાક્ષર, કેળવણીના હિમાયતી, અને જુના સુધારાવાળામાંનો એક ઠરેલ પુરૂષ ખોયો છે, જે દિલગીરી જાહેર કરવા, તથા તેમની યાદગીરી કાયમ રાખવા મુંબઇની હિન્દુ, પારસીઓની જાહેર પ્રજાએ માધવબાગમાં શેઠ ત્રિભુવનદાસ વરજીવનદાસ જે. પી. ના પ્રમુખપણા હેઠળ એક સભા ભરી તેમના પુત્ર મી. મગનલાલને એક દિલાસા પત્ર મોકલ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે કચ્છ કોઠારાની પ્રજાએ જાહેર સભા ભરી કવિતા તથા દિલાસા પત્ર મોકલી આપ્યા હતા. કચ્છમાં બજાવેલી ઉત્તમ સેવાની પિછાનમાં દરબારશ્રીની અનુજ્ઞાથી ત્યાંની ઑલફ્રેડ હાઇસ્કૂલના ભવ્ય મકાનમાં મરહુમ રાવ સાહેબની એક મ્હોટી સુંદર છબી ભુજના રહીશોની જાહેર સભા વચે ખુલ્લી મુકવામાં આવી છે, તેજ પ્રમાણે મુંબઇની શેઠ ગો. તે. હાઇસ્કૂલના વિશાળ મકાનમાં, તથા ફોર્ટ પ્રેસ કંપનીના મકાનમાં પણ તેમની છબીઓ મુકવામાં આવી છે.

રાવસાહેબ પોતાની પાછળ એક વિધવા દેવકોરબાઇ તથા બે ફરજન્દો મુકી ગયા છે. એક પુત્રી નામે તુળજાગવરી તથા એક પુત્ર નામે મગનલાલ. મી. મગનલાલે એલ્ફીન્સ્ટન અને સેન્ટ ઝેવીઅર્સ કૉલેજમાં કેળવણી લીધી છે. (હાલ અત્રેના ચીફ પ્રેસીડંન્સી મેજીસ્ટ્રેટ) મી. સૅન્ડર્સ સ્લેટરે લીધેલી પરીક્ષામાં અંગ્રેજીમાં સૌથી હુશિયાર કાઠીઆવાડી સ્કૉલર તરીકે જામ શ્રી વિભાજીવાળી દર માસે રૂ. ૧૫) ની સ્કાલરશીપ બે વર્ષને માટે તેમને મળી હતી. વળી હિસ્ટરી અને અંગ્રેજીના પ્રોફેસર મી. એચ. ડબલ્યુ જે. બૅગનેલે (અલીબાગના કલેકટરે) જયારે પરીક્ષા લીધી હતી ત્યારે કુલે ૮૦ માંથી ૬૮ માર્કસ મી. મગનલાલે અંગ્રેજીમાં મેળવ્યા હતા. મી. મગનલાલે અકાઉન્ટસી એકઝામીનેશન પણ પસાર કરી છે. હાઇકોર્ટના વકીલ અને મુંબઇના પહેલા ગુજરાતી મૅજીસ્ટ્રેટ મી. શિવશંકર ગોવિન્દરામની પુત્રી મહાલક્ષ્મી સાથે સને ૧૮૮૭ માં તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં, પણ તે ગુજરી જવાથી તેમણે

હમણાં બીજો ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો છે. પોતાના પિતાની વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં તેમનો સઘળો કારભાર મી. મગનલાલજી ચલાવતા હતા. પિતાના હાથ નીચે તેમણે સારી તાલીમ લીધી છે. અને તેઓ લાયક પિતાના લાયક પુત્ર નીવડયા છે. ધી ગોકળદાસ કલ્યાણજી કોટન પ્રેસ કંપનીના મેનેજીંગ ડિરેકટર, તથા તેની એજન્સી જે મેસર્સ નાગજીની કંપનીના નામથી ચાલે છે, તેના તેઓ ભાગીદાર છે. એ પ્રેસ કંપનીમાં તેઓ અગીઆર વર્ષ થયાં જોડાયા છે, અને પંદર વર્ષ થયાં ધી ફોર્ટ પ્રેસ કંપનીના સેક્રટરી તરીકેનું કામ કરે છે. જાહેર બાબતમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લે છે. તેઓ ધી પ્રેમાબાઇ રિસર્ચ કમીટીના તથા ધી કરસનદાસ છબિલદાસ એન્ટરટેનમેન્ટ ફંડના સેક્રેટરી હતા. છેલ્લા ફંડનું નાણું છેવટે લેડી નૉર્થકોટ ઑરફનેજના ધર્માદામાં આપી તેનો સદુઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. હાલમા જે પંચાંગ સંશોધનની હીલચાલ થઇ હતી તેમાં પણ તેમણે સેક્રટરી તરીકે અગ્રણીય ભાગ લીધો હતો, અને દ્વારકા પીઠાધીશ જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્યની આજ્ઞાથી તેમના સાથે અમદાવાદની પ્રજાને પંચાંગ સંશોધનના હેતુઓ સમજાવવા અમદાવાદ ગયા હતા. તેઓ બ્રહ્મક્ષત્રિય હિતેચ્છુ સભાના જીંદગી પર્યંતના સભાસદ તથા પ્રમુખ છે, તથા તેજ જ્ઞાતના મિત્ર મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે બે વર્ષ કામ ચલાવ્યું હતું. તેઓ પુના ગાયન સમાજની મેનેજીંગ કમીટીના મેમ્બર તથા બૉમ્બે ટાન્સપોર્ટ કંપનીના ભાગીદાર તથા મેનેજર છે. વળી કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા અર્થે પોતાની જ્ઞાતના બાળક અને બાળકીઓ જે કેળવણી લેવા ઇચ્છતા હોય તેમને સ્કૂલ ફી પોતે ભરી દાખલ કરાવી પુસ્તકો વિગેરેની મદદ આપે છે. તેમજ તેમણે પારડાની ધર્મશાળા, તથા ત્યાંના શંકરના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના કાર્યમા સારી મદદ ઉલટથી કરી હતી. નામદાર શાહેનશાહ એડવર્ડને રાજ્યારોહણ વખતે માનપત્ર આપનાર સમસ્ત હિંદુઓની જનરલ કમીટીના તેઓ સભાસદ હતા. મુંબઇના આબકારી ખાતાના કસ્ટમ કમીશનર ડાકતર પોલન લખે છે કે "મી૦ મગનલાલ જુના વખતના વિચારવાળો માનવંત તરૂણ છ." સને ૧૮૯૯ માં પાલણપુર સ્ટેટ સર્વિસ માટે ત્યાંના દિવાન રાવબહાદુર દુર્લભજી ધર્મસિંહ વઠ તરફથી તેમને ઑફર આવી હતી, પણ તેઓ એકજ પુત્ર હોવાથી તેમના પિતાએ મુંબઇ છોડી જવા ના પાડી. પિતાશ્રીના ગત થયા બાદ યાત્રા નિમિત્તે શ્રીજી, મથુરા, કાશી, ગયા વગેરે તથા ઉત્તરમા હરદ્વાર, દક્ષિણમા કેપકોમોરીન, અને પૂર્વમાં જગન્નાથપુરી એટલા ધામોની વચ્ચે જેટલો ભરતખંડનો પ્રદેશ આવેલો છે તેટલા ભાગનું તેમણે સારી રીતે પર્યટન કર્યું છે.

તેમના પિતાશ્રીનું લખેલું શેઠ સુંદરજી સોદાગરનું પુસ્તક તેમણે હાલ પુરૂ કર્યું છે, અને તે લગભગ છપાઇ ગયુ છે ને થોડા વખતમાં બહાર પડશે. તેઓ જગડૂ ચરિતના ભાષાંતરકર્તા છે. તેમનો ગિરગામ બેક રોડ પર " ગુલઝારે મગન " નામનો વિશાળ વાડી બંગલો છે. તેમના ગુજરાતી અંગ્રેજી હરફ બહુ સારા છે, અને અંગ્રેજી ગુજરાતી કચ્છી ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત, મરાઠી, ને મોડી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું સારૂ છે.
